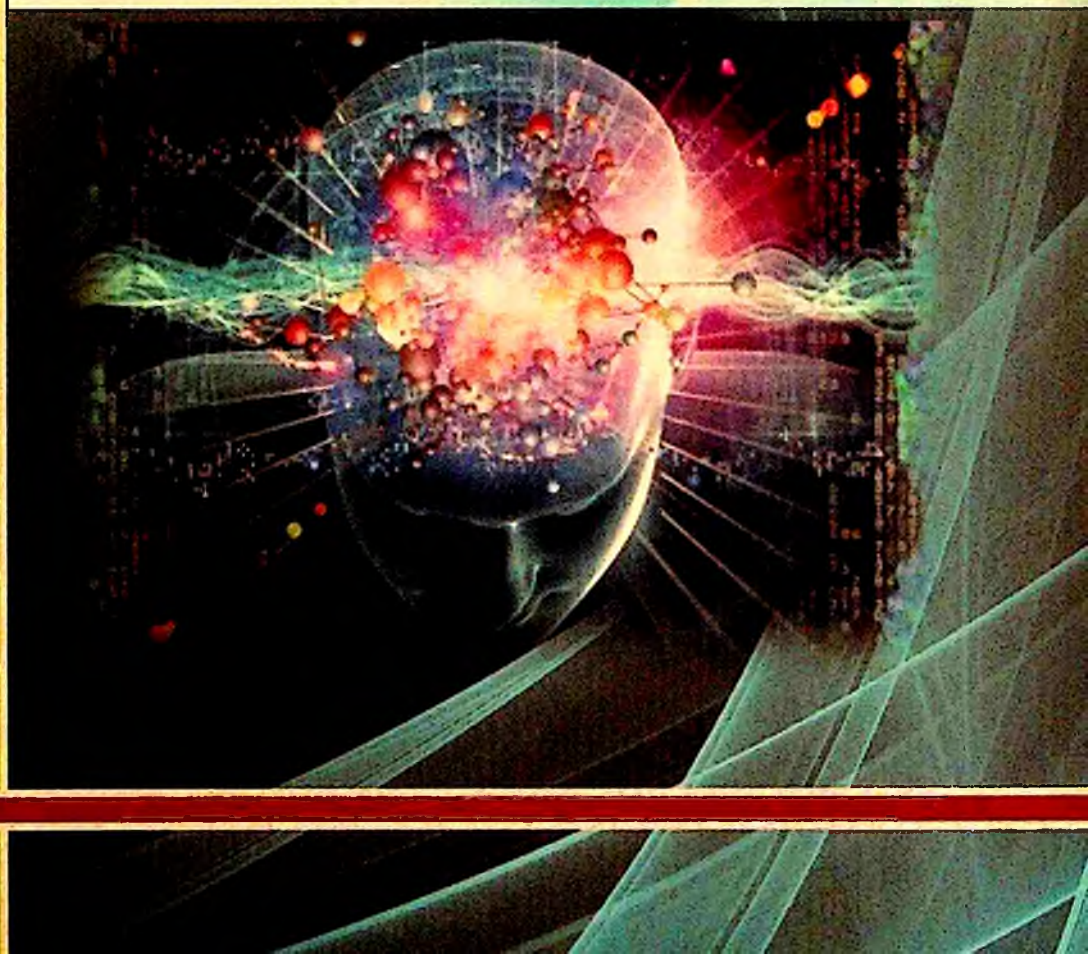

**Z.T. NISHANOVA, N. G'. KAMILOVA,
N.I. XALILOVA, D. U. ABDULLAYEVA**

TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI VA DIFFERENSIAL PSIXOLOGIYA

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**Z. T. NISHANOVA, N. G'. KAMILOVA,
N. I. XALILOVA, D. U. ABDULLAYEVA**

TARAQQIYOT PSIXOLOGIIYASI VA DIFFERENSIAL PSIXOLOGIIYA

DARSLIK

**Toshkent
"Innovatsiya-Ziyo"
2020**

UDK: 152.0
BBK: 88.83
T 21

Z. T. Nishanova

Taraqqiyot psixologiyasi va differensial psixologiya /darslik/. –
Toshkent: «Innovatsiya-Ziyo», 2020, 418 bet.

Darslikda taraqqiyot va differensial psixologiyaning predmeti, metodlari, bo'limlari, individual farqlar haqida so'z yuritiladi. Unda chaqaloqlik davridan qarilik davrigacha shaxsning psixologik rivojlanish xususiyatlari aks ettirilgan. Differensial psixologiya, individuallikning integral tavsifi, individual psixologik tafovutlarning umumiy va maxsus nazariyalari haqida fikr yuritiladi.

Darslik 5210200 – Psixologiya (umumiy psixologiya) ta'lim yo'nolishi talabalari, magistrlar, o'qituvchilar, mustaqil fanuvchi-tadqiqotchilar uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

Ergashev – Xalqaro islom akademiyasi dotsenti, psixologiya fanlari doktori
Akromov – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI TOMONIDAN NASHRG A TAVSIYA ETILGAN.**

ISBN 978-9943-6790-0-9

© Z. T. Nishanova, 2020.

© "Innovatsiya-Ziyo", 2020.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini jahon miqyosida yil sayin barqarorlashtirib borar ekan, uning istiqboli bugungi avlodni tarbiyalaydigan o'qituvchilarga, ertaga o'mimizga keladigan kadrlarga bog'liqdir. Kadrlar tayyorlash masalasiga yurtboshimizning katta e'tibor berayotganlarini, ularning quyidagi fikrlaridan bilib olishimiz mumkin. «Biz oldimizga qanday vazifa qo'ymaylik, qanday muammolarni yechish zarurati tug'ilmasin, gap oxir-oqibat bari-bir kadrlarga yana kadrlarga borib taqalaveradi. Mubolag'asiz aytish mumkinki, bizning kelajagimiz mamlakatimiz kelajagi o'mimizga kim kelishiga yoki boshqacha qilib aytganda qanday kadrlar tayyorlashimizga bog'liq». Barcha qonun va qarorlar orasida «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» alohida o'rin tutadi va unga milliy g'oyaning bir qismi sifatida qaraladi.

Kelajak bugundan boshlanadi. Hozir tarbiya masalasiga e'tibor qilinmasa, kelajak boy beriladi. Ma'naviy va axloqiy poklanish, imon, insof, diyonat, or-nomus, mehr-oqibat va shu kabi chinakam insoniy fazilatlar o'z-o'zidan kelmaydi. Hammasining zahirida tarbiya yotadi. Har tomonlama yetuk, barkamol avlodni tarbiyalash, ularga ta'lim berish ishlarini esa o'qituvchilar amalga oshiradilar. Shuning uchun bo'lg'usi psixologlar hozirgi pedagogika oliy o'quv yurti talabalari rivojlanish psixologiyasi, pedagogik psixologiya fanlarini chuqur bilishlari maqsadga muvofiq. O'zbekiston respublikasi prezidentining 2016-yil 8-oktyabrda F-4724-son farmoyishi bilan tashkil qilingan ishchi guruh tomonidan oliy ta'lim tizimidagi holatni o'rganish natijalariga ko'ra, 2017-2021-yillarda Oliy ta'lim tizimini kompleks rivojlantirish dasturi bo'yicha zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalari bilan ta'minlashi va xorij adabiyotlari asosida darslarning innovatsion shakllarda olib borishi haqidagi fikrlariga muvofiq ushbu darslik tayyorlandi.

I BOB. TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI FANINING PREDMETI, VAZIFALARI VA MUAMMOLARI

Reja:

1. Taraqqiyot psixologiyasi fanining predmeti.
2. Taraqqiyot psixologiyasi fanining nazariy va amaliy vazifalari.
3. Psixik rivojlanish determinatsiyasi muammosi.
4. Taraqqiyot psixologiyasining asosiy tushunchalari.

Tayanch tushunchalar: *predmet, obyekt, vazifa, determinatsiya, rivojlanish, yosh psixologiyasi, psixologik yosh.*

1.1. Taraqqiyot psixologiyasining predmeti

Hozirgi davrda mamlakatimizda, shu jumladan xalq maorifi tizimida amalga oshirilayotgan o'zgarishlar o'qituvchilar, barcha pedagoglar oldiga o'quvchining bilimlarini yuksak darajada o'zlashtirishi; o'quvchilar mustaqil tafakkurini, ular aktivligini rivojlantirish; ularda yuksak axloqiy sifatlarni tarbiyalash; ularning tafakkur, muloqat, o'qish, mehnat qilishga bo'lgan qobiliyatlarini taraqqiy ettirish kabi murakkab va ma'suliyatli vazifalarni qo'ymoqda.

Bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun faqat pedagogika fanining nazariy asoslarini, har bir o'qituvchi predmetni o'qitish metodikasini, maktab o'quvchilarining fiziologiyasi asoslari, maktab o'quvchilari gigiyenasi asoslarinigina bilish emas, balki ma'lum darajada psixologik bilimlarga ham ega bo'lish lozim. Har bir pedagog ma'lum darajada psixolog ham bo'lishi talab etiladi, chunki ular har biri faqat o'ziga xos bo'lgan, turli yoshdagi, turli individual xususiyatlarga ega bo'lgan o'quvchilar bilan ish olib boradi.

Har bir bola faqat o'ziga xos bilish faoliyati, iroda, xarakter, xulq-atvor xususiyatlariga ega. Maktabdagi ta'lim-tarbiya berish jarayonida mana shu xususiyatlarni bilish va shunga asoslanib

ularga individual munosabatda bo'lish lozim. Mana shularni hisobga olgandagina, har bir pedagog o'zining asosiy vazifasi, ya'ni yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish ishini muvaffaqiyatli amalga oshiradi.

Shuning uchun ham psixologiya fanining alohida sohalari bo'lmish taraqqiyotbpsixologiya asoslarini chuqur bilish har bir pedagog uchun muhim hisoblanadi.

Psixologiya fanining bir qator tarmoqlari, sohalari mavjud. Ular orasida taraqqiyot psixologiyasi alohida ahamiyatga ega. Taraqqiyot psixologiyasi psixik rivojlanish, shuningdek, bolalik, o'smirlik, o'spirinlik, yetuklik va qarilik davrida shaxs taraqqiyotining xususiyatlarini o'rganadi. Juda ko'p fundamental tadqiqotlar o'tkazilganligiga qaramay, bugungi kunda inson psixikasini uning butun hayotiy yo'li bosqichlarida rivojlanishi xususiyatlarini yaxlit holda tavsiflashga erishilmagan.

Taraqqiyot psixologiyasi har bir yosh davrining qaytarilmas xususiyatlarini, yillar o'tgan sari, asta-sekinlik bilan bola qanday qilib inson bo'lib shakllanishi, shaxs sifatida o'zini ijtimoiy munosabatlarda namoyon qilishi, kasb tanlashi, muloqot jarayonida o'zining erk, huquq va majburiyatlariga intilishi, qanday qilib sevishi, ishonchli do'st bo'lib tarkib topishi, o'zi va boshqalar uchun ma'suliyatni his qilishi kabi jihatlarini tadqiq etadi. Bilimlarning har bir sohasi o'ziga xos nomlanishga ega. Lekin ba'zi bir bilimlar sohasi bir necha nom bilan ham atalishi mumkin. Masalan, taraqqiyot psixologiyasini boshqacha qilib, rivojlanish psixologiyasi deb nomlanishi mumkin. Ammo bu yerda aynan bitta yoki bir-biriga mazmun jihatdan juda yaqin bo'lgan bilimlar sohasi ko'zda tutiladi va inson xulq-atvori, psixik rivojlanishning yosh xususiyatlari to'g'risida fikr yuritilmoqda. Rus psixologi R. S. Nemov asarlarida ular sinonim sifatida qo'llaniladi.

Taraqqiyot psixologiyasining o'rganish obyekti – ontogenezdagi normal, sog'lom insonning o'zgarishi va rivojlanishidir.

Taraqqiyot psixologiyasining predmeti – rivojlanishning yosh davrlari, bir yosh davridan keyingisiga o'tishning sabablari, mexanizmlari, ontogenezda psixik rivojlanish, yo'nalishlari, tempi, tendensiyalari va umumiy qonuniyatlaridir.

Taraqqiyot psixologiyasi – turli xil yosh davrlarining psixologik xususiyatlariga e'tibor beradi. Taraqqiyot psixologiyasi – inson psixologiyasining yosh jihatdan qayta tuzilishi qonunlari haqidagi bilimlar sohasi. Taraqqiyot psixologiyasini rivojlanishdan tashqarida, o'zgaras deb qarash mumkin emas. Xuddi shunday, rivojlanishni yosh xususiyatlarini ajratib ko'rsatmasdan tasavvur qilib bo'lmaydi.

Taraqqiyot psixologiyasining bir qator muammolarini ajratib ko'rsatish mumkin.

1. Inson psixik xususiyatlari va xulq-atvori rivojlanishining organizm va muhitga bog'liqligi muammosi.

2. Insonning rivojlanishiga stixiyali ta'lim va tashkil etilgan ta'limning ta'siri muammosi.

3. Layoqat va qobiliyatlarning o'zaro munosabati muammosi.

Bir tomondan psixik rivojlanish organizmga, ya'ni inson organizmining anatomik fiziologik tuzilishiga bog'liq. Nerv sistemasi va miyaning insoniy tuzilishi uni ong egasi, nutq va yuqori darajadagi intellekt sohibi sifatida rivojlanishiga imkon beradi. Nasliy yo'l bilan yoki jiddiy kasallik oqibatida yuzaga keluvchi organizm anatomik fiziologik holatidagi buzilishlar psixik taraqqiyotga ta'sir etishi va rivojlanishdan orqada qolishga olib kelishi mumkin. Bolaning miyasi yetilib bo'lmaguncha unda verbal nutqni va u bilan bog'liq bo'lgan qobiliyatlarni shakllantirish mumkin emas.

Ikkinchi tomondan, organizmning psixik rivojlanishi muhitga ham bog'liq. Chunki psixik taraqqiyotga ta'lim-tarbiyaning ta'siri juda beqiyos. Biroq, psixik taraqqiyotning u yoki bu bosqichida bu omillardan qaysi biri ko'proq ta'sir etishini aniq aytish qiyin.

Stixiyali ta'lim-tarbiya maxsus ta'limiy maqsadlarsiz, hech qanday dasturlarsiz, insonning jamiyatda boshqa kishilar bilan munosabatlari natijasida amalga oshadigan ta'lim-tarbiya. Tashkil etilgan ta'lim-tarbiya esa maqsadga qaratilgan holda maxsus ta'limiy tizimda olib boriladigan ta'lim-tarbiyadir.

Shak-shubhasiz, inson stixiyali va tashkil etilgan ta'sirotlar ostida psixologik jihatdan taraqqiy etadi, lekin ulardan qay biri inson xulq-atvoriga kuchliroq ta'sir etishi masalasi muammoligicha qolmoqda.

Keyingi muammo – layoqat va qobiliyatlarning o'zaro munosabati masalasidir. Bolaning qobiliyatlari rivojlanishiga ta'sir etuvchi layoqatlarning o'zi nima? Layoqatlar tarkibi faqat organizmning nasliy xususiyatlari bilan bog'liqmi yoki uning tarkibiga insonning orttirilgan xulq-atvor va psixik xususiyatlarini ham kiritish mumkinmi? Bola qobiliyatlarining taraqqiyoti ko'proq mavjud layoqatlarga bog'liqmi yoki unga to'g'ri tashkil etilgan ta'lim-tarbiyaning ta'siri kuchliroqmi? kabi savollar hanuzgacha to'la-to'kis o'z yechimini topmagan.

Taraqqiyot psixologiyasi psixika va xulq-atvorda bir yosh davridan ikkinchisiga o'tishda yuzaga keladigan miqdoriy hamda sifatiy o'zgarishlarni o'rganadi. Odatda bu o'zgarishlar hayotning muayyan bosqichlarini, bir necha oydan (go'daklik davri) to bir qancha yillarni (katta yosh davrida) qamrab oladi. Ushbu o'zgarishlar "doimiy ta'sir etib turuvchi" omillar – biologik yetilish hamda inson organizmining psixofiziologik holati, uning insonga xos bo'lgan ijtimoiy munosabatlar tizimida tutgan o'rni, intellektual hamda shaxs rivojlanishida erishgan darajasiga bog'liq bo'ladi.

Psixika va xulq-atvorda yuzaga keladigan bu turdagi yoshga xos o'zgarishlar evolyutsion o'zgarishlar deb ataladi. Evolyutsion o'zgarishlarda miqdoriy va sifatiy qayta qurishlar nisbatan sekinlik bilan amalga oshadi.

Nisbatan qisqa vaqt oralig'ida jadal yuz beradigan chuqur o'zgarishlarni revolyutsion o'zgarishlar deb atash mumkin. Revolyutsion o'zgarishlar odatda bir yosh davrining tugallanishi,

ikkinchi yosh davrining boshlanishi arafasida ro'y berib, yosh taraqqiyotining inqirozlari bilan bog'liq bo'ladi. Yosh taraqqiyotidagi inqirozlar va ular bilan bog'liq bo'lgan psixika va xulq-atvorda ro'y beradigan revolutsion qayta (qurishlar) tuzilishlar yoshni davrlarga ajratishning asoslaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Rivojlanish belgilaridan biri bo'lgan yana bir turdagi o'zgarishlar aniq bir ijtimoiy vaziyatning ta'siri bilan bog'liq bo'lib, ularni situatsion (ya'ni vaziyat bilan bog'liq bo'lgan) o'zgarishlar deb atash mumkin. Bunday o'zgarishlar inson xulq-atvori va psixikasida tashkil etilgan yoki maxsus tashkil etilmagan ta'lim-tarbiya ta'sirida vujudga keladi.

Evolutsion va revolutsion o'zgarishlar odatda barqaror hamda qaytarilmas bo'lib, sistematik mustahkamlashni talab qilmaydi. Situatsion o'zgarishlar beqaror, o'zgaruvchan, ularni mashqlar orqali mustahkamlash talab qilinadi. Evolutsion va revolyutsion o'zgarishlar inson psixologiyasini shaxs sifatida qayta o'zgartirsa, situatsion o'zgarishlarda xulq-atvorning ba'zi ko'rinishlari, bilim, malaka va ko'nikmalar hosil bo'ladi.

Taraqqiyot psixologiyasining predmeti – inson psixikasining yosh jihatdan taraqqiyoti, psixik jarayonlar hamda inson shaxsi xislatlarining ontogenezini o'rganishdan iborat.

Taraqqiyot psixologiyasi o'z navbatida bir qancha sohalarga bo'linadi. Bular :

1. Bolalar psixologiyasi
2. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixologiyasi.
3. O'smir psixologiyasi.
4. Ilk o'spirinlik yoshi psixologiyasi.
5. Katta yoshdagilar psixologiyasi.
6. Gerontopsixologiya (qarilik) psixologiyasi.

1.2. Taraqqiyot psixologiyasining nazariy va amaliy vazifalari

Taraqqiyot psixologiyasining umumiy vazifalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) Psixik jarayonlarning, bilimlarni o'zlashtirishning yosh imkoniyatlarini tadqiq qilish.

2) Shaxs rivojlanishining muhim omillarini o'rganish.

3) Psixik taraqqiyotning umumiy qonuniyatlarini hamda bosqichlarini tadqiq etish.

4) Har bir yoshning psixologik va individual xususiyatlarini o'rganadi.

Taraqqiyot psixologiyasining asoslarini bilmay turib, ta'lim-tarbiyaning hech qanday nazariy hamda amaliy masalalarini muvaffaqiyatli hal qilib bo'lmaydi.

Taraqqiyot psixologiyasining **nazariy vazifalari:**

Insonning butun hayot yo'li davomida psixik taraqqiyoti manbalari, mexanizmlari va harakatga keltiruvchi kuchlarini o'rganish;

ontogenezda psixik rivojlanishni davrlashtirish;

psixik jarayonlar kechishining yosh xususiyatlarini va qonuniyatlarini o'rganish;

turli yosh davrlarida bilimlarni o'zlashtirish, turli faoliyatlarni amalga oshirish qonuniyatlari, xususiyatlari va imkoniyatlarini aniqlash;

turli yosh bosqichlarida shaxs rivojlanishini tadqiq qilish.

Taraqqiyot psixologiyasining **amaliy vazifalari:**

Psixik funksiyalarning yosh normalarini aniqlash, insonning ijodiy potensialini va psixologik zaxiralarini ishga tushirish;

bolalarning ruhiy salomatligini va psixik taraqqiyotning kechishini tizimli nazorat qilish xizmatini tashkil etish, otalarga muammoli vaziyatlarda yordam ko'rsatish;

yosh va klinik diagnostika;

inson hayotining inqirozli davrlarida yordam ko'rsatish, psixologik qo'llab-quvvatlash funksiyasini bajarish;

uzluksiz ta'lim tizimida o'quv jarayonini optimal tashkil etish.

Ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri, ilmiy asosda tashkil qilish uchun ta'lim jarayonining o'ziga xos psixologik qonuniyatlarini, ya'ni bilimlarni o'zlashtirish jarayonini, ko'nikma va malakalarni, faol, mustaqil hamda ijobiy tafakkur jarayonlarini tarkib

toptirishni yaxshi bilish lozim bo'ladi. Psixolog L. S. Vigotskiy ko'rsatib o'tganidek, ular ma'lum hodisalarga nisbatan o'zlarining kundalik hayotdagi oddiy tushunishlari bo'ladi. Bu esa ilmiy tushunchalarning tarkib topishiga ma'lum darajada ta'sir qiladi. Bundan keyin, tushunchalarni tarkib toptirishda hissiy negizga qay darajada tayanish lozimligini, qaysi paytda ko'rgazmalilikdan va yakka hodisalardan qutilib, mavhumlik hamda umumiylikka o'tish maqsadga muvofiqligini bilish kerak. Ko'rgazmali tayanchdan barvaqt voz kechish ham ana shu bosqichda sun'iy ravishda to'xtab qolish ham bir xil xatodir. Shuning bilan birga ko'rib va eshitib idrok qilish xususiyatlarini hamda ularning o'zaro munosabat xarakterini bilish kerak. O'tilgan materiallarni qanday yo'l bilan psixologik jihatdan samarali qilib mustahkamlash mumkin? O'quvchiga savolni qanday berish mumkin: umumiy qilibmi yoki konkret shakldami? Bir xil savollarni beraverish to'g'rimi? Yordamchi savollarning roli qanday? (Psixologiyada shu narsa ma'lumki, javob beriladigan savolning ifodalanishiga ham bog'liq bo'ladi).

Pedagogik psixologiyani bilish tarbiya ishlarida ham zarurdir. Shaxs tarkib topishi jarayonining psixologik qonuniyatlarini, jumladan, axloqiy odatlar va ishonch-e'tiqod tarkib topishining qonuniyatlarini bilmay turib, to'g'ri tarbiya berish mumkin emas.

Ma'lum yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlarini bilmay turib, ularga maqsadga muvofiq ravishda ta'lim va tarbiya berib bo'lmaydi. Bolaning har bir yoshi o'z qiyinchiliklariga ega bo'ladi va o'ziga nisbatan maxsus munosabatda bo'lishni talab qiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarga nisbatan psixologik jihatdan to'g'ri keladigan va yaroqli bo'lgan narsa, ko'pincha o'smirlarga nisbatan yaroqsiz va xato bo'lishi mumkin. Biroq o'qituvchi, tarbiyachi shunchaki ma'lum yoshdagi o'quvchi bilan emas, balki konkret bir o'quvchi bilan, individual shaxs bilan ishlaydi. O'quvchining bilishi mutlaqo zarur bo'lgan individual farqlar bitta yosh doirasida nihoyat darajada katta bo'ladi. Ta'lim va tarbiya jarayonida individual munosabatda bo'lishning sharti o'quvchining psixologik xususiyatlarini har tomonlama va chuqur

bilishdan iboratdir. Bu narsa o'quvchining ruhiy dunyosidan xabardor bo'la bilishni, psixologik jihatdan to'g'ri kuzatish tashkil qila bilishni va tabiiy eksperiment uyushtirishni bilishni taqozo qiladi.

Mana shu yuqorida ko'rsatilgan qonuniyatlarning hammasini bilish o'z-o'zicha hali ta'lim-tarbiya ishlarida muvaffaqiyatning garovi bo'la olmaydi. Lekin juda ko'p xatolarning oldini olish imkonini beradi, chunki bu qonuniyatlar o'qituvchini ko'r-ko'rona harakat qilish zaruratidan qutqaradi. Demak, pedagogik psixologiyaning mohiyatini bilish har bir pedagog uchun ta'lim-tarbiya jarayonini samarali amalga oshirish uchun zarur.

"Biz pedagoglarga unday yoki bunday qilinglar deb aytmaymiz, ammo biz ularga o'zingiz boshqarmoqchi bo'lgan psixik hodisalarning qonunlarini o'rganing va bu qonunlarga amal qiling hamda ularni tadbiq qilmoqchi bo'lgan sharoitlarini hisobga olib ish qiling,-deb aytamiz".

1.3. Psixik rivojlanish determinatsiyasi mummosi

Bolalarning psixik jihatdan o'sishida ta'lim va tarbiya g'oyatda muhim ahamiyatga ega ekanligi XIX asrlarning o'rtalaridan tobora ko'p ta'kidlana boshlandi. Bolalar psixikasining o'sishi bilan ta'lim va tarbiyaning o'zaro munosabati haqidagi masalalarni hal etishga urinayotgan nazariyalar hozir ko'p topiladi. Hozirgi pedagogika va psixologiyada shu masalaga doir uch xil nazariya bor. Ulardan birida ta'lim-tarbiya va taraqqiyot jarayonlari bir-biridan mustaqil mavjuddir, degan g'oya olg'a suriladi. Ikkinchi nazariyada ta'lim-tarbiya ayni vaqtda taraqqiyotdir, ya'ni ta'lim bilan taraqqiyotning o'rtasida asos e'tibori bilan sezilarli tafovut yo'qdir, deb da'vo qilinadi. Nihoyat, uchinchi xil nazariya bo'yicha ta'lim-tarbiya va taraqqiyot jarayonlari, garchi boshqa-boshqa jarayonlar bo'lsa ham, bir-biriga mos kelar va bir-biriga ta'sir o'tkazar ekan.

Ta'lim va psixik o'sish bir-biridan mustaqildir, degan nazariyaning namoyandalari ta'lim va psixik o'sishni bir-biriga

duch kelmaydigan ikkita parallel jarayon deb hisoblaydilar. Bu nazariyaning namoyandalari aqliy qobiliyatni aniqlash uchun dastlabki testlarni vujudga keltirgan edilar (Bine va Simon).

Bu namoyandalar va ularning hozirgi izdoshlari aqliy qobiliyat "tug'ma" bo'lib, unga ta'lim ham, muhit ham ta'sir etmaydi, degan fikrga asoslanadilar. Ta'lim va psixik taraqqiyot bir-biridan mustaqil, degan nazariya amalda ta'lim-tarbiya ishlarining hammasini bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olmasdan tuzishga olib keldi.

Ta'lim va psixik o'sish bir-biriga mos keladigan nazariyaning namoyandalari (amerikalik psixologlar Djeymz, Torndayk va ingliz psixologi Makdugall) ning da'vo qilishicha:

1) ikkala jarayon bir-biriga yaqin va parallel holda boradi – ta'lim- tarbiya bilan psixik o'sish qadam- baqadam boradi;

2) ta'lim va psixik o'sish bir vaqtda amalga oshadi. Bu nazariya ikki jarayonni aralashtirib, bir-biriga tenglashtirib qo'yadi. Bu ta'lim jarayoni o'rganilsa, psixik o'sish jarayoni ham o'rganilgan bo'ladi, degan xulosaga olib keladi. Bu nazariya bir tomonlama nazariya bo'lib, butun e'tiborni bilish faoliyatiga qaratadi-yu, bola shaxsining hissiyoti va irodasini e'tiborga olmaydi. Odam ongining roli, inson shaxsini tarkib toptiruvchi ijtimoiy hayot va amaliyotning roli kamsitiladi yoki inkor qilinadi.

Ta'lim-tarbiya va psixik rivojlanish garchi har xil jarayon bo'lsa-da, bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladigan jarayonlardir, degan uchinchi nazariyaning namoyandasi – **Koffkadir**. Bu nazariya dastlabki ikki nazariyani birlashtirishga urinadi, nerv

sistemasining yetilishi va o'qitish jarayonlarining o'zaro bog'lanishini va bir-biriga ta'sir etishini aniqlamoqchi bo'ladi. Nerv sistemasining yetilish jarayoni bolani o'qishga tayyorlaydi va o'qiy oladigan qilib qo'yadi, deb e'tirof etadi. O'qitish esa, o'z navbatida, nerv sistemasining yetilish jarayonini kuchaytiradi va oldinga

suradi, deydi. Bu nazariya ikki jarayonning bir qadar o'zaro bog'langanligini ta'kidlashi bilan oldinga qarab bir qadam qo'yadi. Ammo bu o'zaro bog'lanishni abstrakt ravishda, ijtimoiy tarixiy hayot sharoitining ta'siridan tashqari, bolalarga ta'lim-tarbiya berish ta'siridan tashqarida tan oladi.

Bu nazariyalarning hammasi bolalar kamolotining hal qiluvchi tomonini ko'rmaydi, ya'ni bolalar psixikasining tarbiya va aktiv faoliyat jarayonida tarkib topishini payqaydi.

Demak, psixologiyadagi muhim masalalardan biri taraqqiyot bilan ta'limning o'zaro munosabati haqidagi, ya'ni ta'lim o'z orqasidan rivojlanishni ergashtirib boradimi yoki aksincha, rivojlanishga moslashib, sust ravishda uning orqasidan boradimi? degan masaladir.

Ta'lim va taraqqiyotning o'zaro munosabati qanday baholanishiga qarab, bu masalada 2-nuqtayi nazarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Nemis psixologi V. Shtern ta'lim psixik taraqqiyotning orqasidan boradi va unga moslashadi, degan fikrni ilgari suradi. Uning ta'kidlashicha, bola tomonidan narsalar bilan tanishish va ularni bilib olish o'z-o'zidan amalga oshadi, ta'lim esa mustaqil, avtonom ravishda amalga oshadigan taraqqiyotga moslashadi ("Personalistik psixologiya" konsepsiyasini yaratgan, ya'ni shaxsning yaxlitligi, psixik va fizik birliklarga bo'linmasligi to'g'risidagi nazariya).

Bunga qarama-qarshi fikrni rus psixologi L. S. Vigotskiy bildiradi. U bolaning psixik rivojlanishida ta'lim va tarbiyaning yetakchi roli haqidagi qoidani birinchi bo'lib ilgari surdi. Uning fikricha, ta'lim taraqqiyotdan oldinda boradi va uni o'z orqasidan ergashtiradi.

Birinchi fikrga binoan, ta'lim uchun imkoniyat yetguncha, aqliy jihatdan yetilish jarayoni kelguncha, passiv ravishda kutib turish lozim.

Ta'lim yetakchilik rolini bajaradi. Ikkala jarayon bir-biri bilan bog'liq: rivojlanish va ta'lim parallel tarzda sodir bo'ladigan ikki jarayon emas, ular bir butun jarayondir, deb ta'kidlaydilar.

Ta'limsiz to'la aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. Ta'lim rivojlanishga stimuly - turtki beradi, rivojlanishni o'z orqasidan ergashtirib boradi. Lekin rivojlanishga stimuly bo'lish bilan bir vaqtda ta'lim o'zi rivojlanishga tayanadi, erishilgan taraqqiyot darajasining xususiyatlarini hisobga oladi.

Shuningdek, L. S. Vigotskiyning taraqqiyotni ikki zonasi haqidagi g'oyasi ham rivojlanish jarayonini boshqarish uchun katta ahamiyat kasb etadi. L. S. Vigotskiy bola taraqqiyotining ikki zonasini ajratib ko'rsatadi:

1. Aktual taraqqiyot zonasi.

2. Yaqin kelajak taraqqiyot zonasi.

Agar bola biror ishni kattalar yordami bilan bajara olsa, bu uning yaqin rivojlanish darajasi, zonasidan dalolat beradi. Yaqin kelajak zonasi bizga bolaning ertangi kunini, rivojlanishining dinamik holatini aniqlashga yordam beradi.

Agar bola topshiriqni mustaqil ravishda bajara olsa, bu uning aktual taraqqiyot zonasini ko'rsatadi. Shu bilan birga L. S. Vigotskiy ta'lim-tarbiya jarayonida bir tomondan, bolaga kuchi yetmaydigan, uning aktual rivojlanish darajasi va yaqin imkoniyatlariga to'g'ri kelmaydigan talablar qo'ymaslik kerakligini ta'kidlaydi. Boshqa tomondan esa, o'qituvchi bugun bola kattalar yordami bilan, ertaga esa mustaqil tarzda bajara olishini bilsa, bola taraqqiyotini jamiyat talablariga mos ravishda, maqsadga muvofiq tarzda takomillashtirib borishi mumkin.

1.4. Taraqqiyot psixologiyasining asosiy tushunchalari

Taraqqiyot psixologiyasining asosiy tushunchasi "*rivojlanish*" tushunchasidir. *Rivojlanish* – bu bir holatdan boshqa murakkabrog'iga o'tish, eski holatdan yangi sifat bosqichiga o'tish, oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga o'tish jarayonidir. *Psixikaning rivojlanishi* – psixik jarayonlarning miqdor, sifat va tuzilishi bo'yicha qayta o'zgarishlarda namoyon bo'ladigan vaqt bo'yicha qonuniy o'zgarishidir. O'sish – rivojlanish jarayonining miqdor jihati. Rivojlanishning o'sishdan asosiy farqi quyidagicha:

o'sish miqdor o'zgarishlariga, rivojlanish esa yangi tuzilmalar, mexanizmlar, jarayonlar, strukturalarning paydo bo'lishida namoyon bo'ladigan sifat o'zgarishlariga taalluqlidir.

Rivojlanish va *yetilish* tushunchalarini ham bir-biridan farqlash zarur. Bir qator yosh psixologiyasidagi xorijiy nazariyalar uchun yetilish – rivojlanishning muhim omili, u yoki bu yutuqlarning sababidir. Zamonaviy rus rivojlanish psixologiyasida yetilish markaziy nerv sistemasi va boshqa organizm sistemasida ketma-ket yosh o'zgarishlarining psixofiziologik jarayoni, psixik funksiyalarning vujudga kelishi va amalga oshishi uchun sharoitning ta'minlanishi sifatida qaraladi. Kamolot, yetuklik tushunchalari bilan yosh davrlari psixologiyasining asosiy tamoyillaridan biri – geteroxron rivojlanish bog'liq. U inson shart-sharoit, ijtimoiy muhit, individual xususiyatlar ta'sirida turli yosh davrlarida yetuklikka erishishni tavsiflaydi. Bu esa turli yosh davrlari o'zining betakror psixofiziologik tuzilishidan darak beradi va shu yosh davrini psixologik imkoniyatlari potensialini belgilaydi.

Rivojlanish jarayonining psixologiya va pedagogika uchun zarur bo'lgan xususiyatlari ajratib ko'rsatilgan. Ular quyidagilar:

- sifat jihatdan o'zgarish va yanada mukammalroq bosqichga ko'tarilish;

- rivojlanishni qaytara olmaslik (rivojlanish ro'y bergandan so'ng, avval mavjud bo'lgan narsa-hodisalarni to'laligicha ortga qaytarishning iloji yo'qligi);

- progress va regress elementlarining umumlashmasi (bir sohadagi progressiv rivojlanish, boshqa bir sohadagi regress yuz berishi mumkinligini bildiradi);

- notekis rivojlanish (sifat o'zgarishlarining tezkor o'zgarishi, miqdor o'zgarishi bilan almashadi);

- zigzagsimon rivojlanish (yangilanishlarning paydo bo'lganida, natijalar oldingi holatlarga qaraganda, sifat jihatdan yaxshi natija bermasligi. Masalan, bola emaklashdan tik turib yurishga o'tgan davrda, sekin harakatlanadi va jarohatlar olishi mumkinligi ham kuzatiladi);

-rivojlanish darajalaridan bosqichlariga o'tish (yangilanishlar paydo bo'lganda, avval o'zlashtirilgan ko'nikmalar yo'qolib ketmaydi, balki yangilanishlar uchun asos sifatida saqlab qolinadi);

-barqarorlik ko'rsatkichi.

Psixologik rivojlanishning asosiy uch turi mavjud: filogenetik, ontogenetik va funksional.

Filogenez psixikasi – insoniyat tarixida insonning psixik shakllanishi va biologik evolutsiyasi.

Ontogenez psixikasi – individning butun umri davomida psixologik tuzilishining shakllanishi.

Funksional rivojlanish psixikasi – psixologik funksiyalar, yangilanishlar, yangi intellektual, perseptiv, mnemik, aqliy funksiyalarning paydo bo'lishi. Bu ontogenetik taraqqiyotning bir qismi hisoblanadi.

Psixik rivojlanishning yuqoridagilardan tashqari me'yoriy va individual rivojlanish shakllari ham mavjud. Me'yoriy rivojlanish shu yosh davridagi insonlarga xos bo'lgan o'zgarishlarni tavsiflaydi. Aksariyat hollarda me'yor borasida, psixologik va shaxs rivojlanishining yuqori darajasi deb qaraladi. Individual rivojlanish shaxsning alohida xususiyatlarining vujudga kelishini anglatadi.

Psixologiyaning asosiy tushunchalaridan biri – psixologik yoshdir. U individni ontogenezdagi obyektiv, tarixiy va xronologik jihatlarini belgilaydi.

Shunday qilib, ushbu bobda psixologiyaning tarmoqlaridan biri bo'lgan yosh psixologiyasining predmeti, obyekti, umumiy, nazariy va amaliy vazifalari, psixik taraqqiyot determinatsiyasi hamda fanning asosiy tushunchalari bo'lmish, rivojlanish va psixologik yosh tushunchalariga to'xtalib o'tdik.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Taraqqiyot psixologiyasi nimani o'rganadi?
2. Taraqqiyot psixologiyasining nazariy va amaliy vazifalari nimalardan iborat?

3. Taraqqiyot va differensial psixologiyaning birligi nimada namoyon bo'ladi?

4. Taraqqiyot psixologiyasining asosiy tushunchalarini keltiring?

5. Psixik taraqqiyotni harakatga keltiruvchi kuch?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari

1. Taraqqiyot psixologiyasining o'rganish obyekti

a) sifat jihatdan o'zgarish va yanada mukammalroq bosqichga ko'tarilish;

b) rivojlanishni qaytara olmaslik (rivojlanish ro'y bergandan so'ng, avval mavjud bo'lgan narsa va hodisalarni to'laligicha ortga qaytarishning iloji yo'qligi);

*c) ontogenezda normal, sog'lom insonning o'zgarishi va rivojlanishidir;

d) bolalar va qariyalar.

2. Taraqqiyot psixologiyasining predmeti - ?

a) narsa va hodisalarning ongimizga ta'sir etib, bir butun holda aks etishini o'rganadi.

*b) rivojlanishning yosh davrlari, bir yosh davridan keyingisiga o'tishning sabablari, mexanizmlari, ontogenezda psixik rivojlanish, yo'nalishlari, tempi, tendensiyalari va umumiy qonuniyatlaridir.

c) hayvon va inson psixikasini qiyoslab o'rganadi;

d) ta'lim-tarbiya jarayonida bir tomondan, bolaga kuchi yetmaydigan, uning aktual rivojlanish darajasi va yaqin imkoniyatlariga to'g'ri kelmaydigan talablar qo'ymaslik kerakligi.

3. V. Shtern tomonidan ilgari surilgan psixik rivojlanish haqidagi ta'limotning bosh g'oyasi qanday?

a) psixik rivojlanishda irsiy omil hal qiluvchi ahamiyatga ega;

b) psixik rivojlanishda ijtimoiy omil hal qiluvchi ahamiyatga ega;

c) psixik rivojlanishda shaxs faolligi hal qiluvchi ahamiyatga ega;

d) psixik rivojlanishda irsiy va ijtimoiy omilning o'zaro yaqinlashuvi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

4. Taraqqiyotning eng yaqin zonasi bola amalga oshiradigan qanday amallardan tashkil topadi?

a) mustaqil bajara oladigan amallar;

b) umuman bajara olmaydigan amallar;

*c) kattalar yordamida bajara oladigan amallar;

d) bajarishni xohlamaydigan amallar.

5. Taraqqiyot psixologiyasining asosiy tushunchalari....

a) psixika, stimuly;

b) ong, yosh;

*c) rivojlanish, psixologik yosh;

d) individuallik, shaxs.

3x4 oranayzerini to'ldiring

Mavzuning asosiy mazmunini ochib berishga yordam beradi va "3x4" texnologiyasi orqali talabalarni mavzu yuzasidan tushuncha, tasavvurlari aniqlanadi.

Taraqqiyot psixologiyasi bu

2-o'quv topshirig'i FSMU texnologiyasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda hamda o'quv jarayonini bahs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga hamda shu bilan birga bahslashish madaniyatini o'rgatadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa holatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F-fikringizni bayon eting
 S-Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating
 M-ko'rsatilgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring
 U- fikringizni umumlashtiring

1-guruh

Savol	Taraqqiyot psixologiyasi va umumiy psixologiya o'rtasidagi aloqadorlik mavjud deb o'ylaysizmi?
F-fikringizni bayon eting	
S-Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
M-ko'rsatilgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
U-fikringizni umumlashtiring	

2-guruh

Savol	Taraqqiyot psixologiyasi va pedagogika fanining o'rtasida aloqadorlik mavjudmi?
F-fikringizni bayon eting	
S-Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
M-ko'rsatilgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
U-fikringizni umumlashtiring	

II BOB. TARAQQIYOTPSIXOLOGIYASINING TADQIQOT METODLARI

Reja:

1. Kuzatish va eksperiment taraqqiyot psixologiyasining asosiy metodi sifatida.
2. Tasdiqlovchi va shakllantiruvchi tadqiqot strategiyalari.
3. Tadqiqotning yordamchi metodlari.
4. Empirik tadqiqotlarni tashkil qilish sxemasi.

Tayanch tushunchalar: Kuzatish, eksperiment, test, anketa, sotsiometriya, faoliyat natijalarini o'rganish, longityud metod, ko'ndalangiga kesim metodi.

2.1. Kuzatish va eksperiment taraqqiyot psixologiyasining asosiy metodi sifatida

Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarga individual yondoshish uchun ularning individual-psixologik xususiyatlarini, o'quvchilar shaxsining o'ziga xosligini bilish, o'rganish zarur. "Agar pedagogika odamni har jihatdan tarbiyalamoqchi bo'lsa, u oldin o'sha odamni ham har jihatdan bilib olishi kerak" , -deb yozgan edi **K. D. Ushinskiy**.

Shuning uchun har bir o'qituvchi o'quvchilarni o'rganish usullari bilan qurollanishi shart. Demak, yosh va pedagogik psixologiya asoslarini bilish har bir fan o'qituvchisi, har bir pedagog uchun muhim ahamiyatga ega.

Har bir fanning o'rganish metodlari bo'lgani kabi, yosh va pedagogik psixologiya ham psixologiya fanining alohida bo'limlari sifatida o'z tadqiqot metodlariga ega. Taraqqiyot va pedagogik psixologiyaning metodlari faqat nazariy, ilmiy tadqiqot ishlari uchungina emas, balki kundalik, amaliy vazifalarni hal qilish uchun ham zarur.

Rus psixologi **B. G. Ananyev** bo'yicha tadqiqot metodlari 4 guruhga bo'linadi:

I. **Tashkiliy metodlar:** taqqoslash, longityud va kompleks metodlari kiradi. Taqqoslash – umumiy psixologiya, ijtimoiy psixologiya, pato-psixologiya va defektologiyada keng qo'llaniladi. Yosh va pedagogik psixologiyada o'rganilayotgan psixik jarayonlarning dinamikasini aniqlash uchun qo'llaniladi. Longityud – (uzluksiz) uzoq vaqt davomida ayni bir xil kishilar o'rganiladi. Kompleks – psixologik tadqiqotlar boshqa fanlar metodlari ishtirokida o'tkaziladi. (shaxsning jismoniy, fiziologik, psixik va ijtimoiy taraqqiyoti aniqlanadi).

II. **Empirik metodlar:** kuzatish va o'z-o'zini kuzatish; eksperimental psixodiagnostika metodlari (test, anketa, suhbat, sotsiometriya, intervyu); faoliyat natijalarini tahlil qilish; biografiya metodlari.

III. **Ma'lumotlarni qayta ishlash metodlari:** miqdoriy (statistika) va psixologik yoki sifatiy tahlil turlariga bo'linadi.

IV. **Sharhlash metodlari:** Genetik va "donalash" metodlari. Genetik metodda taraqqiyotdagi bosqich, pog'onalar, inqiroz holatlari ajratib ko'rsatiladi (vertikal aloqa). Donalash metodida esa shaxsning barcha xarakteristikalarini o'rtasidagi "gorizontal" aloqalar aniqlanadi.

Taraqqiyot psixologiyasi metodlari

Asosiy metodlar			
Kuzatish		Eksperiment	
Psixologik holatlarning sabablarini ilmiy tarzda tushuntirib beruvchi tadqiqot metodi.		Psixologik ma'lumotlarni aniqlashga qaratilgan sharoitlarni yaratish maqsadida tadqiqotchining tekshiriluvchi faoliyatlariga faol aralashuvi	
Hayotiy kuzatish ma'lumotlarini qayd etish bilangina cheklanib, tasodifiy xarakterga ega.	Ilmiy kuzatish ma'lumotlarni qayd qilishdan ularning ichki mohiyatini tushuntirib berishga o'tish, uning zaruriy sharti – aniq reja va natijalarni maxsus	Laboratoriya eksperimenti maxsus yaratilgan sharoitlarda, maxsus (apparaturalar) asbob uskunalar	Tabiiy eksperiment oddiy hayotiy sharoitlarda o'tkazilib, turli yosh davrlarida bilish imkoniyatlarini

	kundalik yoki bayonnomalarda qayd etishdir.	yordamida o'tkaziladi. Tekshiriluvchi xatti-harakatlari ko'rsatma orqali belgilanadi.	o'rganish uchun qo'llaniladi.	
		Psixologik-pedagogik eksperiment		
		Aniqlovchi	Shakllantiruvchi	Nazorat
Yordamchi metodlar				
Faoliyat mahsulini tahlil qilish Tarjimai hol metodi		Sotsiometriya Anketa Suhbat Egizaklar metodi Test		

Bu metodlardan ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

Kuzatish – psixik xususiyatlarni uzoq vaqt davomida, rejali, biror maqsad asosida o'rganish.

Kuzatish metodi. Kuzatish metodi tabiiy metodlar jumlasiga kiradi.

-

Tashqi kuzatish mohiyatan kuzatiluvchi xulq-atvorini bevosita tashqaridan turib kuzatish orqali ma'lumotlar to'plash usulidir.
-

Erkin kuzatuv ko'pincha biror ijtimoiy hodisa yoki jarayonni o'rganish maqsad qilib qo'yilganda qo'llaniladi.
-

O'z-o'zini kuzatish esa odam o'zida kechayotgan biror o'zgarish yoki hodisa o'zi o'rganish maqsadida ma'lumotlar to'plash va qayd etish usulidir.

Kuzatish – universal metod bo'lib, turli vaziyatlarda ishlatiladi. Ilmiy kuzatish hayotiy (ilmiy bo'lmagan) kuzatishdan

tubdan farq qiladi. Hayotiy kuzatish – kundalik hayotda, rejasiz amalga oshirilib, turli tasodiflarga bog‘liq bo‘ladi. Kuzatish ilmiy bo‘lishi shu bilan bir qatorda psixologik-pedagogik kuzatish bo‘lishi uchun bir qancha talablarga amal qilishi lozim:

1. Maqsadga yo‘nalganlik. Umuman o‘quvchini emas, balki uning shaxsiy sifatлари konkret namoyon bo‘lishini turli vaziyatlarda va faoliyatning har xil turlarida – o‘yin, o‘qish, mehnat, muloqat jarayonida kuzatish.

2. Reja. Kuzatishni boshlashdan oldin muayyan vazifalar belgilanishi (nimani kuzatish), reja tuzilishi (vaqti va vositalari), ko‘rsatkichlari aniqlab olishi (nimani qayd etish), bo‘lishi mumkin bo‘lgan xatolar va ularni oldini olish yo‘llari, taxmin qilinayotgan natijalarni o‘ylab olishi lozim. Bunda kuzatilayotgan xususiyat aniq belgilanishi lozim (ular ko‘p bo‘lmasligi zarur). Kuzatishdan maqsad xulq-atvordagi topilgan kamchiliklarni to‘g‘irlash yo‘llarini ishlab chiqish bo‘lmog‘i lozim.

3. Mustaqillik. Kuzatish yo‘l-yo‘lakay qilinishi lozim bo‘lgan emas, balki mustaqil ravishda o‘tkazilishi kerak bo‘lgan vazifa bo‘lmog‘i lozim.

4. Tabiiylik. Psixologik-pedagogik kuzatish o‘quvchilar uchun tabiiy sharoitlarda o‘tkazilishi lozim. U o‘qituvchining ishtirokisiz o‘tkazilishi zarurki, o‘quvchi kuzatilayotganini sezmasin.

5. Tizimlilik. Kuzatish o‘qituvchining xohishi bilan emas, balki doimiy reja asosida, tizimli ravishda yoki rejalashtirilgan ma‘lum oraliqdan so‘ng o‘tkazilishi zarur.

6. Obyektivlik. Kuzatish jarayonida o‘z taxminlarini emas, obyektiv fakt, harakat, o‘quvchilar xulq-atvorining obyektiv xususiyatlarini qayd etish va shu asosda xulosa chiqarish lozim.

7. Qayd etish. Olingan barcha ma‘lumotlar ma‘lum tizimda qayd etilishi lozim. Olingan natijalar kuzatish jarayonida yoki uni o‘tkazilgandan so‘ng darhol qayd qilishi kerak.

Biroq kuzatish metodining kamchiliklari ham mavjud. Bular :

1. Tekshiruvchining passiv holatni egallaganligi.

2. Qayd etishdagi xatolar.

3. Qaytarish imkonining yo‘qligi.

4. Natijalarni tahlil qilishdagi subyektivizm.

Kuzatish metodining ijobiy tomoni shundaki, eksperimental ravishda o'rganish imkoni bo'lmagan faoliyatni analiz qilish, o'quvchi xulq-atvorini tabiiy sharoitda o'rganish imkoniyati mavjud.

Kuzatish pedagogik amaliyotda qo'llaniladigan asosiy metodlardan biridir. Kuzatish intervallari yoshga bog'liq bo'lishi kerak.

Tug'ilgandan 2-3 oygacha – har kuni

2-3 oydan 1 yoshgacha – har hafta

Ilk bolalik ya'ni 1-3 yoshda – har oyda

3 yoshdan 6-7 yoshgacha – yarim yilda 1 marta

7-11 yoshda – 1 yilda 1 marta kuzatish o'tkazilishi zarur.

Eksperiment metodi. Eksperiment metodi tabiiy va laboratoriya eksperimenti turlariga bo'linadi. Bu metod psixik holatni ta'riflashgagina emas, balki ularni tushuntirib berishga ham imkon beradi.

Kuzatishdan farqli o'laroq, psixologik eksperiment tadqiqotchining sinalayotgan faoliyatga faol aralashuvi mumkinligini nazarda tutadi. Jumladan, psixologik fakt aniq namoyon bo'lishiga, uning tadqiqotchi xohlagan yo'nalish bo'yicha o'zgartirilishiga, har jihatdan tadqiq qilish uchun bir necha martalab takrorlanishiga imkon beradigan shart-sharoitni yaratadi.

Laboratoriya eksperimentining xarakterli belgisi faqat uning laboratoriya sharoitlarida maxsus psixologik asbob-uskunalar yordamida o'tkazishlarida va sinaluvchining xatti-harakatalari yo'l-yo'riqqa binoan sodir bo'lishi bilangina emas, balki sinalayotganligini biladigan sinaluvchi (garchi, odatda, sinalayotgan kishi eksperimentning mohiyati nimadan iboratligini, konkret nimani va nima maqsadda tadqiq qilinayotganligini bilmasa ham) kishining munosabati bilan ham belgilanadi. Laboratoriya eksperimenti yordamida diqqatning xossalarini, idrok, xotira va boshqalarning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilish mumkin. Hozirgi paytda laboratoriya eksperimentini

ko'pincha shunday tarzda o'tkazishadiki, unda odam odatdagi sharoitlarda bajarishi mumkin bo'lgan faoliyatning ba'zi psixologik jihatlari modellashtirilib qo'yiladi. Jumladan, eksperimentda anchagina hissiy zo'riqish vaziyati modellashtirilib, uning jarayonida sinaluvchi, masalan, kasbi-kori uchuvchi bo'lgan kishi anglanilgan yechimlar qabul qilishi mumkin. Yuksak darajadagi uyg'unlikni taqazo etadigan murakkab harakatlar qilishi, asboblardagi ko'rsatkichlarga munosabat bildirishi va hokazolar belgilab qo'yilgan bo'lishi mumkin.

Tabiiy eksperiment (birinchi marta 1910-yilda A. F. Lazurskiy taklif etgan) mo'ljallanganiga ko'ra, eksperiment o'tkazilayotganini biladigan sinaluvchida hosil bo'ladigan zo'riqishga yo'l qo'ymasligi va tadqiqotni odatdagi, tabiiy sharoitlarga (dars, suhbat, o'yin, uy vazifalarini bajarish va boshqalar) ko'chirishi lozim.

Tabiiy sharoitda inson psixikasini o'rganishda sinaluvchilar eksperimentdan bexabar bo'lishi, tadqiqot dasturi shart-sharoit bilan muvofiqlashtirilishi hamda kundalik hayot tarzidan chetga og'ishlar bo'lmasligi lozimdir.

**Aleksandr
Fyodorovich Lazurskiy¹
(1874-1917)**

Rus shifokor-psixologi

Masalan, materialni yodlashning samaradorligi uni uzoq vaqt xotirada saqlab qolish to'g'risidagi ko'rsatmaga bog'liqligini tadqiq qilish tabiiy eksperimentga misol bo'la oladi. O'quvchilardan bir guruhi o'rganilishi lozim bo'lgan material bilan tanishtiriladi va ushbu material yuzasidan ertasiga

¹<https://ru.wikipedia.org/wiki/>

so'ralishini aytadi. Boshqa bir guruhda esa o'quv materiali xuddi shunday tarzda o'tilib bo'lgach, o'quvchilarga o'tilgan dars bir haftadan so'ng so'ralishi aytiladi. Haqiqatda esa har ikkala guruhda ham o'quvchilardan ikki haftadan keyin so'ralgan. Ana shu tabiiy eksperiment jarayonida materialni uzoq vaqt xotirada saqlab qolishga mo'ljallangan yo'l-yo'riqning afzalliklari aniqlanadi.

2.2. Tasdiqlovchi va shakllantiruvchi tadqiqot strategiyalari

Psixologik-pedagogik tadqiqot vazifalarini bajaradigan tabiiy eksperiment *psixologik-pedagogik eksperiment* deb ataladi. Har xil yosh bosqichlarida o'quvchilarning bilish imkoniyatlarini o'rganishda, o'quvchi shaxsini shakllantirishning konkret yo'llarini aniqlashda uning roli benihoya kattadir. Psixologik-pedagogik eksperiment uch qismdan iborat. Aniqlovchi, shakllantiruvchi, nazorat eksperimentlari. Aniqlovchi (tasdiqlovchi) eksperimentda sinaluvchilardagi biror psixik jarayonning rivojlanish darajasi aniqlanadi. Masalan, boladagi xotiraning rivojlanish darajasi "Meyli" testi yordamida aniqlanishi mumkin. Shakllantiruvchi eksperimentda aniqlangan psixik jarayon me'yordan orqada bo'lsa, uni rivojlantirish bo'yicha maxsus mashg'ulotlar o'tkaziladi. Misolga qaytsak, xotirani rivojlantirish bo'yicha mashg'ulotlar o'tkaziladi. Nazorat tajribalarida shakllantiruvchi ta'sirning samaradorligini aniqlash uchun diagnostik metod yana bir marta takroran o'tkaziladi. "Meyli" testi yana bir bora o'tkazilib, maxsus matematik-statistik metodlar yordamida shakllantiruvchi ta'sirning samaradorligi aniqlanadi.

2.3. Tadqiqotning yordamchi metodlari

Anketa. Savollar yordamida psixologik axborot to'plashning metodik usulidir. Bunda savollar mantiqan bir-biri bilan bog'langan bo'lib, tadqiqotning maqsadiga mos keladi. Anketa

yordamida o'qituvchi o'quvchilar shaxsiy sifatlarini aniqlash uchun material to'playdi.

Taklif etiladigan savollarga qarab, anketalar mazmun, funksiyasi, shakli bo'yicha turli xil bo'lishi mumkin.

Mazmun bo'yicha anketa:

1. Faktlar ("Sening bo'sh vaqtingdagi mashg'uloting", "Uy joy sharoitingni ta'rifla");

2. Atrofdagi kishilar, hodisalar xarakteristikasini ("O'quv-ishlab chiqarish korxonasida ish formasi boshqacha bo'lishi kerak deb hisoblaysanmi?", "Ko'pchilik bolalar o'z imkoniyatlarini to'liq ishga solmay o'qishlarining sababi nimada deb o'ylaysan?").

3. O'quvchining niyatlarini ifodalashi mumkin

("Oliy o'quv yurtiga kirasanmi?", "Yozgi oromgohga borasanmi?").

Savollar bajaradigan funksiyasiga ko'ra anketa o'z ichiga quyidagilarni oladi:

a) Filtrovchi savollar. M.: Agar o'qituvchini oliygohga kirishni xohlovchilar qiziqtirsa, anketada quyidagicha savollar taklif etiladi: "Sening yoqtiradigan predmeting?". Bunga faqat oliygohga kirmoqchi bo'lgan o'quvchilargina javob beradilar.

b) Tekshiruvchi yoki nazorat qiluvchi savollar. Ularning asosiy funksiyasi – ma'lumotning to'g'riligini tekshirish.

Shakli bo'yicha anketalar:

a) Ochiq – bunda to'g'ri savollar o'z xohishiga qarab, erkin javob berish mumkin.

b) Yopiq – bunda savollarga tayyor javob berilgan bo'lib, o'quvchi ulardan birini tanlashi lozim.

Anketa savollariga quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Savollar aniq, tushunarli, sodda va konkret bo'lishi lozim.

2. Anketaning boshida oson savollar, keyin qiyin, undan keyin eng murakkablari, nihoyasida yana oson savollar berilishi lozim.

3. Bitta xususiyatni aniqlashga bir necha savollar, nazorat qiluvchi savollar berilishi lozim.

Anketa metodining ijobiy tomoni:

- 1) ommaviy o'rganish imkoniyati;
- 2) informatsiya to'plash tezligi;
- 3) ma'lumotlarni analiz qilishda matematik metodlardan keng foydalanish imkoniyati;
- 4) og'zaki formada javob olish qiyin bo'lgan savollarga javob olish imkoniyati;
- 5) bir necha tadqiqotlar natijasini taqqoslash imkoniyati;
- 6) natijalarni qayd etishning qulay usuli.

Shuni ham nazarda tutish lozimki, anketa metodi shaxs xususiyatlarining barcha sohalarini to'la o'rganish imkonini bermaydi, o'quvchilar turlicha javob berganlari tufayli ularni klassifikatsiya qilishda qiyinchiliklar uchraydi, javoblarning obyektivligi yuqori emas, chunki o'quvchilar bunga vijdonan yondoshmasliklari mumkin.

Quyida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning kommunikativ (muloqatchanlik) xususiyatlarini aniqlash uchun mo'ljallangan anketa tavsiya qilinadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar shaxsi kommunikativ xususiyatlarini baholash anketasi

Ushbu anketa o'quvchilar, tarbiyachilar va ota-onalar uchun mo'ljallangan. Bunda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning atrofdagilar bilan o'zaro munosabatlari hamda kommunikativ xususiyatlari ekspert baholanadi.

Anketa yordamida baholanadigan shaxs xususiyatlari va ularga mos keluvchi savol raqamlari quyidagicha:

Baholanadigan shaxs xususiyatlari	Anketadagi xususiyatlarga mos keluvchi savollar
Muloqotchanlik	2,3,4
Tashkilotchanlik qobiliyati	5
Atrofdagilar bilan o'zaro munosabat	6
Altruizm	7
Empatiya	8
Agressivlik	9
	10

Himoyasizlik	11.
Arazgo'ylik	12
Adolatlilik	13
To'g'riso'zlik	14
Itifotlilik	15
Itoatkorlik	16
Mustaqillik	17
Qat'iylik	18
Mehnatsevarlik	19
O'ziga ishonch	

Anketa matni

1. Bolaning ismi, sharifi, familiyasi, tug'ilgan yili.

2. Bolaning kattalar bilan muloqatchanligi:

A) yuqori;

B) o'rtacha;

V) juda odamovi.

3. Bolalar bilan muloqotchanligi:

A) juda muloqotchan, ko'pincha o'zi yolg'iz emas, boshqa bolalar bilan o'ynashni yaxshi ko'radi;

B) unchalik muloqotchan emas, ko'pincha yolg'iz o'ynashni yoqtiradi;

V) ba'zida yolg'iz, ba'zida bolalar bilan o'ynashni yoqtiradi.

4. Agar o'quvchi (bola) muloqotchan bo'lsa,

A) yosh jihatdan o'zidan katta bolalar bilan;

B) tengdoshlari bilan;

V) o'zidan kichik bolalar bilan o'ynashni afzal ko'radimi?

5. O'yinda bola o'zini qanday tutadi?

A) birgalikda o'ynash uchun bolalarni uyushtira oladi, o'yinda o'ziga faqat yetakchilik rolini oladi;

B) o'yinda yetakchilik, liderlik rolini ham, ikkinchi darajali rolni ham birdek bajaradi;

V) ko'pincha o'yinda boshqalarga bo'ysungan holda o'ziga ikkinchi darajali rolni oladi.

6. O'quvchining boshqa bolalar bilan o'zaro munosabati qanday?

A) do'stlik o'rnatiladi va o'yinda bolalar bilan (nizo) kelishmovchiliklarga bormaydi;

B) ko'pincha nizolar kelib chiqadi;

7. Boshqa bolalardan o'yinchoqlarini qizg'onmaydimi?

A) bajonidil o'rtoqlashadi;

B) ba'zida qizg'onadi, ba'zida yo'q;

V) qizg'onadi.

8. Boshqalarga hamdard bo'la oladimi?

A) agar nimadandir xafa bo'lishayotganini ko'rsa (sezsa), tinchlashtirishga, achinishga, yordam berishga harakat qilib, doimo hamdard bo'ladi;

B) ba'zan;

V) hech qachon.

9. Boshqa bolalarni xafa qiladimi?

A) ko'pincha xafa qiladi;

B) ba'zida xafa qiladi;

V) hech qachon xafa qilmaydi.

10. O'quvchi kattalarga tez-tez shikoyat bilan murojaat qilib turadimi?

A) ko'pincha;

B) ba'zida;

V) hech qachon.

11. O'quvchi tez xafa bo'ladimi?

A) juda tez;

B) ba'zida;

V) xafa bo'lmaydi.

12. O'quvchi (yoki farzandingiz) adolatlimi?

A) doimo adolatli;

B) ba'zida adolatli;

V) ko'pincha adolatli emas.

13. O'quvchi doimo rost gapiradimi?

A) doimo;

B) ba'zida rost gapiradi, ba'zida esa yo'q;

V) ko'pincha rost gapirmaydi, tez-tez yolg'onchilik qiladi.

14. O'quvchi doimo o'zini xushmuomala tutadimi?

A) doimo;

B) ba'zida;

V) deyarli hech qachon xushmuomala emas.

15. O'quvchi doimo sizga quloq soladimi?

A) doimo;

B) ba'zi-ba'zida;

V) deyarli hech qachon.

16. O'quvchiga mustaqillik xosmi?

A) butunlay mustaqil, hamma narsani o'zi mustaqil bajarishni yoqtiradi;

B) ba'zi-ba'zida;

V) ko'pincha mustaqillikni namoyon qilmaydi va u uchun boshqalar bajarishini xohlaydi.

17. O'quvchiga qat'iylik xosmi?

A) doimo boshlagan ishini oxirigacha yetkazishga harakat qiladi;

B) ba'zida qat'iylik namoyon qiladi, ba'zida yo'q;

V) odatda qo'l urgan ishini oxirigacha bajarmaydi.

18. O'quvchiga mehnatsevarlik xosmi?

A) juda mehnatsevar, doimo topshirilgan ishni bajonidil bajarishga harakat qiladi;

B) ba'zida ishlashni sevadi, ba'zida dangasalik qiladi;

V) ko'pincha dangasalik qiladi.

19. O'quvchi o'ziga ishonadimi?

A) butunlay o'ziga ishonadi;

B) ba'zida;

V) o'ziga ishonmaydi.

Ushbu anketa bo'yicha bolalarni baholashda, ekspert sifatida faqat ota-onalar emas, shu bilan birga tarbiyachilar, sinf rahbarlari hamda o'quvchilar ham qatnashishlari shart.

Natijalar tahlili.

Anketa bo'yicha olingan ma'lumotlar quyidagicha baholanadi:

“A” javobi-10 ball;

“B” javobi- 5 ball;

“V” javobi-1 ball.

Barcha javoblar bo'yicha natijalar yig'indisi hisoblanib, 18 ga bo'linadi va bola shaxsi kommunikativ xususiyatlari, shaxslararo munosabatlar rivojlanish darajasining o'rtacha ko'rsatkichlari baholanadi.

Agar ota-onalarning baholari o'qituvchi va tarbiyachilar bilan mos kelsa, bolada baholanayotgan sifatlarning mavjudligi haqida xulosa hosil qilish mumkin. Agar 3ta ekspertdan faqat 2tasining baholari mos kelsa, bolada ushbu sifatlarning yetarli darajada rivojlanganligi haqida xulosa chiqarish mumkin. Agar ekspertlar baholari umuman bir-biriga to'g'ri kelmasa, bolalarda ushbu sifatlarning mavjud yoki mavjud emasligi haqida qo'shimcha maxsus tekshiriluvsiz xulosa chiqarish mumkin emas.

Suhbat metodi. Suhbat – bevosita muloqot jarayonida o'quvchilar psixik xususiyatlarini aniqlash metodikasi bo'lib, o'qituvchi oldindan tayyorlab qo'ygan savol asosida o'zi uchun kerakli bo'lgan informatsiyani olish imkoniga ega.

Suhbat metodikasi yordamida inson xarakteri xususiyatlari, xatti-harakati motivlari, hayotining turli tomonlariga uning bahosi, biografiyasining asosiy faktlari va unga bo'lgan munosabatlarni aniqlash mumkin.

Suhbat metodi ma'lum qoidalarga asoslanishi lozim.

1. Suhbat tasodifiy emas, rejali bo'lishi kerak.

2.Suhbat boshida o'quvchi qiziqadigan mavzuda gaplashish kerak.

3.Suhbat boshlanishida biografik xarakterdagi savollar berilmasligi kerak.

4.Savollar tushunarli, yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda berilishi kerak.

Suhbat metodining ijobiy tomoni – o'quvchi bilan bevosita muloqatda bo'lish, uning reaksiyalarini hisobga olish imkoni, qo'shimcha, to'ldiruvchi savollar berilishi mumkinligidir. Shuni

ham nazarda tutish kerakki, suhbatdan biz obyektiv fakt emas, balki kishining subyektiv fikrini olamiz.

Faoliyat mahsulini tahlil qilish metodi. O'quvchilar yozgan inshoga qarab, o'qituvchi uning adabiy qobiliyatini, so'z boyligi, rivojlanish darajasi, obrazli tafakkuri haqida xulosa chiqarishi mumkin. Xuddi shuningdek, matematikadan yozma ish, chizmachilikdan topshiriq natijalariga qarab o'quvchining individual psixik xususiyatlari, qobiliyatlari, mehnat malakalari haqida ma'lumot to'plash mumkin.

Diagnostic metodlar: Bu metodlar shaxsning u yoki bu xususiyatlarini shunchaki ta'riflash emas, balki bu xususiyatlarni o'rganish asosida sifat va miqdor jihatdan xarakteristika berish imkoniyatiga ega.

Diagnostika metodlariga turli xil testlar kiradi.

Test metodi yordamida kishining aqliy qobiliyatlari darajasi aniqlanadi, inson holati va ularning xususiyatlari belgilanadi, shaxsning strukturaviy sifatleri – o'z-o'zini baholash, emotsional barqarorlik, muammoga yengil kirisha olishi o'rganiladi.

Test inglizcha (test) so'zidan olingan bo'lib, sinab ko'rish, tekshirish ma'nosini bildiradi. Test tekshiruvchiga taqdim etiladigan topshiriqlar tizimi bo'lib, uning natijasida standartlashtirilgan o'lchov o'tkaziladi. Test asosan individlar o'rtasidagi farqlarni yoki turli sharoitlarda ular ko'rsatadigan reaksiyalar o'rtasidagi farqlarni o'rganish uchun mo'ljallangan.

Taraqqiyot psixologiyasida test guruhlarining ijtimoiy psixologik xususiyatlarini, guruhiiy holatlarning namoyon bo'lish darajasini o'rganish uchun ham qo'llaniladi. Test guruhlarini ijtimoiy-psixologik xarakteristikalari asosida differensiatsiya qilish maqsadlariga xizmat qiladi.

Testning standartlashtirilishi vazifalar bajarilishini baholash va uni o'tkazishning bir xildagi jarayonlarni hosil qilishdan iborat. Bu esa test o'tkazilishi mo'ljallanayotgan, o'rganilishi talab qilinadigan katta sonli reprezentativ sinalluvchilarda (2-3 ming) testni o'tkazish orqali amalga oshiriladi.

Test standartlashtirilishi 2 bosqichda o'tkaziladi. 1-bosqichda testni qo'llash yo'riqnomasi shakllanadi: topshiriqlar tanlanadi, uni o'tkazish uchun ko'rsatmalar ishlab chiqiladi, sinaluvchiga beriladigan yo'riqnoma tuziladi va testni o'tkazishning boshqa masalalari ko'rib chiqiladi. 2-bosqichda normalar aniqlanadi, ya'ni test natijalarini baholash uchun boshqa individlar yoki guruhlar natijalari bilan solishtirish uchun normalar tizimi belgilanadi.

Testning ishonchliligi – shu test qayta o'tkazilganda (aynan shu tekshiruvchilarda) olingan ma'lumotlarning bir-biri bilan mos kelishi. Ishonchlilikni baholashning asosiy ko'rsatkichi korrelyatsiya koeffitsiyenti.

Testning validligi – test qanday maqsadda yaratilgan bo'lsa, o'sha maqsad uchun qo'llaniladi.

Qo'llanilish sohasiga qarab:

1. Intellekt testlari.

2. Maxsus qobiliyatlarni aniqlash va yutuqqa erishish testlari.

3. Shaxs xususiyatlarini aniqlash testlari.

4. Qiziqishlar, ustanovka, qadriyatlarni aniqlash testlari.

5. Shaxslararo munosabatlar diagnostikasi uchun mo'ljallangan testlar farqlandi.

Masalan, shaxslararo munosabatlarni va shaxs sifatlarini diagnostika qilish uchun ko'pincha amerikalik psixolog T. Liri tomonidan yaratilgan metodika qo'llaniladi. Bu metodik so'rovnoma bo'lib, 128ta punktdan iborat. Sinaluvchi o'zi va atrofida qilish uchun muayyan xislatlarning mavjudligini, shuningdek, o'zida va sheriklarida bo'lishini xohlaydigan sifatlarini ko'rsatadi. Natijalar qayta ishlangach, tadqiqotchi sinaluvchining shaxsi, yo'nalishini aniqlab va shu asosda shaxslararo o'zaro ta'sirni prognoz qilishi mumkin.

Shunday qilib, testlar bu maxsus metodlar bo'lib, u yoki bu ijtimoiy psixologik hodisa qisqa muddat ichida tekshiriladi. Testlar asrimizning boshlarida kashf qilingan bo'lib, ular 20-30 yillarda hayotga, amaliyotga shiddat bilan kirib keldi. Natijada maxsus soha – psixometrika yuzaga keldi. Testlarni qo'llashning

qulayligi shundaki, bir test yordamida ma'lum shaxsning u yoki bu xususiyatlarini bir necha marta, takroran sinab ko'rish mumkin.

Proyektiv metodlar. Proyektiv metodlar test usullarining bir ko'rinishi bo'lib, ularda tekshiriluvchi uchun aniq ko'rinishga ega bo'lmagan noaniq narsalar tavsiya etiladi va ularni sharhlash topshirig'i beriladi. Masalan, tekshiriluvchiga turlicha talqin qilish mumkin bo'lgan rasmlar, tugallanmagan hikoyalar, biror aniq ko'rinishi mavjud bo'lmagan buyumlar berilishi va ularni tekshiriluvchi o'zining hissiy kechinmalari, qiziqishlari, dunyoqarashi nuqtayi nazaridan baholashi kutiladi.

Proyektiv metodlar qatoriga **Rorshaxning** "Siyoh dog'lari" testini kiritish mumkin (1921). Bu 2 tomonlama simmetrik shaklda berilgan 10 xil siyoh dog'laridan iborat bo'lib, har bir dog' har xil bo'yoqli fonda ko'rsatiladi. Tekshiriluvchidan har bir "dog'" nimaning shaklini eslatishi so'raladi. Bunda: 2 ta dog' qizil rangli shtrixlar, 5ta dog' kul rang , qora, 3 ta dog' – yorqin bo'lmagan ranglarda beriladi.

Proyektiv metodikalardan yana biri tugallanmagan jumlarar metodi. Ushbu metod yordamida guruhiiy va shaxsiy ustanovkalar tekshiriluvchining atrofida gilariga (o'rtoqlari, o'qituvchi, ota-onasi) munosabati xususiyatlari, shuningdek, o'ziga va kelajakka bo'lgan munosabatlari ham o'rganiladi. Shu maqsadda tekshiriluvchiga bir qancha tugallanmagan jumlarar taklif qilinadi, ko'p o'ylamasdan gapni mantiqan oxiriga yetkazish talab qilinadi. Masalan,

- mening har safar kayfiyatim buziladi, agar...
- men uchun eng muhim muammo, bu ...
- do'st – bu ...
- mening otam ba'zida ...
- men shunga intilamanki ...

Proyektiv metodikalar turli-tuman. Ular bir-biridan tubdan farq qiladi. Biroq shuni nazarda tutish lozimki, proyektiv metodikani tavsiflash muayyan psixologik bilimlarni maxsus

nazariy tayyorgarlikni va metodikani qo'llash bo'yicha amaliy tajribaga ega bo'lishni talab qiladi.

Yana bir proyektiv usul bu **S. Rozentsveygning** rasmi assotsiatsiyalaridir.²

Saul Rozentsveyg³
(1907 – 2004)

**Amerikalik psixolog,
psixoterapevt**

Bunda turmushda tez-tez uchrab turadigan ziddiyatli vaziyatlarni aks ettirgan rasmlar tekshiriluvchiga tavsiya qilinadi. Bu rasmlarda bir tomonda turgan personajlar nimalarnidir gapirayotgan holda gavdalantiriladi, unga qarama-qarshi tomondagi shaxs hali javob qaytarib ulgurmagan, tekshiriluvchidan tekshiruvchi tez, qisqa muddat ichida bo'sh kataklarga qaytarilishi kutilayotgan javobni yozishni so'raydi. Berilgan javoblarga qarab shaxsning yo'nalishi, uning ziddiyatlarga munosabati, jaholat hissining xususiyatlari, bu hisning kimlarga qaratilganligi va shunga o'xshash faktlar to'planadi.

Sotsiometriya metodi. Sotsiometriya metodi birinchi bo'lib amerikalik psixolog **Dj. Moreno** tomonidan taklif etilgan. Bu metodning mohiyati shundan iboratki, inson u yoki bu ko'rsatkich bo'yicha guruh a'zolarini tanlaydi. Qilingan tanlashlar asosida kishining guruhdagi shaxslararo munosabatlar tizimida tutgan o'rnini haqida xulosa qilinadi.

Demak, sotsiometriya metodi yordamida guruh a'zolari o'rtasidagi simpatiya yoki antipatiyani aniqlash mumkin. Sotsiometriya metodini operativ tarzda o'tkazish, uning

²Karla A. Lassonde. Introduction to Psychology. University of Minnesota Libraries Publishing, 2015. P 30-34.

³<https://ru.wikipedia.org/wiki/>

natijalarini esa matematik qayta ishlash va grafik ravishda ifodalash mumkin.

Sotsiometriyani tadqiqot metodi sifatida tan olish bilan bir qatorda uning ba'zi kamchiliklarini ham ko'rsatib o'tish zarur. Asosiy kamchilik shundan iboratki, sotsiometriya metodi mavjud munosabatlar strukturasi sabablarini aniqlash imkonini bermaydi. Shuning uchun ham sotsiometriyadan olingan ma'lumotlar kuzatish, suhbat, psixologik-pedagogik eksperiment natijalari bilan to'ldirilishi lozim.

Sotsiometriya metodidan guruh, jamoa a'zolari o'zaro bir-birlarini yaxshi bilgan holatlardagina foydalanish mumkin. Bu metod yordamida shaxsning xizmat yuzasidan bo'ladigan va shaxsiy munosabatlardagi haqiqiy o'rni aniqlash, birlamchi guruhlar mavjud yoki mavjud emasligini topish, birlamchi guruhlarining paydo bo'lishi va tarqab ketishi sabablarini aniqlash mumkin.

Sotsiometriya metodining mohiyati shundan iboratki, tekshiriluvchiga birga qilinadigan ishlari yoki guruh a'zolarining ishlarini birgalikda bajarishga xohishlari to'g'risida savollar beriladi. Beriladigan savollar tanlash ko'rsatkichlari deyiladi. Kuchli va kuchsiz ko'rsatkichlar farqlanadi. Kuchlilar chuqur va barqaror munosabatlarni, kuchsizlari yuzaki va beqaror munosabatlarni aniqlash imkonini yaratadi. Masalan, "xizmatdoshlaringizdan qaysi biri bilan bitta brigadada ishlashni xohladingiz?" degan savol bo'yicha aniqlangan ko'rsatkich kuchli ko'rsatkich hisoblanadi, chunki u uzoq vaqt davom etadigan, muhim munosabatlarga tegishli. "Kimni birga ekskursiyaga borishga taklif qiladingiz?" – kuchsiz ko'rsatkich, chunki u chuqur bo'lmagan va vaqtinchalik munosabatlarni belgilaydi. Kuchli va kuchsiz ko'rsatkichlar mazmuni jihatidan turlicha bo'lishi mumkin, lekin ulardagi umumiy narsa – natijalar, ya'ni sherik tanlash.

Tanlashlar soni cheksiz bo'lishi mumkin, biroq amaliyotning ko'rsatishicha, kishining guruhdagi holati va o'zaro munosabatlarini aniqlash uchun 3ta kishi tanlash yetarli. Bunda

sinaluvchidan, birinchi navbatda kimni tanlashi, agar 1 shaxs bilan imkon bo'lsa 2- navbatda kimni tanlashi hamda ikkinchisini tanlash imkonini bo'lsa, 3-navbatda kimni tanlashi haqida so'raladi.

Bunday ifodalash a'zosi unchalik ko'p bo'lmagan guruhlarda bo'lishi mumkin. Agar guruh ko'p sonli bo'lsa, aylana shaklidagi sxemadan foydalanish lozim. Buning uchun 4ta aylana chiziladi. Birinchi yoki markaziy aylanaga eng ko'p tanlangan guruh a'zosining shartli belgisi qo'yiladi. Markazdan keyingi, ya'ni ikkinchi aylanaga 3 marta tanlangan o'quvchilarning nomeri yoziladi, uchinchi aylana ichiga 1-2ta tanlash olgan o'quvchi, to'rtinchi aylanaga tanlanmagan o'quvchilarning shartli belgisi hamda aylanadan tashqariga rad etilgan o'quvchilar nomeri yoziladi.

Bunda aylana 2 qismga ajratiladi va chap tomonga qizlar, o'ng tomonga o'g'il bolalarning shartli belgilari joylashtirib chiqiladi. Qizlar doira, o'g'il bolalar esa uchburchak bilan ifodalanadi. Doira va uchburchaklar kim kimni tanlashiga qarab, strelkali chiziqlar bilan birlashtiriladi. Bu sxema sotsiogramma deb ataladi.

Agar guruhda 20dan ortiq a'zo bo'lsa, bunday sxema tuzish qiyinroq bo'ladi. Shuning uchun bunday hollarda matritsadan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Matritsa quyidagicha tuziladi. To'rtburchak yoki kvadrat chizilib, guruh a'zolarining soniga qarab katakchalarga bo'linadi. Chap tarafdin yuqoridan pastga va yuqoridan o'ng tarafga guruh a'zolarining shartli belgilari qo'yib chiqiladi. Guruh a'zolarining shartli belgilari o'quvchilar familiyasi yoki familiya bosh harfi, tekshiruvchilarning tartib nomerlari ham bo'lishi mumkin. Gorizontaal chiziq bo'yicha qatorlarga tanlanayotgan o'quvchi, vertikaliga esa katakcha ichiga kimni tanlayotgani haqidagi ma'lumotlar yoziladi. Ijobiy tanlash "+" belgisi bilan, o'zaro bir-birini tanlash esa "-" belgisi bilan ifodalanadi.

Ma'lumki, kichik guruh yoki jamoalarda birlamchi guruhlar mavjud bo'lishi mumkin. Bu birlamchi guruhlar esa boshqa

matritsada belgilanadi. Buning uchun yuqorida ko'rsatilganidek, to'rtburchak yoki kvadrat chizilib, matritsaning chap burchagidan pastdagi o'ng burchagiga qaratib diagonal chiziq o'tkaziladi. Bu chiziq kvadratning shu diagonal chizig'iga to'g'ri kelgan kataklari ustidan o'tadi. 1- matritsadan o'zaro tanlanishga ega bo'lgan istagan bir o'quvchini tanlab olinadi. Uning tartib nomerini va familiyasini matritsaning 1-qatoriga o'tkaziladi. Xuddi ana shu nomerni yuqoridagi 1-katakka qo'yiladi. So'ngra 1-matritsadan 1-qatorga yozilgan shaxs bilan o'zaro tanlanishda bo'lgan shaxslarni tanlab olinadi. Uning tartib nomeri va familiyasi 2-qatorga yoziladi. Xuddi ana shu nomerni yuqoridan 2-ustunga yoziladi. Matritsaning shunga muvofiq keladigan kataklariga "+" belgisi yozib qo'yiladi. Matritsaning 1-qatoridagi o'quvchi bilan o'zaro tanlanishda bo'lgan guruhning navbatdagi a'zosini uning 1-matritsadagi nomerini saqlagan holda 3-qatorga yoziladi. Shu nomerni 3-ustunning yuqori qismiga ham qo'yiladi. Tegishli katakka "+" belgisi qo'yiladi. Shu tariqa 1-matritsadan tanlab olinadigan familiyalarni navbatdagi qatorga yoziladigan o'zaro tanlanishda bo'lgan birorta ham kishi qolmaguncha davom ettirish kerak. Boshqacha qilib aytganda, o'zaro tanlanishda bo'lgan kishilar doirasi yakunlanishi lozim. O'zaro bir-birini tanlamagan o'quvchilar matritsaning oxiriga yoziladi. Mikroguruh, ya'ni birlamchi guruh 2-5 kishidan iborat bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, sotsiometriya metodi obyektiv va aniq ma'lumotlar, ya'ni shaxsning guruh yoki jamoadagi real holatini aks ettiruvchi ma'lumotlar olishga imkon beradi hamda amaliy maqsadlarda foydalanilishi mumkin.

Natijalarga qarab, guruh a'zolarining qaysi biri eng ko'p tanlanganligini bilish mumkin. Eng ko'p tanlash olgan lider hisoblanadi.

Sotsiometrik tadqiqotdan olingan natijalar (matritsa va sotsiogramma shaklidagi) sotsiometrik indekslar bilan to'ldiriladi. Bu indekslar guruhni miqdor jihatidan xarakterlab beradi. Shulardan biri guruhiy jipslik indeksi.

Tadqiqotdan olingan ma'lumotlarni (miqdoriy) tahlil qilish va tavsiflashga kirishishdan avval ularni umumlashtirish, bir tizimga solish va ixcham shaklga keltirish zarur. Buning uchun esa matematik statistika tushunchalarini albatta bilish va ular bilan ishlay olish talab qilinadi.

Odatda o'lchov natijalarini aks ettiruvchi sonlar statistikada variantlar deb ataladi va „ bilan belgilanadi. Barcha o'lchovlar, ya'ni o'sib borish yoki kamayish tartibida joylashgan o'lchovlar variatsion qatorni tashkil qiladi. Variatsion qator tarkibida takrorlanadigan o'lchovlar soni chastota deyiladi.

Sotsiometrik matritsa

No	Ismi – sharif (sinaluvchilar)	Abdullaeva	Vohidova	Daminova	Zakirova	Ikromov	Islomova	Qilingan tanlashlar
1.	Abdullaeva	X	3	1		2		
2.	Vohidova	1	X	2				
3.	Daminova		3	X		1		
4.	Zakirova		1	3	X			
5.	Ikromov					X		
6.	Islomova						X	
	Tanlashlar soni	1	3	3	0	2	0	

Psixologik tadqiqotlar natijalarini matematik-statistik qayta ishlash metodlari

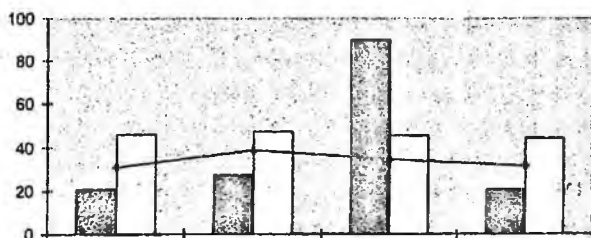
Masalan, tadqiqotchi “Sening fikr va qarashlaring sinfdoshlaringniki bilan ko‘pincha mos keladimi?” kabi anketa savoliga 36 o‘quvchidan javob olingan deylik. Bunda 5 xil javob ko‘zda tutilgan: “har doim”, “ko‘pincha”, “ba‘zida”, “kamdan-kam”, “hech qachon”. Agar har 1 javob varianti uchun son belgisi berilsa (“har doim” – 5, “ko‘pincha” – 4, “ba‘zida” – 3, “kamdan-kam” – 2, “hech qachon” – 1).

Olingan ma'lumotlarni qayta ishlash oson bo'lishi uchun jadval shakliga keltiramiz:

Anketa savollariga o'quvchilar bergan javoblaridan chastota bo'yicha taqsimlanishi

№	Variantlar	Chastota
1.	Har doim	6
2.	Ko'pincha	9
3.	Ba'zida	12
4.	Kamdan-kam	7
5.	Hech qachon	2
	Jami	36

Chastota bo'yicha jadvalda keltirilgan ma'lumotlarni grafik shakliga keltirish mumkin. Bunda grafik tuzish 2 yo'l bilan amalga oshirilishi mumkin. Gorizontaal chiziqqa variantlar, vertikal chiziqqa ular chastotasi joylashtirib, shtrix chiziq bilan birlashtirsak, chastotalar poligoni egri chizig'iga ega bo'lamiz.

Chastotalar poligoni

Tadqiqotdan olingan ma'lumotlarni statistik qayta ishlash uchun o'rtacha arifmetik qiymat, moda va medianani hisoblash zarur. O'rtacha arifmetik qiymat olingan natijalar yig'indisini topib, uni variatsion qator a'zolari soniga bo'lish orqali hisoblab chiqiladi.

Agar o'lchov tarkib shkalasida bajarilgan bo'lsa, o'rtacha arifmetik qiymatni topish mumkin emas. Bu holda mediana topiladi.

Mediana – bu variatsion qatorni teng 2ga bo‘luvchi ifoda bo‘lib, uning yarmi chap, yarmi o‘ng tomonda joylashadi.

Agar olingan natija toq son bo‘lsa, masalan, 12, 9, (7), 6, 2 bunda mediana 7 soniga teng, yoki 3 - o‘rin. Agar juft son bo‘lsa, masalan, 5, 7, 11, 12 bunda mediana 2-va 3-ifodaning o‘rtasi, ya’ni 4ta 2,5 ga teng.

Nominal o‘lchov o‘tkazilganda moda topiladi. Moda – variatsion qatorda ko‘proq uchraydigan ifoda.

Masalan, 3,3,3,4,5,5,5,5,9,10 variatsion qatorda 5 soni moda hisoblanadi, chunki u boshqalariga qaraganda ko‘p (4 marta) uchrayapti. Demak, moda-chastotasi maksimal bo‘lgan variant. Agar hamma ifoda bir xil chastotada uchrasa, unda ushbu variatsion qator modaga ega bo‘lmaydi. Variatsion qator bimodallik ham bo‘lishi mumkin. Masalan, 3,3,4,4,5,5,5,5,7,7,8,8,8,9 variatsion qatorda 5 va 8 moda bo‘lib hisoblanadi.

Guruh ichidagi variatsiyalar bahosini o‘lchash uchun variatsion qatorning boshqa xarakteristikalarini – dispersiya va o‘rtacha kvadrat og‘ish (standart og‘ish) hisoblab chiqiladi.

Bularni hisoblash turli tanlab olingan tekshiruvchilarda olingan natijalarni o‘zaro bir-biri bilan taqqoslash imkonini beradi. Dispersiyani topish uchun oldindan quyidagicha jadval tuzib olinadi:

Ko‘rsatkich ifodasi	O‘rtachadan og‘ish	Kvadrat og‘ish
1	$1-2=-1$	1
3	$3-2=1$	1
3	$3-2=1$	1
0	$0-1=-1$	1
4	$4-2=2$	4
1	$1-2=-1$	1

Ilmiy taxminni statistik tekshirish.

Psixologik tadqiqotlarda matematik statistikani qo‘llashning muhim tomonlaridan biri olingan natijalar statistik miqdorini aniqlash.

Masalan, tadqiqotchi o'zining tadqiqotida guruhiiy faoliyat samardorligini guruh rivojlanish darajasiga bog'liqligini o'rganmoqchi deylik. 2ta guruh yuqori rivojlanish darajasi va past rivojlanish darajasiga ega bo'lgan guruhlarda olingan 2 turdagi o'lchovlar arifmetik qiymatni topishi mumkin.

$$\sigma_1^2 = \frac{1}{(N-1)};$$

$$\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x}_1)^2 = \frac{16}{6} = 2.67;$$

$$\sigma_1 = \sqrt{\sigma_1^2} = \sqrt{2.67} = 1.63;$$

$$\sigma_2^2 = \frac{12}{6} = 2;$$

$$\sigma_2 = \sqrt{2} = 1.41.$$

$\bar{x}_1$ va $\bar{x}_2$ lar o'rtasida farq borligini, ya'ni guruh rivojlanish darajasi bilan guruhiiy faoliyat o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjudligini aniqlash uchun tadqiqotchi $\bar{x}_1 - \bar{x}_2$ o'rtasidagi farqning statistik ishonchliligini topishi lozim. Buning uchun Styudentning t kriteriysidan foydalaniladi.

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}}$$

Bu yerda $\bar{x}_1$ va $\bar{x}_2$ - o'rtacha arifmetik qiymati;

m_1 va m_2 - o'rtacha xato qiymati bo'lib, u quyidagi formula yordamida aniqlanadi: $m = \frac{\sigma}{\sqrt{N}}$

Bizning misolda 1-qator uchun xato quyidagiga teng :

$$m = \frac{\sigma_1}{\sqrt{N_1}} = \frac{1.63}{\sqrt{7}} = 0.62;$$

2-qator uchun

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}} = \frac{7 - 4}{\sqrt{0.62^2 + 0.53^2}} = 3.69$$

Shundan keyin, tadqiqotchi maxsus jadval orqali ishonchlilik darajasini aniqlaydi. Psixologiya bo'yicha qilinadigan ishlarda asosan 5 foizli ($r=0.05$), 1 foizli ($r=0.01$) va mingdan bir foizli ($r=0.001$) ishonchlilik darajasi qo'llaniladi. Agar t – kriteriya miqdori masalan, 5 foizli ishonchlik darajasiga teng yoki undan kichik bo'lsa, o'rtacha qiymatlar o'rtachasi topilgan farq tasodifiy, ya'ni 100 tadan 5 holatga to'g'ri keladi ($p<0,05$. Agarp>0,05 (ya'ni tasodifiylik farq 5 foizdan katta) bo'lsa, farq unchalik katta emas. Ishonchlilik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, t -ko'rsatkichning miqdori shunchalik ahamiyatli bo'ladi.

Spirmen korrelyatsiya koeffitsiyenti:

$$r_s = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)}$$

r , -korrelyatsiya koeffitsiyenti

d -taqqoslanayotgan obyekt o'rni (rang) o'rtasidagi farq;

n -taqqoslanayotgan juftlik miqdori

Korrelyatsiya koeffitsiyenti miqdori -1dan +1gacha oraliq chegaralaridan chetga chiqmaydi.

Agar korrelyatsiya koeffitsenti +1ga yaqin bo'lsa, o'zgaruvchilar o'rtacha mustahkam to'g'ri aloqa mavjudligini bildiradi. Agar korrelyatsiya koeffitsiyenti -1ga yaqin bo'lsa, o'zgaruvchilar o'rtasida teskari aloqa borligidan dalolat beradi. Agar korrelyatsiya koeffitsiyenti 0 bo'lsa, aloqa mavjud emas.

Olingan miqdorning ishonchlilik darajasini aniqlash uchun Styudentning t - kriteriysidan foydalaniladi:

$$t = \frac{r\sqrt{N-2}}{\sqrt{1-r^2}}$$

t – styudentning korrelyatsiya koeffitsenti ko'rsatkichi

r - korrelyatsiya koeffitsenti miqdori

N – tanlovlar hajmi

Korrelyatsiya (rang bo'yicha) koeffitsiyentini hisoblanish.

Masalan, 2ta ekspert 1ta o'quvchini 8 sifat bo'yicha baholaydilar:

1.Qattiqqo'llik.

2.Qat'iylik.

3. Jahldorlik.
4. Ma'suliyatsiz.
5. Ochiqko'ngil.
6. To'g'ri so'zlik.
7. Aqlilik.
8. G'ayratlilik.

Bunda shu 8 xil sifat o'rinlarga joylashtirib chiqiladi. 1-o'rinda o'quvchida eng ko'p namoyon bo'ladigan sifat, 8-o'rinda eng kam namoyon bo'ladigan sifat joylashtiriladi. Natijalar 5-jadvalda keltirilgan.

Spirmen formulasidan foydalaniladi:

$$r_s = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)}$$

Qatorda joylashtirish uchun ekspertlarga taklif qilingan sifatlar ro'yxati	Joylashtirilgan sifatlar qatori		O'rinlar (ranglar) o'rtasidagi farq d
	1-ekspert	2-ekspert	
G'ayratlilik	1		2
Qattiqqo'llik	5		7
Qat'iylik	6		3
Jahldorlik	8		6
Ma'suliyatni his qilmaslik	7		8
Ochiq ko'ngillilik	3		4
To'g'riso'zlik	4		5
Aqlilik	2		1

$$r_s = 1 - \frac{6 \cdot 22}{8(8^2 - 1)} = 1 - \frac{6 \cdot 22}{504} = 0.74$$

Styudent t-ko'rsatkichidan foydalanib, ishonchlilik darajasini aniqlaymiz.

$$t = \frac{+ \sqrt{N \cdot 2}}{\sqrt{1 - r_s^2}} = \frac{0.74 \cdot \sqrt{8 - 2}}{\sqrt{1 - 0.74^2}} = \frac{1.81}{0.67} = 2.71$$

Qo'lga kiritilgan miqdor, ya'ni r , - - 0.74

2 ekspert baholari o'rtacha yuqori darajadagi to'g'ri aloqa mavjudligidan dalolat beradi. Bu esa bizga baholanayotgan o'quvchilarga berilgan (baholar) xarakteristikalarining obyektivligidan hamda ekspertlar baho ko'rsatkichlarining umumiyliги haqida xulosa chiqarishga imkon beradi.

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan matematik-statistik metodlar yordamida psixologik tadqiqot natijalari qayta ishlanadi.

2.4. Empirik tadqiqotlarni tashkil qilish sxemasi

Taraqqiyot psixologiyasida tadqiqot o'tqazishning quyidagi 4-bosqichi ajratib ko'rsatiladi:

1. Tayyorgarlik bosqichi.
2. Tadqiqot (eksperiment) bosqichi.
3. Ma'lumotlarni qayta ishlash bosqichi.
4. Ma'lumotlarni tushuntirib berish bosqichi.

Birinchi bosqich – tayyorgarlik bosqichi. Bunda har xil vositalar yordamida material o'rganiladi, dastlabki ma'lumotlar to'planadi (o'quv mashg'ulotlari va mehnat faoliyati chog'ida, turmushda, ataylab uyushtirilgan suhbatlar jarayonida kuzatuvdan foydalaniladi, ba'zan maxsus tanlangan savollar yozilgan anketalar qo'llaniladi, biografik ma'lumotlar aniqlanadi, anamnez to'planadi, ya'ni tadqiq qilinayotgan faktning hosil bo'lishiga qadar mavjud shart-sharoitlar ta'riflanadi va hokazolar). Ikkinchi bosqich – xususan eksperimental bosqich bo'lib, tadqiqotning konkret metodikasi amal qiladi va o'z navbatida bu bosqich birin-ketin qo'llaniladigan qator bo'g'inlarga – eksperiment seriyalariga bo'linadi. Tadqiqotning uchinchi bosqichi – tadqiqot ma'lumotlarini sifat jihatidan qayta ishlashdir. U psixologiyaning matematik apparatini – dastlab ilgari surilgan farazning tasdig'i tarzida olingan xulosalarning haqqoniyliги haqida hukm chiqarish imkonini beradigan turli xildagi statistik usullar va ehtimollik nazariyasining asosiy qoidalarini qo'llanishni taqozo etadi.

Tadqiqotning to'rtinchi bosqichi olingan ma'lumotlarni izohlab berish, ularni psixologik nazariya asosida talqin qilish, farazning to'g'ri yoki noto'g'riligini uzil-kesil aniqlashdan iboratdir.

Psixologik tadqiqot bosqichlari

Tayyorgarlik bosqichi
I. Muammoning o'rganilganlik holatini tahlil qilish, vazifalarini belgilab olish, tadqiqotning ishchi farazini ilgari surish, metodikalar tanlash.
II. Xulosalar ishonchligini ta'minlovchi ma'lumotlar to'plash. Buning uchun turli metodlar qo'llanilib, bir yoki bir necha bosqichlarda eksperiment o'tkaziladi.
III. Tadqiqot natijalarini miqdoriy qayta ishlash, o'rtacha qiymat, korrelyatsiya koeffitsientlarini aniqlash, grafiklar va jadvallar, diagrammalar tuzish.
IV. Ma'lumotlarni tavsiflash (interpretatsiya qilish), xulosalar ishlab chiqish.

Tadqiqotlarni tashkil qilish tekshiruvda qo'llaniladigan metod va metodikalarni tanlash hamda sinab ko'rishni (pilotaj tekshiruv) o'z ichiga oladi. Tadqiqotga tayyorgarlik jarayonida tekshiriluvchilar va ularning soni aniqlanadi.

Tadqiqot metodi – bu tadqiqotchini qiziqtirgan ma'lumotni qo'lga kiritish yo'li, vositasi.

Tadqiqot metodikasi — bu psixik jarayonlar va ularning xususiyatlari to'g'risidagi zarur ma'lumotlarni qo'lga kiritish uchun ishlatiladigan konkret usul va vositalar majmui.

Tadqiqot o'tkazish joyi turli xil tashqi shovqinlardan holi bo'lishi, shu bilan birga sanitariya-gigiyena qoidalariga javob berishi lozim. Majbur qilmaydigan ish holati ta'minlanishi kerak.

Tadqiqotning texnik ta'minlanishi hal qilinishi lozim bo'lgan masalalarga mos tushishi kerak.

Sinaluvchilarni sifat jihatidan bir xil qilib tanlash zarur.

Tadqiqotchi tadqiqotning borishiga, uning barcha bosqichlarini o'tkazishga ta'sir etadi (rejalashtirishdan, to'xulosa va tavsiyalar ishlab chiqishgacha).

Yo'riqnoma yoki ko'rsatma tadqiqot boshlanishidan oldin, tayyorgarlik bosqichida tuziladi. U aniq, qisqa va bir ma'noli bo'lishi lozim.

Tadqiqot natijalari bayonnomalarda qayd etilib, u bir vaqtning o'zida ham to'la, ham maqsadga qaratilgan bo'lishi kerak.

Tadqiqotdan olingan ma'lumotlar sifat va miqdor jihatdan analiz, sintez qilinishi, ya'ni qayta ishlanishi zarur.

Shunday qilib, ushbu bobda psixologiyaning asosiy va yordamchi metodlari, ularning batafsil sharhi hamda psixologik tadqiqotlarni o'tkazish sxemasiga to'xtalib o'tdik.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Taraqqiyot psixologiyasining asosiy metodlari qaysilar?
2. Taraqqiyot psixologiyasining yordamchi metodlari qaysilar?
3. B. G. Ananyev psixologiya metodlarini qanday guruhlariga bo'lgan?
4. Matematik statistik metodlar qanday hisoblanadi?
5. Tadqiqotlarni o'tkazish bosqichlari haqida so'zlab bering.

Mavzuni mustahkamlash uchun testlar:

1. Taraqqiyot psixologiyasida keng qo'llanuvchi quyidagi metodlardan qaysilari tashkiliy metodlar jumlasiga kiradi?

- a) kuzatish va eksperiment, sotsiometriya;
- b) kompleks, longityud, taqqoslash;
- c) sotsiometriya va faoliyat mahsulini o'rganish;
- d) uzunasiga va ko'ndalangiga kesim.

2. Taraqqiyot psixologiyasining asosiy metodlari qaysilar?

- a) longityud, ko'ndalangiga kesim;
- b) anketa, test;
- *c) kuzatish, eksperiment;
- d) sotsiometriya, suhbat.

3. Taraqqiyot psixologiyasining yordamchi metodlari qaysilar?

*a) test, anketa, suhbat, sotsiometriya, faoliyat natijalarini o'rganish;

b) test, anketa, kuzatish, sotsiometriya, faoliyat natijalarini o'rganish;

c) test, anketa, suhbat, eksperiment, faoliyat natijalarini o'rganish;

d) test, anketa, korrelyatsiya, sotsiometriya, faoliyat natijalarini o'rganish.

4.B. G. Ananyev psixologiya metodlarini qanday guruhlarga bo'lgan?

a) proyektiv, diagnostik, ma'lumotlarni qayta ishlash, sharhlash metodlari;

b) intellektual, korreksion, ma'lumotlarni qayta ishlash, sharhlash metodlari;

c) test, anketa, korrelyatsiya, sotsiometriya, faoliyat natijalarini o'rganish metodlari;

*d) tashkiliy, empirik, ma'lumotlarni qayta ishlash, sharhlash metodlari.

5. Psixologik-pedagogik eksperiment quyidagi qismlardan iborat?

a) laboratoriya, tabiiy eksperiment;

b) pilotaj, longitjudy eksperimentlar;

*c) aniqlovchi, shakllantiruvchi, nazorat eksperimentlari;

d) ta'kidlovchi, tasdiqlovchi, tormozlovchi eksperimentlar.

III BOB. PSIXIK TARAQQIOT QONUNIYATLARI

Reja:

1. Psixologiya fanlarining mustaqil sohasi sifatida taraqqiyot psixologiyasining shakllanishi.
2. Bolalar psixologiyasini tizimli o'rganishning boshlanishi.
3. XIX asr o'rtalari va XX asr boshlarida Rossiyada taraqqiyot psixologiyasining shakllanish tarixi.
4. Psixik rivojlanish omillari muammolarining qo'yilishi.
5. Bola psixik rivojlanishining ijtimoiy va biologik omillari.

Tayanch tushunchalar: genetik metod, genetik psixologiya, ontogenez, filogenez.

3.1. Psixologiya fanlarining mustaqil sohasi sifatida taraqqiyot psixologiyasining shakllanishi

Yosh psixologiya alohida fan sifatida XIX asrning boshlarida vujudga kelgan bo'lishiga qaramay, uning mustaqil fan sifatida rivojlanishi va qaror topish yo'li ancha murakkab kechgandir.

O'tmishda ajdodlarimiz insonning psixologik qonuniyatlarini, muayyan ilmiy yo'nalishda o'rganmagan bo'lsalar-da, biroq allomalarning qo'lyozmalarida mazkur holatlarning namoyon bo'lishi, inson kamoloti borasidagi qimmatli fikrlari hozirgacha yuksak ahamiyat kasb etadi.

Jumladan, Abu Nasr Forobiy pedagogika masalalarini va ular bilan bog'liq bo'lgan psixologik, fiziologik muammolarni ijobiy hal etishda insonni har tomonlama yaxlit va o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan qismlardan iborat, deb aytadi. Forobiy mavjudotni bilishda ilm-fanning rolini hal etuvchi omil deb biladi, uningcha inson tanasi, miyasi, sezgi organlari tug'ilishda mavjud, lekin aqliy bilimi, ma'naviyligi, ruhi, intellektual va axloqiy xislatlari, xarakteri, dini, urf-odatlarini, ma'lumoti tashqi muhit, boshqa insonlar va shu kabilar bilan muloqotda vujudga keladi, inson o'z faoliyati yordamida ularni egallaydi, ularga erishadi. Uning aqli,

fikri, ruhiy yuksalishning eng yetuk mahsuli bo'ladi, deb ta'kidlaydi.

O'qituvchi shaxsining psixologik xususiyatlari masalasida Abu Nasr Forobiy: "O'qituvchi aql-farosatga, chiroyli nutqga ega bo'lishi va o'quvchilarga aytnoqchi bo'lgan fikrlarini to'la va aniq ifodalay olishni bilmog'i zarur", "O'qituvchi va rahbarning vazifasi dono davlat rahbari vazifasiga o'xshaydi, shu sababli o'qituvchi eshitgan va ko'rganlarining barchasini eslab qolishi, aql-farosatga, chiroyli nutqga ega bo'lishi, o'quvchilarga aytnoqchi bo'lgan fikrlarini to'la va aniq ifodalab berishni bilmog'i lozim. Shu bilan birga o'z or-nomusini qadrlashi, adolatli bo'lishi lozim. Ana shundagina u insoniylikning yuksak darajasiga ega bo'ladi va baxt cho'qqisiga erishadi", — deb ta'kidlaydi.

Abu Rayxon Beruniy ta'lim va tarbiyaning maqsadi, vazifalari va mavqeyi, inson, yosh avlodning rivojlanishi haqidagi fikrlari chin ma'noda insonparvarlik va insonshunoslik zahirida yaratilgan. Bilim va tarbiyaning tabiatga uyg'unlik tamoyillarini mutafakkirning barcha asarlarida kuzatish mumkin. U insonni tabiatning bir qismi deb ta'kidlaydi.

Beruniy ta'lim jarayonining mohiyatiga chuqur kirib borib, bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish asosida qurilgan o'qitish samarali bo'lishini uqtiradi. Beruniy pedagogik ijodida inson va uning baxt-saodati, ta'lim-tarbiyasi, kamoloti bosh masala bo'lgan.

O'rta asrda yashab, ijod etgan donishmand, tabobat ilmining dohiysi **Abu Ali ibn Sino** inson ruhiyati, tana va qalbning birligi, inson organizmining tuzilishi, undagi nerv faoliyati va ularning tarmoqlanishi, holatlari haqidagi qimmatli ma'lumotlari hozirga qadar tibbiyotning muhim negizini tashkil etadi. Abu Ali ibn Sinoning fikricha: "...O'qituvchi matonatli, sof vijdonli, rostgo'y va bolani tarbiyalash metodlarini, axloq qoidalarini yaxshi biladigan odam bo'lmog'i lozim. O'qituvchi o'quvchining butun ichki va tashqi dunyosini o'rganib, uning aql qatlamlariga kira olmog'i lozim".

Yusuf Xos Xojib ijodining bosh masalalaridan biri – komil insonni tarbiyalashdir. U o‘z asarlarida eng komil, jamiyatning o‘sha davrdagi talablariga javob bera oladigan insonni qanday tasavvur qilgan bo‘lsa, shu asosda u o‘z tamoyillarini izchil bayon etadi. «Qutadg‘u bilig» («Saodatga yo‘llovchi bilim») asari ta‘lim va tarbiya, ma‘naviy kamolotning yo‘l-yo‘riqlarini, usullarini, chora-tadbirlarini o‘zida mujassamlashtirgan, axloq va odobga doir ma‘naviy manbadir.

Abduraxmon Jomiyning «Bahoriston», «Xirandnomayi Iskandariy», «Tuhfat-ul-ahror» va boshqa asarlarida ilm-ma‘rifat, ta‘lim-tarbiya, kasb-hunar o‘rganish, inson ijobiy fazilatlari haqidagi fikrlari ifodalangan.

Ta‘lim va tarbiya jarayonida tarbiyachi va o‘qituvchi shaxsi eng muhim omil bo‘lganligi tufayli **Nasriddin Tusiy** “O‘qituvchilarni tarbiyalash to‘g‘risida” degan asarida shunday fikrlarni ifodalaydi: “O‘qituvchi munozaralarni olib borishni, rad etib bo‘lmaydigan darajada isbot qilishni bilishi, o‘z fikrlarining to‘g‘riligiga ishonishi, nutqi esa mutlaqo toza, jumalari mantiqiy ifodalanadigan bo‘lishi lozim... O‘qituvchi nutqi hech qachon va hech qayerda zaharxandali, qo‘pol yoki qattiq bo‘lishi mumkin emas. Dars paytida o‘qituvchi o‘zini tuta olmasligi ishni buzishi mumkin...”.

Alisher Navoiyning «Xazoyin-ul-maoniy», «Maxbub-ul-qulub» va boshqa shu singari asarlarida yetuk, barkamol insonning axloqi, ma‘naviyati, o‘zgalarga munosabati, iste’dodi va qobiliyati to‘g‘risida qimmatli mulohazalar yuritilgan. Ana shu psixologik mezonlar ijtimoiy adolatning qaror topishi uchun muhim ahamiyatga ega ekani ta’kidlangan. Shu bilan birga o‘qituvchi mehnatini xolisona baholab: “Agar shogird podsholikka erishsa ham, unga (muallimga) qulluq qilsa arziydi”, - deydi, bu orqali ta‘lim va tarbiya jarayonidagi o‘qituvchi shaxsini markaziy shaxs sifatida ko‘radi. Shuningdek, Navoiy asarlarida yosh avlodni barkamol inson sifatida shakllanishida ota-onaning roli, ayollarning iffatliligi, kishilarning kamtarligi haqidagi fikr-mulohazalari alohida o‘rin egallaydi.

Navoiy «Xamsa»sining har bir dostonida bukilmas iroda, qat'iyatlilik, itoat, insonparvarlik tuyg'ulari, ijodiy hayot, insonning murakkab ichki kechinmalari mohirona yoritilgan. Shuningdek, bu borada Mahmud Qoshg'ariy, Ulug'bek, Naqshbandiy, Ogahiy singari buyuk Sharq mutafakkirlarining yoshlar tarbiyasiga, o'qituvchi, tarbiyachining jamiyatdagi o'rni, axloq-odob, fe'l-atvor, oilaviy hayot, shaxslararo munosabatlarga doir qarashlari ularning asarlarida ravon va ixcham bayon etilganligini ta'kidlash mumkin.

3.2. Bolalar psixologiyasini tizimli o'rganishning boshlanishi

Yosh va pedagogik psixologiya fanning alohida tarmog'i sifatida o'zining kelib chiqish va rivojlanish tarixiga ega. Yosh va pedagogik psixologiya fan sifatida XIX asrning ikkinchi yarmida tarkib topadi. Bunda taniqli rus pedagogi **K. D. Ushinskiy**ning asarlari, ayniqsa uning "Inson tarbiya predmeti sifatida" nomli asari katta rol o'ynaydi.

Bundan tashqari **Ch. Darvin**ning evolyutsion g'oyalari ham yosh psixologiyasining taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Evolyutsion ta'limot psixik taraqqiyot manbalari muammosiga e'tiborini qaratishga olib keladi.

XX asrning boshlariga kelib, umumiy psixologiyada o'tkaziladigan eksperimental tadqiqotlarni pedagogika sohasiga shundayligicha o'tkazish mumkin deb qaraldi. Ammo o'sha davrning umumiy psixologiya fani pedagogika uchun yetarli bilimlar boyligini bera olmas edi.

Psixik taraqqiyotning dastlabki konsepsiyalari **Ch. Darvin**ning evolyutsion ta'limoti, biogenetik qonun ta'sirida vujudga keldi. 19- asrda biologlar **E. Gekkel** va **F. Myuller** tomonidan biogenetik qonun rekapitulyatsiya (takrorlanish) tamoyiliga asoslangan kashf etildi. Unga ko'ra organizmning individual taraqqiyoti o'sha turning tarixiy taraqqiyotida aks etadi. Organizmning individual taraqqiyoti (ontogenez) o'sha tur avlodlari tarixiy taraqqiyotini (filogenez) takrorlaydi.

Rekapitulyatsiya tamoyili o'z vaqtida psixologiyaning rivojlanishiga muhim ta'sir ko'rsatdi. Uning ta'sirida amerikalik olim E. Xoll (1844-1924) bolalar psixik taraqqiyotining bir butun nazariyasini yaratdi.

E. Xoll AQShda ta'lim tarbiya tizimini va maktablarni qayta tashkil etish bo'yicha jamoatchilik talabiga ko'ra bolalar psixikasini o'rganishga kirishdi. Bunda u anketa, so'rovnoma metodlaridan foydalandi. Olimni bolalar atrof-muhitni qanday tasavvur qilishi, turli vaziyatlarda o'zlarini qanday his qilishlari, ularni dastlabki xotiralari qanday, ular boshqalarga qanday munosabatda bo'lishi qiziqirdi.

S. Xollning rekapitulyatsiya nazariyasi

Tadqiqotning asosiy predmeti	Bola psixik taraqqiyoti qonuniyatlarini izlash
Tadqiqot metodlari	Anketa, dastlabki odamlar va bolalar rasmlarini taqqoslash, o'yin va qo'rquvlar tahlili
Asosiy tushunchalar	O'yin, rekapitulyatsiya, ontogenez, filogenez, pedologiya
Asosiy g'oyalar	Bola psixik taraqqiyotida insoniyat sotsiogenezi qisqacha takrorlanadi; genetik ketma-ketlikda bolalar xulq-atvori bosqichlari ajratilgan
Rivojlanish omillari	Biologik omil, instinktlarning yetilishi
Tanqid yo'nalishi	Tadqiqot metodining introspeksiyaga yaqinligi, o'xshashlikning yuzakiligi, afsonaviylik, haddan tashqari keng umumlashtirish
Afzalligi	Insoniyat taraqqiyotining individual va tarixiy taraqqiyoti muammosining qo'yilishi – bolalar psixik taraqqiyoti haqida dastlabki mashhur nazariyaning yaratilishi

U bolalar o'yinlari, qo'rquvlari, nutqi, rasmlarini dastlabki odamlarniki bilan solishtirishga harakat qildi. Olingan materiallar asosida turli yoshdagi bolalarning psixik hayotini yuqorida ta'kidlangan rekapitulyatsiya tamoyiliga asosan "qayta tuzishga"

urinib ko'rdi. E. Xoll aniq bir bola va ilgari yashagan insoniyat rivojlanishida o'xshashlik borligini aniqladi. Masalan, bolalarning qum bilan o'ynashini dastlabki odamlarning g'orlarda yashab, ildizlarni to'plashlariga o'xshatdi. 5-12 yoshli bolalarlarning o'yinlarini dastlabki odamlarning ovchilik instinktlariga o'xshatdi; o'smirlarning o'yinlarini hind qabilalaridagi hayot tarziga o'xshatdi. Xollning ta'kidlashicha, psixik rivojlanish bosqichlarining ketma-ketligi genetik jihatdan ta'minlangan.

Biologik omil, instinktlarning yetilishi xulq-atvor almashilinishida asosiy determinatdir.

Shuningdek, E. Xoll pedalogiya bola haqidagi maxsus fan yaratish g'oyasini ham ilgari surgan. Bunda bola haqidagi boshqa fanlarning ham bilimlari(pedagogika, tibbiyot, biologiya, sotsiologiya v .b) bir joyga to'plashga harakat qilingan. E. Xoll nazariyasi dastlabki bolalar rivojlanishi konsepsiyasi sifatida mashhur bo'ldi, boshqa tadqiqotchilarda ham keng qiziqish uyg'otdi.

3.3. XIX asr o'rtalari va XX asr boshlarida Rossiyada taraqqiyot psixologiyasining shakllanish tarixi

Rossiyada taraqqiyot psixologiyaning shakllanish tarixi XIX asrning ikkinchi yarmiga borib taqaladi. Rossiyada inqilobgacha bo'lgan davrda madaniyat gumanizm, shaxs va bolaning ichki dunyosiga qiziqish g'oyasiga asoslangan edi. Buni L. N. Tolstoyning "Bolalik", "O'smirlik", "O'spirinlik" asarlarida ko'rish mumkin. XIX asrning 60-yillarida siyosiy va iqtisodiy islohotlar natijasida madaniy va ilmiy sohalarga qiziqish ortdi hamda ularni rivojlantirishga ehtiyoj tug'ildi. Rossiya psixologiyasining doimiy e'tiborida shaxsning odob axloq me'yorlari sohasining rivojlanishi turardi.

Bu davr olimlari N. I. Pirogov, K. D. Ushinskiy, P. D. Yurkevich, N. X. Vessel bola shaxsini o'rganilishi va rivojlanishini fanlararo kompleks (psixologik, fiziologik, tibbiy va boshqalar) tarzda o'rganish lozimligi muammosini ilgari

surganlar. N. I. Pirogov birinchi bo'lib tarbiyaning amaliy emas, falsafiy ahamiyatga egaligi, inson ruhini tarbiyalash muhimligini e'tirof etgan. U bolalar psixologiyasini o'rganishni, tushunishni o'ziga xosligini o'rganish shartligini ta'kidlagan. Bolalik o'z qonunlariga ega va ularni hurmat qilish kerak: "Agar bolalar jamiyat qonun-qoidalarini buzish huquqiga ega bo'lmasalar, bizning ham o'z navbatida bolalar dunyosining qonunlarini buzishga haqqimiz yo'q". Shu orqali bolalar psixologiyasini o'rganish, bolalarning yoshga bog'liq xususiyatlari, ularni aniqlash, ta'sir etuvchi omillarni o'rganish muammosiga katta turtki bo'ldi.

Bu davrda yosh va pedagogik psixologiya o'rganilishi shart bo'lgan o'z muammosiga ega, mustaqil fan sifatida o'rganiladigan, ilmiy ahamiyat kasb etuvchi fan sifatida shakllandi. Uning muhim yo'nalishlariga: umumiy qonuniyatlarni o'rganish, bolalar rivojlanishining individual xususiyatlaridagi farqlar, bolalar tarbiyasidagi dastlabki shart-sharoitlar, bilish jarayonlari metodlarini ishlab chiqish, bolalar psixikasidagi o'ziga xosliklarni o'rganish kiradi.

XIX asrning 70-80-yillariga kelib, tadqiqotning ikki yo'nalishi: ota-onalarning o'z bolalarini kuzatishi (bolalar rivojlanishini kundaliklarga qayd etish) va olimlar tomonidan bolalar rivojlanishini (ma'lum bir dasturga tayanib) o'rganish vujudga keldi. Bolalarning psixologik va fiziologik rivojlanishi, aqliy mehnat qilishning zaruriy shart-sharoitlari va bilish faoliyatlari rivojlanishi, xulq-atvor me'yorlarining o'zlashtirilishi kabilar tadqiq etildi (P. F. Kapterev, P. F. Lesgaft, I. A. Sikorskiy, N. N. Lange kabilarning ishlarida kuzatiladi).

Bolalar rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini o'rganish jarayonida shaxsning bilish jarayonlari: xotira, diqqat, tafakkur, xayol va boshqalarning rivojlanishini o'rganishga yordam beruvchi ma'lumotlar to'plangan. Alohida ahamiyat bolalar psixikasining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatuvchi nutqining rivojlanishiga berildi. Eng zarur ma'lumotlar bolalarning fiziologik rivojlanishini o'rganish natijasida yig'ilgan (I. Starkov).

O'g'il bolalar va qiz bolalarning psixologik xususiyatlari o'rtasidagi tavofutlarni aniqlashga harakat qilingan (K. V. Yedniskiy).

Bolalar psixikasini o'rganish o'zini o'zi kuzatish metodini inkor etib, yangi metodlardan foydalanishni taqazo etdi va psixologiya sohasiga eksperiment metodini kirib kelishiga stimuly bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqot jarayonida eksperiment metodidan foydalanishni birinchi bo'lib 1879-yilda I. A. Sikorskiy boshladi. Lekin undan foydalanish ilm-fan dunyosida yaxshi qarshi olinmadi. 1880-yillar o'rtalariga kelib psixologik laboratoriyalar joriy etilganidan so'ng, eksperiment metodi rus psixologiyasida o'z o'rniga ega bo'ldi.

Fanning rivojlanishida genetik yondashuvning ahamiyati katta. P. F. Kapterevning fikricha, "Hozirgi zamonda rivojlanish tushunchasi fan miqyosida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Har bir sohada u yoki bu hodisalar rivojlanishi o'rganiladi, ularni kelib chiqishini o'rganmay turib, ma'lum voqea-hodisani chuqur o'rganib bo'lmaydi. Bolalar tarbiyasiga nisbatan ham xuddi shunday qarash mavjud. Bolalarga nisbatan samarali ta'sir ko'rsatish, imkoniyatlarini mustahkamlash uchun avvalo ularning rivojlanish tarixini yaxshi bilish zarur".

Bolalar psixologiyasini bilish, uning kelib chiqishi va rivojlanishi shaxsni bilishda falsafiy savollarga javob topdi. Bolalar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari borasida ma'lumotlar va aniq dalillar to'plangandan so'ng, bolalar rivojlanishining me'yori, umumiy qonuniyatlarini o'rganish savoli ilgari suriladi.

Bolalar rivojlanishining asosiy xususiyatlari haqida umumiy qoidalar shakllantirildi:

-Rivojlanish bosqichma-bosqich va izchil davom etadi. Umuman olganda, u o'z ichiga faqat olg'a borishni nazarda tutadi. Ammo bir chiziqda ketmaydi, bu chiziqdan chetlanish va to'xtab qolishlar ham kuzatiladi.

-Jismoniy va ruhiy rivojlanish o'rtasida uzviy aloqadorlik mavjud. Bunday uzviy aloqadorlik aqliy, emotsional va irodaviy

sifatlar o'rtasida ham kuzatiladi. To'g'ri tashkil etilgan tarbiya va ta'lim jarayonlari barkamol va har tomonlama rivojlanishga asos bo'ladi.

-Rivojlanish jarayonida muayyan tana a'zolari va psixologik faoliyatning ba'zi taraflari ishtirok etadi, ammo hammasi barobar emas va ishlash tezligi va tempi ham bir xil emas.

-Rivojlanish o'rta me'yorda kechadi, lekin turli sabablarga ko'ra tezlashib ketishi yoki aksincha sekinlashishi mumkin.

-Rivojlanish to'xtab qolib, kasallikka ham aylanishi mumkin.

-Bolalarning kelajakdagi rivojlanishi haqida erta prognoz qilish mumkin emas. Maxsus qobiliyatlar umumiy rivojlanishga tayangan bo'lishi lozim.

-Bolalar rivojlanishi haqidagi ma'lumotlarni sohtalashtirmaslik kerak, har bir yosh davriga o'z rivojlanish bosqichlarini bosib o'tish imkonini yaratish zarur.

Bolalarning umumiy rivojlanishi, sog'lom va kasal bolalarni parvarishlash uchun tavsiyalar, bolalarni oilada va maktabda tarbiyalash, jismoniy, aqliy, emotsional, irodaviy va ruhiy rivojlanish borasida haqida ma'lumotlar beruvchi qo'llanmalar ishlab chiqildi.

XIX asrning oxiriga kelib psixologlar va pedagoglar o'z urinishlarini birlashtirib, amaliy maktab hayotiga tadbiq etdilar. "Birinchilar (psixologlar) tadqiqot o'tkazish uchun ma'lumotlar yetarli bo'lmasa ham, tadqiqot o'tkazish uchun zarur bo'lgan nozik metodlarga ega; ikkinchilar esa ma'lumotlar bazasiga egalar, lekin ularni to'liq anglash, tadqiq etish va baholash imkoniyatiga ega emaslar", - A. P. Nechayev ta'kidlagan va pedagog hamda psixologlarning hamkorlikdagi faoliyatini ma'qullagan.

XX asr boshlarida rus yosh va pedagogik psixologiyasi, butun dunyo psixologiya fanlari bilan yaqin aloqaga kirishdi. Rus olimlari uzluksiz G'arb mamlakatlaridagi bo'layotgan yangiliklarni kuzatib va o'rganib bordilar, o'z eksperimental mahoratlarini xorij laboratoriyalarida oshirib bordilar, ko'pgina ilmiy ishlar rus tiliga tarjima qilindi va rus jurnallarida bosib

chiqarildi. O'z navbatida rus psixologlarining tadqiqotlari, kuzatishlari xorij jurnallarida ham nashr etildi.

Masalan, **I. A. Sikorskiy, A. P. Nechaev** va boshqalarning ishlari keng ommalashdi. Rus psixologlari butun dunyo olimlarini qiziqtirayotgan muammolar yuzasidan o'z izlanishlarini olib bordilar.

XX asr boshlarida yosh psixologiyasi fanining rivojlanishi muammosi ilmiy asoslarga tayangan holda olib borildi. Bu sohadagi tadqiqotlar rus pedagogik psixologiyasida yetakchi o'rinni egalladi.

Bu muammoni o'rganishga turli soha mataxassislari, eng kuchli nazariy bilim sohiblari, xususan, **V. M. Bexterev, P. F. Lesgaft, I. P. Pavlov** va boshqalar. Muammoni nazariy va amaliy jihatdan o'rganish uchun kuchli psixologlar jamoasi shakllandi. Ular qatoriga **P. P. Blonskiy, P. F. Kapterev, A. F. Lazurskiy, N. N. Lange, A. P. Nechaev, S. L. Rubinshteyn, N. E. Rumyansev, I. A. Sikorskiy, G. I. Chelpanov** va boshqalar.

Ularning tashabbusi bilan maxsus kadrlarni tayyorlovchi, ilmiy tadqiqot ishlari olib boruvchi ilmiy markazlar tashkil etildi. Jadal nazariy va amaliy, metodologik, ilmiy faoliyatlar olib borish ishlari boshlandi. Ba'zi ta'lim muassasalarida bolalar rivojlanishini o'rganishga yordam beruvchi laboratoriyalar, to'garaklar, alohida xonalar tashkil etildi.

Nashriyotchilik ishlariga asos solindi. XX asrda yosh va pedagogik psixologiya sohasida nashrlar soni ortdi. Bolalar va pedagogik psixologiya fanlariga bag'ishlangan ilmiy anjumanlar va konferensiyalar tashkil etildi. Ilmiy va ijodiy izlanishlar natijasida nazariy va obyektiv metodikalar yordamida olingan amaliy ma'lumotlar to'plandi.

Yosh va pedagogik psixologiya fanlararo tizimda mustaqil fan sohasi bo'lib shakllandi va o'zining ilmiy tadqiqot metodlariga ega bo'ldi. Bir qator ilmiy tadqiqot metodlari shakllantirildi. Kuzatish metodi natijasida olingan ma'lumotlar "kundalik"ka qayd etildi, bolaning rivojlanishini kuzatish borasida maxsus

dastur va reja tuziladi. Eksperiment metodi amaliy empirik tadqiqotlarga asoslanadi. Tabiiy eksperiment aynan bolalar psixologiyasini o'rganish uchun mo'ljallangan (A. F. Lazurskiy). Test metodi ham keng muhokamaga qo'yildi va boshqa metodlarni ham ishlab chiqila boshladi. Bolalarning psixologik xususiyatlari haqida ularning chizgan rasmlari orqali ega bo'lish imkonini berdi.

Bu davrning asosiy tadqiqotlari yo'nalishlari – har tomonlama yetuk va barkamol shaxsni shakllanish bosqichlari va mutaxassislarni o'qitish tizimini takomillashtirishdan iborat edi.

XIX – XX asrlarda yosh psixologiyasi haqida olingan qisqacha ma'lumotlardan shuni anglash mumkinki, rus psixologiyasida rivojlanish muammosiga ilmiy va ijtimoiy tarafdin kuchli qiziqish mavjud bo'lgan.

Yosh avlodning ta'lim va tarbiya bilan bog'liq psixologik muammolari yirik olimlar, faylasuf va yozuvchilarni ham muntazam jalb etib kelgan. Dastlabki pedagogik-psixologik mazmundagi asarlar XVII-XVIII asrlarda diniy-axloqiy ta'limotlar zahirida yoritilgandir. Rossiyada psixologik tadqiqot namunalari Sharq va G'arb madaniyati ta'sirida inson ruhiyati bilan bog'liq turli asarlarda shakllanib kelgan. V. N. Tatishev, A. N. Radishev, N. I. Novikov va boshqalarning asarlaridagi dastlabki qarashlari ham psixik taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlari, psixik rivojlanishdagi tafovutlar bilan yo'g'rilgandir.

Rus tarixchisi V. N. Tatishevning «Fanlar va bilim yurtlarining foydasi to'g'risida suhbat» kitobida fanlarning tasnifi, bilimlarning ahamiyati, til va nutqning mavqeyi, yosh davrlarining xususiyatlari bilan bog'liqligi ko'rsatilgan.

A. N. Radishev birinchilar qatori bola psixik taraqqiyotini tabiiy-ilmiy yo'sinda asoslab berishga urindi. Uning «Peterburgdan Moskvaga sayohat» kitobi bu borada pedagogik-psixologik asarlar sirasidan munosib o'rin egallaydi. Yozuvchining fikricha, inson tashqi muhit haqidagi taassurotlarini

sezgilar orqali idrok etadi, shu yo'sinda uning tafakkuri, ulg'ayib shakllanadi.

N. I. Novikov bashariyat farovonligini ko'zlab, yoshlar va bolalar o'rtasida foydali bilimlarni keng targ'ibot etish uchun ularni o'ziga xos yo'sinda tarbiyalamoq zarur deb aytadi. Uning asarlarida insonning kamoloti uchun tafakkur, xotira, axloq, his-tuyg'u va taqlidchanlik alohida ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi.

Rossiyada yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining rivojlanish tarixida **K. D. Ushinskiyning** o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Uning fikricha, psixologiya fanining asosiy vazifasi tarbiyaning maqsadini aniqlashga, ta'lim-tarbiya natijalarini to'g'ri baholashga, shular asosida yangi metod va usullar yaratishga, pedagogik tajribani tahlil qilish va umumlashtirishda muhim o'rin tutadi. **K. D. Ushinskiyning** «Inson tarbiya predmetidir» asarida pedagogik ta'sir jarayoni hisoblangan insonning psixologik xususiyatlari, uning o'ziga xos tomonlari o'z aksini topgan.

Shuningdek, Rossiyada ilmiy psixologiyani rivojlantirishda **N. F. Kapterev, N. A. Sikorskiy, A. P. Nechaev, A. F. Lazurskiy, P. F. Lesgaft, I. M. Sechenov, I. P. Pavlov, P. P. Blonskiy** singari olimlar bu borada o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar.

Ta'kidlash joizki, ayniqsa, **L. S. Vigotskiy, S. L. Rubinshteyn, A. R. Luriya, A. N. Leontev, M. Y. Basovlar** tomonidan yaratilgan yangi ilmiy nazariyalar, chunonchi psixikaning madaniy-tarixiy rivojlanish va taraqqiyotning o'zaro munosabat nazariyasi, psixik taraqqiyotda faoliyatning mavqeyi singari ilmiy-nazariy qarashlari hozirgi kun yosh davrlar psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining tayanch tushunchalaridandir.

O'tgan asrning o'rtalarida vujudga kelgan turli nazariyalar, qarashlar, o'quv faoliyati va ta'limning talqinlari (**D. N. Bog'oyavlenskiy, N. A. Menchinskaya, P. Y. Galperin, Z. I. Kalmikova, N. F. Talizina, D. B. Elkonin V. V. Davidov,**

L. V. Zankov, L. N. Landa, A. A. Lyublinskaya, N. V. Kuzmina va boshqalar) nafaqat pedagogik tajribani, balki psixologiya fanining bu tarmog'ini ilmiy-amaliy boyitishga asos bo'ldi.

Ayniqsa, so'nggi yillarda o'quv materialini o'zlashtirishning mexanizmlari (**S. L. Rubinshteyn, N. Kabanova-Meller, L. B. Itelson**); xotira haqida (**P. I. Zinchenko, A. A. Smirnov, V. Y. Lyaudis**); tafakkur (**N. F. Shemyakin, A. M. Matyushkin**); idrok (**Y. B. Gippenreyter**); bolalarda nutqning rivojlanishi (**M. I. Lisina, A. A. Venger**); shaxsning rivojlanishi (**B. G. Ananev, L. I. Bojovich, V. S. Muxina**); muloqot va nutq (**V. A. Artemov, A. A. Leont'ev, V. A. Kan-Kalik**); psixik rivojlanishning davrlari (**P. P. Blonskiy, L. S. Vigotskiy, A. N. Leont'ev, D. B. Elkonin, B. G. Ananev, A. V. Petrovskiy**); o'quvchilarning aqliy faoliyati va iste'dod muammolari (**A. A. Bodalev, N. S. Leytes, N. D. Levitov, V. A. Kruteskiy**) ga bag'ishlangan qator ilmiy tadqiqotlar bu fanning yanada rivojlanishiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shib kelmoqda.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida G'arbiy Yevropa mamlakatlari va AQShda inson psixologik xususiyatlari bilan bog'liq tajribalarga asoslangan ilmiy nazariya va yo'nalishlar vujudga keldi. Odam psixik tabiatini turlicha talqin qilinishiga qaramay, bu nazariyalar ma'lum darajada yosh davrlar psixologiyasi va pedagogik psixologiya rivojlanishiga turtki bo'ldilar. Bu borada **E. Meyerman, S. Xoll, K. Byuler, E. Klapared, E. Dyurkgeym, P. Jane, J. Piaje, A. Vallon, Dj. Bruner** va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarini e'tirof etish mumkin.

Fanning vujudga kelishi va rivojlanishi jarayonida unga ta'sir ko'rsatib kelgan barcha nazariyalar, ilmiy va amaliy ma'lumotlar, yo'nalishlar hozirgi kunga qadar o'zining ahamiyatini saqlab kelmoqda va fanning istiqbolida muhim ilmiy-nazariy manba hisoblanib qolishi, tabiiydir.

Amerikalik psixolog-olim S. Xoll har qanday bola o'zining individual taraqqiyotida filogenezni ontogenezda takrorlaydi, shu bois bolalarga ibtidoiy instinktlarni og'riqsiz, yengil kechishi uchun qulay imkoniyatlar yaratib berish zarur deb aytadi. S. Xoll o'z tajribalari asosida boy ashyoviy dalillar to'plab, bola haqida psixologik, fiziologik hamda pedagogik bilimlarning kompleks dasturini yaratish g'oyasini olg'a suradi.

Filogenez – (yunoncha, phyle-qabila, genesis kelib chiqish, paydo bo'lish)-muayyan tirik mavjudot turining yerda hayot boshlanganidan keyingi evolyutsion taraqqiyot jarayoni.

Shveysariyalik psixolog E. Klapared «Bola psixologiyasi va eksperimental pedagogika» asarida qiziqish, motiv, ehtiyojlarning metodologik asoslari, bolalar tafakkurining xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlari, o'xshashlik va tafovutning bola ongida sodir etilishi to'g'risida mulohaza yuritadi.

Fransuz psixologi E. Dyurkgeym, ulg'ayish kishilarning his-tuyg'ularni o'zlashtirishi ekanligini, shu bois, idrok qilingan tasavvurlar bolaning ruhiy faoliyatini ifodalashini, bolaning tajriba, an'ana, urf-odatlarni taqlid orqali egallashini, biologiyada irsiyat qanchalik ahamiyatli bo'lsa, taqlid ham jamiyatda shunday o'rin tutishini uqtiradi.

Yana bir fransuz psixologi P. Janening fikriga ko'ra, inson psixikasi ijtimoiy munosabatlarga bog'liq, zotan jamiyat va tabiat o'rtasidaga turli aloqalar tizimining shakllanishi, insonning ulg'ayishini belgilaydi. U aloqa sifatida xatti-harakatni tushunadi, bu esa kishining atrof-muhitga shaxsiy munosabatidan boshqa narsa emas, albatta. P. Janening ta'kidlashicha, eng qimmatli, ahamiyatli, ijtimoiy harakat hamkorligidagi faoliyatda o'z ifodasini topadi, shaxslararo tashqi munosabatlar rivojlanishning muhim tamoyili hisoblanadi.

Amerikalik psixolog Dj. Bruner shaxsning tarkib topishi bilan ta'lim o'rtasida o'zaro aloqa mavjudligini ta'kidlab,

insonning kamolot sari intilishi bilim olish samaradorligini oshirsa, o'qitishning takomillashuvi uning ijtimoiylashuvini jadallashtiradi, deb uqtiradi.

Shuningdek, **J. Piaje, E. Torndayk, Dj. Uotson, F. Galton, A. Bine, A. Anastazi, T. Simonlar** ham bola psixik taraqqiyotida ta'limning mavqeyini, ularning aqliy xususiyatlarini, dasturli ta'lim, ko'nikma va malakalarning ahamiyatini, mashqlarning o'rini ilmiy-amaliy asoslab berishda muhim o'rin egallaydilar. Bu ta'limotlar hozirgi kunda ham o'zining ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Hozirgi kunda mamlakatimizda ham yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining muhim muammolariga doir qator ilmiy-amaliy tadqiqotlar psixolog olimlar tomonidan olib borilmoqda.

Respublikamizdagi yetakchi oliygohlarning kafedra va laboratoriyalarida yosh davrlari va ta'lim tarbiyaning psixologik xususiyatlari bilan bog'liq jarayonlarni tadqiq etish yuqori malakali mutaxassislar tomonidan maxsus texnikalar bilan jihozlangan sharoitlarda ilmiy tadqiqot ishlari samarali yo'lga qo'yilgan.

Mazkur muammolarning yechimi hozirgi zamon fanining metodologik tamoyillari asosida, yaqin va uzoq xorijiy mamlakatlarda bu borada olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning yutuqlari va g'oyalari haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lgan holda o'zining munosib o'rini egallab bormoqda. Bu borada **P. Ivanov, M. Vohidov, M. Davletshin, E. G'oziev, R. Gaynutdinov, B. Qodirov, R. Sunnatova, A. Jabborov** va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarini e'tirof etish mumkin. Jumladan, o'quvchilarning texnik qobiliyatlari, o'quv motivlari, zamonaviy maktab o'quvchisining psixologik qiyofasi **M. G. Davletshin va uning izdoshlari A. Jabborov, F. I. Haydarov, M. M. Mavlonovlar** tomonidan, tafakkur va ta'limni boshqarish muammosi **E. G. G'oziyevning** tashabbusida, iste'dodli o'quvchilar va kasb tanlash muammosi **B. R. Qodirov** rahbarligida, bolalarning aqliy faoliyat

muammosi **R. I. Sunnatovalar** tomonidan samarali olib borilmoqda.

Shu tariqa yosh psixologiyasi fani qator rivojlanish bosqichlaridan o'tib, bugungi darajasiga erishdi. Uning rivojlanishiga O'rta Osiyo allomalari, rus va chet el psixologlari munosib hissalarini qo'shdilar. Yuqorida aytilgan nazariyalar, amaliy va ilmiy ma'lumotlar, tadqiqotchilar yaratgan metodikalar o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

3.4. Psixik rivojlanish omillari muammolarining qo'yilishi

20-asrning birinchi 10-yilligida bola shaxsi rivojlanishi muammosi bilan shug'ullangan psixologlar orasida eng yetakchilari sifatida A. Bine, E. Meyman, D. Syolli, E. Klaperd, V. Shtern, A. Gezell va boshqalarni kiritish mumkin. Ingliz olimi Dj. Syolli inson psixikasini shakllanishiga nisbatan assotsiativ yondashuv pozitsiyasidan qaragan. U aql his-tuyg'u va irodani psixikaning asosiy tarkibiy qismi sifatida ajratib ko'rsatgan. Uning izlanishlari bolalar tarbiyasi amaliyoti uchun bolalardagi birinchi assotsiatsiya va ularni yuzaga kelishining ketma-ketligi tarkibini aniqlashdan iborat edi.

M. Montessori Syollining izdoshi sifatida uning xulosalariga tayanib maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning bilish jarayoni rivojlanish tizimini ishlab chiqdi. U bola shaxsini o'rganishda ular rivojlanishini ichki impulslarini bilish va inobatga olish haqidagi tasavvurlaridan kelib chiqadi. Bolalarning bu davri hissiylik davri deb e'tirof etilib, bu vaqtda o'zining moyilligi mavjud bo'lgan bilimlarini o'zlashtirishga imkon berishi kerak. M. Montessori turli xil his-tuyg'u va harakatlarni mashq qildirish orqali ularni sekin-asta anglashga murakkablashtirishga, mukammallashtirishga katta ahamiyat qaratgan. Natijada bu tafakkur jarayonini rivojlanishiga olib keladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ta'limi va tarbiyasini tashkil etishga nisbatan Montessorining g'oyasi juda keng tarqaldi va hozirgi vaqtda

Rossiyada bu tamoyillar bo'yicha bir nechta bolalar bog'chasi yoki guruhlariga qo'llanilgan.

Nemis psixologi va pedagogi E. Meyman ham bolalarning bilish jarayonlarini rivojlanishi muammolariga, shuningdek, ta'limning metodologik asoslarini ishlab chiqishga asosiy e'tiborini qaratgan. Meyman tomonidan davrlashtirishda 3 bosqichga ya'ni fantastik sintez bosqichi, analiz bosqichi, fikriy sintez bosqichlariga ajratilgan.

Meyman laboratoriyasi qoshida tashkil etilgan eksperimental maktabda bolalarni ta'lim dasturlariga tayyorlik darajasini dagnostika qilish metodlari ishlab chiqilgan. Unga ko'ra, ta'lim dasturlari va sinflarni shakllantirish me'zonlari sinovdan o'tkazilgan (masalan, intellekt darajasi, qiziqishlari, o'qituvchi bilan hamkorlik bo'yicha).

Shveytsariyalik psixolog E. Klapared Xollning rekapitulatsiya tasavvurlarini tanqid qilib chiqqan. Uning psixika filogenezi va ontogenezi umumiy mazmunga ega va bu rivojlanishning birinchi qatorini o'xshashligiga olib keladi, ammo ularni bir xil demaydi. Klaparedning o'ylashicha bola psixikasini rivojlanish bosqichlari instinktiv jihatdan aniqlanmagan, u qobiliyatlarni o'zida shakllantirish g'oyasini taqlid va o'yin mexanizmlari yordamida deb hisoblagan. Tashqi omillar rivojlanishga ta'sir etib, uni yo'nalishini aniqlaydi hamda tempini kuchaytiradi.

Psixik rivojlanishni Klapared tafakkur rivojlanishiga tenglashtirilgan va tafakkur tipini o'zgarishiga tayanib 4 bosqichga ajratgan. Birinchi bosqichda (2 yoshgacha) predmetlarni tashqi ko'rinishini eslab qolish idrokni shakllanishi sodir bo'ladi; 2-bosqichda (2 yoshdan 3 yoshgacha) nutqiy predmetlar nomlari o'zlashtiriladi. 3-bosqichda (3 yoshdan 7-yoshgacha) tafakkur bolaning umumiy aqliy qobiliyatlari 4-bosqichda (7 yoshdan 12 yoshgacha) maxsus qiziqishlar shakllanadi va individning individual moyilliklari ifodalanadi.

E. Meyman va E. Klapared ishlari bolalar yosh davrlari psixologiyasiga asos bo'ldi va uning predmetini aniqlab maxsus vazifa va muammolarni shakllantiradi. Bolalar psixologiyasi

pedagogiya pedagogikani rivojlanishi, bolalarni psixik rivojlanishini tadqiq etishni ishonchli metodlarini ishlab chiqilishini taqazo etdi.

Fransuz psixologi A. Bine bolalar psixologiyasida testologik va normativ yo'nalishlarning asoschisidir. Bine bolalarda tafakkur rivojlanishining darajalarini eksperimental tadqiq etdi. Ularning oldiga tushunchalarni aniqlash topshirig'ini qo'ygan holda ("stul" nima, "ot" nima va boshqalar). Turli yoshdagi bolalarning javoblarini umumlashtirib, u 3 yoshdan 7 yoshgacha bolalar tushunchalarini rivojlanishini 3 bosqichini aniqladi: sanoq bosqichi, ta'riflash bosqichi va interpretatsiya bosqichi. Har bir bosqich ma'lum yosh bilan tenglashtirilgan va Bine intellektual rivojlanishni ma'lum normativlari mavjudligi haqida xulosa qildi.

Ta'lim vazirligi talabiga ko'ra Bine rivojlanishda normadan og'ishgan va shu tariqa yordamchi maktabda ta'lim olishga muhtoj bo'lgan bolalarni ajratib oluvchi metodni ishlab chiqdi. Keyinchalik u 3 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalarni intellektual rivojlanishning umumiy diagnostika qilish uchun testlar ishlab chiqdi. Har bir yosh davri uchun Bine murakkablik darajasi bo'yicha variatsiyalari bilan intellektual rivojlanishini turli tomonlarini tadqiq etuvchi topshiriqlarni tanlab oldi. Ularga so'z boyligini, sanoqni, xotirani, umumiy bilimini, makoniy mo'ljalga olishni, mantiqiy tafakkurni va boshqalarni tekshiruvchi topshiriqlarni kiritilgan. Bine g'oyasiga ko'ra, topshiriqlar bu yoshdagi barcha bolalarga xos bo'lgan minimal malakaga yo'naltirilgan. Faqat shundagina teng diagnostik sharoitda tug'ma yuqori intellektual darajali bolalar ya'ni qobiliyatli va tarbiyali bolalar bo'ladilar. Binening shogirdi T. Simon tomonidan tuzilgan maxsus shkala yordamida bolaning aqliy yoshi hisoblangan.

Keyinroq aniqroq diagnostika qilish uchun nemis psixologi V. Shtern intellekt koeffitsientini kiritishni taklif etdi. Bine intellekt darajasi tug'ma qobiliyat sifatida hayot mobaynida o'zgarmaydi va turli topshiriqlarni bajarishga yo'naltirilgan. Intellektual norma 70dan 130% koeffitsiyent deb hisoblangan. Shunga ko'ra aqlan

qoloq bolalar 70% dan past ko'rsatkichlarni olganlar, iqtidorlilar 130% dan yuqori ko'rsatkichni olganligini ko'rishimiz mumkin.

3.5. Bola psixik rivojlanishining ijtimoiy va biologik omillari

Bola psixik rivojlanishi va organizm etilishining biologik omillari

Rivojlanishning *biogenetik konsepsiyasi* tarafdorlari shaxsning asosiy psixik xislatlari insonning hayotiy taqdirini belgilovchi uning tabiatini o'ziga (biologik boshlanish) joylashtirilganligini taxmin qiladi. Ular intellekt, shaxsning amoral xislatlari va boshqalarni genetik dasturlashtirilgan, deb hisoblaydilar.

Biogenetik konsepsiyaning yuzaga kelish yo'lida birinchi qadam Ch.Darvinning rivojlanish – *genezis* – muayyan qonunga bo'ysunishi haqidagi nazariyasi bo'ldi. Kelgusida har qanday yirik psixologik konsepsiya hamisha bolalar rivojlanishining qonunlarini izlash bilan bog'liq bo'ldi.

Nemis olimi E. Gekkel (1834–1919) va nemis fiziologi I. Myuller (1801-1858) hayvon va inson ona qornidalik vaqtida filogenezning ushbu turida o'tadigan bosqichlarni qisqacha takrorlaydi, degan biogenetik qonunni ta'rifladilar. Bu jarayon bolaning ontogenez rivojlanish jarayoniga o'tkazilgan.

Mashhur rus fiziologi I. P. Pavlov (1849-1936) asosida shartli reflekslar yotadigan axloqning egallangan shakllari mavjudligini isbotladi. Bu inson rivojlanishi instinkt va o'rganishning namoyon bo'lishiga olib kelishi to'g'risidagi nuqtayi nazarni dunyoga keltirdi. Nemis psixologi V. Keler (1887-1967) insonga o'xshash maymunlarda tajriba o'tkazib ularda intellekt mavjudligini kashf qildi. Bu fakt psixika o'z rivojlanishida uchta bosqichni o'tashi haqidagi nazariya asosiga joylashdi: 1) instinkt; 2) o'rgatilish; 3) intellekt.

S. Xollning shogirdi mashhur amerikalik psixolog A. Gezell bolalarni tug'ilgandan o'smirlik yoshigacha takrorlanuvchi kesishmalar yordamida ularni psixik rivojlanishini longityud metodi orqali o'rgangan. Gezellni bola xulqi yosh o'tgan sari

qanday o'zgarishi qiziqtirgan, u bolani harakat ko'nikmalaridan boshlab mashg'ulotlardagi talablarini intellektual qiziqishlarini ham inobatga olgan holda psixik faollikni aniq shakllarini yuzaga kelishini namunaviy vaqtinchalik grafigini tuzishni xohlagan.

Gezzel o'zining tadqiqot metodini biografik-laboratoriyaviy deb atagan. U tomonidan tashkil etilgan markazda laboratoriyada motorikani nutqni bolalarni ijtimoiy hamkorligini obyektiv ro'yxatga olish uchun maxsus apparatura qo'llanilgan bir tomonlama ko'rinadigan oyna ishlatilgan (gezzel oynasi). U kuzatuv sharoitlarini bola hayotining tabiiy sharoitlariga yaqinlashtirishga harakat qilgan. Maxsus jihozlangan eksperimental xonada bolaga mashg'ulotlar turini tanlash imkoni berilgan – qum yoki suv bilan o'ynash, taom tayyorlash harakatli o'yinlar (bir so'z yoki boshqa bolalar bilan). Diagnost va maslahatchilar faqatgina ota-onalarning ma'lumotiga tayanmasdan, bola xulqini xarakterli usullarini kuzatishlari mumkin edi.

Shuningdek, Gezell egizaklar rivojlanishini o'rganishda taqqoslash metodini qo'llagan, norma va patalogiyadagi rivojlanishni (masalan ko'r bolalarda)o'rgangan. Natijada u chaqaloqning 3200 nafaridan iborat tuzilgan atlasni yaratdi 16 yoshgacha bo'lgan bolalarning rivojlanish fenomenologiyasi to'liq yoritilgan motorika, xulq-atvor nutqqa nisbatan rivojlanish normalarining ko'rsatkichlari ajratib olingan. Gezellning testlar tizimi normativ yondashuv doirasida bola psixik rivojlanishini amaliy diagnostikasini tuzdi.

Gezellning yetilish nazariyasiga asosan, optimal rivojlanishda tug'ma tendensiya mavjud.

Ijtimoiy rivojlanish harakat va psixik rivojlanish ma'lum ketma-ketlikda bir qator yosh bosqichlarini o'tadilar. Gezell aniqlagan bosqichlar rivojlanish tempi harakatlar o'sishi miqdori bilan farqlanadi. Gezell shakllantirgan rivojlanishning umumiy qonuniyatiga ko'ra, psixik rivojlanish tempi yuqori va yutuqlar ham ancha ahamiyatli hayotning birinchi davrlarida ulg'aygan sari rivojlanish tezligi susayadi. Gezellning yosh rivojlanishini

davrlashtirilishi bolalikni rivojlanish davrlariga o'sishning ichki tempini o'zgarish mezonini bo'yicha talab etadi.

G.Gezzelning yetilish nazariyasi

Tadqiqotning asosiy predmeti	Bola tug'ilgandan butun yetilishigacha bo'lgan davrda psixik rivojlanishni tempi va tarkibi
Tadqiqot metodlari	Kuzatuv maxsus jihozlangan kino va fotoregistratsiyalar bilan, testlar, ota-onalar so'rovnomalari, longityud, egizaklarni rivojlanishini taqqoslash sog'lom va kasallarni
Asosiy tushunchalar	Yetilish, rivojlanish, xulq-atvor o'sishi, rivojlanishning ketma-ketligi, o'sish (rivojlanishning) tezligi
Asosiy g'oyalar	Nerv tizimini yetilishiga psixik rivojlanishning bog'liqligi, (uning barcha tarkibiy qismlari motorikadan shaxsgacha) psixik rivojlanishning tempini barqarorligi, bolalik mobaynida tempni pasayishi, rivojlanishni nazorat qilib borish zarurati
Rivojlanish omillari	Biologik omillar, genetik yetilish
Qiymati	Psixologik tadqiqotlarni o'tkazish uchun yangi metodlar, metodikalar va jihozlarning kiritilganligi. Mustahkam empirik baza. Bolalik rivojlanishini fenomenologiyasini asosli va keng doirada tushuntirilishi, yetilish jarayonlarini muhimligiga diqqatni qaratish, motorika rivojlanishining me'yoriyligini yaratish
Tadqiqotning yo'nalganligi	Rivojlanishning biologik asosini aksentirlashtirish "empirik evolyutsionizm" (L. S. Vigotskiy) normativlarni absolyutlashtirish o'rta sinf bolalaridan olingan ma'lumotlarni qolgan barchasiga o'tkazish

Tug'ilgandan 1 yoshgacha xulqning eng yuqori o'sishi 1 yoshdan 3 yoshgacha o'rta va 3 yoshdan 18 yoshgacha rivojlanishning past tempi hisoblanadi. Gezzelning ilmiy qiziqishlari markazida aynan ilk bolalik uch yoshgacha bo'lgan bolalar bo'lgan. Gezzel bolaning rivojlanishini organizmning yetilishini biologik omillariga asoslangan muhitga moslashish shakli sifatida ko'radi.

Gezellning pozitsiyasini tanqid qilib, L. S. Vigotskiy uni "ultrabiologizm" va "empirik evolyutsionizm" deb atagan, ijtimoiy butunlay biologikka singib ketganda bolalikdagi rivojlanishning butun jarayoni tabiat qonunlariga bo'ysunadi.

Ko'zga ko'ringan avstriyalik psixolog K. Byuler bir muddat Vyursburg maktabi doirasida ishlagan bo'lib, o'zining bolani psixik rivojlanish konsepsiyasini tuzdi. U rivojlanishning butun yo'lini maymundan to katta yoshli madaniyatli odamgacha ko'rsatishga harakat qilgan. Byuler bo'yicha tadqiqot vazifasi rivojlanishda doimiy asosiy tashqi ta'sirlarga bog'liq bo'lmagan qonuniyatlarni sof holda topish edi. Byulerning fikricha, bolalik rivojlanishining birinchi yillarini o'rganish uchun eksperimentning mos shakli zoopsixologiya sohasidan olinishi mumkin. K. Byuler bola rivojlanishidagi uch bosqich nazariyasi muallifi sifatida mashhur. Har bir bola o'z rivojlanishida hayvonlar harakatlari shakli evolyutsiyasi bosqichlariga mos bosqichlarni bosib o'tadi, instinkt, o'rgatish, intellekt. U biologik omillarni asosiy deb ko'rsatib o'tadi. Byuler bolalikdagi rivojlanishni biologik jihatdan asoslanganligini qobiliyatlarni nasliyligini ta'kidlagan, lekin mashqlarsiz tabiiy qobiliyatlar to'liq ochilmaganligini aytib o'tgan.

Instinkt rivojlanishning quyi darajasi xulq usullarini nasliy fondi qo'llanilishga tayyor bo'lgan va faqatgina ma'lum stimullarga muhtoj bo'lgan. Odamda instinktlar noaniq-sust katta individual farqlarga ega bo'lgan. Bolada tayyor instinktlar to'plami baqirish, so'rish, yutish, himoya refleksi kabilar mavjud bo'ladi.

O'rgatish turli hayotiy vaziyatlarga moslashish imkonini beradi maqtov va jazolashlarga yoki omad va omadsizliklarga tayanadi. Byuler bo'yicha bolalar o'yini hayvonlardagi o'yinning tabiiy davomi shu bosqichda yuzaga keladi.

Rivojlanishning bir bosqichidan boshqasiga o'tishda emotsiyalar ham rivojlanadi. Shunga ko'ra, faoliyatning yakunidan boshigacha rohatlanishning almashinishi sodir bo'ladi. Harakat va emotsiyani evolyutsion erta taqqoslanishi quyidagicha

avval harakat, so'ng uning natijasida rohatlanish. So'ngra harakatdan funksional qoniqish bilan kechadi, ya'ni jarayonni o'zidan qoniqish va nihoyat qoniqish tasavvuri harakatning o'ziga o'tadi. Byuler uchun asosiysi tafakkurning psixik rivojlanishda ijodkorlik rolini o'rganish edi. Shunday qilib, u bolada nutqni uni yaratish kattalar bilan muloqot jarayonida bola tomonidan o'ylab topishi sifatida rivojlanish nazariyasini taklif qildi.

K. Byulerning 3 bosqichli nazariyasi

Tadqiqotning asosiy predmeti	Psixik rivojlanish qonuniyatlari, bola psixikasining rivojlanish bosqichlarini ajratish (instinkt, o'rgatish, intellekt)
Tadqiqot metodlari	Zoopsixologik eksperiment
Asosiy tushunchalar	Instinkt, o'rgatilgan bilish, intellekt, funksional qoniqish, rohatlantiruvchi qoniqish
Asosiy g'oyalar	Hayvonlar psixikasi evolyutsiyasining qonuniyatlarini bola psixik rivojlanishga o'tkazish, bola psixikasini hayvonlar psixikasi va katta yoshli madaniyatli odam psixikasi o'rtasidagi bog'lovchi evolyutsion jarayon sifatida ko'rish rivojlanishda emotsiyaning roli
Rivojlanish omillari	Preformizm, nasliy
Qiymati	Eksperimentni bola rivojlanishini o'rganishda qo'llash, rivojlanish g'oyasi
Tadqiqotning yo'nalganligi	Biologik yondashuv odam rivojlanishining o'ziga xosligini rad etish ko'rmaslik, bola imkoniyatlarini pasaytirish

L. S. Vigotskiyning ta'kidlashicha Byulerning nazariy tuzilmala-rida qadrlı biologik rivojlanishni umumiy sohasida psixik rivojlanishni rivojlanish va tendensiyalarini barcha g'oyalarini ko'rib chiqadi. Biroq ma'naviy hayotni butun

to'liqligini biologik ildizlaridan psixik funktsiya va shakllarini yuzaga chiqarish katta miya o'zagi tuzilishi rivojlanishida normal bolaning muvaffaqiyatlari sabablarini topish. Byuler pozitsiyasini prinsipial chegaralaydi, antidialektikka aylantiradi. Psixikani filogenez va ontogenezi biologik evolyutsiya qonunlariga bir xil darajada bo'ysunadilar.

Amerikalik psixolog va sotsiolog Dj. Bolduin o'zining davrida nafaqat bilish, balki emotsional va shaxsiy rivojlanishlarni o'rganishga undagan. Ijtimoiy muhit tug'ma qobiliyatlar bilan bir qatorda uning tomonidan rivojlanishning muhim omili sifatida kiritilgan, chunki odamni normalari qadriyatlari va o'ziga bo'lgan bahosi tizimli jamiyat ichida sodir bo'ladi. Bolduin birinchilardan bo'lib, o'yinning ijtimoiy rolini keltirib o'tdi va uni ijtimoiylashuv vositasi sifatida ko'rgan. U odamni murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimidagi hayotga tayyorlashni keltirib o'tadi.

Bolduin bolalarning bilimi rivojlanish konsepsiyasiga asoslanadi. Uning ta'kidlashicha, bilishning rivojlanishi tug'ma harakatlar reflekslarini rivojlanishi bilan boshlanuvchi bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. So'ngra nutqni rivojlanish bosqichi va bu jarayonni mantiqiy tafakkur bosqichi yakunlaydi. Bolduin tafakkur rivojlanishini maxsus mexanizmlarini ajratgan assimilyatsiya (muhit ta'sirini interorizatsiyasi). Bolduinning nazariyasini bu holatlari J. Piajening qarashlariga ta'sir etdi.

Bolalar rivojlanishidagi ikkita omil konvergentsiyasi nazariyasi. Konvergentsiya nazariyasi, yoki uni yana ikki omil nazariyasi deb nomlaydilar, biologik va ijtimoiy omillarning o'zaro munosabatini ko'rib chiquvchi differensial psixologik sohasi mutaxassisi, nemis psixologi V. Shtern (1975-1938) tomonidan ishlab chiqilgan. Bu nazariyaning mohiyati shundan iboratki, bolaning psixik rivojlanishi nasl va muhit ta'siri ostida shakllanadigan jarayon sifatida ko'rib chiqiladi. Konvergentsiya nazariyasining asosiy masalasi axloqning egallangan shakllari qanday yuzaga keladi va ularga nasliylilik hamda atrof muhitning qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganishdan iborat.

Psixologiyada shu vaqtda ikkita nazariy konsepsiya mavjud bo'lgan: empirizm ("inson" – toza doska") va nativizm (tug'ma g'oyalar mavjud). Shtern agar bu ikki qarama-qarshi nuqtayi nazarining mavjud bo'lishi uchun asos bor bo'lsa, unda haqiqat ularning birlashuvidan iboratligini taxmin qildi. U psixik rivojlanish tashqi sharoitlar bilan ichki ma'lumotlarning birlashuvidir, biroq yetakchi ahamiyat baribir tug'ma omil ortida qoladi, deb hisoblaydi. Bunga misol sifatida quyidagi fakt xizmat qilishi mumkin: atrof olam bolaga o'yin uchun material yetkazib beradi, uning qanday va qayerda o'ynashi esa o'yin instinkting tug'ma komponentlariga bog'liq bo'ladi. V. Shtern rekapitulyatsiya konsepsiyasi tarafdori bo'lgan va bola go'daklikning birinchi oylarida sut emizuvchilar bosqichida bo'lishini: bu reflektorli va impulsiv axloq bilan tasdiqlanishi; hayotining ikkinchi yarim yilligida u predmetlarni tutib olish va taqlid sharofati bilan oliy sut emizuvchi (maymun) lar bosqichiga erishishi; kelgusida to'g'ri yurish va nutqni egallagach, insoniy holatning dastlabki pog'onasiga chiqishi; o'yin va ertaklarning birinchi besh yilida u ibtidoiy aholi pog'onasida turishi; yangi bosqich – maktabga borish – hiyla yuqori darajadagi ijtimoiy majburiyatlarni egallashi bilan bog'liq ekanini aytadi. Dastlabki maktab yillari antik va qadimgi dunyoning eng oddiy mazmuni bilan, o'rta sinflar – xristian madaniyati, yetukli yillari esa – yangi vaqt madaniyati bilan bog'liq. Rivojlanish konvergentsiyasining nazariyasi "olma olmadan yiroqqa tushmaydi" va "kim bilan bo'lsang, o'shandan orttirib olasan" degan mulohazalarni tasdiqlaydi. Ingliz psixologi G. Ayzenk (1916-1997) intellekt 80 % ga naslning va 20 % ga muhitning ta'siri bilan belgilanadi, deb hisoblaydi.

Avstriyalik psixolog Z. Freyd shaxsning asosi insonning ma'naviy hayotini instinktiv sohasi va jamiyat talablari o'rtasidagi nizodan iborat bo'lgan *tuzilmaviy nazariyasini* yaratdi. U har bir inson oqibatda "Boshqa Men" va "U" nazorati ostida turadigan tug'ma jinsiy mayl bilan tug'iladi, deb hisoblaydi. «U» – bu taqiqlar ta'siri ostida o'zidan "Men" ning kichkina bo'lagini

ajratadigan ichki psixik instansiya. "Boshqa Men"— insoniy maylni cheklovchi instansiya. Demak, "Men" ga "U" va "Boshqa Men" bosim o'tkazadi. Bu rivojlanishning ikkita omili sxemasi.

Psixologlar egizaklarni kuzatgancha va olingan natijalarni taqqoslagancha rivojlanish jarayoniga biologik va ijtimoiy omillarning ta'sirini aniqlay oldilar. Bu usulni *egizaklar usuli* deb nomladilar. D. B. Elkonin ko'rsatdiki, metodologik nuqtayi nazardan egizaklar tadqiqotida jiddiy nuqson bor: nasliy fond muammolari aynanlik yoki aynan emaslik nuqtayi nazaridan, muhitli ta'sir muammosi esa hamisha aynanlik nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Biroq egizaklar tarbiyalanadigan bitta (bir xil) ijtimoiy muhit mavjud emas – bola muhitning qanday elementlari bilan o'zaro faol harakat qilishini, albatta, inobatga olish zarur. Shu sabab ishonchli natija olish uchun ikki noma'lumli tenglama bo'lgan vaziyatlarni tanlash kerak. Shundan xulosa kelib chiqadi, ushbu usul yordamida rivojlanish muammolari emas, balki individual farqlar o'rganilishi mumkin.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Taraqqiyot psixologiya alohida predmet sifatida qaysi davrda vujudga kelgan?

2. «Pedagogika masalalarini va ular bilan bog'liq bo'lgan psixologik, fiziologik muammolarni ijobiy hal etishda insonni har tomonlama yaxlit va o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan qismlardan iborat» ushbu so'zlar qaysi allomaga tegishli?

3. Rossiyada yosh va pedagogik psixologiyaning shakllanish tarixi qaysi davrlarga borib taqaladi?

4. Bola shaxsini o'rganilishi va rivojlanishini fanlararo kompleks (psixologik, fiziologik, tibbiy va boshqalar) tarzda o'rganish lozimligi muammosini ilgari surgan olimlarni ko'rsating?

5. A. Gezzelning yetilish nazariyasida tadqiqot metodlari qaysilar?

6. K. Byulerning 3 bosqichli nazariyasida tadqiqot metodlari qaysilar?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Taraqqiyot psixologiyasi alohida predmet sifatida qaysi davrda vujudga kelgan?

- a) *XIX asrning boshlarida
- b) XX asrning boshlarida
- c) XIV asrning boshlarida
- d) XIX asrning o'rtalarida

2. «Pedagogika masalalarini va ular bilan bog'liq bo'lgan psixologik, fiziologik muammolarni ijobiy hal etishda insonni har tomonlama yaxlit va o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan qismlardan iborat» ushbu so'zlar qaysi allomaga tegishli?

- a) Abu Rayhon Beruniy
- b) *Abu Nasr Forobiy
- c) Abu Ali ibn Sino
- d) Alisher Navoiy

3. Abu Nasr Forobiy o'qituvchi shaxsiga qanday ta'rif bergan?

a) *O'qituvchi aql-farosatga, chiroyli nutqga ega bo'lishi va o'quvchilarga aytmoqchi bo'lgan fikrlarini to'la va aniq ifodalay olishni bilmog'i zarur

- b) O'qituvchi bilimli bo'lishi zarur
- c) O'qituvchi dono bo'lishi lozim
- d) O'qituvchi chiroyli xulq-atvorga ega bo'lishi lozim

4. "...O'qituvchi matonatli, sof vijdonli, rostgo'y va bolani tarbiyalash metodlarini, axloq qoidalarini yaxshi biladigan odam bo'lmog'i lozim. O'qituvchi o'quvchining butun ichki va tashqi dunyosini o'rganib, uning aql qatlamlariga kira olmog'i lozim". Ushbu so'zlar kimning qalamiga mansub?

- a) Abu Rayhon Beruniy
- b) Abu Nasr Forobiy
- c) *Abu Ali ibn Sino
- d) Alisher Navoiy

5. Buyuk alloma Yusuf Xos Xojibning inson kamoloti va komil inson tarbiyasiga bag'ishlangan asari qaysi?

- a) *«Qutadg'u bilig»
- b) «Bahoriston»
- c) «Tuhfat-ul-ahror»

d) «Maxbub-ul-qulub»

d) «Fozil odamlar shahri»

6. Bola psixikasini o'rganishda tadqiqotchi tamoyillarga tayanishi lozim

a) ong va faoliyatning birligi

*b) obyektivlik, sababiylik, sinchkovlik va muntazamlik

c) psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi, determinizm

d) psixika rivojlanishining yosh me'yorlariga mosligi

7. Bolalar psixologiyasi fanida kuzatish metodi turlari:

a) introspeksiya, tashqi

b) ichki, dala sharoitida

*c) obyektiv, subyektiv

d) qo'shilib kuzatish, sirdan

8. A. Gezzelning yetilish nazariyasida tadqiqot metodlari:

*a) Kuzatuv maxsus jihozlangan kino va fotoregistratsiyalar bilan, testlar, ota-onalar so'rovnomalari, longityud, egizaklarning rivojlanishini taqqoslash, sog'lom va kasallarni

b) kuzatish, suhbat, psixologik eksperiment, proyektiv metod

c) faoliyat natijalarini o'rganish, suhbat, psixologik eksperiment, proyektiv metod

d) intellektual testlar, suhbat, psixologik eksperiment, proyektiv metod

9. K. Byulerning 3 bosqichli nazariyasida tadqiqot metodlari:

a) Kuzatuv maxsus jihozlangan kino va fotoregistratsiyalar bilan, testlar

b) kuzatish, suhbat, psixologik eksperiment, proyektiv metod

c) faoliyat natijalarini o'rganish, suhbat, psixologik eksperiment, proyektiv metod

*d) Zoopsixologik eksperiment

10. Bolalar rivojlanishidagi ikkita omil konvergensiya nazariyasi asoschisi:

a) Levin

b) Olport

*c) Shtern

d) Byuler

IV BOB. UMR DAVRLARINI TABAQALASH

Reja:

1. Yoshga oid davrlarning tarixiy kelib chiqish muammosi.
2. «Psixologik yosh» kategoriyasi va L. S. Vigotskiy ishlarida bolalar rivojlanishini davrlashtirish muammosi.
3. D. B. Elkoninning rivojlanishni davrlashtirish va yoshga oid dinamikasi haqidagi tasavvurlari.
4. Psixik rivojlanishni davrlashtirish muammosini hal qilishning hozirgi zamon an'analari.

Tayanch tushunchalar: Psixologik yosh, rivojlanishni davrlashtirish, madaniy-tarixiy fenomen,

4.1. Yoshga oid davrlarning tarixiy kelib chiqish muammosi

Taraqqiyot psixologiyasi predmeti haqidagi tasavvurlar fan rivojlanishi davomida chuqurlashib bordi. Biroq, ta'kidlash joizki, inonning hayot siklini tuzilishi va mazmuni, ya'ni o'rganilayotgan obyektning o'zi tarixiy o'zgarishlarga moyil. Bu ma'noda L. S. Vigotskiy (abadiy) «hamisha bola» tushunchasini tanqid qilib, buning o'rniga «tarixiy bolalik» haqidagi holatni ilgari surib, o'z fikrini bildirgan. Psixik rivojlanish jarayoni organizmning yetilishi va tabiatning mangu (abadiy) qonunlariga bo'ysunmaydi, shuning uchun «hamisha», „(abadiy)” bolalik haqida gapirib bo'lmaydi. Madaniy-tarixiy fenomen sifatida bolalik tarixi jamiyat tarixi bilan *uyg'unlashadi*. Bolalik bu tarixiy kelib chiqish va ko'rinishiga ega bo'lgan, murakkab ijtimoiy – madaniy hodisadir. Fransuz tarixchisi F. Arlesning o'ziga xos tadqiqotlarida bolalik tushunchasi insoniyat tarixiy rivojlanishi davomida qanday shakllanganligi va turli davrlarda u nimasi bilan farqlanganligi ko'rsatilgan. F. Arles san'at asarlari, badiiy asarlar, o'tgan davrdagi insonlar maktublarini tahlil qilgan. U ijtimoiy hayotning rivojlanishi, yangi ijtimoiy institutlarning paydo bo'lishi insoniyat hayotining yosh davrlarini ajratilishiga olib keladi, degan xulosaga keldi. Masalan, oila ichida kichkintoyni

«erkalatish» va «suyish» bilan bog'liq ilk bolalik davri yuzaga keladi. Ijtimoiy institut sifatida maktab, katta hayotga bolalarni muntazam tayyorlash majburiyatini oladi, maktabning sinf jamoasi bolalik va o'smir-o'spirinlik tushunchalarini («3-sinf o'quvchisi») «beshinchi sinfdagi» yaxshiroq farqlaydi. Harbiy xizmat va majburiy harbiy majburiyatning kiritilishi o'spirinlik davrini shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Bunday tarzda F. Arles mavjud bo'lgan davr ustiga yangi davrni qurish hisobidan, bolalikni uzaytirishni tarixiy tendensiyasini ko'rsatishga harakat qilgan.

D. B. Elkonin hayvonlarning ba'zi turlarida instinktiv xulq-atvorning alohida shakllari yo'qolishini boshlaganda ontogenez davri sifatida bolalik yuzaga kelganligi haqida o'ziga xos g'oyani ilgari surgan. Ushbu hayvonlar tomonidan xulq - atvorning zarur shakllarini hayot davomida egallash uchun ham bolalik vujudga kelgan. Insoniyat bolaligining o'ziga xosligi shundaki, go'dak xatto tug'ma organik ehtiyojlarni qondirishning instinktiv usullari butunlay bo'lmagan, mutloq o'jiz mavjudot bo'lib tug'iladi. Insonning barcha xulq-atvori egallab boriladi. Shuning uchun unga juda uzoq davom etuvchi bolalik zarur, u o'z a'zolarining malaka va bilimlariga yanada yuqoriroq talablarni ilgari suruvchi, jamiyatning rivojlanishi sari uzayib boradi. D. B. Elkonin ijtimoiy-madaniy fenomen (hodisa) sifatida bolalikning rivojlanish qonuniyati oddiy uning uzaytirmasi bo'lmay, balki tuzilishi va mazmun mohiyatiga ko'ra sifat o'zgarishi hisoblanadi. Jamiyat hayotining murakkablashib borishi bilan unda bolaning holati (ya'ni ijtimoiy maqomi, huquq va majburiyatlar doirasi, unga doir bo'lgan faoliyat turlari va shakllari) muhim o'zgarishlarga duch keladi. Ijtimoiy rivojlanishning ilk bosqichlarida (bu etnografik kross-madaniy tadqiqotlar bilan ham tasdiqlanadi) bolani ishlab chiqarish jarayonlariga (terish, qazish) bevosita jalb qilinishi va umumiy faoliyatning maqsad va vazifalari, mehnat qurollari vazifalari, ozuqa topish usullarini amaliy egallash sodir bo'ladi. Ma'lum bir tarixiy davrda mehnat qurollari shunday murakkablashganki, bunda bolalar bevosita

kattalar mehnatiga kirisha olmaganlar, shuning uchun o'sib kelayotgan yosh avlod uchun maxsus alohida predmetlar, o'yinchoqlar kichraytirilgan va ko'rinishi o'zgartirilgan mehnat qurollari yaratiladi. Qachon qurollarning kichraytirilgan nusxasi ishlab chiqarish faoliyatini haqiqiy ifodalash imkonini bermasa o'yinlar paydo bo'ladi. Bolalar o'yinchoqlar bilan harakatda bo'lib, bir tarafdin kattalar mehnatining umumiy mazmunini ifodalasalar, boshqa tomondan – ular keyinchalik turli xildagi haqiqiy qurollarni egallashlari uchun zarur bo'lgan (ko'rish-harakat koordinatsiyalari, chaqqonlik va h.k) ba'zi bir umumiy qobiliyatlarni o'zlarida rivojlantirganlar. Asta-sekin ba'zi o'yinchoqlar haqiqiy qurollarning ramziy o'rnini bosuvchisiga yoki odamlar ijtimoiy hayotining turli xildagi boshqa predmetlariga aylanadi. D. B. Elkonin o'yinning ijtimoiy jihatlarini ko'rsatgan. Rolli o'yin ijtimoiy munosabatlar tizimida bola o'rnining o'zgarishi natijasida, jamiyatning tarixiy rivojlanishida yuzaga keladi. U binobarin, o'zining tabiatiga, kelib chiqishiga ko'ra ijtimoiydir. O'yinlar va o'yinchoqlarning yuzaga kelishi bilan, bola rivojlanishida yangi davr shakllanadi. Zamonaviy pedagogika va psixologiyada ushbu davr maktabgacha tarbiya yoshi deb nomlangan, undagi yetakchi faoliyat bo'lib o'yin hisoblanadi. D. B. Elkonin bolalik yoshlaridan birining paydo bo'lishi misolida, bolalikning tarixiy xarakteri (xususiyati) va uning alohida davrlarini tarixiy kelib chiqishini ko'rsatib bergan. O'yin davri mehnat qurollarini egallash davrini yuqoriga, birmuncha kechki (keyingi) xronologik yoshga «siljitadi» («suradi») yangi davr yuzaga kelganda quyida joylashgan yoshga oid rivojlanish bosqichlari ham o'zgarishsiz qolmaydi. Maktab ta'limining yuzaga kelishi, avvalgi «o'yinlar davrini», maktabgacha qilib, yangi mazmun bilan to'ldiradi. Tarixiy kelib chiqish nafaqat hayot davrining bolalik davriga ega. Insoniyatning tarixiy uzoq bo'lmagan orttirmalaridan (muvaqqafiyat, yutuq) biri psixologik yosh sifatida keksalik davrining ajratilishidir. Ijtimoiy va yoshga oid kategoriya sifatida «keksalik» tushunchasini yuzaga kelishi XX asrga tegishli. D. B. Elkonin qayd etgan chizmalardan

kelib chiqib, zamonaviy tadqiqotchi V. T. Kudryavsev bolalikning keyingi tarixiy rivojlanishini ko'rsatadi va bolalikning uch tarixiy tipini ajratadi:

1) Kvazi bolalik – insoniyat tarixining ilk bosqichlarida, bolalar (birlashmasi jamoasi) guruhi ajratilmay, balki odat tusiga kirib qolgan (ritual) amaliyotga va kattalar bilan hamkorlikdagi mehnat faoliyatiga bevosita kiritilganda; 2) Rivojlanmagan bolalik – bolalik olami ajratilgan va bolalar oldida yangi ijtimoiy vazifa – kattalar guruhiga integratsiya (qo'shilish, birlashish) yuzaga keladi. Rolli o'yin – kattalar faoliyatining ma'naviy asosini modellashirish usuli sifatida avlodlararo uzilishlarni yengib o'tish funksiyasini (vazifasini) o'ziga oladi. Ijtimoiylashuv bola tomonidan faoliyatning tayyor mazmuni qat'iy belgilangan doirasini egallab borish darajasiga qarab sodir bo'ladi. Misol uchun o'rta asrlardagi va yangi davrdagi bolalik.

3) Rivojlangan bolalik (V. V. Davidov atamasi) – kattalar faoliyatining mazmuni va motivlari o'z-o'zidan aniq bo'lmaganda shakllanadi. (Zamonaviy bolalik) Bola diqqatini qaratadigan, balog'atga yetganlik obrazi – (prinsipial) deyarli to'liq bo'lmagan, tugallanmagandir hamda bola erkin va ijodiy tarzda «madaniyatda o'z mavqeyini belgilab olishi» kerak. Zamonaviy «rivojlangan» bolalik ochiq ko'p o'lchamli tizim sifatida madaniyatni ijodiy egallashni nazarda tutadi. Zamonaviy bolaning psixik rivojlanishini samarali, ijodiy xarakteri (xususiyati) ilk bosqichlardayoq bola submadaniyati fenomenlari «muammolarni qo'ya bilish», «komik hissiyot», «kommunikativ tashabbuskorlik» va boshqalar ko'rinishida amalga oshadi. V. T. Kudryavsev bolalikni tadqiq qilishning yangi yo'nalishini yaratishni taklif qilib, uning asosiga quyidagi umumiy g'oyani qo'yadi: bolalik bu nafaqat ijtimoiy rivojlanishdan hosila, tarixiy mahsul bo'lib qolmay, balki madaniyat va tarixda yangi shakldagi tuzilishni, vujudga kelishlarni boshlanishi, «avloddan avlodga o'tuvchi madaniyatni o'z-o'zidan rivojlantirish manbayi, uning generatoridir».

Rus faylasuflari I. A. Ilin, P. A. Florenskiy, M. M. Baxtin, V. B. Shklovskiy va boshqalarning g'oyalariga tayanib,

V. T. Kudryavsev madaniyatni ijodiy tajribaning yig'indisi, insonlarning muayyan shakldagi ijodiy imkoniyatlarini majmuasi sifatida yangicha talqinini shakllantirgan. Uni bunday tushunishda, psixik rivojlanish mexanizmi sifatida o'zlashtirish ideal namunalardan nusxa ko'chirishdan chetga chiqadi, avlodlar o'rtasida tajriba almashinuvi esa albatta rivojlanib boruvchi subyektning ijodkorligini, chegaralarni bartaraf qilishni, namunalar «noaniqligini» nazarda tutadi.

4.2.»Psixologik yosh» kategoriyasi va L. S. Vigotskiy ishlarida bolalar rivojlanishini davrlashtirish muammosi

Inson psixik rivojlanishi bosqichliligi haqidagi tasavvur uzluksizlik, asta-sekin mukammallashuv va yutuqlar (natijalar) yig'indisi g'oyasiga qarama-qarshi turadi. U o'z aksini jahon psixologiyasida bir necha o'n yilliklardan beri, rivojlanish jarayonining turli tomonlarini sintezlovchi va uning mexanizmlariga tayanuvchi yagona davrlashtirishni («psixik rivojlanish xaritasi») qidiruvida topadi. **L. S. Vigotskiy** rivojlanishning yoshga bog'liq davrlashtirish muammosini «barcha bolalar psixologiyasi uchun markaz» va «amaliyotning barcha savollariga kalit» deb atagan. U vaqtda mavjud bo'lgan davrlashtirish chizmasini tahlil qilib, **L. S. Vigotskiy** ularni tuzishning uch usulini ajratgan. 1) Bola psixikasini rivojlanishi bilan har tomonlama bog'liq bo'lgan, boshqa jarayonlarni zinama-zina qurish asosida bolalikni davrlashtirish. Misol uchun, biogenetik tamoyilga muvofiq ibtidoiy bosqich, hayvon psixikasi bosqichlari ajratiladi. 2) Bolalikni ajratishda asos qilib, shartli mezon sifatida rivojlanishning biror bir belgisi yoki jihati (tomoni) olinadi. (masalan, **P. P. Blonskiy**ning davrlashtirishida dentitsiya – tishlarni chiqishi va almashinishi; **Z. Freyd** ta'limotida jinsiy rivojlanish). 3) **A. Gezell** ishlaridagi kabi rivojlanish jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini fenomenologik izohlashga va qonuniyatlarni ajratishga urinish amalga oshiriladi. **L. S.**

Vigotskiy bola rivojlanish jarayonining mazmun-mohiyatini qamrab oluvchi, haqiqiy ilmiy-psixologik davrlashtirish tuzilishi kerak bo'lgan tamoyillarni taklif qilgan. Davrlarni ajratish mezonini rivojlanishga nisbatan ichki bo'lishi kerak. «Faqatgina rivojlanishni o'zining ichki o'zgarishlari, uning kechish jarayonidagi burilishlar va o'zgarishlarga bola shaxsining shakllanishini asosiy davrlarini aniqlash uchun ishonchli asos bo'la oladi». Mezon obyektiv bo'lib, yosh chegaralari doirasi erkin va shartli qo'yilishi kerak emas. Mezonni qandaydir bir belgiga ko'chirib bo'lmaydi, chunki rivojlanish jarayonida belgining muhimligi va ko'rsatkichlari yoshdan yoshga o'tishda o'zgaradi. L. S. Vigotskiy yosh davrlarida taraqqiy etuvchi psixik rivojlanish hodisasiga nisbatan asosiy yangi yondashuvni ishlab chiqib, yosh davrlar psixologiyasining asosini qo'ydi. Odatda psixologiyada o'rganiladigan alohida psixik jarayonlar va (idrok, diqqat, tafakkur) funksiyalarning yoshga bog'liq xususiyatlarini o'rganish o'rniga L. S. Vigotskiy birinchi o'ringa «psixologik yosh» tushunchasini qo'yishni va bola rivojlanishi taxlilining «birligi» sifatida rivojlanishining yoshga oid davrlarini talqin qilishni taklif qilgan. 1932-1934-yillarda yozilgan «Yosh davriga oid bo'lgan muammo» asarida, L. S. Vigotskiy ushbu fikrni quyidagicha izohlagan: «Yosh davrlari yaxlit dinamik tuzilishini rivojlanishning har bir qism sohalarini roli va solishtirma og'irligini aniqlaydigan tarkibni o'zida aks ettiradi». L. S. Vigotskiyga ko'ra, har bir psixologik yosh, har bir yosh davrining boshlanishida shakllanuvchi, rivojlanishning ijtimoiy holati bilan tavsiflanadi. Rivojlanishning ijtimoiy holati – bu «mutloq alohida, ushbu yosh uchun o'ziga xos, bola va uni o'rab turgan voqelik o'rtasidagi yagona va qaytarilmaydigan, eng avvalo ijtimoiy munosabatlardir»

L. S. Vigotskiy muhitni absolyut (absolyut-idealistik falsafada – borliqning abadiy, o'zgarmas, bemakon ibtidosi-ruh) ko'rsatkichlarda emas, balki, bolaning o'zini kechinmalari bilan bog'liqlikda, muhitni bolaga munosabatidan kelib chiqib, talqin qilish kerakligini ta'kidlagan. «Rivojlanishning ijtimoiy holati» tushunchasi tashqi muhit va

bolaning ichki dunyosini o'zaro aloqasini betakror o'ziga xosligini, ya'ni ijtimoiy muhit va motivatsion ehtiyoj sohaslarini ifodalaydi. Bundan tashqari, psixologik yosh yangi tuzilishlar bilan ham tavsiflanadi. Yoshga oid yangi tuzilishlar – bu yoshga bog'liq rivojlanish natijasi, mahsuli va bir vaqtning o'zida keyingi rivojlanish zaminidir. Psixologik yangi tuzilmalar bolaning yangi shaxs tuzilishi turini ushbu bosqichda birinchi marotaba yuzaga kelayotgan hamda bolaning ongi, uning muhitga munosabatini, uning tashqi va ichki hayotini, ushbu davrdagi uning butun rivojlanish jarayonining eng asosiysi va muhimini aniqlaydigan psixik va ijtimoiy o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi. L. S. Vigotskiy ong va shaxs tuzilmasidagi o'zgarishlarni, markaziy va ikkilamchi darajali yangi tuzilmalarni farqlagan. Shunday qilib, psixologik yosh tuzilmasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1) Rivojlanishning ijtimoiy holatini aniqlovchi; 2) «Bolaning turmush tarzi yoki jarayonda rivojlanuvchi uning ijtimoiy borlig'i; 3) Ong va shaxs sohasidagi yangi tuzilmalar. L. S. Vigotskiy fikriga ko'ra, ongning yangi tuzilishi so'zsiz, hali tashqi voqelikni idrok qilishning yangi xarakterini, ham undagi faoliyatni anglatadi. Ushbu davrda yuzaga kelgan yangi tuzilmalar rivojlanishning ijtimoiy holatini o'zgartiradi: bola kattalar bilan boshqa tizimdagi munosabatni talab qilishni boshlaydi, o'zi ham dunyoga boshqa ko'z bilan qaraydi, kattalar yordamida o'zining ular bilan bo'lgan munosabatini o'zgartiradi. Boshqacha qilib aytganda, vaqt o'tishi bilan psixologik yangi tuzilmalar jamlanib, asta-sekin rivojlanishning eski ijtimoiy holati bilan qarama-qarshilikka keladi, uning buzilishiga va keyingi yosh davrida bolaning rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlarni ochuvchi, yangi munosabatlarni qolishga olib keladi. Shu tarzda psixologik yoshning almashinuvi sodir bo'ladi. L. S. Vigotskiy so'zlari bilan aytganda, yosh rivojlanishining dinamikasi shundadir: L. S. Vigotskiy bir-biri bilan almashinuvchi, yosh davrlarining ikki tipini ajratgan barqaror va keskin. Barqaror (yoshlarda) yosh davrlarida rivojlanish shaxs rivojlanishning o'ziga xos ijtimoiy holatining ichida asta-sekin, evolvutsion kichik qadamlar bilan

amalga oshadiki, rivojlanish samarasi faqatgina birdan namoyon bo'luvchi yangi tuzilmalar ko'rinishida tamomila yaqqol ko'rinadi. Boshqa keskin davrlarda aksincha rivojlanish shiddatli, jo'shqin amalga oshadi. O'rtada kulminatsion nuqtada yoki eng yuksak cho'qqida (darajada) inqirozning keskin kuchayishi xarakterli. Unga qarab, inqiroz muddatini belgilash qulay. L. S. Vigotskiy fikriga ko'ra, inqirozlar faqatgina salbiy emas, balki shaxsiy ijobiy ahamiyatga ham ega. Rivojlanishning eski ijtimoiy holatidan voz kechish va yangisini hosil bo'lishi inqiroz davrining asosiy mazmunini tashkil etadi. O'zida buzuvchi va yaratuvchi yondashuvlarni uyg'unlashtirgan inqiroz – bu ontogenezning me'yoridir. L. S. Vigotskiy tomonidan tuzilgan davrlashtirish quyidagi davrlarni o'z ichiga oladi: -yangi tug'ilgan chaqaloq inqirozi; -go'daklik (2oylikdan 1yoshgacha); -1 yosh inqirozi; -ilk bolalik (1-3yosh); -3yosh inqirozi; - maktabgacha tarbiya yoshi (3-7yosh); -7yosh inqirozi; -maktab yoshi (8-12yosh); -13yosh inqirozi; -Pubertat yosh (14-17yosh); -17yosh inqirozi.

4.3. D. B. Elkoninning rivojlanishini davrlashtirish va yoshga oid dinamikasi haqidagi tasavvurlari

D. B. Elkonin (1904-1984) bolada insoniyatga xos bo'lgan qobiliyatlar rivojlanishining asosi sifatida bola tomonidan nasliy insoniy faoliyat usullarini o'zlashtirish muammosini o'rgangan. D. B. Elkoninning bola tug'ilgan onidanoq ijtimoiy mavjudot hisoblanishini ta'kidlab, «jamiyatda bola» (bola va jamiyat emas) formulasinigina tan olgan. Bolaning bilish jarayoni ikki turdagi munosabatlar tizimida kechadi: «bola-ijtimoiy predmet» va «bola-ijtimoiy ulg'aygan inson». «Ijtimoiy ulg'aygan inson», predmetlar bilan «harakatning ijtimoiy ishlab chiqilgan usullari», hayotning mazmun va me'yorlarini gavdalantiruvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Madaniyat asoslarini egallagan sari bola hayot sharoitlariga moslashmaydi, balki faoliyatning faol subyekt sifatida namoyon bo'ladi va faoliyatni amalga oshirish jarayonida unda turli xildagi psixik yangi tuzilmalar yuzaga kelib,

rivojlanadi. Bolaning tug'ilganidan to 17 yoshigacha bo'lgan psixik rivojlanishining keng tarqalgan davrlashtirilishi D. B. Elkonin tomonidan yaratilgan bo'lib, «Bolalik yoshidagi psixik rivojlanishni davrlashtirish muammosiga» (1971) maqolasida taqdim etilgan. D. B. Elkonin bolalarning rivojlanishida, shunchaki vaqt oraliqlarini emas, balki yosh davrlari, bosqichlarini ajratishni zarur deb hisoblagan. D. B. Elkonin yoshni - «bola rivojlanishining umumiy egri chizig'ida uning o'rni va funksional ahamiyati bilangina muhimligi belgilanadigan, nisbiy, alohida davr» sifatida ko'rib chiqqan. Har bir psixologik yosh o'zaro murakkab munosabatlarda bo'lgan ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi: 1) Rivojlanishning ijtimoiy holati. 2) Yetakchi faoliyat. 3) Asosiy yangi tuzilmalar. Rivojlanishning ijtimoiy holati bolaning ijtimoiy sharoitlardagi haqiqiy o'rni, uning ularga munosabati va undagi faoliyat xarakteri sifatida aniqlanadi. Ma'lum bir ijtimoiy vaziyatdagi bolaning hayoti bilan, uning ikkinchi muhim tavsifini tashkil etuvchi ushbu yosh uchun xarakterli bo'lgan bolaning faoliyati chambarchas bog'liq. A. N. Leontev tomonidan ishlab chiqilgan yetakchi faoliyat tushunchasidan D. B. Elkonin psixologik yoshlarni ajratish mezonini sifatida foydalangan. Har bir yoshda faoliyatning turli xil ko'rinishlari tizimi mavjud, lekin yetakchi faoliyat unda alohida o'rinni egallaydi. Yetakchi faoliyat birdan tayyor shaklda yuzaga kelmaydi, balki shakllanish rivojlanishning uzoq yo'lini (kattalar rahbarligida) bosib o'tadi. Yetakchi faoliyat - bu bolaning ko'p vaqtini oluvchi faoliyat emas. Bu psixik rivojlanish uchun uning ahamiyatiga ko'ra, asosiy faoliyatdir: - yetakchi faoliyat shaklida yuzaga keladi va uning ichida faoliyatni boshqa yangi turlari farqlanadi; (masalan, maktabgacha tarbiya yoshidagi o'yinda o'rganish elementlari birinchi marta yuzaga keladi va shakllanadi); - yetakchi faoliyatda ayrim (xususiy) psixik jarayonlar shakllanadi yoki qayta tuziladi (o'yinda bolaning faol tasavvur jarayonlari shakllanadi); - yetakchi faoliyatdan, rivojlanishning ushbu davrida kuzatiladigan bola shaxsining o'zgarishlari bog'liqdir. (o'yinda bola inson xulq-atvorining motiv

va me'yorlarini egallaydi, bu esa shaxs shakllanishining muhim tomonini tashkil etadi). D. B. Elkonin bolalikdagi psixologik yoshlar ketma-ketligini quyidagicha taqsimlagan: - chaqaloqlik davri inqirozi; - go'daklik (2 oylikdan-1 yoshgacha); - kattalar bilan bevosita emotsional muloqot; - 1yosh inqirozi; - ilk bolalik (1-3 yosh); - vositali – predmetli (predmetli – harakatli) faoliyat; - 3yosh inqirozi; -maktabgacha tarbiya yoshi (3-7 yosh); - roli o'yin; - yetti yosh inqirozi; - kichik maktab yoshi (8-12 yosh) o'quv faoliyati; - 11-12 yosh inqirozi; - o'smirlik yoshi (11-15 yosh) tengdoshlar bilan intim (jinsiy) shaxsiy munosabat; -15 yosh inqirozi. Faoliyat ichida psixologik yangi tuzilmalar yuzaga keladi va rivojlanadi. Bir yetakchi faoliyatning boshqasi bilan almashinuvida inqiroz sodir bo'ladi (masalan, maktabgacha tarbiya yoshidagi o'yin faoliyatini kichik maktab yoshidagilar uchun xos bo'lgan o'quv faoliyati bilan almashinuvi). Mazmun-mohiyatidan (tuzilishidan) bog'liqlikda munosabatlar inqirozi (3-11yosh) va dunyoqarashlar inqirozi (1-7 yosh) farqlanadi. D. B. Elkonin o'zining bolalikdagi psixik rivojlanish chizmasida ontogenezda faoliyatning ikki turini almashinishi, davriy almashinuv g'oyasini ishlab chiqqan. Ushbu qadam predmetli harakatning tuzilishi va shakllanishiga bag'ishlangan.

A. V. Zaparojets psixik jarayonlarni oriyentatsion jarayonlarning bir ko'rinishi deb hisoblagan. Misol uchun, idrok bu predmetlar xususiyatlari va sifatlariga diqqatni qaratish, tafakkur – ularning aloqalari va munosabatlariga diqqatni qaratish, emotsiya esa shaxs ahamiyatiga diqqatni qaratishdir. A. V. Zaparojets ixtiyoriy harakatlar va ularni bolalarda shakllanishi tadqiqotlarida, harakatning yetakchi qismi sifatida oriyentatsiya roli va oriyentatsiyani bir qancha bosqichlarini tashqi yo'nalgandan, ichki yo'nalganga bosib o'tishi haqidagi xulosaga keldi. P. Y. Galperin ichki, aqliy faoliyatning rivojlanishini o'rgangan. P. Y. Galperin harakatning uch komponentidan (tarkibiy qismidan) – oriyentatsiya, bajarish va nazoratdan, ko'proq ahamiyatga ega deb oriyentatsiyani hisoblaydi. To'g'ri yo'naltirilgan oriyentatsiya asosi birinchi urinishdayoq harakatni to'g'ri bajarish imkonini

beradi. Asta-sekin (bosqichma-bosqich) harakatlar interiorizatsiyasi va uni ichki, aqliy harakatga aylanishi sodir bo'ladi. Shunday qilib, har bir inson harakatida uning ikki tomoni, ikki qismini oriyentatsion va bajarishni ajratish mumkin. Oriyentatsiya fazasi (davri) bajarishdan oldin kechadi. U ayniqsa yangi predmetli harakatni egallashning boshlang'ich bosqichlarida keng tashkil etiladi.

D. B. Elkoninning bolalikdagi psixik rivojlanishni davrlashtirish chizmasi

Eralar	Davrlar	Xronologik chegaralar	Yetakchi faoliyat ko'rinishi	Faoliyat turi	Davrga xos bo'lgan rivojlanish
Ilk bolalik	Go'daklik	0-1 yosh	Bevosita emotsional muloqot	I	Motivatsion ehtiyoj sohasi
	Ilk bolalik	1-3 yosh	Predmetli harakatli faoliyat	II	Intellektual bilish sohasi
Bolalik	Maktabgacha tarbiya yoshi	3-7 yosh	Rolli o'yin	I	Motivatsion ehtiyoj sohasi
	Kichik maktab yoshi	7-10 yosh	O'qish	II	Intellektual bilish sohasi
O'smirlik	O'smirlik	11-15 yosh	Tengdoshlar bilan intim (jinsiy) shaxsiy muloqot	I	Motivatsion bilish sohasi
	Ilk o'spirinlik	15-17 yosh	O'quv-kasbiy	II	Intellektual bilish sohasi

Harakatning aynan oriyentatsion qismi interiorizatsiyaga uchraydi va psixika funksional rivojlanishining asosiy mazmunini tashkil qiladi. Faoliyatda ikki – motivatsion va operatsion tomonlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Ular bir tekis

rivojlanmaydi, xususan har bir yosh davrida faoliyatning alohida tomonlarini rivojlanish sur'ati o'zgaradi. D. B. Elkonin faraziga muvofiq, barcha bolalik yoshlari ikki turga bo'linishi mumkin: - birinchi turdagi yoshlarda (bu go'daklik, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalik, o'smirlik yoshi) bolada ko'proq biror faoliyatning ijtimoiy motivatsion tomonlari rivojlanadi; bolaning munosabatlar, motivlar inson harakatlari mazmuni tizimidagi oriyentatsiyasi shakllanadi; - birinchi turdan keyingi, ikkinchi turdagi yoshlarda (bu ilk bolalik, kichik maktab yoshi, ilk o'spirinlik) bolada ushbu faoliyatning endi operatsion tomoni rivojlanadi.

Bir yosh davrining (bolalarda ehtiyoj va motivlar ko'proq shakllanadi) ikkinchi boshqa yosh davri bilan (bolalarda u yoki bu faoliyatning aniq operatsiyalari shakllanadi) qonuniyatli almashinuvi sodir bo'ladi. Misol uchun, go'daklikda kattalar bilan emotsional muloqotga, predmetli olamni egallash va ishbilarmon-hamkorlik ehtiyojlari va motivlari yuzaga keladi, ular muvofiq keluvchi operatsiyalar shakllanganda, ilk yoshda, predmetli faoliyatda amalga oshadi. Biroq, maktabgacha tarbiya yoshida o'yin faoliyatida keyingi kichik maktab yoshida yetakchi bo'ladigan faoliyatning ehtiyoj va motivlari ko'proq rivojlanadi. Shuning uchun ikki ma'lum bir turdagi yoshlar bir-biri bilan o'zaro bog'langandek va bu «bog'lanish» (yoki D. B. Elkonin so'zlari bilan aytganda «era») butun bolalik davomida amalga oshadi (yoki davriy takrorlanadi). Shunday qilib, D. B. Elkonin oriyentatsiyaning ilgarilab rivojlanish qonuniyati bajaruvchi qismiga nisbatan faqatgina funksional emas, balki psixikaning yosh davriga bog'liq rivojlanishida ham ta'sir ko'rsatadi, deb taxmin qiladi: bolaning rivojlanish jarayonida avval faoliyatning motivatsion, so'ngra operatsional texnik tomonlarini egallash sodir bo'ladi. D. B. Elkonin nuqtayi nazariga ko'ra, faoliyatning motivatsion va operatsion tomonlarini rivojlanish darajalari o'rtasida doimiy ravishda uzilish yuzaga keladi, biri oldinga chiqib boshqasidan o'zib ketadi hamda orqada qolgan tomon rivojlanishning zarur darajasiga yetishi uchun faoliyatni

o'zgartirishi zarur. Rivojlanishni harakatlantiruvchi kuchlar bola tomonidan faoliyatning predmetli va motivatsion tomonlarini egallash jarayonida shakllanadigan qarama-qarshilik (ziddiyat) bilan bog'liq. D. B. Elkonin tomonidan shakllantirilgan, bolaning psixik rivojlanishidagi davriylik farazi L. S. Vigotskiyning g'oyalari ijodiy rivojlantiradi, u bolada nafaqat bilish, balki shaxsning motivatsion- ehtiyoj sohasi ham shakllanishini, bola tomonidan insonlar va predmetlar olamini o'zlashtirilishini tushuntirib, psixik rivojlanishda o'z-o'zini rivojlantirish mexanizmini ochib berdi.

4.4. Psixik rivojlanishni davrlashtirish muammosini hal etishdagi zamonaviy yondashuvlar

Psixika rivojlanishini yoshga oid davrlashtirish masalalari A. N. Leontev, L. I. Bojovich, V. V. Davidov, M. I. Lisina, A. V. Petrovskiy, D. I. Feldshteyn va boshqalarning ishlarida batafsil ko'rib chiqilgan. V. I. Slobodchikov va R. A. Sukermanlar yoshga oid davrlashtirishning birmuncha mashhur ikki modelini E. Erikson va D. B. Elkonin ta'limotlarini tahlil qilgan. Ularning fikriga ko'ra, bu ikki ta'limot «muvozanatlashmagan» va «to'liqsiz»ligi bilan farqlanadi. E. Erikson birinchi o'ringa rivojlanishning ichki manbalarini qo'ysa, D. B. Elkonin tashqi muhitni qo'ydi. Mualliflar umumiy psixik rivojlanish va davrlashtirish nazariyasi asosiga, bir vaqtning o'zida rivojlanishning ikki tomonini – uning obyekti va manbasini o'z ichiga oluvchi «mavjudlik birligi» tushunchasini qo'yishni taklif qilganlar har qanday insoniy birlikni (mavjudlikni) tuzilishida kamida ikki kishi ishtirok etadi va birlikning mazmuni va shaklini almashinuvi hamkorning almashinuvi bilan kuzatiladi. Psixik rivojlanishning integral davrlashuvini umumiy ko'rinishi o'zida bazis (asos) birlikning har xil turlarida shaxs rivojlanishining subyekti sifatida inson rivojlanish bosqichlarini aks ettiradi. Har bir bosqich murakkab tuzilishiga ega: mavjudlikni shakllanish bosqichi va mustaqillikni shakllanish

bosqichi, tug'ilish inqirozi (yangi birlikka o'tish) va rivojlanish inqirozi (yangi birlikni o'zlashtirish) farqlanadi. Yondashuvni keng batafsil yoritmasdan ajratilgan bosqichlarga qisqacha to'xtalib o'tamiz:

I. Jonlanish (tug'ilgandan 12 oylikkacha, katta yoshdagi qondoshi bilan umumiylik. Bola o'zining jismoniy psixosomatik individualligini egallaydi.

II. Ruhlanish (11 oylik-6,5 yosh) – katta yoshdagi yaqinlari bilan umumiylik (birlik). Bola o'zi uchun ilk bora o'zining o'zligini (mashhur bo'lgan «Mening o'zim!») kashf etadi, o'zining shaxsiy xohish va qobiliyatini subyekti deb biladi.

III. Shaxsiylashuv (5,5-18 yosh) qo'liga qalam tutgan insonning hamkori bo'lib, madaniyat sohasidagi ijtimoiy kattalar hisoblanadi; o'qituvchi, murabbiy, ustoz va b.r. Inson birinchi marotaba o'zini shaxsiy tarjimayi holining muallifi ekanini anglaydi, kelajagi uchun shaxsiy javobgarligini his qiladi, boshqa odamlar bilan birgalikdagi turmush ichida o'zining ular bilan o'xshashlik chegaralarini aniqlaydi.

IV. Individuallashuv (17-42 yosh) insonning hamkori bo'lib, ijtimoiy qadriyatlar va ideallar tizimi bilan asoslangan, faoliyat munosabatlariga u bilan kirishuvchi insoniyat hisoblanadi. Subyekt rivojlanishining ushbu bosqichini mohiyati insonning shaxsiy mavqeyini o'lchashiga ko'ra ijtimoiy qadriyatlarni individuallashuvidir. Inson o'z mustaqilligi uchun javobgar bo'lib boradi.

V. Universallashuv (39 yoshdan yuqori) har qancha rivojlangan individuallik chegaralaridan tashqariga chiqish va bir vaqtning o'zida umumiy-yuqori insoniy, ekzistensial qadriyatlar doirasiga «o'zining boshqasiga» kirish.

Ilohiy insoniyat universal voqelikni anglashdagi suhbatdosh va tuzishdagi ishtirokchi sifatidadir. Slobodchikov va Sukermenlar kimyodagi Mendeleyev jadvali yoki biologiyadagi evolyutsion shajara bilan davrlashtirish chizmasining ahamiyatini taqqoslab, davrlashtirish chizmasini katta amaliy ahamiyatiga ishonch hosil qildilar: «Agar rivojlanishning umumiy xaritasi

tuzilsa, psixolog va pedagoglar turli yoshdagi odamlar uchun rivojlanishning maqbul yo'llarini (ma'lum bir qadriyatlar nuqtayi nazaridan) ta'minlash uchun, ular yaratadigan madaniy-ta'limiy kenglikdagi bo'shliqlar, oq dog'larni ko'rishlari mumkin. So'nggi yillarda psixik rivojlanishda inqirozlar g'oyasini nazariy va eksperimental o'rganish keng avj oldi. Inqiroz davrlarining yangi tuzilishi **Bershedova** tomonidan yoshga bog'liq rivojlanishning yangi bosqichiga o'tishga psixologik tayyorlik shaklida tahlil qilingan. **Polivanova** ishlarida og'ir «inqirozli» yosh davrlarida ontogenetik rivojlanishda real va ideal shakllarni o'zaro o'tishi sodir bo'lib, bu o'zaro ta'sirning murakkab ichki mexanizmi ochiladi. Bu mantiqda inqiroz (og'ir) yoshi zaruriyat yuzasidan bir qator keyingi keluvchi bosqichlarni o'z ichiga oladi. Psixologlar diqqat markaziga nafaqat yoshdagi yangi tuzilmalar balki, «yo'qotishlar», (me'yoriy yoshga doir ivolyutsiya belgilari) ham kiritilishiga e'tibor qaratiladi.

Yoshga oid dinamika nafaqat kattalar nuqtayi nazaridan (yetilishning psixofiziologik me'yori va yoshning madaniy me'yoriga muvofiqlikni bola tomonidan egallanishi nuqtayi nazaridan) balki «o'zini his qilish» bolalik me'zonlarini hisobga olgan holda ko'rib chiqilishi kerak. Zamonaviy psixologlar postindustrial axborotli davrda ijtimoiy hayotning yangi yondashuvlariga ahamiyat qaratmoqdalar.

XX asrning oxiri XXI asrning boshi hayotning odatiy davrlarini chegarasi va yoshga oid barqaror oriyentatsiyalarning yemirilishi bilan xarakterlanadi.

Davr hodisalari tobora vaqt va kenglikda individuallashadi va keng o'lchamda turlanadi (o'zgaradi): maktabga chiqish vaqti, talabalik davri, mutaxassisligi bo'yicha ish boshlash, shuningdek nikohga kirish, erta va kech farzand tug'ilishi. K. N. Polivanova «yosh g'oyasi», «madaniy yosh» (tushunchalari) kategoriyalari insonga munosabat vositasi sifatida (o'zining ahamiyatini) uning jamiyatdagi o'rnini aniqlab, unga ma'lum bir talab va kutuvlarni qo'yib, o'z ahamiyatini saqlab qoladi. Biroq, zamonaviy holat

yagona «yosh pog'onalardan» individual rivojlanishning noaniqligiga o'tishni aks ettiradi.

Ayrim tadqiqotlar davrlashtirish yondashuviga muqobil sifatida hayotiy hodisalar psixologiyasini rivojlantirishni taklif qiladilar. Bu muammoda ko'p jihatlar o'rganilmay qolmoqda, lekin uning o'rganish usullari nazariy jihatdan yetarli darajada aniq yoritilgan.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Bolalik nima?

2. F. Arles san'at asarlari, badiiy asarlar, o'tgan davrdagi insonlar maktublarini tahlil qilish bilan qanday xulosaga kelgan?

3. Jamiyat hayotining murakkablashib borishi bola ruhiyatiga va shaxsiyatiga qanday tasir ko'rsatadi?

4. Bola rivojlanishida jamiyatni anglash borliqni o'zlashtirishda asosiy faoliyat turini ko'rsating?

5. V. T. Kudryatsev bolalikning keyingi tarixiy rivojlanishini bolalikning nechta tipini ajratadi?

6. Kvazibolalik qanday xarakterlanadi?

7. Bolalikni ajratishda asos qilib nimalar olinadi?

8. L. S. Vigotskiy tomonidan tuzilgan davrlashtirish qanday davrlarni o'z ichiga oladi?

9. A. V. Zaporozets psixik jarayonlarni qanday jarayon deb atagan?

10. Inqiroz davrlarining yangi tuzilishi L. I. Bershedova tomonidan qanday tahlil qilingan?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari

1. Bolalik nima?

a) *tarixiy kelib chiqish va ko'rinishiga ega bo'lgan, murakkab ijtimoiy-madaniy hodisadir;

b) Inson yoshi va ruhiyatining muayyan bir davri;

c) Inson hayotiy rivojlanishining bir bo'g'ini;

d) murakkab ijtimoiy-madaniy hodisadir.

2.F. Arles san'at asarlari, badiiy asarlar, o'tgan davrdagi insonlar maktublarini tahlil qilish bilan qanday xulosaga kelgan?

a)U ijtimoiy hayotning rivojlanishi davriy ravishda kechishini ta'kidlagan;

b)* U ijtimoiy hayotning rivojlanishi, yangi ijtimoiy institutlarning paydo bo'lishi insoniyat hayotining yosh davrlarini ajratilishiga olib keladi, - degan xulosaga keldi;

c)U ijtimoiy hayotning rivojlanishi murakkab hodisa ekanligini e'tirof etgan, yangi ijtimoiy institutlarning paydo bo'lishini aytib o'tgan;

d)U ijtimoiy hayotning o'zaro uzviy bog'liqligini va vaqt o'tishi bilan sayqallanib rivojlanib borishini aytib o'tgan.

3.Jamiyat hayotining murakkablashib borishi bola ruhiyatiga va shaxsiyatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

a)Jamiyatning rivojlanib borishi bola hayotida tub o'zgarishlarni vujudga keltiradi;

b)Jamiyat rivojlanishi bola ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

c)* bolaning holati (ya'ni ijtimoiy maqomi, huquq va majburiyatlar doirasi, unga doir bo'lgan faoliyat turlari va shakllari) muhim o'zgarishlarga duch keladi;

d)Jamiyatning rivojlanib borishi bola hayotida ta'sir ko'rsatmaydi.

4.Bola rivojlanishida jamiyatni anglash borliqni o'zlashtirishda asosiy faoliyat turini ko'rsating?

a)Suhbatlashish;

b)Atrofni kuzatish;

c)*turli o'yinlar o'ynash;

d)Borliqni idrok qilish.

5.L. S. Vigotskiy tomonidan tuzilgan davrlashtirish qanday davrlarni o'z ichiga oladi?

a) *yangi tug'ilgan chaqaloq inqirozi; - go'daklik (2 oylikdan 1yoshgacha); - 1yosh inqirozi; - ilk bolalik (1-3 yosh); - 3 yosh inqirozi; - maktabgacha tarbiya yoshi (3-7 yosh); - 7 yosh

inqirozi; - maktab yoshi (8-12 yosh); - 13 yosh inqirozi; - Pubertat yosh (14-17 yosh); - 17 yosh inqirozi;

b) go'daklik (1 oylikdan 1 yoshgacha); - 1yosh inqirozi; - ilk bolalik (2-3 yosh); - 3 yosh inqirozi; - maktabgacha tarbiya yoshi (3-7 yosh); - 7 yosh inqirozi; - maktab yoshi (8-12 yosh); - 13 yosh inqirozi; - Pubertat yosh (14-17 yosh); - 17 yosh inqirozi;

c) ilk bolalik (1-3 yosh); - 3 yosh inqirozi; - maktabgacha tarbiya yoshi (3-7 yosh); - 7 yosh inqirozi; - maktab yoshi (8-12 yosh); - 13 yosh inqirozi; - Pubertat yosh (14-17 yosh); - 17 yosh inqirozi;

d) 2 oylikdan 2 yoshgacha; - 2 yosh inqirozi; - ilk bolalik (1-3 yosh); - 3 yosh inqirozi; - maktabgacha tarbiya yoshi (3-7 yosh); - 7 yosh inqirozi; - maktab yoshi (8-12 yosh); - 13 yosh inqirozi; - Pubertat yosh (14-17 yosh); - 17 yosh inqirozi.

V BOB. UMR INQIROZLARI

Reja;

1. Bola hayotidagi birinchi inqiroz.
2. 3 yoshdagi inqirozi.
3. 7 yosh inqirozi.
4. O'smirlik davri inqirozi.

Tayanch tushunchalar: bola, inqiroz.

5.1. Bola hayotidagi birinchi inqiroz

Bola tug'ildi. Ona organizmi bilan anatomik bog'lanish uzilgan bo'lsa-da, bola mustaqil hayot kechira olmaydi, chunki bola ona bilan fiziologik jihatdan bog'langandir, ona uni o'z suti bilan boqadi. U yangi, o'zgacha muhitda yashay boshlaydi. Bola hayotining birinchi kunlari tug'ilganidagi og'irligini yo'qotadi. Bunga tashqi dunyo sharoitiga moslashish davrida energiyaning ko'plab sarflanishi sababdir. Bola organizmining, ma'lum vaqt o'tib, tug'ilgan davridagi og'irligiga teng kelishi uning tashqi muhitga, yangi sharoitga moslashganligidan darak beradi. Odatda chaqaloqning og'irligi 10-12 kun o'tgach, asli holiga keladi.

Harakat imkoniyatlarining ortishi (dastlab emaklash, keyin yurish) bola uchun xavfsiz bo'lgan ko'p narsalarni ushlab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ota-onalar cheklovlar qo'yishga majbur bo'ladi. Bola ayrim harakatlarini amalga oshirishda doimiy kattalarning qarshiligiga duch kelishi tufayli uning istaklari va kattalarning xohish va hislariga mos kelmasligini tushuna boshlaydi. Xotirjam bola endi o'z istaklarini bajarishga harakat qiladigan faol bolaga aylanadi.

L. S. Vigotskiyning ta'kidlashicha, emotsional bo'ron tipi bo'yicha kechadigan affektiv reaksiyalarning paydo bo'lishi bir yoshdagi inqiroz namoyon bo'lishining xulq-atvor belgilaridir. Bola o'zi xohlayotganini talab qilib, kattalarga qarshi chiqib, yig'laydi, polga yotib oladi. Bolaning shaxsiy istagi paydo

bo'ladi, uning subyektiga aylanadi; xohlovchi Men paydo bo'ladi⁴.

Umuman inqiroz bola taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunda turli buzilishlar kuzatiladi: bioritmning buzilishi (masalan, tetiklik va uyqu); hayotiy ehtiyojlarni qondirishning buzilishi (ochlik hissi); emotsional anomaliyalar (yig'loqilik, tez xafa bo'lish).

Tushunadigan ota-onalar mustaqillikka intilayotgan bolaning faolligini kerakli tomonga yo'naltira olishadi. Bolaning maksimal xavfsizligiga g'amxo'rlik qilish doimiy cheklovlar va "mumkin emas" so'zini kamroq ishlatishga harakat qilish zarur. Uydagi fazo mumkin va mumkin emasga aniq ajratilishi lozim. Bu mumkin bo'lganda cheklovlarni boshqa alternativ xulq-atvor bilan almashtirish lozim: uydagi predmetlarni yaxshilab qarab chiqib, bola istayotgan predmetni xavfsizroq i bilan almashtirish zarur.

5.2. 3 yoshdagi inqiroz

3 yoshga kelib bola o'zini kattalar bilan taqqoslay boshlaydi va kattalar qilishi mumkin bo'lgan (huquqi bo'lgan), ular bajara oladigan harakatlarni bajarishga intiladi. "*Men katta bo'lsam mashina haydayman*", "*Men sizga katta tort olib kelaman*", "*Mening yuzta qo'g'irchog'im bo'ladi*" kabi xohishlarini o'z tili bilan ifodalaydi va u kelasi zamonda gapirsa ham o'zining barcha xohishlarini shu bugun amalga oshirishga harakat qiladi. Ko'pincha bunday xislat qat'iylik va qaysarlik bilan namoyon bo'ladi. Bu qaysarlik asosan bolaning kattalarga bildirgan salbiy xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Bola o'zini mustaqil harakat qila olishini anglagan vaqtdan boshlab, unda «o'zim qilaman» boshlanadi va bu yana qaysarlik va o'jarlik tarzida ko'rinadi. 3 yoshdagi inqiroz bola shaxsining ma'lum bir darajada rivojlanganligi va kattalar bajaradigan xatti-harakatlarni qila olmayotganligini anglashi natijasi hisoblanadi.

⁴ Полдманова К. Н. Психологический анализ кризисов подросткового развития // Вопросы психологии. 1994. №1.

Inqiroz davrida yuzaga keladigan iroda, layoqat va boshqa bir qancha xususiyatlar uni shaxs bo'lib shakllanishiga tayyorlaydi.

5.3. 7 yosh inqirozi

Atoqli rus psixologi L. S. Vigotskiy bu yoshdagi inqirozni 7 yosh inqirozi deb atagan va bola xulq-atvori va xarakteridagi o'zgarishlarni ko'rsatib o'tgan ⁵. Bolaning xulq-atvorida bolalarcha bevositalik yo'qoladi. Inqirozning belgilari sifatida jarohatlaydigan kechinmalardan himoya qilish funksiyasini bajaradigan qiyshanglash, qiliq qilish, masxarabozlik qilishda namoyon bo'ladi. Maktabgacha yosh davrida bola o'zini jismoniy alohida mustaqil individ sifatida anglashdan, o'z hissiyotlari va kechinmalarini anglashgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tadi. Bu hissiyotlar aniq faoliyat turi bilan bog'liq. Bola o'z hissiyotlari va kechinmalarini umumlashtirish asosida o'z-o'ziga munosabatda bo'la boshlaydi.

Shu bilan birga uyda quyidagi xulq-atvorni namoyon etadi:

- bolaga gapirilgandan so'ng javob reaksiyasi orasida tanaffusning paydo bo'lishi ("o'zini eshitmaganday tutishi", "yuz marta qaytarish kerak");

- ota-ona tomonidan buyurilgan ishni bajarishda vaqtni cho'zish;

- Quloq solmaslik – odatiy ishlarni va burchlarini bajarishdan bosh tortish sifatida;

- "kichkina boladay" ko'rinmaslik uchun o'zining tashqi ko'rinishi va kiyimiga qattiq e'tibor berish.

Qaysarlik, talabchanlik, injiqlik, berilgan va'dani qayta-qayta eslatish, tanqidni ko'tara olmaslik, maqtovnini kutish kabi xulq-atvor shakllari ham kuzatiladi.

Inqirozning ijobiy tomonlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

⁵Виготский Л.С. Вопросы возрастной (детской) психологии // Собрание сочинений в 6 т. 1984. Т.4. С.376-385.

– kattalar bilan muloqotga qiziqish, unga yangi mavzularni kiritish (siyosat, boshqa mamlakatlar va planetalardagi hayot, maktab haqida, axloqiy tamoyillar haqida);

– shaxsiy qaroriga ko'ra o'ziga ajratilgan majburiyatlarni bajarishda va sevimli mashg'ulot (xobbi) bilan shug'ullanishda mustaqillik.

Xulq-atvor bunday xususiyatlarining psixologik mazmuni shundaki, bolaning o'zi tomonidan mustaqil tashkil etilgan harakatlarning ichki qadrililigini oshirish, qoidalarni anglashdan iborat. Eng muhim tuzilmalardan biri – *muhim ijtimoiy mavqeni egallash qobiliyati, ijtimoiy harakat qilish ehtiyojidir.*

7 yosh inqirozini yengishda bolaga ko'rsatiladigan yordamning asosiy shakllari – bu talablari sababini asoslashga urinish; mustaqil faoliyatning yangi shakllarini amalga oshirishga harakat qilish, berilgan topshiriqni bajarish zarurligini eslatish, bu topshiriqni bolaning bajara olishiga ishonch bildirish.

5.4. O'smirlik davri inqirozi

Kichik maktab yoshining oxiriga kelib ana'naviy ta'lim tizimida chuqur motivatsion inqiroz kuzatiladi (motivatsion vakuum ham deb ataladi). Bunda yangi ijtimoiy pozitsiyani egallash bilan bog'liq motivatsiya yo'qoladi (o'qish hayotiy majburiyatlardan biriga aylanadi), o'qishning mazmunli motivlari mavjud bo'lmaydi, shakllanmagan bo'ladi. Inqiroz belgilari quyidagilarda namoyon bo'ladi: maktabga umuman salbiy munosabat, unga borish majburiy emas, o'quv topshiriqlarini bajarishni istamaslik, o'qituvchilar bilan nizolashishlar. Bola o'quv faoliyatida qanchalik kam muvaffaqiyatga erishgan bo'lsa, unga shunchalik og'ir tuyuladi.

Maktabda o'quvchining barqaror mavqeyi shakllangan bo'ladi, ayniqsa qulay bo'lmagan mavqe o'smirlik davriga o'tishda ham saqlanib qoladi. Boshlang'ich sinf davrida bilim, malaka va ko'nikmalarning yetishmasligi tufayli hal qilinmagan qiyinchiliklar o'smirlik davriga o'tishda yanada chuqurlashadi.

Bola hal qilishi zarur bo'lmagan, muammolar, topshiriqlarga duch keladi (o'zini tekshirish va boshqalar bilan solishtirish, har xil o'qituvchilarning talablariga, ta'limning yangi sharoitlariga moslashish).

N. K. Polivanovanning ta'kidlashicha, o'smirlikdan oldingi inqirozning asosiy psixologik mazmuni refleksiyaning "o'ziga qaratilishidir" ⁶. O'quv faoliyatida shakllangan refleksiv munosabat o'z-o'zini anglash sohasiga ko'chiriladi.

Shunday qilib, rivojlanishning ijtimoiy vaziyatini qayta qurishda turli topshiriqlarni bajarishning asosiy sharti sifatida o'z xislatlari va ko'nikmalariga, "o'ziga yo'nalganlik" vujudga keladi. Bolalar xarakterida kattalikka intilish kuzatiladi. Tengdoshlari bilan muloqot shaxsiy rivojlanishning ko'p jihatlarini belgilay boshlaydi.

O'smirlik davridagi inqiroz – o'smir kechinmalari, uning strukturasi, mazmunining qat'iy o'zgarishi, buzilishidir. L. S. Vigotskiy 13 yoshni inqirozni sindiradigan nuqtasi deb atagan. Inqirozdan keyingi davrlar (14-15 yosh) ota-onalar va o'qituvchilar tomonidan subyektiv yanada qiyinroq deb ataladigan yangi psixologik tuzilmalar shakllanadi. Inqirozning kechishi kattalarning o'sayotgan boladagi o'zgarishlarni sezuvchanligiga, tarbiya taktikasini mohirona o'zgartirishiga, o'smirning yangi ehtiyojlari, yangi qobiliyatlariga bog'liq ravishda munosabatlarni o'zgartirishiga bog'liq.

Sog'lom o'smirlarga ham kayfiyatning beqarorligi, depressiv kechinmalar, tez ranjish v .b. xos. O'smirlarda ko'p uchraydigan "mos emaslik affekti" (arzimas narsaga ham kuchli reaksiya bildirish) o'zini past baholash va intilish darajasining yuqoriligi orasidagi qarama-qarshilik bilan bog'liq.

O'smir intellektining o'ziga xosligi va affektiv sohasi bilan bog'liq ravishda o'smirlar egotsentrizmining o'ziga xos shaklini ajratishadi⁷. O'smir o'ziga, o'zida ro'y berayotgan psixofizologik o'zgarishlarga qiziqadi, u o'zini zo'r berib analiz qiladi, o'z-o'zini

⁶Полванова К.Н. Психология возрастных кризисов.

⁷Крайт Г. Психология развития. С.591-592.

baholaydi. Unda boshqalar ham uning haqida o'ylashi, uning tashqi ko'rinishiga qiziqishi, fikrlari, xulq-atvori va hissiyotlariga qiziqadi,- degan illyuziya paydo bo'ladi. "*Xayoldagi auditoriya*" *fenomeni* egotsentrizm komponentlaridan biri bo'lib, uni har doim tomoshabinlar kuzatadi, u esa har doim sahnaning o'rtasida deb ishonadi. O'smirlik egotsentrizmining boshqa komponenti bu *shaxsiy afsonadir*. Shaxsiy afsona – bu shaxsiy kechinmalarga asoslangan muhabbat, hasad, uyat kabi hislarning o'ziga xosligiga ishonishdir. Bunday egotsentrizm cho'qqisi o'spirinlik davriga o'tishga to'g'ri keladi, bunda tengdoshlari bilan o'z hissiyotlarini bo'lishish, ular bilan yaqin ishonchli munosabatlarni o'rnatish orqali barham berish mumkin.

Reja:

1. Chaqaloqlik davrida jismoniy rivojlanish.
2. Chaqaloqlik davrida psixologik rivojlanish xususiyatlari sensor va perseptiv hamda kognitiv rivojlanish predmetlar bilan o'ynash his-tuyg'uning o'sishi yoki jonlanish kompleksi.

Tayanch tushunchalar: chaqaloq, go'dak, sensor, perseptiv, kognitiv rivojlanish

6.1. Chaqaloqlik davrida jismoniy rivojlanish

Bolaning ona qornida paydo bo'lgandan tug'ilgunga qadar bo'ladigan o'zgarishlar homilaning prenatal ichki rivojlanishini tashkil etadi. Har bir davr ona qornida bo'lajak farzandning rivojlanish bosqichiga tegishli atama bilan nomlanadi. Ona qornida rivojlanish o'rtacha 38 hafta davom etadi va 3 bosqichga, ya'ni zigota bosqichi, embrion bosqichi va homila bosqichiga bo'linadi.

Zigota bosqichi (1-2 haftalik)

Birinchi haftaning oxiriga kelib, zigota onaning qon tomirlari bilan birlashadi, bu hodisa implantatsiya deb ataladi. Implantatsiya jarayonining tugallanishi uchun ikki hafta kerak bo'ladi, shundan so'ng garmonal o'zgarishlar boshlanadi, bu hayz ko'rishning vaqtinchalik to'xtashiga olib keladi, ayol kishiga bu belgi uning homiladorligidan darak beradi. Zigotaning aylana o'lchamlari l mmdan kamroq bo'ladi, uning hujayralari bo'linishni boshlaydi⁸.

Homila tanasi murtak diski hujayralaridan rivojlanadi, bu bosqichda murtak diski zigota markazida joylashgan hujayralar to'plami ko'rinishida bo'ladi. Boshqa hujayralar rivojlanayotga n organizmni himoya qiluvchi va oziqlantiruvchi asosli to'qimalarni hosil qilishi zarur. Implantatsiya va hujayralarning ajralib hosil bo'lishi zigota bosqichining tugallanishi belgilari bo'lib

⁸Robert V. Kail Children and their development. N.Y. Prentice-hall, Inc. A division of Pearson Education. 2001. P.60

hisoblanadi. Zigota 36 hafta davomida murtakdan bola tug'ilishigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tishga tayyor holga keladi.

Embrion bosqichi (3-8 hafta)

Bu ona qornida rivojlanishning yangi embrional davri odatda murtak hosil bo'lgandan keyin uchinchi haftadan boshlanib, sakkizinchi haftaning oxirigacha davom etadi. Bu vaqt davomida tana tuzilishi va ichki organlar rivojlanadi. Davr boshida embrionda uch qavat hujayralar tiklanadi. Tashqi qavatda –ektodermadon sochlar, terining tashqi qavati va nerv tizimi rivojlanadi. O'rta qavatda – mezodermadon, muskullar, suyaklar va qon tomirlari tizimi hosil bo'ladi. Ichki qavatda yoki endodermadon ovqat hazm qilish tizimi va o'pkalar rivojlanadi. Uch haftalik embrion bilan sakkiz haftalik embrion solishtirilganda uning ko'rinishida sezilarli o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin. 3 haftalik embrion uzunligi 2 millimetrdan oshmaydi. Hujayralarning darajalarga bo'linishi boshlanib, organizm ko'proq salamandrani eslatadi. O'sish va rivojlanish tezlik bilan amalga oshadi, 8 haftalik embrionda ko'zlar, og'iz, qo'l va oyoqlarni ko'rish mumkin, miya va nerv tizimi ham juda tez rivojlanadi, embrion yuragi bir oy avval o'z faoliyatini boshlab yuborgan bo'ladi. Embrionda odamga xos organlar u yoki bu shaklda mavjud bo'ladi, lekin uning o'lchamlari onaga sezilarli darajada bo'lmaydi⁹.

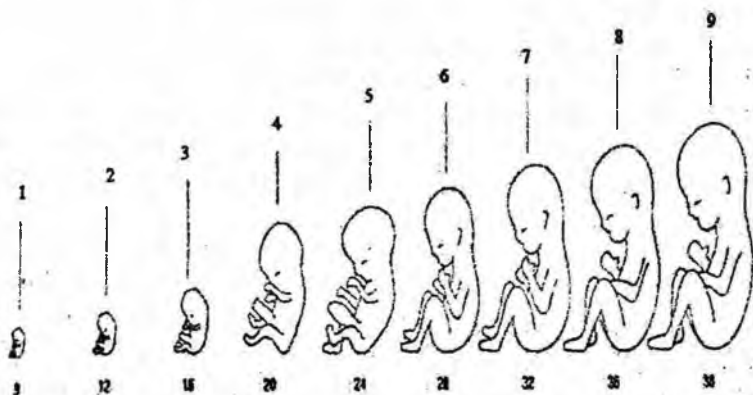
Embrionga amnion suyuqligi bilan to'lgan amnion qobig'i joylashadi. Amnion qobig'i embrionni himoya qilib, doimiy haroratini ta'minlab turadi. Embrion ona bilan ikki tizimcha orqali bog'langan. Kindik tizimchasi embrionni yo'ldosh bilan bog'lovchi qon tomirlaridan iborat. Yo'ldoshga qon tomirlar kindik tizimchasi orqali onaning qon tomirlarigacha yetib boradi, lekin bevosita ular bilan birlashmaydi. Qon kindik qon tomirlarining barmoqsimon o'simalari – qilchalar orqali oqadi. Qilchalar ona qon tomirlariga bevosita yaqin joylashgan, bu vitaminlarning o'tishi, shuningdek, ona qoniga almashinuv

⁹ Robert V. Kail *Children and their development*. N.Y. Prentice-hall. Ink. A division of Pearson Education. 2001. P.61

mahsulotlarining diffuziya mexanizmi hisobiga ajralish imkonini beradi. Tana qismlari va organizm tizimlari embrional davrda shakllanadi va homila bosqichida o'z vazifalarini samarali bajara boshlaydi. Tana qismlari va ichki organlar hosil bo'lishi bilan ona qornida rivojlanishning ikkinchi muhim bosqichi nihoyasiga yetadi. Organlarning o'z vazifasini bajara boshlashi navbatdagi oxirgi bosqichga to'g'ri keladi.

Homila bosqichi (9- 38 hafta)

Homila bosqichi oxirgi va eng uzoq davom etadigan bosqich bo'lib, to'qqizinchi haftasidan boshlab, tug'ruq bilan tugallanadi. Bu vaqtda homilaning tana o'lchamlari kattalashadi va organizm tizimlari faoliyat yurita boshlaydi. 4 oylikdan homilaning og'irligi 113,4 grammdan 226,8 grammgacha yetadi. Oxirgi 5 oyda homilaning og'irligi 1984,5 grammdan 2268 grammgacha o'lchamlari kattalashib borishini ko'rish mumkin¹⁰.

1. Tuxumdon va urug'don differentsiatsiyasi
2. Qon tomir tizimining faoliyati
3. Homila harakatining onaga sezilishi.
4. Homila boshida soch qoplanishining hosil bo'lishi .
5. So'rish va yutish faoliyati.

¹⁰ Robert V. Kail Children and their development. N.Y. Prentice-hall. Ink. A division of Pearson Education. 2001. P.63

6.Bosh miyaning maxsus faoliyati.

7.Homilaning hayotchan davri.

8.Og'irligini tezda ko'paytirib olishi.

9.Tug'ruq.

Bu davrda organism uchun muhim bo'lgan nerv, nafas olish va ovqat hazm qilish kabi organlarning shakllanishi tugallanadi.

Bu davrning eng muhim hodisalari quyidagilardan iborat.

- Urug'lanishdan 5-6 oydan so'ng homilaning qoshlari, kipriklari va sochlari paydo bo'ladi. Embrional davrning oxiriga borib, erkak embrionda urug'don,qiz embrionda tuxumdonlar rivojlanadi. Uchinchi oyda urug'donda tashqi jinsiy belgilar rivojlanishiga ta'sir ko'ratuvchi garmonlar sintez qilishni boshlaydi;qiz embrionda bu garmon sintezlanmaydi va o'xshash hujayralardan jinsiy organlar hosil bo'ladi.

•4 haftada hujayralar qavati naysimon bo'lib o'raladi. Nayning bir uchi kengayib,undan bosh miya hosil bo'ladi, qolgan qismidan orqa miya shakllanadi. Homila bosqichi boshlanishiga kelib,bosh miya tarkibida turli tuzilmalar bo'lib, organizm funksiyalarini boshqaradi.Bu bosqichda miyaning barcha sohalarining o'sishi amalga oshadi, xususan,odam xulq-atvorining ko'plab muhim turlarini boshqaruvchi bosh miya po'stlog'ining xususiyatlari ham rivojlanadi. Bu o'zgarishlar homilaning 22 va 28 haftalar o'rtasida rivojlanayotgan organlarning ko'pchilik tizimi ishonchli ravishda faoliyat yurita boshlaydi,shuning uchun homila hayotining bu davri homilaning hayotchan davri deb ataladi. Bu vaqtda homila bola ko'rinishini oladi.Vaqtidan avval tug'ilgan bolalarning nafas olish organlarida muammolar tug'ilishi mumkin.Shuningdek,ular tana haroratini doimiy tarzda boshqarib turolmaydilar. Chunki, ularda teri osti qavatidagi yog' qavati mavjud bo'lmaydi. Bu qavat homilaning 8-oyida hosil bo'ladi.Hozirgi zamon neonatal yordamning imkoniyatlari yordamida erta tug'ilib qolgan bolalar yashab qolishi mumkin. Homila bosqichida xulq-atvor paydo bo'ladi, homilada faollik davri ko'rinadi. Ko'pchilik onalar homila harakatchanligi va tinch vaqtlarini aytib berishlari mumkin. Homilaning ko'z

vaquloqlarita'sirlargajavobberadi, yuragi tezro qurishni boshlaydi, ko'zlari yorug'likka pipirash bilan javob beradi.

Bunday ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, ona qornidagi oxirgi oylar homilani mustaqil hayotga, ya'ni, ona organizmidan tashqi hayotga tayyorlab beradi, bu o'zgarishlar homilador ayol o'zining bo'lajak farzandiga sog'lom atrof-muhitni ta'minlagandagina amalga oshishi mumkin.

Sog'lom bola tug'ilishi uchun bo'lajak onalarga vrachlar asosiy 5ta tavsiyani ta'kidlab o'tadilar:

1. Homilador ayol davolovchi vrach ko'rigidan muntazam o'tib turishi, har oyda, homiladorlikning oxirida har haftada vrach qabuliga borib turishi shart.

2. Homilador ayol to'g'ri ovqatlanish tartibiga rioya qilishi shart. Asosiy ozuqa 5ta asosiy mahsulotlar guruhidan: yormalar, meva va sabzavotlar, sut mahsulotlari, go'sht yoki dukkakli o'simliklardan tayyorlangan ozuqalar bo'lishi kerak. Barcha vitaminlar, minerallar va temir moddalardan iborat taomlarni tanovul qilishlari kerak.

3. Alkogol va kofein tutuvchi ichimliklarni iste'mol qilish, chekish tavsiya etilmaydi. Biror bir dori-darmon yoki tibbiy muolajani qabul qilishda avval vrach bilan maslahatlashishlari kerak.

4. Homiladorlik davrida badan tarbiya bilan shug'ullanish zarur. Agar homilador ayol yaxshi jismoniy holatda bo'lsa, tana qo'shimcha og'irlikni ko'tarishda qiyinchilikka uchramaydi.

5. Homilador ayol o'zining toliqib qolishiga yo'l qo'ymasligi, ayniqsa, homiladorlikning oxirgi haftalarida, maxsus mashg'ulotlarga qatnashishi zarur. U yerda ayollarni tug'ruqqa va yangi tug'ilgan chaqaloqlarni parvarish qilishni o'rgatadilar.

Xorij psixologi P. N. Wolfning ta'kidlashicha, yangi tug'ilgan chaqaloqlar sutkaning ko'p vaqtini bir-birini almashtirib turadigan 4 holatda o'takazadilar¹¹.

¹¹ Wolf P. N. The development of behavioral states and the expression of emotions in early infancy. Chicago: University of Chicago Press. 1987. P. 147.

Tinch uyg'oq vaqti. Bola hotirjam, uning ko'zlari ochiq va diqqat bilan qaraydi. Bola o'z atrofidagilarni ongli ravishda o'rganayotgandek taassurot paydo bo'ladi.

Faol uyg'oq vaqti. Bolaning ko'zlari ochiq, lekin hech narsaga qaratilmagan, bola qo'llari va oyoqlari bilan tartibsiz, koordinasiya qilinmagan harakatlarni amalga oshiradi.

Yig'lash. Bola qattiq yig'laydi, yig'i koordinasiya qilinmagan harakatlar bilan emas, qo'zg'aluvchan harakatlar bilan namoyon etiladi.

Uyqu. Bolaning ko'zlari yumilgan, bir tekis nafas olish, harakatsizlik bir tekis nafas olmaslik va qo'l hamda oyoqlarning kuchsiz harakatlanishi davrlari bilan almashib turadi.

Bola hayotining har bir oyi uning jismoniy va psixik imkoniyatlarining shakllanishidagi muhim davrdir. Ikki, uch oylik bola ham yangi tug'ilgan chaqaloqdan ancha farq qiladi, uch yashar bola esa o'z taraqqiyoti bilan bir yashar boladan birmuncha ustun turadi. Ilk bolalik davrda bolaning shaxsi, xarakteri, xulq-atvori ma'lum darajada tarkib topadi. Shu sababli bolaning ma'lum davrdagi rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilganda, bu rivojlanishning oldingi bosqichlarda qanday bo'lganligini bilish kerak. Bu faqat bolaning rivojlanish jarayonini takomillashtirish va tezlashtirish uchun emas, balki ana shu jarayonning bola kuchiga yarasha va yosh imkoniyatiga mos keladigan bo'lishini ta'minlash uchun ham kerakdir.

Pedagogik tajribalarga va mavjud psixologo-fiziologik tekshirish natijalariga asoslanib maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik taraqqiyoti quyidagi yosh bosqichlariga ajratiladi. (Bunda bola tug'ilgandan tortib, to maktabda o'qiy boshlaguncha bo'lgan davr hisobga olinadi.)

1. Tug'ilgandan bir yoshgacha: chaqaloqlik davri (hayotining birinchi oyi); hayotining birinchi yili go'daklik davri.

2. Bir yoshdan uch yoshgacha: ilk bolalik davri.

3. Uch yoshdan yetti yoshgacha: maktabgacha bo'lgan davr.

Bola psixikasi taraqqiyotining mana shu ko'rsatilgan davrlari umuman qabul qilingan bo'lsa ham, bu davrlarni absolyut davr

deb hisoblash mumkin emas. Yosh davrlariga ajratishda qat'iy chegara yo'q. U hech kim yil fasllarining almashinuv oyi va soatini ko'rsata olmaganidek, odam hayotining davrlari o'rtasidagi chegarani ham aniq ajratish mumkin emas. Shuning uchun yuqoridagi davrlarga ajratishni absolyut deb bo'lmaydi.

Bola tug'ildi. Ona organizmi bilan anatomik bog'lanish uzilgan bo'lsa-da, bola mustaqil hayot kechira olmaydi, chunki bola ona bilan fiziologik jihatdan bog'langandir, ona uni o'z suti bilan boqadi. U yangi, o'zgacha muhitda yashay boshlaydi. Bola hayotining birinchi kunlari tug'ilganidagi og'irligini yuqotadi. Bunga tashqi dunyo sharoitiga moslashish davrida energiya ning ko'plab sarflanishi sababdir. Bola organizmining, ma'lum vaqt o'tib, tug'ilgan davridagi og'irligiga teng kelishi uning tashqi muhitga, yangi sharoitga moslashganligidan darak beradi. Odatda chaqaloqning og'irligi 10-12 kun o'tgach, asli holiga keladi.

Yangi tug'ilgan bola anatomik-fiziologik tomondan hali yetilmagan bo'lib, katta kishi organizmidan o'ziga xos tomonlari bilan farq qiladi. Yangi tug'ilgan bola suyak-muskul tizimining tez o'sishi bilan kattalardan keskin farq qiladi. Ularning muskul va muskul to'qimalari juda bo'sh bo'ladi. Muskullar asta-sekin qota boshlaydi. Oldin bo'yin muskullari (bola boshini tuta boshlaydi), keyin tana muskullari (bola o'tira oladi), undan keyin esa oyoq va qo'l muskullari yetiladi, predmetlar bilan harakat qilish imkoniyati paydo bo'ladi, bola yura boshlaydi.

Bolaning chaqaloqlik davri jismoniy jihatdan juda tez rivojlanish davridir. Odatda odamning yoshi tug'ilgan kundan boshlab hisoblanadi. Lekin aslida odamning dunyoga kelishi, rivojlanishi tug'ilmasdan ilgarigi, ya'ni ona qornidagi davridan boshlanadi. Bola onaning qornidaligi davrida, ya'ni to'qqiz oy mobaynida juda tez va juda murakkab taraqqiyoti uning ona qornidagi taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir.

Shuning uchun bolaning tug'ilgunga qadar bo'lgan taraqqiyotiga ham diqqat-e'tibor bilan qarash lozim, chunki tug'ilgunga qadar ham bolaga tashqi muhit ta'sir qiladi. Lekin bu ta'sir faqat ona orqali, onaning organizmi orqali bo'ladi.

Homiladorlik davrining har jihatdan normal o'tishi bolaning ona qornidagi normal taraqqiyotini va har jihatdan yetuk tug'ilishini ta'minlaydi.

Bolaning tug'ilgandan keyin bir yoshgacha davri nisbatan kam harakat va "nutqsiz" taraqqiyot davridir. Bu davrda bolaning o'sishi va taraqqiyoti tor, oila va yasli doirasida yuzaga keladi. Ammo shunday bo'lsa ham bu davr har jihatdan juda tez rivojlanish davridir. Bu davrda bola deyarli faqat ona suti bilangina ovqatlanadi, u hali gapira olmaydi va mustaqil harakat qila olmaydi. Bu davrda bola ojiz bo'lib, kattalarning doimiy va to'g'ri parvarish qilishlariga muhtoj bo'ladi.

Yangi tug'ilgan va bir yoshgacha bo'lgan bolalarning tashqi qiyofalari katta odamlarning tashqi qiyofalaridan ancha farq qiladi. Yangi tug'ilgan bolaning boshi gavdasiga nisbatan juda ham katta (gavdasining to'rtidan bir qismiga barobar), bo'yin deyarli yo'q darajada qisqa, gavdasi uzun, oyoq-qo'llari gavdasiga nisbatan qisqa bo'ladi. Katta yoshli odamning boshi gavdasining sakkizdan bir qismiga to'g'ri keladi.

Bundan tashqari chaqaloq bolaning yuzi juda kichkina bo'ladi, chunki yuqorigi va pastki jag'lari hali ishlamaganligi tufayli rivojlanmagan bo'ladi. Chaqaloq bolalar ichki organlarining holati va faoliyati ham katta odamlarnikidan anchagina farq qiladi. Masalan, o'pkadagi havo kiradigan mayda pufakchalarning soni miqdor jihatdan katta odamlarniki bilan barobar bo'lsa ham, ular juda mayda bo'ladi (katta odamlarnikiga nisbatan uch barobar kichik bo'ladi). Shuning uchun chaqaloq bolalar katta odamlarga nisbatan uch barobar tez hafas oladilar. Chaqaloq bola bir minutda 50-60 marta nafas olsa, katta yoshdagi odam huddi shu vaqt ichida 14-16 marta nafas oladi. Chaqaloq bola jismoniy jihatdan juda tez o'sayotganligi tufayi sof havoga ayniqsa muhtoj bo'ladi. Ilk yoshdagi bolalarning taraqqiyotida, buni albatta hisobga olish zarur.

Agar chaqaloq bola o'ringa o'ng'ay holatda yotqizilmasa, siqib yo'rgaklansa va ochiq havoga olib chiqilmasa, uning nafas olishida qo'shimcha qiyinchilik vujudga keladi.

Chaqaloq bolaning yuragi katta odamning yuragiga nisbatan anchagina tez uradi. Masalan, katta odamning yuragi bir minutda o'rtacha 70-75 marta ursa, chaqaloq bolaning yuragi 120 va undan ortiq marta uradi. Buning asosiy sababi chaqaloq bolalar yuragining har bir qisqarishida bosib chiqargan qon hajmining (miqdorining) ozligi, yurak muskullarining hali zaifligi bilan bog'liq. Bundan tashqari, chaqaloq bolalar yuragining nisbatan tez urishi ular organizmida modda almashish jarayonining intensivligi jadalligi bilan ham bog'liqdir.

Chaqaloq bolalarda badanning haroratini idora qilish hali yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Chaqaloq bolalarda tanasining vazniga qaraganda terisining umumiy sathi (yuzasi) nisbatan katta hamda terisi katta odamlar terisiga qaraganda ancha yupqa bo'ladi. Shu sababli ular normal taraqqiyot uchun kerakli haroratni yo'qotib sovuq qotishi mumkin. Chaqaloqlarning temperaturalari tez o'zgaruvchan bo'ladi. Bolaning ortiqcha harakatlari ham, ovqat yeyishi ham temperaturasiga ta'sir qiladi. Shu sababli chaqaloq bolalarni tarbiyalashda rejimning ahamiyati nihoyatda kattadir. Chaqaloq bolalarni hamisha o'z vaqtida ovqatlantirish, uxlatish va o'z vaqtida u bilan shug'ullanish (gaplashish, o'ynatish) kerak.

Chaqaloq bolalarning ovqat hazm qilish a'zolari ham o'ziga xos xususiyatga ega. Ularning oshqozonlari hali juda kichkina, oshqozon va ichak muskullari rivojlanmagan, juda zaif bo'ladi. Shuning uchun bu yoshdagi bolalarning eng yaxshi ovqati ona sutidir. Bolalar katta odamlarga nisbatan tez-tez ovqatlantiriladi. Buning sababi ravshan. Agar katta odamlarga ovqat sarf qilgan quvvatlarini tiklash maqsadida kerak bo'lsa, bolalar uchun esa ovqat sarf qilgan quvvatlarini tiklashdan tashqari o'sishlari uchun ham kerak. Bolaning organizmi esa to'xtovsiz o'sadi, buning uchun esa juda ko'p ozuqa moddalar kerak bo'ladi. Ozuqa moddalarni bola ovqat orqali oladi. Shu sababli bolaning jismoniy jihatdan normal o'sishida o'z vaqtida ovqatlanishi va ovqatning sifati juda katta ahamiyatga ega.

Normal tug'ilgan bolaning o'rtacha vazni 2800-3500 g, bo'yi 45-52 santimetr bo'ladi bir yil davomida uning vazni va bo'yi ayniqsa sezilarli o'zgaradi. Normal o'sib ulg'ayayotgan bola yarim yoshga yetganida uning vazni ikki barobar, bir yoshga yetganida esa uch barobar ortadi. Bolaning vazni dastlabki oylarda, ayniqsa, bir-uch oyligida ko'proq ortadi. Keyinroq borib vaznning ortishi birmuncha sekinlashib boradi va bir yoshga to'lgach, bolaning vazni 9 kg ga yetadi.

Tarbiyachi bolalarning umumiy psixik taraqqiyotlari va psixologik sifatlarini turli faoliyatlar jarayonida o'rganib, ular haqida to'la ma'lumotlarga ega bo'la olmaydi. To'la ma'lumotga ega bo'lish uchun tarbiyachi bolaning uy sharoitida, xulq-atvori va xatti-harakatlariga doir ma'lumotlardan ham xabardor bo'lishi shart. Tarbiyachi har bir bolaning fe'l-atvori va xatti-harakatlariga doir kuzatgan faktlarni yozma ravishda qayd qilib borishi va har bir bolaga maktabga chiqish oldidan to'la psixologik-pedagogik tavsifnoma tuzishi lozim.

Bir yoshga to'lgunga qadar bolaning bo'yi ham juda tez o'sadi. Xuddi vazni kabi bolaning bo'yi ham dastlabki oylarida ayniqsa tez o'sadi. Keyin bo'yining o'sishi ham ancha sekinlashadi. Agar bola bir yoshga to'lguncha taxminan 25 sm ga o'ssa, keyingi ikki yil ichida faqat 18 sm ga o'sadi.

Yangi tug'ilgan bolaning suyaklari, ya'ni skeleti hali katta odamlarniki singari qattiq va mustahkam bo'lmaydi. Chaqaloq bolaning skeleti deyarli yumshoq tog'aydan iborat bo'ladi. Keyingi taraqqiyot davrida, ya'ni bir yoshga to'lguncha uning skeleti suyakka aylana boshlaydi. Agar bola chaqaloqlik davrida noto'g'ri parvarish qilinsa, uning skeletidagi turli qismlar noto'g'ri o'sib, biror yeri qiyshiq bo'lib qolishi mumkin. Ko'pchilik hollarda bolaning noto'g'ri o'sishi, noto'g'ri yotishi natijasida umurtqa suyagi qiyshayib qolishi mumkin, chunki umurtqa suyagi juda elastik (egiluvchan) bo'ladi.

So'ngi yillarda bolalar organizmini noto'g'ri parvarish bilan bog'liq bo'lgan skolioz kasalligi haqida ko'plab gapirilmoqda. Darhaqiqat, bolalarda paydo bo'lgan skolioz (umurtqa suyagining

qiyshayib qolishi) kasalligi ko'pchilik hollarda bolalar gavdasining normal o'sishiga ota-onalar va tarbiyachilarning befarq munosabatda bo'lishlari tufayli yuzaga keladi. Skolioz (bukir) kasalligi juda og'ir majruhlikdir. Skolioz asosan ikki yo'l bilan paydo bo'ladi. Ulardan birinchisi tug'ma skolioz bo'lsa, ikkinchisi individual hayot davomida orttirilgan skoliozdir. Biz asosan ana shu individual hayot davomida bo'ladigan skoliozning oldini olishimiz, ya'ni uning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymasligimiz kerak. Skolioz kasalligi dastavval mutlaqo bilinmaydi va juda sekinlik bilan rivojlanadi, vaqt o'tishi bilan u ko'zga tashlana boshlaydi.

Skolioz kasalligi qiyin davolanadi. Uni davolashda ortoped-vrachlar juda ko'p qiyinchiliklarga duch keladilar. Skolioz kasalligi o'g'il bolalarda ham, qiz bolalarda ham uchraydi. Qiz bolalarning muskul va skeletlari o'g'il bolalarga nisbatan zaifroq bo'lganligi tufayli ular skolioz kasalligiga moyilroq bo'ladilar. Bolalarda uchraydigan skolioz kasalligi muskul va skeletlarning tez o'sishi va bu o'sish davomida bolalarni noto'g'ri o'tirishlari va noto'g'ri yotishlari tufayli vujudga keladi. Skolioz kasalligiga uchragan bola juda nogiron qiyofaga kirib qoladi.

Skolioz kasalligiga uchramaslik uchun bola yotadigan to'shak tekis, boshiga qo'yiladigan yostiq ham ortiqcha, baland bo'lmasligi kerak. Bola yurishni o'rganayotganda goh o'ng, goh chap qo'lidan ushlab unga yordam berish lozim. Ana shu kabilarga rioya qilgandagina bolani skolioz (bukir) kasalligidan saqlab qolish mumkin.

Yangi tug'ilgan bolaning suyagida ohak va boshqa tuzlar kam bo'lib, u asosan tog'ay to'qimalaridan iboratdir. Bosh suyaklar bola 2-3 oylik bo'lgandagina bir-biri bilan tutashib ketadi. Bosh suyagining peshona va tepa qismlari tepasida katta liqildoq deb ataladigan oraliq bo'lib, u qalin parda va teri bilan qoplangan bo'ladi. Bu oraliq bir bir yarim yildan keyingina suyak bilan qoplanib ketadi.

Yangi tug'ilgan bola nerv tizimining yuksak qismi bosh miya yarim sharlari tashqi ko'rinishdangina kattalar miyasiga

o'xshaydi. Aslida chaqaloqning boshi katta ko'rinsa-da (miya og'irligi butun tananing sakkizdan birini, kattalarda esa qirqdan birini tashkil etadi), hali taraqqiy etmagan bo'ladi. Tanasining umumiy og'irligi 3-4 kilogramm bo'lgani holda, miyaning og'irligi 300 grammdan oshadi. Chaqaloq miyasidagi nerv hujayralari, «ariqchalar» va «izlar»ning soni katta kishilar miyasidan farq qilmaydi, ammo bola miyasi tuzilish jihatidan bir shaklda bo'lib, «izlar» aniq ko'rinmaydi, nerv hujayralari tarmoqlarining miqdori kam bo'ladi.

Nerv tolalarining bir-biridan yetarli darajada ajralmaganligidan tashqi olamdan kelayotgan o'zgarishlar boshqa nerv markazlariga ham ta'sir etadi, bosh miya yarim sharlarida hech qanday aniq va barqaror o'zgarish joylari paydo bo'lmaydi. Uning uchun chaqaloq tashqi qo'zg'ovchilar ta'siriga qo'l, oyoq va boshini tartibsiz harakat qilib javob beradi. Miyaning eng «qadimiy» bo'limlari nafas olish, qon aylanishi, emish, yutinish kabi jarayonlarni ta'minlaydi. Bu nerv tolalari bolaning yashashi uchun yetarli miqdorda(nerv tolasi) mielen qobig'i bilan qoplangan.

Chaqaloq bola bizga eng ojiz zotdek tuyuladi. Shunga qaramay, xuddi shu yoshning ham kuchli tomoni bo'lib, bu jihati bilan go'daklar kattalardan ustun turadi,- deb ta'kidlaydi professor Y. A. Arkin. Uning fikricha, bolaning kuchi uning o'sish energiyasida namoyon bo'ladi. Bola tanasining og'irligi hayotining birinchi yilida uch barobar ko'payadi, bo'yga nisbatan yetti oylik bola juda tez o'sadi va sakkiz oylik bo'lganda, bo'yi ikki barobar ortadi, o'ttiz oyga yetganda to'rt marta ortadi. Bolalar har oyda 2 santimetr o'sadi. Uning miya og'irligi har kuni 1,5 grammdan ko'payadi. Miyaning rivojlanish sur'ati haqida gapirganda shuni e'tiborga olish kerakki, yetti oylik bolaning miyasi 2 marta ko'paysa, 2-3 yoshga kelib, uning og'irligi uch marta ortadi. Miyaning kattaligi deyarli 20 yil mobaynida ortib boradi, katta yarim sharlarning ustki «izlari» murakkablashib boradi. Bolalarning o'sishidagi bu qadar ulkan jadallik vegetativ

nerv tizimiga, bir qator ichki sekretiya bezlari (bo'qoq bezi va boshqalar)ga bog'liq.

Ichki sekretiya bezlari ishlab chiqaradigan maxsus garmonlar qonga o'tib, organizmning o'sishi va rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Go'daklarning bu qadar tez o'sishi ushbu davrning o'ziga xos tomonini ifodalaydi. Shuning uchun bu davrda bolaning o'sishiga va rivojlanishiga ta'sir etadigan barcha narsalar yaxshi bo'lishi, sifatli ovqat, sof havo, quyosh nuri yetarli miqdorda bo'lishi kerak.

Bolaning nerv faoliyati ikki xil ta'sirda o'z ifodasini topadi. Bularning birinchisiga shartsiz yoki tug'ma reflekslar, ikkinchisiga esa shartli reflekslar kiradi. Shartsiz reflekslar bolaning tug'ilish paytiga kelganda, ancha yetilgan bo'ladi, buning natijasida qon aylanish, nafas olish va ovqat hazm qilish singari eng zarur vegetativ funksiyalar amalga oshiriladi. Masalan, qorni ochgan chaqaloqning labiga bir narsa tegishi bilanoq, unda emishni bildiruvchi harakatlar paydo bo'ladi, bu ovqatlanish refleksi, ya'ni shartsiz refleksdir.

Yuqorida qayd qilinganidek, tug'ilish davrida bosh miya katta yarim sharlari og'irligi, hajmi va funksiyasi jihatidan rivojlangan darajada bo'lmasa ham, bosh miya mavjud shartsiz reflekslar zaminida yangi tug'ilgan bola bilan tashqi muhit o'rtasida eng zarur aloqalar o'rnatish imkoniyatini beradigan elementar shartli reflekslar hosil qilishga qodirdir.

Bola hayotining birinchi kunlaridan boshlab individual hayot kechirish jarayonida tashqi muhit bilan aloqa vujudga keladi. Bola hayotining ikkinchi oyida unda barcha sezgi organlariga xos shartli reflekslar hosil bo'ladi. Lekin tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, bola hayotining bu davridagi reflekslar zaif ifodalangan va beqaror bo'ladi.

Bolaning o'sishi va rivojlanishi jarayonida egallayotgan reaksiyalari barqarorlashadi, tez paydo bo'la boradi va anchagina differensiyalashadi.

Modomiki, bolada shartli reflekslar hayotining birinchi oylarida paydo bo'lar ekan, bola tarbiyasini ham hayotining bi-

rinchi oylaridan boshlab to'g'ri tashkil etish lozim. Bu esa bolaning rivojlanishi va xulq-atvorida salbiy xususiyatlar kelib chiqmasligining oldini oladi, bola taraqqiyotining normal bo'lishini ta'minlaydi. Markaziy nerv tizimining ruhiy bo'limlari rolining ortib borishini asosiy nerv jarayonlari – qo'zg'alish va tormozlanishning ifodalanishida aniqroq ko'rish mumkin bo'ladi. Odatda tormozlanish ikki turda: ichki va tashqi turga ajratiladi. Ichki tormozlanishning eng yorqin ifodasi uyqudir. Tormozlanishning tashqi ifodasi bolani tarbiyalash tufayligina hosil bo'ladi. Buning uchun asosiy ozuqa (masalan, sut) bilan birga, bolaga yana boshqa qo'shimcha(doimo sut ichiriladigan shishachani almashtirib qo'yish) ham ta'sir etadi. Chaqaloq tug'ilgandan boshlab uning atrofida gilari har tomonlama qo'llab-quvvatlaydilar. Ular bola organizmini jismoniy parvarish bilan ta'minlaydilar, o'rgatadilar, tarbiyalaydilar, insoniy psixologik va axloqiy jihatlarni o'zlashtirishga, jamiyatda yashash sharoitlariga moslashuviga yordam beradilar. Bolani ota-onalar va kattalar tomonidan qo'llab quvvatlash, tug'ilishidan boshlab, toki bola katta bo'lib, mustaqil hayot tarzini kechira olguncha davom etadi.

6.2. Chaqaloqlik davrida psixologik rivojlanish xususiyatlari sensor va perseptiv hamda kognitiv rivojlanish predmetlar bilan o'ynash his-tuyg'uning o'sishi yoki jonlanish kompleksi

Chaqaloq tug'ilgandayoq amalda qo'llashga tayyor bo'lgan sensor va harakat malaka instinktlariga ega bo'ladi, bu uning olamga moslashib olib o'z rivojlanishida tezgina o'sib ketishga yordam beradi. Chaqaloqda tug'ilganidan boshlab, masalan, ko'pgina murakkab harakatlar, asosan organizmni yetilish jarayonida genetik berilgan dastur asosida, shuningdek, reflektor, ya'ni bu harakatlar dasturi kaliti sifatida kodlangan o'ziga xos ichki va tashqi rag'batlar ta'sirida hayotining birinchi soatlaridan keyin maxsus tayyorgarliksiz, darhol yuzaga keladi. Go'daklik davri inson hayotidagi organik ehtiyojlarni

(kislorodga, ovqatga, issiq yoki sovuqqa) qondirishga nisbatan yo'naltirilgan xatti-harakatlarning tug'ma, instinktiv shakllari sof holda kuzatiladigan yagona davr hisoblanadi. Insonga xos bo'lgan xatti-harakatlarni va yangi tajribalarni egallash uchun beqiyos imkoniyatlarning borligi go'dak yoshidagi bolalarning asosiy xususiyatlaridandir. Organik ehtiyojlarning yetarli darajada qondirib borilishi, to'g'ri tashkil etilgan kun tartibi, rejim va to'g'ri tarbiya natijasida bola psixik rivojlanishi uchun asos bo'ladigan taassurotlarga ega bo'lishiga, harakatga, muloqotga, nisbatan yangi turdagi ehtiyojlar turkumi yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bola tug'ilishining birinchi haftasidanoq, uning ko'rish va eshitish sezgilari jadal sur'atda rivojlanadi.

Tug'ruqxonalarda bolalar hayotlarini birinchi kunidayoq kunduzgi yorug'lik tushib turgan deraza tarafiga yuzi bilan instinktiv buriladi. O'tkazilgan tadqiqotlardan aniqlandiki, tug'ilganiga bir yarim sutka bo'lgan bola miyasida ko'ruv organiga rangli qo'zg'atuvchilar ta'siriga javob potentsiallarini ko'rish mumkin. Bu vaqtga kelib miyada shartli reflekslar shakllanishi yuzaga keladi.

Hid bilish eng muhim sezgi organi sifatida tug'ilgandan keyin darhol ishlay boshlaydi. Shunday o'ziga xoslikka oddiy ko'rish, harakat va eshitish ham ega. Bola hayotining boshlang'ich ikki oyida og'zini chetiga qandaydir predmet bilan teginganda, bunga javoban reflektor o'girilish qobiliyatini namoyon etadi, barmoqlari ustiga tegilsa, ularni qattiq siqib oladi, qo'llari, oyoqlari, boshi bilan umumiy koordinatlashmagan harakatlarni amalga oshiradi. Unda yana harakatlanayotgan obyektlarni ko'zi bilan kuzatish, ular tomoniga boshini o'girish qobiliyati ham mavjud.

Chaqaloq narsalarning mazasini ajrata oladi. U boshqa narsalar mazasiga qaraganda shirin suyuqlikni xush ko'radi va hatto shirinlik darajasini aniqlay oladi. Chaqaloq hidlarni sezadi, ularga boshini burish, yurak urishi va nafas olishi chastotasining o'zgarishi bilan javob beradi. Yana bola organizmiga o'zini saqlash va rivojlanishiga yordam beruvchi jarayonlar guruhi

tug'ma ravishda berilishini alohida aytib o'tish joizdir. Ular ovqat hazm qilish, qon aylanish, nafas olish, tana harorati, moddalar almashinuvi jarayonlari va hokazolarni boshqarish bilan bog'liq. Shubhasiz, so'rish, himoyaviy, mo'ljal oluvchi, ushlab oluvchi, tayanch harakati va qator boshqa reflekslar tug'ma hisoblanadi, ularni barchasi bola hayotining ikkinchi oyida aniq ko'rinadi.

O'tkir yorug'likdan bola «bevosita» ta'sirlanadi, ya'ni o'tkir yorug'likka qaray olmay, undan ko'zini yumadi. Predmetlarni ko'z bilan idrok qila olmaydi, chunki ularda ko'rish mexanizmi hali o'sib yetmagan bo'ladi, bu mexanizmlar kattaroq yoshda paydo bo'ladi. Yetti-to'qqiz kunlik bola ba'zan sekin harakatlanayotgan predmetga qarab qoladi, lekin uzoq vaqt qarolmaydi. Ko'zini bir nuqtaga qaratish psixik taraqqiyotda muhim rol o'ynaydi. Bola ikki-uch oylik bo'lganda, yaqinidagi predmetlarni ikki ko'zi bilan kuzata oladi, unda asosiy rang va shakllarni farq qila olish qobiliyati paydo bo'ladi. Olti oyligida u ranglarga nisbatan o'z munosabatini ham bildirib boshlaydi, yoqqan rangiga intilsa, yoqmaganini itaradi, undan yuzini o'giradi. Yangi tug'ilgan bolaning eshitishi zaifroq bo'ladi, shunga ko'ra u hali o'zi eshitib, odatlanib qolmagan juda kuchli qo'zg'ovchilarga javob beradi, lekin ovoznining qaysi tomondan kelayotganligini ajrata olmaydi. Bola ikkinchi oyining oxirlariga borgandagina eshitayotgan tovushiga e'tibor bera boshlaydi, tovushning qayerdan kelayotganini qidirib, u yoq bu yoqqa qaraydi. Tovush manbaini topishni o'rgangan uch oylik bola gapirayotgan kishini o'z ko'zlari bilan tez topib oladi, o'sha tomonga qarab, gapiruvchiga o'z munosabatini ifodalaydi. Ana shu vaqtdan boshlab, uning tevarak-atrofiga bo'lgan munosabati ancha kengaya boradi.

Bolaning tobora diqqat bilan eshita va ko'ra borishi uning umumiy taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga egadir. Lekin ko'rish, eshitish va boshqa analizatorlar faqat bolaning tevarak-atrof bilan o'zaro munosabatida bo'lishi natijasida takomillashadi. Bolaning o'z ko'zi bilan ko'ra olishi ma'lum hayot tajribasi natijasidir. Bolaning eshitish orqali idrok etishi ham oldindan tovushlarni

ajratishga va ularni sintez qilishga o'rganib boradi. Bolaning eshitib bilib olishi shartli bog'lanishlarning sifatiga bog'liqdir. Yangi tug'ilgan bolada diqqat qilish qobiliyati bo'lmaydi. Unda turli qo'zg'ovchilar ta'sirida asta-sekin ixtiyorsiz diqqat rivojlanib boradi. Bolaning tasavvur doirasi qancha qisqa bo'lsa, uning o'zi uchun tanish va yangi bo'lgan predmetga nisbatan diqqati shuncha intensiv va davomli bo'ladi. Diqqatning psixik ta'siri ma'lum, u sezgi kompleksini idrokka aylantirib, psixik jarayonlarning o'tishini kuchaytiradi va tasavvurlarning xotirada mustahkam saqlanishiga yordam beradi.

Bola organizmiga o'zini saqlash va rivojlanishiga yordam beruvchi jarayonlar guruhi tug'ma ravishda berilishini alohida aytib o'tish joizdir. Ular ovqat hazm qilish, qon aylanish, nafas olish, tana harorati, moddalar almashinuvi jarayonlari va hokazolarni boshqarish bilan bog'liq. Shubhasiz, so'rish, himoyaviy, mo'ljal oluvchi, ushlab oluvchi, tayanch harakati va qator boshqa reflekslar tug'ma hisoblanadi, bularning barchasi bola hayotining ikkinchi oyida aniq ko'rinadi.

Tug'ilganidan boshlab bolaning nafaqat sezgi organlari ishlashga tayyorligi ma'lum bo'lmay, balki bosh miyasi ham faol ishlay boshlaydi. Onalar chaqaloqning faqatgina psixika va xulqning tug'ma shakllarinigina bilmasdan, balki organizmni tabiiy rivojlanish jarayonini ham bilishi kerak. Hayotining *birinchi oylarida harakatlarning rivojlanishi alohida ahamiyatga ega.*

Chaqaloq motorikasi tug'ilganidan boshlab yetarlicha tashkiliylikka ega, u holatlarni boshqarishga mo'ljallangan ko'pgina mexanizmlarni o'z ichiga oladi. Chaqaloqda ko'pincha oyoq-qo'llarining yuqori harakatchanlik faolligi paydo bo'ladi, bu kelajakda koordinatlashgan harakatlarni murakkab majmuini shakllanishida ijobiy ahamiyatga ega. Chaqaloq bolalarda qo'l-oyoqlar bukilib, barmoqlar musht bo'lib turadi.

Hayotining birinchi oylarida, bola bezovtalangan paytlarda, qo'l va oyoqlarning harakati juda betartib, bir-biriga moslashmagan, beixtiyor holda bo'ladi. Keyin harakatlar asta-

sekin «ongli»lashib boradi va bu harakatlar yangi sezgilarning manbai bo'lib xizmat qiladi, bu murakkabroq harakatlarga o'tishni tayyorlaydi. 3-3,5 oylik bola, unda hali aniq koordinatsiyalashgan harakat bo'lmasa ham, qo'llarini o'yinchoqlarga uzatadi. Aniq koordinatsiyalashgan harakat 4 oyli bolada yaxshi ko'rinadi. Bola o'yinchoqni bemalol qo'lga ololadi. Uni tutib olib, u-bu yog'iga qaraydi, og'ziga tegizib ko'radi va shu yo'l bilan ko'plab har xil taassurotlar oladi. Ikki oylik bola, qorni bilan yotqizib qo'yilsa, boshini ko'tara boshlaydi. Uch oylikda esa yotgan holda tirsagiga tiranib turadi va bemalol u yoq-bu yoqqa qaray oladi. Shu bilan birga, qo'ltig'idan tutib turilsa, oyog'ida turadi. 8-8,5 oyligida boshqalarning yordamisiz o'tira oladi, emaklaydi va biror narsaga suyanib oyog'ida tura oladi. 12-13 oyligida o'tirib, tura oladi, birovning yordamisiz qadam qo'ya oladi, demak, bola yura boshlaydi. Bolaning vaqtida yurib ketmasligiga salomatligining nochorligi, chaqaloqligida ko'p kasal bo'lganligi va umumiy harakat hamda sezgi organlarining kech rivojlanishi sabab bo'ladi. Bolaning harakatlari rivojlanishi hayotini birinchi yilida judayam tez maromda kechadi, o'n ikki oy ichida erishilgan taraqqiyot hayratlanarli.

Cheklangan qo'l-oyoq, boshni tug'ma umumiy elementar harakatlar to'plamidan iborat imkoniyatga ega bo'lgan, amalda yordamga muhtoj mavjudotdan bola kichkina odamga aylanadi, u nafaqat ikki oyoqda oson turuvchi, balki muhitda nisbatan ozod va mustaqil harakatlanuvchi oyoqlar harakati bilan bir vaqtda fazoda qo'l bilan murakkab boshqaruv harakatlarini va atrofdagi olamni tadqiq etishga mo'ljallangan harakatlarni amalga oshira oladi. Yangi tug'ilgan bolada diqqat qilish qobiliyati bo'lmaydi. Unda turli qo'zg'ovchilar ta'sirida asta-sekin ixtiyorsiz diqqat rivojlanib boradi. Bolaning tasavvur doirasi qancha qisqa bo'lsa, uning o'zi uchun tanish va yangi bo'lgan predmetga nisbatan diqqati shuncha intensiv va davomli bo'ladi. Diqqatning psixik ta'siri ma'lum, u sezgi kompleksini idrokka aylantirib, psixik jarayonlarning o'tishini kuchaytiradiva tasavvurlarning xotirada mustahkam saqlanishiga yordam beradi.

VII BOB. GO'DAKLIK VA ILK BOLALIK DAVRI

Reja:

1. Inqirozli davr sifatida go'daklik davri.
2. Hayotining birinchi yilida psixik rivojlanish.
3. Go'daklik davrining psixologik yangiligi. Bir yoshdagi inqiroz.
4. Ilk bolalik davrida fiziologik va jismoniy rivojlanish, harakat malakalari, kognitiv rivojlanish.
5. Bola tafakkurida egotsentirizmning yuzaga kelishi predmetli harakat faoliyatlarining rivojlanishi.
6. Ilk bolalik davrida nutqning o'sishi.
7. Aqliy rivojlanish, predmetli faoliyat ilk bolalik davrida yetakchi faoliyat sifatida.
8. Ilk bolalik davrida o'z-o'zini anglash.

Tayanch tushunchalar: go'daklik, ilk bolalik.

7.1..Inqirozli davr sifatida go'daklik davri

Go'daklik davri bu bolaning himoyasiz, kam harakat, atrofidagi hodisalarga juda kam reaksiyasi bo'lgan boladan juda jadal ravishda rivojlanadigan, faol, tez ilg'aydigan, harakatchan, yordamga chaqira oladigan quvnoq bolaga aylanish davridir. Go'dak yoshidagi bola ham jismonan, ham psixik, ham ijtimoiy jihatdan juda tez rivojlanadi. U qisqa vaqt ichida kattalar bilan munosabat o'rnatadi, predmetlarni ushlab, va ulardan foydalanishga o'rganadi. U atrof-olamdagi narsalarni kuzatadi, predmetlarni qo'li bilan ushlab, ularni qandayligini bilishga intiladi, tovushlarga e'tibor beradi va predmetlarni harakatlantirish yordamida shu tovushlarni o'zi yaratishga harakat qiladi. U o'z onasi va boshqa yaqinlari bilan emotsional munosabatga kirishadi, juda qisqa vaqt ichida, kattalarning yaqin kelishidan quvonadigan bolaga aylanadi.

Ilk yoshdagi bolaning harakat faoliyati uning rivojlanish darajasini va nerv tizimining funksional holatini aks ettiradi. N. D. Levitovning ko'rsatishicha, yangi harakatlarni egallash analizatorlarning rivojlanishi bilan chambarchas bog'langandir, zotan kichkina bola olamni sezish yordami bilan biladigan mavjudot bo'lganligi sababli, harakatlarning o'z vaqtida taraqqiy etishi bolaning umumiy psixik taraqqiyotini ko'rsatuvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Ilk yoshdagi bolalarning muskullari juda bo'sh bo'ladi. Go'daklik yoshida bolalarni harakat ko'nikmalari, ayniqsa qo'l va oyoqlarning murakkab sensor koordinatlashgan harakatlari tez shakllanadi. Bu harakatlar keyinchalik bolalarni bilish va aqliy qobiliyatlarini yuzaga kelishida judayam sezilarli rol o'ynaydi. Bola qo'l va oyoq harakatlari hisobiga olam haqida axborotlarni ahamiyatli qismini oladi. Qo'lning murakkab harakatlari idrokning birlamchi shakliga kiradi va odamning aqliy faoliyatini mukammallashuvini ta'minlovchi uning ajralmas qismiga aylanadi. Bola qo'lining katta impulsiv faolligi hayotining birinchi haftasida namoyon bo'ladi. Bu faollik qo'llarni silkitish, ushlash, barmoqlar harakatlarini o'z ichiga oladi. Bola 3-4 oyligida predmetlarga qo'l uzata boshlaydi, kattalarning yordami bilan o'tiradi. 5 oyligida u harakatsiz predmetlarni qo'li bilan ushlay oladi. Bola harakatlanayotgan narsani kuzata boshlaydi. U turli ovozlarga, jumladan, kattalarning tovushlariga e'tibor bera boshlaydi.

7.2. Hayotining birinchi yilida psixik rivojlanish

Go'daklik davridagi bolaning hayoti to'liq kattalar bilan hamkorlikbdagi emotsional munosabat bilan bog'liq bo'lib, bola kayfiyatining yaxshi bo'lishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. 4-5 oyligidan boshlab, bola o'z yaqinlarini begonalardan ajrata boshlaydi. Kattalar bilan emotsional munosabat shu yoshdagi bolalarning asosiy yetakchi faoliyati bo'lib, bola psixik taraqqiyotining asosi bo'lib hisoblanadi. Kattalarning doimiy ravishda bola bilan birga bo'lishlariga unga o'z

diqqatlarini qaratishlariga odatlanishi, uning o'yinchoqlarga nisbatan qiziqishining susayishiga olib kelishi mumkin. Tarbiyaning to'g'ri olib borilishi bolaning kattalar bilan bo'ladigan muomala-munosabatini predmetlar, o'yinchoqlar bilan munosabatining almashinishiga olib keladi. Kattalar yordami bilan bajariladigan barcha xatti-harakatlari bolaning kelgusi psixik rivoji uchun asos bo'ladi.

Bir yoshgacha bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishidagi asosiy yangi o'zgarishlar

1 yosh	Nutqni tushunishning dastlabki belgilari	Mustaqil holda tik turish va yurish	Nutqni qo'llashning dastlabki belgilari
10 oylik	Sensomotor intellektning rivojlanishi	Mustaqil holda tik turish va yurishga harakat qilish	Bog'liqlik reaksiyasining yuzaga kelishi, begona muhit va begonalar orasida xavotirlik
8 oylik	Sensomotor intellektning yuzaga kelishi	Tayanib yurishi	Jest, mimika va pantomimika yordamida noverbal muloqoti
7 oylik		Yordam bilan turishi	
5 oylik	Sezgilarning rivojlanishi	Yordam bilan o'tirishi	
3 oylik	Ko'rish qobiliyatining shakllanishi	Yon tomoniga o'girilishi	Onaning jilmayishiga javob qaytarishi
2 hafta	Onaning tovushini boshqa tovushlardan farqlashi	Qo'l va oyoq harakatlarida qat'iylik	
1 hafta	Harakatlarni kuzatishi	Qo'l va oyoqlarning betartib harakati	

Kattalarning bolaga nisbatan emotsional munosabati, ularning gaplariga bolaning o'z diqqatini qaratishi, javob qaytarishga harakat qilishi, ba'zi so'zlarni yodida saqlab qolib, emotsiya bildirishi, diqqat, xotira, nutq va boshqa bilish jarayonlarining rivojlanishiga zamin bo'ladi. Ikki oylik davridan boshlab bolada oddiy ranglarni ajratish, 3-4 oyligidan boshlab, esa predmetlarning shaklini ajratish layoqati yuzaga kela boshlaydi.

Go'dak bola 2 oylik vaqtdan boshlab, o'z onasining yuzini va ovozi o'zgalarnikidan ajrata boshlaydi. 2-3 oylikdan boshlab esa, onasining tabassumi va kulgusiga tabassum va turli harakatlar bilan javob qaytaradi.

3-4 oyligidan boshlab, bolalar yaqinlariga o'z harakatlari bilan ko'rish, eshitish yoki gapirishni xohlayotganligini ko'rsatadilar. 8 oyligidan boshlab esa, bola o'zgacha muhit va begonalar qo'liga tushsa, o'z xavotirini yig'isi orqali namoyon etadi. Bu xavotir 14-18 oyligida asta-sekinlik bilan kamaya boshlaydi.

2-3 oylik bolalarda yuzaga keladigan narsalarni ushlay olish harakatlarining shakllanishi ularda predmetlarning shakli va hajmini idrok qilishlarini rivojlanishiga olib keladi. Bir yoshga yetgan bolada atrof muhitni bilishga qiziqishi va rivojlanayotgan bilish faolligi ko'zga tashlanadi.

7.3.Go'daklik davrining psixologik yangiligi

Go'daklik davridagi bola yura boshlaydi va birinchi so'zlarni aytadi. Birinchi yilning oxirida bola mustaqil harakat qilishni o'rganib oladi: emaklash, so'ngra tik yurishni o'rganadi. Dunyo unga boshqacha ko'rinda boshlaydi. Yurish bolaga kattalardan bo'linish, harakat subyektiga aylanish imkonini beradi. Birinchi yilning oxiriga kelib yaqin kattalar bilan emotsional umumiylikning bo'linishi va rivojlanish ijtimoiy vaziyatining qayta qurilishi ro'y beradi. Faqat yaqinlarga tushunarli bo'lgan va ko'rsatuvchi jestlar xarakteriga ega bo'lgan birinchi so'zlarning

paydo bo'lishi kattalar bilan yangi progressiv muloqot usuliga aylanadi.

L. I. Bojovichning ta'kidlashicha, go'daklik davridagi yangi tuzilmalardan biri *motivatsiyalashgan tasavvurlarning* paydo bo'lishidir. Bolaning ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan predmetlar obrazlarining xotirada saqlanib qolishidir. Motivatsiyalashgan ehtiyojlarning paydo bo'lishi bolani harakat subyektiga aylantiradi¹².

Harakat imkoniyatlarining ortishi (dastlab emaklash, keyin yurish) bola uchun xavfsiz bo'lgan ko'p narsalarni ushlab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ota-onalar cheklovlar qo'yishga majbur bo'ladi. Bola ayrim harakatlarini amalga oshirishda doimiy kattalarning qarshiligiga duch kelishi tufayli uning istaklari va kattalarning xohish va hislariga mos kelmasligini tushuna boshlaydi. Xotirjam bola endi o'z istaklarini bajarishga harakat qiladigan faol bolaga aylanadi.

L. S. Vigotskiyning ta'kidlashicha, emotsional bo'ron tipi bo'yicha kechadigan affektiv reaksiyalarning paydo bo'lishi bir yoshdagi inqiroz namoyon bo'lishining xulq-atvor belgilaridir. Bola o'zi xohlayotganini talab qilib, kattalarga qarshi chiqib, yig'laydi, polga yotib oladi. Bolaning shaxsiy istagi paydo bo'ladi, uning subyektiga aylanadi; xohlovchi Men paydo bo'ladi¹³.

Umuman inqiroz bola taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunda turli buzilishlar kuzatiladi: bioritmning buzilishi (masalan, tetiklik va uyqu); hayotiy ehtiyojlarni qondirishning buzilishi (ochlik hissi); emotsional anomaliyalar (yig'loqilik, tez xafa bo'lish).

Tushunadigan ota-onalar mustaqillikka intilayotgan bolaning faolligini kerakli tomonga yo'naltira olishadi. Bolaning maksimal xavfsizligiga g'amxo'rlik qilish doimiy cheklovlar va "mumkin emas" so'zini kamroq ishlatishga harakat qilish zarur. Uydagi fazo mumkin va mumkin emasga aniq ajratilishi lozim. Bu mumkin

¹²Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе. Вопросы психологии. 1978. № 1.

¹³Подымова К.Н. Психологический анализ кризисов возрастного развития // Вопросы психологии. 1994. № 1.

bo'lganda cheklovlarni boshqa alternativ xulq-atvor bilan almashtirish lozim: uydagi predmetlarni yaxshilab qarab chiqib, bola istayotgan predmetni xavfsizrog'i bilan almashtirish zarur.

7.4. Ilk bolalik davrida fiziologik va jismoniy rivojlanish, harakat malakalari, kognitiv rivojlanishi

Ilk bolalik davri: go'daklik davridan so'ng rivojlanishning yangi bosqichi - ilk bolalik (1-3 yosh) davri boshlanadi. Ilk bolalik davri bola hayotidagi eng ahamiyatga molik, uning kelajakdagi psixologik rivojlanishini belgilab beruvchi muhim davr hisoblanadi. Bu davrdagi rivojlanishning asosini bolaning to'g'ri yurishi, muloqotga kirishishi va predmetli faoliyatni egallash xususiyatlari tashkil etadi. Tikka va to'g'ri yura olish imkoni bolani, doimiy ravishda yangi ma'lumotlarni egallashga zamin bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar o'z xatti-harakatlari bilan juda faol va kattalar bilan muloqotga kirishishga intiluvchan bo'ladilar.

Yurishni o'rganish bolaning jismoniy o'sishi uchungina emas, balki uning psixik taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyatga egadir. Bolaning mustaqil harakat qilishi – yurishi tufayli ko'plab predmetlarga duch keladi, ularning nimalarga ishlatilishini «amal»da ko'rib biladi va o'zi ham ulardan kerakli o'rinda foydalana boshlaydi.

Bola yurishni o'rgangach, fazoni ham bila boradi. Kichkintoy bolalar «yaqindagi» fazoni qo'llarining harakati yordamida bilib oladilar, bunda ko'z ham ishtirok eta boshlaydi. Bog'chagacha yoshdagi bola «uzoqdagi» fazoni oriyentirovka qila boshlaydi. Bola yura boshlaganda, o'z oyog'i yordamida masofa va yo'nalish bilan tanishadi, uning ko'z, qo'l va oyoqlarining o'zaro kelishib harakat qilishi, boshlang'ich ko'z o'lchovi o'sadi hamda masofa va predmetlarning turgan joylarini birmuncha aniq aytib berish ko'nikmasi vujudga keladi.

Bog'chagacha bo'lgan yosh davrining birinchi yarmida bolalar predmetlar bilan harakat qilib, tanishib boradilar.

Harakatlarning barcha koordinatsiyasi bolada barqaror diqqatning rivojlanishiga, idrokning aniq bo'lishiga va iroda kuchining o'sishiga olib keladi. Ammo bolalarning harakatlari kattalarning harakatlariga taqlid qilish xarakteriga ega bo'ladi. Biror bir harakatni o'z vaqtida o'zlashtirishi bilan bola uni asta-sekin mustaqil bajara boradi, bu harakat unda dadillik, ishonch va sabrmatonatlilik kabi ijobiy xislatlarning tarkib topishiga yordam beradi.

Bola hayotining uchinchi yilida, ya'ni organizmning intensiv o'sishi va rivojlanishi davrida harakatlarning kam bo'lishi bolaning umumiy o'sishiga salbiy ta'sir etadi.

Shu sababli asosiy harakatlar (yurish, yugurish, predmetlarga tirmashib chiqish) bilan birgalikda, qo'l harakatlarining ham to'g'ri va o'z vaqtida rivojlanishi haqida g'amxo'rlik qilish zarurdir. Bolaning harakatlarini asosan uning kundalik faoliyati jarayonida o'stirib borishga e'tibor berish kerak. Masalan, mustaqil ravishda yuvinish, kiyinish, ovqatlanish, gigiyenik mashqlar, o'yin va boshqalar.

Har xil harakatlarni bajarish va predmetlar bilan harakat qilish tevarak-atrofdagi olamni bilishga olib keladi. Bola predmetlarning fazodagi o'rni, joylanishi, sifati, hajmi, shakli va holatlari bilan tanishadi. Bularning hammasi sezgi organlarining o'sishiga ijobiy ta'sir etadi. Bir yoshlik bola nisbatan yaxshi rivojlangan sezgirlikka egadir. Bola bog'cha davrining boshlanishida ba'zi tovushlarni, o'ziga yaqin kishilarning ovoz tempini aniq ajrata oladi, ba'zi bir narsalarning ta'mi va hidini farq qiladi, ranglarni taniy boshlaydi. Bu yosh davrida ko'rish va eshitish analizatorlarining rivojlanishi ayniqsa yuksak darajaga yetadi. Bola asosiy ranglarni bir-biridan farq qiladi. Lekin bolaga ranglarning nomini aytishga qaraganda, ularni bir-biridan ajratish osonroqdir. Bolalar ranglarni bilsalar ham, bu sohadagi o'z bilimlaridan yetarli darajada yaxshi foydalana olmaydilar. Bolalar qizil rangni osonlik bilan ajrata oladilar-u, binafsha rangni ajratishda ko'pincha yanglishadilar. Ko'pincha bolalar har bir rangning tusini, tovlanishini yaxshi ajrata olmaydilar.

Bu yoshdagi bolalar uchun idrok qilinayotgan predmet obrazlarining bir-biriga o'xshashib ketishi xarakterlidir. Masalan, ular olmani biladilar, olma bolaga bir butunligicha tanish, lekin bola olmaning rangini ham, shaklini ham alohida holda ajrata olmaydi. Predmetni har tomonlama ko'ra bilish, ya'ni uni qismlarga ajratish, belgi va turlariga qarab farqlash — uni analiz qilish demakdir. Bu esa bolaga butunlikni tushunish imkonini beradi. Shu sababli, bolalarni yangi predmetlar bilan tanishtirganda, ularni bir-biridan ajratib turadigan shakli, rangi va qismlariga e'tibor berish lozim. Mana shunday tarbiyaviy ta'sir natijasida bolalarning predmetlar haqidagi tasavvurlari o'sadi. Bola bir yarim yoshga borganda, o'zlari tez-tez uchratib turgan predmetlarni, ularning rangi, hajmi, shaklining o'zgarishidan qat'iy nazar, xatosiz tanib oladilar. Bola ikki yoshga to'lay deganda, tanish kuy va tovushlarni bilib oladi. Borliqni bilish jarayonida bola o'z hayotida va tevarak-atrofidagi kishilar turmushida o'rnatilgan tartibni tushuna boshlaydi. Bu olamni bilishning eng muhim tomoni bo'lgan zamon-vaqtni bilib olishi uchun asos bo'ladi. Bolaning organizmi ma'lum tartibga ko'nika boshlaydi, bu vaqt bilan tanishishdagi dastlabki qadamdir. Keyinchalik bolalar tabiat hodisalari va odamlarning kundalik hayoti singari tushunchalarni anglay boshlaydilar. Albatta, buning uchun kattalar bolalarning e'tiborini hayotning muhim belgilariga qaratishi lozim. Bolaning har bir sezgan va idrok etgan narsalari o'ziga xos sezgilar bilan mustahkamlanishi kerak. So'z bolaning ko'rayotgan predmetlarini tushunib olishini osonlashtiradi, predmetni so'z yordamida bilib olish ko'z va quloq ishini kuchaytiradi.

Bolaning aqliy jihatdan o'sishida makon va zamon haqidagi tushunchalarni anglashga yordam beradigan so'zlarni o'zlashtirib olishi muhimdir. Predmetlar o'rtasida mavjud bo'lgan har xil fazoviy belgilarning (masalan, katta oraliq, tor oraliq) va turli fazoviy munosabatlarning nomlarini (o'ngda, chapda, orqada, bir qatorda) bilib olish natijasida bolalar predmetlar o'rtasidagi bu munosabatlarni ajratib olishga o'rganadilar. Shu tariqa, nutq

predmetlarning belgilarini differensiyalash va umumiyashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Lekin, shu bilan bir qatorda, so'z birinchi signal sistemasi bilan bevosita bog'lanmog'i lozim. Ikki-uch yashar bolalardagi idrok o'zining yetarli darajada o'smaganligi va beqarorligi bilan ajralib turadi hamda bir kuzatish obyektidan ikkinchi kuzatish obyektiga tez-tez ko'chib turishi bilan xarakterlanadi. Yaltiroq, chiroyli, ko'zga tez tashlanadigan predmetlar bola diqqatini o'ziga jalb qiladi. Bog'chagacha bo'lgan yosh davridagi bolalar idroklarini qo'yilgan vazifa asosida tashkil eta olmaydilar, ulardagi bu xil idrok juda qisqa muddatli bo'ladi. O'zlaridan uzoqda turgan predmetlarni idrok qilishda ayniqsa ko'p xato qiladilar. Bolada idrok asta-sekin mustaqillashib, ma'lum maqsadga tayangan bo'ladi, kuzatuvchanlik rivojlana boradi. Bola o'zini qiziqtirayotgan narsaga uzoq vaqt qarab, uni kuzatishi, o'sha predmet to'g'risida biror narsani so'rashi mumkin.

Lekin bola hali predmet va hodisalarni har tomonlama kuzatib, uning asosiy, muhim tomonlarini ajratib, ayrim elementlarini o'zaro bog'lab olishning uddasidan chiqa olmaydi. Bolada kuzatuvchanlikni o'stirishda sayr va ekskursiyalar muhim ahamiyatga egadir. Bunda bolalar kattalarning rahbarligida tevarak-atrofdagi predmet va hodisalarda o'zlari uchun yangi bo'lgan muhim va qiziqarli narsalarni aniqlashga o'rganadilar. Rasmlarga qarash, o'simlik va hayvonlarni parvarish qilish idrokning o'sishiga juda yaxshi ta'sir etadi.

Ilk yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyat turi predmetlarni o'rganish, predmetlar bilan manipulyativ harakat hisoblanadi.

7.5. Bola tafakkurida egotsentrizmning yuzaga kelishi predmetli harakat faoliyatlarini rivojlanishi

Ilk bolalik davridagi bolalar so'zlay boshlagan bo'lishiga qaramay, ular hali vaqt va fazo kabi murakkab tushunchalarni to'g'ri idrok qila olmaydilar, chunki ularda hali turmush tajribasi

yo'q. Bunday murakkab tushunchalar kundalik hayot davomida sekin-asta hosil qilib boriladi.

Bir yoshgacha bo'lgan bolalarning diqqati nihoyatda beqaror va ixtiyorsiz bo'lsa, ikki yoshga to'lgan bolalarning diqqatida yangi sifatlar yuzaga kela boshlaydi. Bola o'sib ulg'aygan sari uning diqqati barqarorroq bo'la boshlaydi. Diqqatning ozmi-ko'pmi barqaror bo'la boshlagani shunda ko'rinadiki, bola o'zini qiziqtirgan biron narsa bilan uzoq vaqt mobaynida shug'ullana oladi. Ikki yoshga to'lib, uch yoshga qadam qo'ygach so'zlarni tushunadi. So'z boyligi orta borgach, bolaning o'ziga xos bo'lgan situativ tili haqiqiy tilga aylanadi.

Bu yoshdagi bolalarning tafakkurlari o'ziga xos xususiyatlarga hamda konkret xarakterga ega. Ular ayni chog'da idrok qilib turgan narsalari haqida juda sodda tafakkur qila oladilar. Bundan tashqari, bu yoshdagi bolalarning tafakkur jarayonlarida harakat elementlari ko'p bo'ladi. Shuning uchun ham ularning tafakkurlari ba'zan harakatli tafakkur deb ham yuritiladi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda tafakkurning fikriy operatsiyalarini, ya'ni analiz, umumlashtirish kabilarni ko'ramiz. Ular qo'llaridagi o'yinchoqlarini yoki qo'llariga tushgan narsalarni amaliy aylantirib, paypaslab, buzib analiz qiladilar. Lekin sintez qilishga hali qurbi etmaydi. Bu yoshning oxiriga kelib tafakkurning o'sishida nutqning roli juda oshadi. Bola yangi so'zlarni mumkin qadar ko'proq bilib olib, ulardan o'z tafakkurida keng foydalana oladilar. Bu esa fikrlash operatsiyalarining o'sishiga yordam beradi. Bolada so'zlar vositasi bilan analiz va sintez qilish, abstraksiyalash hamda umumlashtirishning dastlabki alomatlari ko'rina boshlaydi.

Xorij psixologi G. Craig bu yoshdagi bolalar tafakkur jarayonlarining 5ta xususiyatini ta'kidlab ko'rsatgan¹⁴.

Birinchidan, bu yoshdagi bolalarning tafakkuri *konkret*. Operatsiyalargacha intellektda bolalar mavhum fikrlay olmaydilar. Ularning aqli "shu yerda va hozir" ro'y berayotgan

¹⁴G.Craig. Humandevlopment. PrenticeHall. 1996. P.367.

jismoniy obyektlar bilan band bo'lib, ularni oson tasavvur qilishi mumkin.

Ikkinchidan, kichkina bolalarning tafakkuri *bir yoqlama*, ya'ni hodisalarning rivojlanishi va bog'lanishlarning hosil bo'lishi bir yoqlama ro'y beradi. Bolalar qandaydir obyektning dastlabki holiga qaytishi mumkinligi yoki obyektlar orasidagi bog'lanishlar ikki tomonlama bo'lishi mumkinligini tasavvur qila olmaydilar.

Uchinchidan, bolalarning operatsiyalargacha bo'lgan tafakkuri *egotsentrik*, bolaning istiqbol ramkalari bilan chegaralangan, shuning uchun ham boshqa insonning fikrini qabul qila olmaydi. Bolalar o'zlari idrok qilayotgan obrazlariga diqqatini qaratganlari uchun, hamma odamlar dunyoni uningdek ko'radi, deb o'ylaydilar.

To'rtinchidan, bu davrda bola tafakkuri obyekt yoki vaziyatni o'lchash yoki qandaydir jismoniy xususiyatida *markazlashish* tendensiyasiga ega. Markazlashish bu obyekt yoki vaziyatning qandaydir xarakteristikasida diqqatning to'planishi bo'lib, operatsiyalargacha bo'lgan tafakkurning asosiy belgisidir.

Beshinchidan, operatsiyalargacha bo'lgan davrda bolalar o'zgarish jarayonlariga emas, balki obyektlarning *hozirgi holatiga* diqqatlarini qaratadi.

Tafakkurning o'sishda yana bir muhim bosqich shundan iboratki, ilk bolalik yoshining oxiriga kelib bola ayrim tushunchalarni bilib olishga va bu tushunchalarning eng muhim belgilarini o'zlashtirishga muvaffaq bo'ladi. Uch yoshga to'lay deb qolgan bola, katta yoshdagi hamma odamlarning ishga barvaqt ketishlarini juda yaxshi biladi. Agar bu yoshdagi bolaga "adang endi barvaqt ishga ketmaydi" deyilsa, u hayron bo'lib qoladi. Chunki katta odam bo'lgan adasining ishga bormasligi, uning tushunchasiga to'g'ri kelmaydi. Uning tushunchasida hamma katta odamlar barvaqt ishga ketishi kerak. Shuning uchun hech bir o'ylab o'tirmay, "adam kattalar-ku?" deb javob beradi. Bolalar tushunchalardan foydalanib, sodda xulosalar chiqarishga o'rgana boshlaydilar. Ular bir necha hukmlardan foydalanib, katta, kichik, baland, past, ko'p, oz kabi sodda

xulosalar chiqara oladilar, bu esa tafakkurning yanada rivojlanishi uchun zamin yaratadi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda murakkab psixik jarayonlardan biri bo'lmish xayol anchagina rivojlana boshlaydi. Lekin bu asosan ixtiyorsiz xayol bo'ladi. Ular hali ma'lum maqsad asosida ixtiyoriy tarzda xayol yurgiza olmaydilar.

Bola ikki yoshga to'lgach, uning o'yinlarida jiddiy o'zgarish ro'y beradi. Bolaning o'yiniga endi taqlidiy harakatlar qo'shiladi. Bola kattalardan ko'rgan-bilganlarini o'yinda taqlidan takrorlay boshlaydilar. Bu davrda bola mashinasini u yoqdan bu yoqqa siljitish yoki tepalikdan sirg'antirib tushurish bilan cheklanmay, haydovchilarning harakatlarini bajaradilar. Mashinaning motori ovoziga taqlid qilib ovoz chiqaradi, mashinada yuk tashiydi va hokazo.

Nutqning o'sishi bola xayolining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bolalar kattalarning gaplariga tushunadigan bo'lgach, har xil ertak va hikoyalarni qiziqib tinglaydigan bo'ladi. Bolalar o'zlari biladigan, o'zlariga yaxshi tanish bo'lgan narsalar haqidagi hikoyalarni joni dili bilan eshitadilar. Har bir hikoyani eshitganda bolada xilma-xil tasavvurlar yuzaga keladi. Bola bu tasavvurlari yordamida xayol qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Bola hikoyalarni eshitish orqali olgan tasavvurlarini so'zlar bilan ifodalaydi. So'z esa bolaning narsalarni boshqacha idrok qilishga, ularning boshqa narsalarga o'xshashligini aniqlashiga va ana shunday o'xshashliklarni aniqlash asosida yangi obrazlar, yangi tasavvurlar yaratishga yordam beradi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda barcha psixik jarayonlar ma'lum darajada rivojlanar ekan, bu umuman ular ongining rivojlanishiga zamin yaratadi. Tili chiqib, idrok va tafakkuri anchagina o'sgan bola tevarak-atrofdagi har xil narsalarga ongli munosabatda bo'la boshlaydi. Bola o'zining turli ehtiyojlarini anglab, o'zining shaxsini shakllantira boshlaydi. Mashhur fiziolog I. M. Sechenovning tili bilan aytganda, bola ana shu davrdan boshlab, o'z sezgilarini tevarak atrofdagi narsalardan ajratib, o'z-o'zini anglay boshlaydi. Bu yoshdagi bolalarning so'z boyligida

o'z shaxsini bildiruvchi "men" degan olmosh tez-tez uchrab turadigan bo'ladi. Ana shu tariqa bola juda elementlar tarzda bo'lsa ham o'zini shaxs sifatida anglay boshlaydi. Binobarin, ana shu davrdan boshlab ilk bolalik davridagi bolalarning shaxsiy (individual) xususiyatlari kamol topa boshlaydi.

7.6. Ilk bolalik davrida nutqning o'sishi

Go'daklik davridagi bolalarga nisbatan, ilk bolalik davridagi bolalar atrof muhitdagi narsa va hodisalarga nisbatan ko'proq qiziqish bilan qaraydilar. Agar, go'dak bola qo'liga ushlagan narsani oddiy harakatlar bilan kuzatsa, 2-3 yoshdagi bola shu predmet qismlarini diqqat bilan o'rganganidan so'nggina, o'z amaliy faoliyatida ishlata boshlaydi. Bolani dastlab, ayni shu predmetlarning qo'llanish vazifasi, mohiyati qiziqtirib, u o'z savoliga javob olish maqsadida ko'pincha kattalarga *"Bunima?"* degan savol bilan murojaat qiladilar. 1-3 yoshdagi bola shakllanishda psixik rivojlanishning o'ta ahamiyatlilikini inobatga olgan holda, ayrim psixologlar (R. Zazzo) inson tug'ilganidan to yetuklik davrigacha bo'lgan psixik rivojlanish asosining taxminan o'rtalari, 3 yoshga to'g'ri keladi, degan mulohazani bildiradilar. Bu yoshdan boshlab, bolalar predmetlarni o'rganish olamiga qadam qo'yadilar. U endi kattalar bilan nutq orqali muomala-munosabatda bo'la oladi va sodda axloq qoidalariga amal qila boshlaydilar. Kattalar bilan bo'ladigan muloqoti tufayli bola atrof hayot haqida ko'proq ma'lumot oladi. Nutq – bu yoshlarda nafaqat muloqot, balki bola tafakkurining rivojlanishi va o'zini-o'zi, shuningdek, bilish jarayonlarini boshqarish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi.

Uch yoshli bolalarda hukmning oddiy turlarini ko'rish mumkin. Bu hukm turlari doimo faqat o'zi bevosita idrok qilayotgan va yakka predmetlarga taalluqli bo'ladi. Bola 2,5 yoshga yetganda savollar bera boshlaydi. Avval savollar ko'proq predmetlarning nomi to'g'risida bo'lsa, keyinchalik savollar asosan predmetlarning qanday maqsadlarda qo'llanilishi va nimalarga

ishlatilishi to'g'risida (masalan, bu nima?, bu bilan nima qilinadi?, bu nimalarga ishlatiladi? kabi) bo'ladi. Hozirgi zamon, o'tgan zamon va umuman vaqt to'g'risidagi aniq tasavvur tushunchasi fazoviy tasavvurlarga nisbatan ancha kech paydo bo'ladi. Bola predmetlar bilan ko'proq aloqa qilishi, ular bilan munosabatda bo'lishi va ularning xususiyatlarini tekshirib ko'rishi kerak. Bu bilan unda dastlab ayrim predmetlar va hodisalar haqida tasavvurlar to'plana boradi va keyinchalik shular zaminida umumiy tasavvur va tushunchalar hosil bo'ladi, mantiqiy tafakkur rivojlana boshlaydi. 2-3 yoshli bola ko'p narsani ko'rishni, ko'p narsani bilishni va tushunishni istaydi, bu uning qiziquvchanlik va sinchkovlik xususiyatidan kelib chiqadi. U hamma joyga «tiqiladi», kattalarga halaqit berib, ularning tinkasini quritib juda ko'plab savollar beradi.

Kattalar mana shu savollarning hammasidan bolalarda tafakkurni o'stirish va tevarak-atrofdagi olamni to'g'ri tushunishni tarbiyalash maqsadida foydalanishi g'oyat muhimdir. Bola o'z savollariga tushunarli javob olganidan keyin, bu ma'lumotlarni o'z o'yinlarida aks ettiradi va shu yo'l bilan ularning xotirasida mustahkam saqlanib qoladi. Bola tevarak-atrofdagi olamni kattalarning tushuntirishi bilan bir vaqtda kuzatsa, atrofdagi olamni yaxshiroq tushuna boshlaydi, narsa va hodisalarni solishtiradi, ularning ayrimlari o'rtasidagi o'zaro bog'lanishlarni va buning sabablarini aniqlaydi. Mana shuning o'zi bolada ancha umumlashgan tafakkur paydo bo'layotganidan darak beradi.

Bola tafakkurining rivojlanishi nutqning o'sishi bilan mustahkam bog'langandir, nutqning o'sishi tafakkurning rivojlanishiga yordam beradi, chunki so'z narsa, predmet va harakatlar bilan o'zaro munosabatda bo'ladi. O'z navbatida, tafakkurning rivojlanish darajasi so'z zaxirasining oshishiga, umuman, nutqning o'sishiga yordam beradi.

Bu yoshdagi bolalarning yana bir muhim yutug'i, ona tilini o'zlashtirib olishlaridir. Bir yoshdan uch yoshgacha bo'lgan davr nutqning jadallik bilan o'sish davri hisoblanadi.

Nutq bola hayotining ikkinchi yilida ikki bosqichda tarkib topadi. Dastlabki bosqich birinchi yoshning oxiridan bir yarim yoshgacha bo'lgan davr bo'lib, bolada bu davrda asosan kattalarning unga murojaat qilib aytgan gapini tushunish qobiliyati o'sib boradi. Bolaning lug'at boyligi ayniqsa bir yoshdan keyin, ya'ni yurishni o'rganib, tobora ko'p predmetlarga duch kela boshlagan davridan boshlab tez o'sa boradi. Bola predmetlarning nomini tez bilib oladi.

Bola ikki yoshga to'lganda, harakatlarning ham nomlarini bilib oladi. Bu harakatlarga bolaning o'zi bajaradigan yoki kattalar tomonidan bajarilgan, nomi aytilgan va bola kuzatib borgan harakatlar kiradi. Bu «passiv» nutq hisoblanadi, chunki bola so'zlarni tushunadi-yu, lekin ularni talaffuz qila olmaydi.

3 yoshlar arafasida predmetlarning vazifalarini to'la o'zlashtirgan bolalar, o'z o'yinlarida, shu predmetlardan maqsadsiz foydalanib qolmay, balki ularni o'z vazifalariga ko'ra ishlatadilar. Bolaning nutqi u 1,5 yoshga yetgungacha birmuncha sekinlik bilan rivojlanadi. Bu davr ichida u 30-40ta so'zdan, to 100tagacha so'zni o'zlashtiradi, lekin ularni amaliyotda juda kam qo'llaydi. 1,5 yoshdan boshlab esa, uning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. Endi bola predmetlarning nomlarini aytishlarini so'rabgina qolmay, balki bu so'zlarni o'zi talaffuz etishga ham harakat qiladi. Nutqining rivojlanish darajasi jadallashadi. 2 yoshlarning oxirlariga borib, bola 300tagacha, 3 yoshlarning oxirlariga borib esa, 500dan to 1500tagacha so'zni o'z nutqida ishlata oladi, Shuningdek, so'zlarni ham aniq talaffuz etib, jummalarni to'g'ri tuza oladilar. 1,5-3 yoshlar nutqning rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi. Bola bilan so'zlashayotganda kattalar so'zlarni aniq talaffuz etishlari va boladan ham aniq talaffuzni talab etishlari lozim.

Bir predmetni boshqasi o'rnida qo'llash mumkinligini anglash, bola uchun atrof-olamni bilish, o'rganishdagi ahamiyatli burilish hisoblanadi va u dastlabki tasavvurlarini yuzaga keltiradi. Bu yoshdagi bolalar endi, asta-sekinlik bilan kattalar aytib berayotgan ertak, voqea yoki hikoyalarni,

shuningdek, rasmda chizilgan narsalarni tasavvur eta oladilar. Ertaklarni eshitish jarayonida bola ertak qahramonlarini kimgadir o'xshatishga harakat qiladi, ba'zida esa u o'zi mustaqil ertak yoki hikoyalarni to'qiy olishi ham mumkin. Ilk bolalik davrida xotira bilishdagi asosiy vazifa hisoblanib, u bilishning barcha ko'rinishlarini rivojlanishida ishtirok etadi. Bu davrda bolaning xotirasi jadal rivojlanadi. Bolaning hayotiy tajribalarni o'zlashtirishida dastlab harakatli, emotsional va obrazli xotira ishtirok etadi. Bu borada harakatli va emotsional xotira ustunlik qiladi. Xotira bu yoshda asosan ixtiyorsiz bo'ladi. Bu davrdagi bolalarga ko'p kitob o'qib berish natijasida ular ertak, she'r va hikoyalarni eslab qoladilar, lekin bunday eslab qolish bolaning umumiy aqliy rivojlanishidan ham, xotirasining individual xususiyatidan ham dalolat bermaydi. Bu ilk bolalik davridagi bolalarning barchasiga xos bo'lgan nerv tizimining umumiy egiluvchanligi natijasidir. O'zi va atrof hayoti haqidagi voqea va hodisalarda ketma-ketlik borligi uchun ham ularni hali to'liq ravishda xotirasida saqlab qola olmaydi.

Ilk bolalik davridagi bolalarning analizatorlari yaxshi takomillashgani va ular erkin harakat qila olish imkoniyatiga ega bo'lganliklari tufayli bu davrda psixik jihatdan tez rivojlanadilar. Ma'lumki, ilk bolalik davridagi bolalar faqat yurib va

emaklabgina qolmay, yugurish, sakrash hamda baland va past to'siqlardan o'shib o'tish imkoniyatiga ham ega bo'ladilar. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning ertadan kechgacha turli harakatlar qila olish imkoniyatlari tevarak-atrofdagi muhitni bilish ehtiyojini qondirishda juda katta sharoit yaratib beradi.

Ilk bolalik davridagi bolaning turmush tajribasi deyarli yo'q bo'lgani uchun hamma narsa qiziqtiradi. U o'zining kundalik tinimsiz harakatlari davomida kattalarga taqlid qilib, mustaqil ravishda kiyinish, ovqat yeyish, yuvinish kabi harakatlarni o'zlashtira boshlaydi. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bola o'zining kundalik harakatlari davomida hech bir erinmay, ko'z o'ngidagi hamma narsalarni tekshirib ko'radi. Natijada juda ko'p yangiliklarni bilib oladi, o'zining sezgi va idrokini, tasavvur va xotirasini, tafakkur va nutqini, hissiyot va xayolini umuman hamma psixik jarayonlarini rivojlantiradi.

Bu yoshdagi davrda sezgilarning rivojlanishi analizatorlarning tobora takomillashuvi bilan bog'liqdir. Ikki yoshdan oshgan bolaning sezgilari (ko'rish, eshitish, hid va ta'm bilish, teri va harakat kabi) uning har kungi xilma-xil harakatlari davomida turli narsalarga bevosita to'qnash kelishi natijasida rivojlanadi. Sezgilarning normal rivojlanishi bola idroki o'sishi uchun zamin yaratadi.

Ilk bolalik davridagi bolaning idroki ancha rivojlangan bo'lsa ham hali katta odamlar idrokidan keskin farq qiladi. Birinchidan, bolalarda turmush tajribasi yo'qligi tufayli ularning idroklari ham anglashilmagan xarakterga ega bo'ladi. Ular ko'p narsalarga birinchi marta duch keladilar. Shuning uchun bolalar idrok qiladigan ko'p narsalar ularga yangilik, ya'ni dastlabki taassurot kuchiga ega bo'ladi. Ikkinchidan esa, bolalarning idroki ko'pincha ixtiyorsiz xarakterga ega bo'ladi, ya'ni ularning idrokida muayyan bir maqsadni ko'zlash hali sezilmaydi. Shuning uchun ularning idroki bir narsadan boshqa bir narsaga beixtiyor ko'chib keta beradi. Lekin bu yoshdagi bolalarda hissiyot kuchli bo'lgani uchun ular o'zlarini qiziqtiradigan, hayron qoldiradigan, hissiy kechinmalar uyg'otadigan narsalarni idrok qiladilar.

Bu yoshdagi bolalar idrokining yana farqlanadigan tomoni shundaki, ular idrok qilayotgan narsalarni umumlashtira olmaydilar. Atrof-muhitdagi narsalarni qanday bo'lsa shundayligicha idrok qiladilar. Bu xususiyat ularning rasmlarni idrok qilishlarida yaqqol ko'rinadi. Masalan, ikki yarim yashar bolaga otning kallasi solingan surat ko'rsatilsa, hayron bo'lib, otning o'zi qani, deb so'raydi.

Bolalar idrokining takomillashuvida so'z katta ahamiyatga ega. So'z mohiyati jihatidan umumlashgan xarakterga ega bo'lib, u narsalarni umumlashtirish imkonini beradi. Bola so'z yordamida o'xshash narsalarni oddiygina guruhlarga ajrata boshlaydi.

7.7. Aqliy rivojlanish, predmetli faoliyat ilk bolalik davrida yetakchi faoliyat sifatida

Ilk bolalik davridan boshlab bola uni o'rab turgan predmetlarning xususiyatlarini va ular orasidagi oddiy bog'liqliklarni anglashga harakat qiladi. Bu davr aqliy rivojlanishning asosini, idrok va tafakkur harakatlarining yangi ko'rinishlarini tashkil etadi. 1 yoshli bola predmetlarni izchil, tizimli ravishda ko'rib chiqa olmaydi. U asosan predmetning qandaydir bir ko'zga tashlanib turadigan belgisiga o'z e'tiborini qaratadi va predmetlarni shu belgilariga ko'ra taniydi.

Keyinchalik yangi idrok harakatlarining egallanishi bolaning predmetli harakatlarini bajarishdan ko'z bilan chamalab, harakat qilishiga o'tishda namoyon bo'ladi, endi u predmetning bo'laklarini ushlab ko'rmasdan, balki chamalab idrok eta oladi. 2,5-3 yoshli bola kattalarning ko'rsatgan namunasi, rangi, shakli va kattaligiga ko'ra, aynan shunday predmetlarni chamalab, idrok etgan holda to'g'ri topa oladi. Bolalar avval shakliga, so'ngra kattaligiga va undan keyingina rangiga qarab ajrata oladilar. Bu jarayonda bola bir xil xususiyatga ega bo'lgan juda ko'p predmetlar mavjudligini tushuna boshlaydi. Lekin, bola rasm chizishni boshlash davrida predmetlarning rangini e'tiborga olmaydi va o'ziga yoqadigan ranglardan foydalanadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha 2,5-3 yoshli bola 5-6ta shaklni (doira, kvadrat, uchburchak, to'g'riburchak, ko'pburchak) va 8 xil rangni (qizil, olov rang, sariq, yashil, ko'k, siyohrang, oq, qora) idrok etishi mumkin. Rang va shakllarning maqsadga muvofiq ishlatilishi jihatidan har xil narsalarda turlicha namoyon bo'lishi sababli, bu yoshdagi bolalar ularni idrok etganlari bilan nomlarini aniq bilishlari va o'z nutqlarida ishlata olishlari birmuncha qiyinroq. Kattalarning bu yoshdagi bolalardan rang va shakllarni eslab qolishlarini talab etishlari noto'g'ridir, buning uchun mos davr 4-5 yoshlar hisoblanadi.

Bola 3 yoshigacha o'zlashtirgan so'zlar asosan predmet va harakatlarning nomlarini bildiradi. Nomlar asosan uning vazifasini anglatadi, bunda predmet yoki harakatning tashqi ko'rinishi o'zgarsa ham uning nomi o'zgarmaydi. Shuning uchun ham bola predmetlarning nomlarini ishlatilishini vazifalariga bog'lagan holda tez o'zlashtiradi. Idrok o'ssa, xotira takomillashadi. Xotira bolaning taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga egadir.

Ilk yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustunligicha qolaveradi. Masalan, bola juda berilib ertak eshitayotgan bo'lsa ham, xonaga birov kirib qolsa, uning diqqati ixtiyorsiz shu ertakdan chalg'iydi. Diqqatning ko'p chalg'ishi bu yoshdagi bolalar diqqatining xarakterli xususiyatidir, chunki psixik hayot

doimiy ravishda tashqaridan bo'ladigan yangi o'zgaruvchilarga muhtoj bo'lib turadi. Ammo obyektga bo'lgan qiziqish qancha aniq va ravshan bo'lsa, bolaning ixtiyorsiz diqqati shuncha barqaror bo'ladi. Ixtiyorsiz diqqatning kelgusi taraqqiyoti qiziqishlarning boyib borishiga bog'liqdir. Bu yoshdagi bolalarda ixtiyoriy diqqat endigina vujudga kela boshlagan bo'ladi.

Uch yashar bolaning xayol obrazlari tevarak-atrofdagi predmetlarning ta'sirida tug'iladi va ma'lum maqsadga bo'ysunadi. Bola qo'g'irchoqni ko'rib bo'lgandan keyin, uni kiyintiradi va «uxlashga» yotqizadi. Bordi-yu, shu on «ayiqcha»ni ko'rib qolsa, diqqatini qo'lidagi qo'g'irchoq qolib, ana shu «ayiqcha»ga qaratadi va u bilan «o'rmonga sayr qilishga» ketadi. Bolada tajriba ortib borishi bilan xayol ham boyib boradi. Kichkina bolalarda xayol ancha rivojlangan bo'ladi. Lekin bola xayoldagi obraz bilan borliqdagi idrok qilayotgan narsa va predmetlarni aralashtirib yuboradi. Shu sababli bola xayoliga ta'sir etuvchi vositalar ichida ehtaklar muhim o'rin egallaydi.

Ilk bolalik yoshidagi bolaning xayoli predmetlar bilan qilinadigan harakatlarga bog'liqligi bilan farqlanadi. Bu yoshdagi bolalarda nutq va tafakkur xususiyatlari o'z hayotining birinchi yilida sodda assotsiatsiya, ya'ni har xil tasavvurlarni bir-biri bilan bog'lash qobiliyatiga ega bo'ladi. Masalan, u sutli shishani ko'rish bilan xursand bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan bolaning assotsiatsiyasi murakkablashib boraveradi. Bola bir yoshga to'lay deganda, onasining ko'chaga kiyadigan kiyimini olib kelayotganini ko'rib, xursand bo'ladi. Vrachning tekshirishidan yomon ta'sirlangan bolalar xalatli odamlardan qo'rqa boshlaydilar.

Bola o'z hayotining ikkinchi yilida fazo munosabatlarini aniqlay boshlaydi, xonaning ichidagi predmetlar orasida o'zini to'g'ri tutish malakasini egallab boradi.

Bolaning yoshi ulg'ayishi bilan unda tevarak-atrofga bo'lgan qiziqish ortadi. Kichiktoytdagi sinchkovlik va har narsaga qiziquvchanlik uning kelgusi hayotida juda muhim rol o'ynaydi. Bola hamma narsani o'zi ko'rishni va eshitishni istaydi. Lekin

bolaning hayoti va rivojlanishi uchun ko'rish va eshitish sezgilari asosida vujudga keladigan taassurotlargina emas, balki hid va muskul-harakat sezgilari orqali oladigan taassurotlar ham juda muhimdir.

Ilk bolalik davrining boshlariga kelib, bolada birinchi tafakkur operatsiyalari yuzaga keladi. Buni bola biror predmetni olishga harakat qila olganidan so'ng, uni sinchiklab o'rganishida ko'rishimiz mumkin. Ularning tafakkurlari, asosan, ko'rgazmali-harakatli bo'lib, u atrof olamdagi turli bog'liqliklarni o'rganishga xizmat qiladi. O'zidan uzoqroq turgan koptokni biron-bir uzunroq narsa bilan itarib yuborish mumkinligini ko'rgan bola, endi mustaqil ravishda divan tagiga kirib ketgan koptokni tayoqcha yordamida olish mumkinligini tushuna boshlaydi. Bu davrdagi bolalar tafakkurida umumlashtirish katta o'rin tutadi. Umumlashtirishda nutq muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, soat deyilishi bilan bola qo'l soatini yoki devordagi osma soatni ham tushunishi mumkin. Lekin, ular turlicha bo'lganligi bois, ularda umumiylikni topish bola uchun qiyinroq hisoblanib, bu borada fikrlash 2-3 yoshli bolalar ma'lum bir predmetlarning o'rniga ularning o'rnini bosishi mumkin deb hisoblagan boshqa narsalardan ham foydalanadilar. Masalan, o'yin jarayonida bola cho'pni qoshiq yoki termometr o'rnida, yog'ochdan yasalgan krovat yoki mashina o'rnida foydalanishi mumkin.

Bola ikki yoshlarga borib, amaliy tafakkurdan birinchi marta foydalana oladi, uchinchi yoshida esa ba'zi tanish harakatlardan konkret masalalarni hal qilishda mustaqil foydalana boshlaydi. Masalan, bu yoshdagi bola vazadagi tugmachani qo'li bilan solib, ololmasa, u vazachani to'ntarib olaveradi. Tafakkurning bu boshlang'ich shaklini ba'zan «qo'l tafakkuri» ham deyiladi. Tafakkurning bu shakli bola aqliy taraqqiyotining kelgusi bosqichi uchun juda zarurdir.

7.8. Ilk bolalik davrida o'z-o'zini anglash

Bu davrdagi bolalarning xatti-harakatlari ularning xohish va hissiyotlari juda o'zgaruvchan bo'ladi. Masalan, bolaning yig'lashi hamda yig'idan to'xtashi juda tez o'zgaradi. Ilk davrda bolada o'z yaqinlariga: onasi, otasi, buvi-buvalari, tarbiyachisiga nisbatan muhabbat shakllanadi. Bola o'z yaqinlaridan maqtovlashga harakat qiladi. Ota-onalar tomonidan bolaning xatti-harakatlari va shaxsiy xususiyatlariga beradigan ijobiy emotsional baholari ularda o'zlarining layoqat va imkoniyatlariga nisbatan ishonchini shakllantiradi. U o'z ota-onasiga nihoyatda qattiq bog'langan bo'lib, intizomli va itoatkor bo'ladi. Ana shu bog'liqlik sababli bolaning asosiy ehtiyojlari qondiriladi, xavotirligi kamayadi. Onasi yonida bo'lgan bolalar ko'proq harakat qiladilar va atrof muhitni o'rganishga intiladilar. Bu davrda bola o'z ismini juda yaxshi o'zlashtiradi. Bola doimo o'z ismini himoya qiladi, uni boshqa ism bilan chaqirishlariga norozilik bildiradi. Kattalarning bola bilan qiladigan muomala-munosabati uning o'zini alohida shaxs sifatida anglashini boshlanishiga imkoniyat beradi. Bu jarayon asta-sekinlik bilan amalga oshadi. Kattalarning bola bilan qanday muomala qilishlariga qarab uning o'z. "Men"ini anglay boshlashi birmuncha avvalroq yoki kechroq yuzaga kelishi mumkin. 3 yoshli bola o'zini, o'z xohish va ehtiyojlarini qondirishi mumkin bo'lgan manba deb biladi va bu uning "*Menga bering*", "*Ko'taring*", "*Men ham boraman*" kabi talablarida ko'rinadi. Uch yoshli bolalar o'zlarini o'zgalardan taqqoslay boshlaydilar, buning natijasida bolalarda o'z-o'zini baholash vujudga keladi. Shu davrdan boshlab bolalarda mustaqil bo'lish ehtiyoji yuzaga keladi va bu ularning "*o'zim qilaman*" qabilidagi so'zlarida namoyon bo'ladi.

Uch yoshgacha bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishidagi asosiy yangi o'zgarishlar

Yosh davrlari	Bilishi	Harakati	Muloqoti
3 yosh	Nutqning shakllanishi. Ko'rgazmali harakat tafakkurning rivojlanishi. Obrazli tafakkurning dastlabki nishonalari. Atrof-muhitdan o'zini ajratishi; qat'iylikni anglashi	Qo'l predmetli harakatlarning rivojlanganligi o'z xatti-harakatlarini irodaviy boshqarishning ko'rinishlari	O'z-o'zini anglashning yuzaga kelishi. Dastlabki axloqiy qoidalarini egallashi
2 yosh	Faol nutqni tushunishi va o'zida yuzaga kelishi	Qo'l va oyoq Funksiyalarining aniq belgilanishi	Xarakter Asoslarining shakllanishi
1 yosh	Nutqni tushunishning dastlabki belgilari	Mustaqil holda tik turish va yurish	Nutqni qo'llashning dastlabki belgilari
10 oylik	Sensomotor intellektning rivojlanishi	Mustaqil holda tik turish va yurishga harakat qilish	Bog'liqlik reaksiyasining yuzaga kelishi, begona muhit va begonalar orasida xavotirlik
8 oylik	Sensomotor intellektning yuzaga kelishi	Tayanib yurishi	Jest, mimika va pantomimika yordamida noverbal muloqot
7 oylik		Yordam bilan turishi	
5 oylik	Sezgilarning rivojlanishi	Yordam bilan o'tirishi	

3 oylik	Ko'rish qobiliyatining shakllanishi	Yon tomoniga o'girilishi	Onaning jilmayishiga javob qaytarishi
2 hafta	Onaning tovushini boshqa tovushlardan farqlashi	Qo'l va oyoq harakat qat'iylik	
1 hafta	Harakatlarni kuzatishi	Qo'l va oyoqlarning betartib harakati	

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Go'daklik davridagi yetakchi faoliyat?
2. Bir yoshgacha bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishi?
3. Bir yoshdagi bolalardagi yangi psixologik tuzilma nima?
4. Bir yosh inqirozi sabablari?
5. Ilk bolalik davridagi muloqotning psixik jihatlari?
6. Ilk bolalik davridagi asosiy faoliyat turi?
7. 3yoshdagi krizis: uning sabablari va namoyon bo'lishi?
8. Ilk bolalik davrida shaxs shakllanishining psixologik asoslari?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Chaqaloqlik qaysi davrlarni o'z ichiga oladi?
 - a) tug'ilganidan boshlab olti oylikkacha;
 - b) *tug'ilganidan boshlab bir-ikki oylikkacha;
 - c) tug'ilganidan boshlab uch-to'rt oylikkacha;
 - d) tug'ilganidan boshlab bir-besh oylikkacha
2. Go'daklik qaysi davrni o'z ichiga oladi?
 - a) *bir-ikki oylikdan bir yoshgacha;
 - b) ikki oylikdan bir yoshgacha;
 - c) bir oylikdan bir yoshgacha;
 - d) ikki yoshgacha
3. Go'daklik davrida asosiy yetakchi faoliyat?
 - a) predmetli faoliyat;
 - *b) kattalar bilan emotsional munosabat;
 - c) ota-onaning nutqi;
 - d) o'qish faoliyati.

4. Go'daklik davrida inqiroz sabablari?

a) bolaning psixik jihatdan yaxshi rivojlanishi;

b) bolaning tengdoshlaridan ilgarilab ketishi;

*c) ayrim harakatlarini amalga oshirishda doimiy kattalarning qarshiligiga duch kelishi;

d) motivatsiyalashgan ehtiyojlarning paydo bo'lishi.

5.D. B. Elkoninning fikricha, go'daklik davridagi yangi tuzilmalardan biri?

a)emaklash;

b)tik yurish;

*c) motivatsiyalashgan tasavvurlarning paydo bo'lishidir;

d) Bolaning maksimal xavfsizligiga g'amxo'rlik qilish doimiy cheklovlar.

6. Ilk bolalik davri necha yoshlarni o'z ichiga oladi?

a) 0-1yosh;

*b) 1-3yosh;

c) Barcha javoblar to'g'ri;

d) 2-3yosh.

7. Ilk bolalik davrida yetakchi faoliyat nima?

a) O'yin faoliyati;

*b) Predmetli faoliyat;

c) erkalash;

d) Muloqot faoliyati.

8. Bolaning psixik rivojlanishini ta'minlovchi omillar va shart-sharoitlarni aniqlang.

a) Tabiiy ijtimoiy muhit, maktabgacha tarbiya muassasalaridagi tarbiya va maktabdagi ta'lim;

*b) Irsiyat, muhit, bolaning shaxsiy faolligi, tarbiya va ta'lim;

c) Tabiiy ijtimoiy muhit, oila, ota-ona;

d) Oliy nerv faoliyatining tipi bilan bog'liq bo'lgan asab sistemasiga xos kuch va harakatchanlik.

9. 3 yosh krizisi (inqirozi) qanday xatti-harakatlarda ifodalanadi?

a) O'zini o'zgalardan farqlay (ajrata)olish, o'z imkoniyatlarini tushunish, mustaqillikka intilish;

b) Bola o'zining xatti-harakatlarini nima yaxshi-yu, nima yomon degan tasavvurga moslay boshlashi;

c) Oliy nerv faoliyatining tipi bilan bog'liq bo'lgan asab sistemasiga xos kuch va harakatchanlik.

*d) Bola o'zini kattalar bilan taqqoslay boshlashi, kattalar xatti-harakatlarini bajarishga intilishi, mustaqil harakat qila olishi, qat'iyligi va qaysarligida ifodalanadi.

10. Bola to'g'ri yurishni, muloqotga kirishishni, predmetli faoliyatni egallash xususiyatlarini qaysi davrda egallaydi?

*a) Ilk bolalik davrida;

b) Chaqaloqlik davrida;

c) Go'dalik davrida;

d) Kichik maktab yoshi davrida.

VIII BOB. MAKTABGACHA YOSH DAVRI

Reja:

1. Maktabgacha tarbiya yoshida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
2. O'yin maktabgacha tarbiya yoshida yetakchi faoliyat sifatida.
3. Bilish jarayonlarining rivojlanishi.
4. Kattalar va tengdoshlari bilan muloqot.
5. Asosiy psixologik yangilik.
6. Maktabgacha tarbiya yoshidagi inqirozning tavsifnomasi.

Tayanch tushunchalar: Maktabgacha tarbiya yoshi, o'yin, yetakchi faoliyat, bilish jarayonlari, muloqot, asosiy psixologik yangilik, inqiroz.

8.1. Maktabgacha tarbiya yoshida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari

Ontogenezda 3dan 7 yoshgacha bo'lgan davr bog'cha yoshi davri yoki maktabgacha yosh davri hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida juda tez sifat o'zgarishlari bo'lishini inobatga olgan holda 3 davrga: (3-4 yosh) kichik maktabgacha davr, (kichik bog'cha yoshi), (4-5 yosh) o'rta maktabgacha davr, (o'rta bog'cha yoshi), (6-7 yosh) katta maktabgacha davr (katta bog'cha yoshi)ga ajratish mumkin. Bola rivojlanish jarayonida kishilik avlodi tomonidan yaratilgan predmet va hodisalar olami bilan munosabatga kirishadi. Bola insoniyat qo'lga kiritgan barcha yutuqlarni faol ravishda o'zlashtirib, egallab boradi. Bunda predmetlar olamini, ular yordamida amalga oshiriladigan xatti-harakatlarni, tilni, odamlar orasidagi munosabatlarni egallab olishi, faoliyat motivlarining rivojlanishi, qobiliyatlarning o'sib borishi, katta yoshli kishilarning bevosita yordamida amalga oshirilib borilmog'i

kerak. Asosan, shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi.

Bog'cha yoshdagi bolalarga beriladigan tarbiya, ularning murakkab harakatlarini o'zlashtirish, elementar gigiyena, madaniy va mehnat malakalarini shakllantirish, nutqini rivojlantirish hamda ijtimoiy axloq va estetik didining dastlabki kurtaklarini hosil qilishga qaratilishi lozim.

Mashhur rus pedagogi Lesgaftning fikricha, insonning bog'cha yoshidagi davr shunday bir bosqichki, bu davrda bolalarda xarakter xislatlarining namunalari shakllanib, axloqiy xarakterning asoslari yuzaga keladi.

Bog'cha yoshdagi bolalarning ko'zga tashlanib turuvchi xususiyatlaridan biri, ularning harakatchanligi va taqlidchanligidir. Bola tabiatining asosiy qonunini shunday ifodalash mumkin: bola uzluksiz faoliyat ko'rsatishni talab qiladi, lekin u faoliyat natijasidan emas, balki faoliyatning bir xilligi va surunkaliligidan toliqadi.

Kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan munosabat orqali bola axloq me'yorlari, kishilarni anglashi, shuningdek, ijobiy va salbiy munosabatlar bilan tanisha boshlaydi. Bog'cha yoshidagi bola endi o'z gavdasini yaxshi boshqara oladi. Uning harakati muvofiqlashtirilgan holda bo'ladi. Bu davrda bolaning nutqi jadal rivojlana boshlaydi, u yangiliklarni egallashga nisbatan o'z bilganlarini mustahkamlashga ehtiyoj sezadi, o'zi bilgan ertagini qayta-qayta eshitish va bundan zerikmaslik, shu davrdagi bolalarga xos xususiyatdir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlari jadal ravishda ortib boradi. 3-7 yoshli davrida bolalarning asosiy faoliyati quyidagi ketma-ketlikda kechadi:

predmetlarni o'rganishi;

individual predmetli o'yinlar, jamoa syujetli-rolli o'yinlar;

individual va guruhiiy ijod;

musobaqa o'yinlari;

muloqot o'yinlari;

uy mehnati.

Bog'cha yoshidagi bolalar nutqni bir muncha to'la o'zlashtirganlari va haddan tashqari harakatchanliklari tufayli ularda o'zlariga yaqin bo'lgan katta odamlar va tengdoshlari bilan munosabatda bo'lish ehtiyoji tug'iladi. Ular tor doiradan kengroq doiradagi munosabatlarga intila boshlaydilar. Ular endi bog'chadagi o'rtoqlari va qo'ni-qo'shnilarning bolalari bilan ham jamoa bo'lib o'ynashga harakat qiladilar.

Hamma narsani bilib olishga bo'lgan ehtiyoj kuchayadi. Bog'cha yoshidagi bola tabiatiga xos bo'lgan kuchli ehtiyojlardan yana biri, uning har narsani yangilik sifatida ko'rib, uni har tomonlama bilib olishga intilishidir.

Bog'cha yoshidagi bolalar hayotida va ularning psixik jihatidan o'sishida qiziqishning roli kattadir, qiziqish xuddi ehtiyoj kabi, bolaning biror faoliyatga undovchi omillardan biridir. Shuning uchun ham qiziqishni bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan murakkab psixik hodisa desa bo'ladi.

Bolaning kamol topishida qiziqishning ahamiyati shundaki, bola qiziqqan narsasini mumkin qadar chuqurroq bilishga intiladi va uzoq vaqt davomida qiziqqan narsasi bilan shug'ullanishdan zerikmaydi. Bu esa o'z navbatida bolaning diqqati hamda irodasi kabi muhim xislatlarni o'stirishga va mustahkamlashiga yordam beradi. 3-7 yoshli bolalarning psixik rivojlanishida badiiy-ijodiy faoliyat turi bo'lgan musiqaning ahamiyati ham juda kattadir. Musiqa orqali bolalar ashula aytishga, musiqa ohangiga mos ritmik harakatlar qilishga o'rganadilar.

8.2.O'yin maktabgacha tarbiya yoshida yetakchi faoliyat sifatida

Ma'lumki, bolaning yoshi ulg'ayib, mustaqil harakat qilish imkoniyati oshgan sari, uning atrofidagi narsa va hodisalar bo'yicha dunyoqarashi kengayib boradi. **Maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yindir.** Bu yoshdagi bolalarning o'yinlarini uchga bo'lish mumkin:

1)predmetli o'yinlar(15-20 minut o'ynaladi);

2)syujetli-rolli o'yinlar (30-60 minut o'ynaladi);

3) qoidali o'yinlar (1soatdan -2 kungacha davom etishi mumkin).

Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yin faoliyatlari masalasi asrlar davomida juda ko'p olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilib kelmoqda. Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlarining o'yin faoliyatlarida ildam qadamlar bilan olg'a qarab borayotgan sermazmun hayotimizning hamma tomonlarini aks ettirishga intiladilar.

Bola atrofidagi narsalar dunyosini bilish jarayonida ular bilan bevosita amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Bu o'rinda shu narsa xarakterliki, bola bilishga tashnaligidan atrofdagi o'zining xaddi sig'adigan narsalari bilangina emas, balki kattalar uchun mansub bo'lgan, o'zining kuchi ham yetmaydigan, xaddi sig'maydigan narsalar bilan ham amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Masalan: bola avtomashinani yoki tramvayni o'zi haydagisi, haqiqiy otga minib yurgisi, uchuvchi bo'lib, samolyotda uchgisi va rostakam militsioner bo'lgisi keladi. Tabiiyki, bola o'zidagi bunday ehtiyojlarning birortasini ham haqiqiy yo'l bilan qondira olmaydi. Bu o'rinda savol tug'iladi. Bolalarning tobora ortib borayotgan turli ehtiyojlari bilan ularning tor imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshilik qanday yo'l bilan hal qilinadi? Bu qarama-qarshilik faqatgina birgina faoliyat orqali, ya'ni, bolaning o'yin faoliyati orqaligina hal qilinishi mumkin. Buni quyidagicha izohlab berish mumkin:

birinchidan, bolalarning o'yin faoliyati qandaydir moddiy mashg'ulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyat emas. Shuning uchun bolalarni o'yinga undovchi sabab (motiv) kelib chiqadigan natija bilan emas, balki shu o'yin jarayonidagi turli harakatlarning mazmuniga bog'liqdir;

ikkinchidan, bolalar o'yin jarayonida o'z ixtiyorlaridagi narsalarni, o'zlarini qiziqtirgan, ammo kattalargagina mansub bo'lgan narsalarga aylantirib, xohlaganlaricha erkin faoliyatda bo'ladilar. Bolalarning o'yin faoliyatlari ularning jismoniy va

psixik jihatdan garmonik ravishda rivojlanishi uchun birdan-bir vositadir.

O'yin bolalar hayotida shunday ko'p qirrali faoliyatki, unda kattalarga mansub bo'lgan mehnat ham, turli narsalar haqida tafakkur qilish, xom-xayol surish, dam olish va xushchaqchaqlik jarayonlarining barchasi o'yin faoliyatida aniq bo'ladi. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, o'yin faqat tashqi muhitdagi narsa hodisalarni bilish vositasigina emas, balki qudratli tarbiya vositasi hamdir. Ijodiy va syujetli o'yinlarda bolalarning barcha psixik jarayonlari bilan birgalikda ularning individual xususiyatlari ham shakllanadi. Demak, bog'chadagi ta'lim-tarbiya ishlarining muvaffaqiyati ko'p jihatdan bolalarning o'yin faoliyatlarini maqsadga muvofiq tashkil qila bilishga bog'liqdir. Shunday qilib, o'yin bolalar xayoli tomonidan yaratilgan narsa emas, aksincha, bolalar xayolining o'zi, o'yin davomida yuzaga kelib, rivojlanadigan psixik jarayondir. Shuni ham ta'kidlash joizki, fan-texnika mislsiz rivojlanayotgan hozirgi davrda hayratda qoldiradigan narsalar bolalarga go'yo, bir mo'jizadek ko'rinadi. Natijada ular ham o'zlarining turli o'yinlari jarayonida o'xshatma qilib (ya'ni, analogik tarzda), har xil xayoliy narsalarni o'ylab topadilar (uchar ot, odam mashina, gapiradigan daraxt kabilar). Bundan tashqari, bolalarning turli xayoliy narsalarni o'ylab chiqarishlari yana shuni anglatadi-ki, ular o'zlarining har turli o'yin faoliyatlarida faqat atroflaridagi bor narsalarni emas, balki ayni chog'da ehtiyojlarini ham aks ettiradilar.

Bolalarning o'yin faoliyatlarida turli hayoliy va afsonaviy obrazlarni yaratishlari odamning (shu jumladan, bolalarning ham) tashqi muhitdagi narsa va hodisalarni aks ettirish passiv jarayoni emas, balki faol, ijodiy yaratuvchanlik jarayoni ekanligidan dalolat beradi.

Bolalar o'yin faoliyatining yana bir xususiyati bu o'yin jarayonida bolaning qiladigan xatti-harakatlari va bajaradigan rollarining ko'pincha umumiylik xarakteriga ega bo'lishidir. Buni shunday tushunish kerakki, bola o'zining turli-tuman o'yinlarida

faqat o'ziga tanish bo'lgan yolg'iz bir shofyorning, vrachning, militsionerning, tarbiyachining, uchuvchining xatti-harakatlarinigina emas, balki umuman shofyorlarning, vrachlarning, tarbiyachilarning hamda uchuvchilarning xatti-harakatlarini aks ettiradi.

Bu yoshdagi bolalar o'z vaqtining ko'p qismini o'yin bilan o'tkazadi, ayniqsa 3 yoshdan 6-7 yoshgacha o'yinlar ahamiyatli taraqqiyot yo'lini bosib o'tadi: predmetli-boshqaruv va ramziy o'yinlardan tortib, to qoidali syujetli-rolli o'yinlargacha. Bu yosh davrida barcha o'yin turlarini ko'rish mumkin.

Bu yosh davri davomida bolalarning quyidagi asosiy faoliyat turlari izchillikda takomillashib boradi: predmetlar bilan boshqarish o'yini, konstruktiv tipdagi individual predmetli o'yin, jamoaviy syujetli-rolli o'yinlar, individual va guruhiy ijod, o'yin-musobaqa, o'yin-muloqot, uy mehnati. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar asosan predmetlar, turli xil o'yinchoqlar bilan yolg'iz o'zlari o'ynaydilar. O'zlarining predmetli va konstruktorli o'yinlarida idrok, xotira, tasavvur, tafakkur jarayonlarini, shuningdek o'z harakat qobiliyatlarini takomillashtirib boradilar. Albatta, turmush tajribalari va faoliyatlari doirasi cheklangan kichik yoshdagi bolalar (ba'zan kichik guruh bolalari ham) o'zlarining o'yinlarida konkret odamlarni va ularning harakatlarini aks ettiradilar, xolos. Masalan, (oyisini, dadasini, akasini, tarbiyachisini va shu kabilarni). O'rta yoki katta bog'cha yoshidagi bolalarning o'yinlarida esa bunday obrazlar umumiylik xarakteriga ega bo'la boshlaydi. Sekin-asta o'rta maktabgacha davrga borib o'yin jamoaviy bo'lib boradi va unga ko'proq bolalar qo'shila boshlaydi. Bolalarning individual xususiyatlarini, ularning jamoa o'yinlari davomida kuzatish qulaydir. O'z o'yinlarida bolalar kattalarning predmetlarga munosabatinigina emas, balki ko'proq ularning o'zaro munosabatlarini ham aks ettiradilar va ularga taqlid etadilar. Shuningdek, jamoa o'yinlarida bolalar bir guruh odamlarning murakkab hayotiy faoliyatlarini aks ettiradilar. Masalan, «poyezd» o'yinini olaylik. Bunda mashinist, parovozga ko'mir

yoquvchi, provodniklar, kontrolyor, kassir, stansiya xodimlari va yo'lovchilar bo'ladi. Bolalarning mana shu kabi jamoa o'yinlari artistlarning faoliyatiga o'xshaydi. Chunki, jamoa o'yinidagi har bir bola o'z rolini yaxshi ado etishga intilishi bilan birga, o'yinning umumiy mazmunidan ham chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Bu esa, har bir boladan o'zining butun qobiliyatini ishga solishni talab etadi. Ma'lum rollarga bo'lingan jamoa o'yini, bolalardan qat'iy qoidalarga bo'ysunishini va ayrim vazifalarni talab doirasida bajarishni taqozo etadi. Shuning uchun bolalarning bunday jamoa o'yinlari psixologik jihatdan katta ahamiyatga ega. Chunki, bunday o'yinlar bolalarda irodaviylik, xushmuomalalik, o'yin qoidalariga, tartib-intizomga bo'ysungan va shu kabi boshqa ijobiy xislatlarni tarbiyalaydi va rivojlantiradi.

Eng asosiysi bu o'yinlarda kattalarning predmetli dunyoga nisbatan xulq-atvori takrorlanmaydi, odamlar orasidagi munosabatlarga, xususan, rollariga imitatsiya (taqlid) qilinadi. Bolalar ushbu munosabatlar asosida quriladigan rollarni va qoidalarni ajratadilar, o'yinda unga amal qilinishini qattiq nazorat qiladilar va o'zlari ham ularga rioya qilishga harakat qiladilar. Bolalarning syujetli-rolli o'yinlari turli mavzularda bo'lib, bolalar ular bilan hayotiy tajribasiga muvofiq yaxshi tanishdir. Bolalar tarafidan o'yinda qayta ijro etiladigan rollar – oilaviy (ona, ota, buvi, buva, o'g'il, qiz va h.k) yoki tarbiyaviy (enaga, bog'chadagi tarbiyachi) yoki ertak qahramonlari (bo'ri, ayiq, tulki, quyon, echki) yoki kasbiy (shifokor, komandir, uchuvchi). Rollarni ijro etuvchilar kattalar yoki bolalar yoki ularni o'rnini bosuvchi o'yinchoqlar, qo'g'irchoqlar bo'lishi mumkin.

Ushbu yosh davri taraqqiyot uchun zarur bo'lgan ikkita faoliyat turining boshlanishi bilan bog'langan: mehnat va o'qish. Bu yoshdagi bolalarning o'yin, mehnat va o'qishni o'zlashtirishlarini ketma-ketligi bosqichini aniqlash mumkin, bunda maktabgacha yosh davri tahlil maqsadida shartli ravishda 3ta davrga bo'linadi: kichik maktabgacha yosh davri (3-4 yosh), o'rta maktabgacha yosh davri (4-5 yosh) va katta maktabgacha

yosh davri (5-6 yosh). Ushbu bo'lish yosh davrlari psixologiyasida bolalarning psixologiyasi va xulq-atvoridagi jadal va sifatli o'zgarishlarni qayd etish uchun o'tkaziladi.

Kichik maktabgacha yoshdagilar hali, qoidaga muvofiq, yolg'iz o'ynaydilar. O'zlarining predmetli va konstruktorli o'yinlarida idrok, xotira, tasavvur, tafakkur va harakat qobiliyatlarini takomillashtirib boradilar. Ushbu yoshdagi bolalar syujetli-rolli o'yinlarida odatda kundalik hayotlarida kuzatadigan kattalarning harakatlarini qayta namoyon etadilar.

O'rta va katta maktabgacha yosh davrida syujetli-rolli o'yinlar rivojlanadi, biroq kichik maktabgacha yosh davridan o'yinlarga kiritiladigan va amalga oshiriladigan mavzulari, rollari, o'yin harakatlarining qoidalari bilan katta turli-tumanligi bilan farqlanadi. Tabiiy xarakterdagi ko'pgina predmetlar shartlilariga almashtiriladi va ramzli o'yin boshlanadi. Masalan, oddiy kubik o'yindan va unga ajratilgan roldan qat'iy nazar ramziy ma'noda mebellar va mashinalarni, odamlar va hayvonlarni namoyish etadi.

O'yinlarda asosiy rol qoidalarga rioya qilishga va munosabatlarga, masalan, subordinatsiyaga ajratiladi. Bunda birinchi marotaba liderlik paydo bo'ladi, bolalarda tashkilotchilik ko'nikma va malakalari rivojlanadi.

Shu bilan bir qatorda o'yinli individual faoliyatning ramziy shakllaridan yana biri rasm chizishdir. Unga sekin-asta ko'proq tasavvur, xayol va tafakkur qo'shilib boradi. Bola ko'rganlarini tasvirlashdan vaqti bilan bilganlarini, xotirasidagi va o'zi o'ylab topganlarini chiza boshlaydi. O'yin-musobaqalar alohida sinfga ajratiladi, unda yutuq va g'oliblik bolalarni juda jalb qiladi. Taxmin qilinishicha, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi shakllanadi va mustahkamlanadi.

Katta maktabgacha yosh davrida konstruktorlik o'yini mehnat faoliyatiga aylana boshlaydi, o'yin jarayonida bola turmushda zarur bo'lgan nimanidir yasaydi, yaratadi, quradi. Bolalar bunday o'yinlarda oddiy mehnat ko'nikma va malakalarini egallaydilar, ularda amaliy tafakkur faol rivojlanadi. Bola o'yinda ko'plab uy-

ro'zg'or asboblari va predmetlaridan foydalanishni o'rganadi. Unda o'z xatti-harakatlarini rejalashtirish qobiliyati paydo bo'ladi va rivojlanadi, ko'p harakatlari va aqliy operatsiyalari, tasavvur va xayoli takomillashadi.

Bu yosh davridagi bolalar ijodiy faoliyatdan tasviriy san'at ayniqsa, rasm chizishni yaxshi ko'radilar. Bolaning nimani va qanday ifodalashiga qarab, uning atrof olamdagi voqelikni qanday idrok qilishi, xotirasi, xayoli va tafakkurining o'ziga xosligi haqida mushohaza qilish mumkin. Rasmlar orqali bolalar tashqi olamdan olayotgan tassurotlari va bilimlarini yetkazishga harakat qiladilar. Rasmlar bolaning jismoniy va psixologik holatiga ko'ra o'zgarishi mumkin. (kasallik, kayfiyat). Aniqlanishicha, kasal bolalar chizgan rasmlar sog'lomlarnikidan ko'pgina jihatlar bilan farq qiladi.

Maktabgacha yosh davri badiiy-ijodiy faoliyatida musiqa muhim ahamiyatga ega. Bolalarga musiqiy asarlarni tinglash, musiqiy qatorlarni va tovushlarni turli asboblarda takrorlash quvonch bag'ishlaydi. Bu yosh davrida birinchi marotaba musiqa bilan jiddiy shug'ullanishga qiziqish paydo bo'ladi, u keyinchalik haqiqiy qiziqishga aylanishi va musiqiy qobiliyatni rivojlanishiga yordam beradi. Bolalar qo'shiq aytishga, musiqa ostida turli ritmik, raqs harakatlarini bajarishga o'rganadilar. Qo'shiq aytish musiqani anglash va vokal qobiliyatlarni rivojlantiradi.

Hech bir yosh davri ushbu yosh davridagidek shaxslararo hamkorlikning turli shakllarini talab qilmaydi, chunki u bola shaxsining turli jihatlarini rivojlanishi zarurati bilan bog'liq. Bu tengdoshlari, kattalar bilan hamkorlik, o'yinlar, muloqot va birgalikdagi mehnatdir. Bu yosh davri davomida bolalarning quyidagi asosiy faoliyat turlari izchillikda takomillashib boradi: predmetlar bilan boshqarish o'yini, konstruktiv tipdagi individual predmetli o'yin, jamoaviy syujetli-rolli o'yinlar, individual va guruhiy ijod, o'yin-musobaqa, o'yin-muloqot, uy mehnati. Maktabga chiqishdan bir yoki ikki yil avval ularga o'quv faoliyati qo'shiladi va 5-6 yoshli bola eng kamida faoliyatning 7-8 turiga

tortiladi, ularning har biri bolani o'ziga xos ravishda intellektual va axloqan rivojlantiradi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yinlari atrofdagi narsa va hodisalarni bilish quroli bo'lishi bilan birga, yuksak ijtimoiy ahamiyatga ham ega, o'zgacha qilib aytganda, o'yin qudratli tarbiya quroli hamdir. Bolalarning o'yinlari orqali ularda ijtimoiy foydali, ya'ni yuksak insoniy xislatlarni tarbiyalash mumkin. Agarda biz bolalarning o'yin faoliyatlarini tashqaridan kuzatsak, o'yin jarayonida ularning barcha shaxsiy xususiyatlari (xarakteri, kimning nimaga ko'proq qiziqishi, qobiliyati, irodasi, temperamenti) yaqqol namoyon bo'lishini ko'ramiz. Shuning uchun bolalarning o'yin faoliyatlari, ularni individual ravishda o'rganish uchun juda qulay vositadir. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar odatda o'zlari yolg'iz o'ynaydilar. Predmetli va konstruktorli o'yinlar orqali bu yoshdagi bolalar o'zlarining idrok, xotira, tasavvur, tafakkur hamda harakat layoqatlarini rivojlantiradilar. Syujetli-rolli o'yinlarda bolalar, asosan, o'zlari har kuni ko'rayotgan va kuzatayotgan kattalarning xatti-harakatlarini aks ettiradilar. 4-5 yoshli bolalarning o'yini asta-sekinlik bilan jamoa shakliga ega bo'lib boradi. Bolalarning individual xususiyatlarini, ularning jamoa o'yinlari davomida kuzatish qulaydir. O'z o'yinlarida bolalar kattalarning predmetlarga munosabatinigina emas, balki ko'proq ularning o'zaro munosabatlarini ham aks ettiradilar va ularga taqlid etadilar. Shuningdek, jamoa o'yinlarida bolalar bir guruh odamlarning murakkab hayotiy faoliyatlarini aks ettiradilar. Masalan, «poyezd» o'yinini olaylik. Bunda mashinist, parovozga ko'mir yoquvchi, provodniklar, kontrolyor, kassir, stansiya xodimlari va yo'lovchilar bo'ladi. Bolalarning mana shu kabi jamoa o'yinlari artistlarning faoliyatiga o'xshaydi. Chunki, jamoa o'yinidagi har bir bola o'z rolini yaxshi ado etishga intilishi bilan birga, o'yinning umumiy mazmunidan ham chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Bu esa, har bir boladan o'zining butun qobiliyatini ishga solishni talab etadi. Ma'lum rollarga bo'lingan jamoa o'yini, bolalardan qat'iy qoidalarga

bo'ysunishini va .ayrim vazifalarni talab doirasida bajarishni taqozo etadi. Shuning uchun bolalarning bunday jamoa o'yinlari psixologik jihatdan katta ahamiyatga ega. Chunki, bunday o'yinlar bolalarda irodaviylik, xushmuomalalik, o'yin qoidalariga, tartib-intizomga bo'ysungan va shu kabi boshqa ijobiy xislatlarni tarbiyalaydi va rivojlantiradi.

Katta bog'cha yoshida syujetli-rolli o'yinlar esa o'z mavzusining boyligi va xilma-xilligi bilan farqlanadi. Bu o'yinlar jarayonida bolalarda sardorlik xususiyati yuzaga kela boshlaydi, ularda tashkilotchilik ko'nikma va malakalari rivojlana boshlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shug'ullanadigan ijodiy faoliyatlar orasida tasviriy san'atning ham ahamiyati juda kattadir. Bolaning tasavvur etish xarakteriga ko'ra, uning atrof hayotni qanday idrok etishi, xotira, tasavvur va tafakkur xususiyatlariga baho berish mumkin. Katta bog'cha yoshdagi bolalar chizgan rasmlar ularning ichki kechinmalari, ruhiy holatlari, orzu, umid va ehtiyojlarini ham aks ettiradi.

Bu yoshdagi bolalar rasm chizishga nihoyatda qiziqadilar. Rasm chizish bolalar uchun o'yin faoliyatining o'ziga xos bir shakli bo'lib hisoblanadi. Bola avvalo ko'rayotgan narsalarini, keyinchalik esa o'zi biladigan, xotirasidagi va o'zi o'ylab topgan narsalarni chizadi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqa juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishishga harakat qilish xususiyati shakllanadi va mustahkamlanadi. Bu yoshdagi bolalarning eng yaxshi daqiqalari musobaqa o'yinlaridagi yutish va muvaffaqiyatlaridir. Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqalar juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivlari shakllanadi va mustahkamlanadi.

Katta bog'cha yoshida konstruktorlik o'yinlari asta-sekinlik bilan mehnat faoliyatiga aylanib boradi, o'yinda bola sodda mehnat ko'nikma va malakalarini egallay boshlaydi,

predmetlarning xossalarini anglay boshlaydi, amaliy tafakkur namunalari rivojlana boradi.

3-7 yoshli bolalarning psixik rivojlanishida badiiy-ijodiy faoliyat turi bo'lgan musiqaning ahamiyati ham juda kattadir. Musiqqa orqali bolalar ashula aytishga, musiqa ohangiga mos ritmik harakatlar qilishga o'rganadilar.

O'yin faoliyati bolalarni insoniyatning ijtimoiy tajribasini egallashning faol shakli bo'lgan ta'lim faoliyatiga tayyorlaydi. Odam birdaniga ijtimoiy tajribani o'zlashtirishga kirisha olmaydi. Ijtimoiy tajribalarni faol egallashi uchun odam, avvalo, yetarli darajada nutqni egallagan bo'lishi, ma'lum malakalar, uquvlar va sodda tushunchalarga ega bo'lishi kerak bo'ladi. Bularga bola yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, o'yin faoliyati orqali erishadi.

Bola bu davrda o'yin faoliyatidan tashqari boshqa faoliyatlar bilan, ya'ni mahsuldor faoliyat, mehnat faoliyati va o'qish faoliyati bilan ham shug'ullanadi. *Mahsuldor faoliyat turlari* (rasm chizish, plastilindan narsa yasash, qurish, yasash v. b.) predmetlarning muhim xususiyatlarini mavhumlashtirishga olib keladigan, borliqni o'ziga xos shaklda modellashtirish sifatida qaraladi. Mahsuldor faoliyat turlarida ijodiy amalga oshadigan ma'lum mazmun mavjud. I. Shapovalenkoning ta'kidlashicha, predmetli faoliyat doirasida vujudga keladigan tasviriy faoliyat maktabgacha yosh davrida o'yin shaklida rivojlanadi¹⁵. Natija, mahsulot, rasm uzoq vaqt ikkinchi darajasi hisoblanadi, borliqni qog'oz ustida modellashtiradigan o'yin sifatida rasm chizish jarayonining o'zi muhim hisoblanadi.

Qurish-yasash ishlari faoliyatni maxsus tashkil etishni talab qiladi, chunki unda qism munosabatlarini tushunish va idrok aniqligi zarur. Unda tayanch detallarni ajratish, namunani, qurish usullarini o'zlashtirish kabi vazifalar paydo bo'ladi. Qurish-yasash jarayonida muhim qobiliyatlardan biri faoliyatni rejalashtirish qobiliyati shakllanadi.

¹⁵ Шаповаленко И. Возрастная психология. -М.: ГАРДАРИКИ.2005. С.92.

O'qish va mehnat faoliyati elementlarining rivojlanishi. O'qish faoliyatining yangi bilimlarni o'zlashtirish kabi maxsus maqsadi mavjud. O'qish ko'nikmasi o'quv vazifalarini amaliy hayotiy vaziyatlardan ajratish va uni qabul qilishni nazarda tutadi. Maktabgacha yosh davrida o'qishning motivatsion asoslarini – bilishga qiziqish (qiziquvchanlikni) rivojlantirish muhim hisoblanadi. Didaktik o'yinlar bilish, o'quv faoliyatini shakllantiradigan o'yinning maxsus shaklidir.

Mehnat va o'quv topshiriqlari tufayli bajarilgan mahsuldor faoliyat turlarida maktabgacha yoshdagi bola shaxsining rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar yaratadi: natijaga erishish, xulq-atvorni boshqarish va rejalashtirish, o'z-o'zini baholash, yangi motivlar, mehnatsevarlik kabilarni shakllantiradi.

8.3. Bilish jarayonlarining rivojlanishi

Bog'cha yoshidagi bolalarda sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol, hissiyot va irodaning rivojlanishi jadal kechadi. Bola ranglarni hali bir-biridan yaxshi farq qila olmaydi. Unga ranglarning farqini bilishga yordam beradigan o'yinchoqlar, rangli kiyimlar, rangli xalqalar, qutichalar va shu singari o'yinchoqlar berish maqsadga muvofiqdir.

Bog'cha yoshidagi bolalar turli narsalarni idrok qilishda ularning ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi belgilariga (rangi va shakliga) asoslansalar ham, lekin chuqur tahlil qila olmaydilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar kattalarning yordami bilan suratlarni analitik ravishda idrok qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Bolalar suratlarni idrok qilayotganlarida kattalar turli xil savollar bilan ularni tahlil qilishga o'rgatishlari lozim. Bunda, asosan, bolalar diqqatini:

1. Suratning mazmunini (syujetini) to'g'ri idrok qilishga;
2. Suratning umumiy ko'rinishida har bir tasvirlangan narsalarning o'rnini to'g'ri idrok qilishga;
3. Tasvirlangan narsalar o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ri idrok qilishga qaratish kerak.

Diqqat har qanday faoliyatimizning doimiy yo'ldoshidir. Shuning uchun diqqatning inson hayotidagi ahamiyati benihoya kattadir. Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati asosan ixtiyorsiz bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning o'sib borishi uchun o'yin juda katta ahamiyatga ega. O'yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarini ilgari suradilar.

Bu yoshdagi bolaning xotirasi yangi faoliyatlar va bolaning o'z oldiga qo'ygan yangi talablari asosida takomillasha boradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning xotirasi ko'rgazmali, obrazli bo'lishi bilan xarakterlidir. Bolada ko'proq ixtiyorsiz esda qoldirish va ixtiyorsiz esga tushirish ustunlik qiladi. Bola so'zlarni hech qanday ma'nosiz takrorlayveradi. Ammo keyinchalik, kattalarning ta'sirida, ixtiyoriy esda qoldirish ham asta-sekin rivojlana boradi. Bola ravshan va emotsional rang-barang materialni oson esda qoldiradi.

Uch yashar bola taassurotlarini bir necha oy davomida esda saqlab tura olishga qodirdir. Xotiraning o'sishiga o'yinlar, turli mashg'ulotlar, she'r yodlash, ertak va hikoyalar aytish hamda sayr paytida kuzatish ishlarini olib borish yordam beradi. Ushbu yoshdagi bolalar yangi so'zlarni ham, hatto chet tillardagi so'zlarni ham osongina eslab qoladilar. Lekin, bolalar materialni oson esda qoldirsalar ham, ular ko'pining ma'nosiga yaxshi tushunmaydilar va ulardan nutqda foydalanishga qiynaladilar. Kattalarning vazifasi bolalarning mumkin qadar ko'proq so'zlarni va tasavvurlarni eslab qolishigagina emas, balki ular uchun tushunarli, foydali bo'lgan turli bilimlarni egallashiga erishishdan iborat. Bolalar bu xildagi bilimlardan o'z o'yinlarida, rasmlarida, ustozlari yoki kattalar bilan suhbatda foydalanadilar, bu bilimlar ularning aqliy va axloqiy o'sishlari uchun xizmat qiladi.

Bog'cha yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustunligicha qolaveradi. Masalan, bola juda berilib ertak eshitayotgan bo'lsa ham, xonaga birov kirib qolsa, uning diqqati ixtiyorsiz shu ertakdan chalg'iydi. Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlari uchun ahamiyatga ega bo'lgan, ularda kuchli taassurotlar qoldiradigan

va ularni qiziqtiradigan narsalarni beixtiyor eslarida olib qoladilar.

Bog'cha yoshidagi bolalarning tafakkuri va uning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatga ega. Tafakkur bolaning bog'cha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, *birinchidan*, bog'cha yoshidagi bolalarda turmush tajribasining nisbatan ko'payishi, *ikkinchidan*, bu davrda bolalar nutqining yaxshi rivojlangan bo'lishi, *uchinchidan* esa, bog'cha yoshidagi bolalarning erkin, mustaqil harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlaridir.

Bog'cha yoshidagi bolalarda har sohaga doir savollarning tug'ilishi, ular tafakkurining faollashayotganligidan darak beradi. Bola o'z savoliga javob topa olmasa yoki kattalar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik so'na boshlaydi. Kunlarning birida 7 yoshli Samira shunday savol berdi: "Odam uxlaganda ham nafas oladimi?", "Buvijon sizning muchalingiz nima?"

Odatda, har qanday tafakkur jarayoni biron narsadan taajjublanish, hayron qolish va natijada turli savollarning tug'ilishi tufayli paydo bo'ladi. Ko'pgina ota-onalar va ayrim tarbiyachilar agarda bolalar ortiqroq savol berib yuborsalar, *«ko'p mahmadona bo'lma»*, *«sen bunday gaplarni qayerdan o'rganding?»*, deb koyib beradilar. Natijada bola o'ksinib, o'z bilganicha tushunishga harakat qiladi. Ayrim tortinchoq bolalar esa hech bir savol bermaydilar. Bunday bolalarga turli mashg'ulotlar va sayohatlarda kattalarning o'zlari ham savol berishlari va shu bilan ularni faollashtirishlari lozim.

Har qanday tafakkur, odatda biron narsani taqqoslash, analiz va sintez qilishdan boshlanadi. Shuning uchun biz ana shu taqqoslash, analiz va sintez qilishni tafakkur jarayoni deb ataymiz. Sayohatlar bolalardagi tafakkur jarayonini faollashtirish va rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar tabiatga qilingan sayohatlarda turli narsalarni bir-biri bilan taqqoslaydilar, analiz hamda sintez qilib ko'rishga intiladilar. Agar 2 yashar bolaning so'z boyligi taxminan 250tadan 400tagacha bo'lsa, 3

yashar bolaning soʻz boyligi 1000tadan 1200tagacha, 7 yashar bolaning soʻz zahirasi 4000taga yetadi. Demak, bogʻcha yoshi davrida bolaning nutqi ham miqdor, ham sifat jihatidan ancha takomillashadi. Bogʻcha yoshidagi bolalar nutqining oʻsishi oilaning madaniy saviyasiga ham koʻp jihatdan bogʻliq.

Kattalar bolalar nutqini oʻstirish bilan shugʻullanar ekanlar, bogʻcha yoshidagi bolalarning baʼzi hollarda oʻz nutq sifatlarini toʻla idrok eta olmasliklarini unutmasliklari kerak. Bundan tashqari, bolalarda murakkab nutq tovushlarini bir-biridan farq qilish qobiliyati ham hali toʻla takomillashmagan boʻladi. Tili chuchuklikni tuzatishning eng muhim shartlaridan biri, bola bilan toʻla va toʻgʻri talaffuz etib, ravon til bilan gaplashishdir.

Respublikamizda B. R. Qodirov rahbarligida D. B. Hakimova tomonidan “5-7 yoshli bolalar bilish jarayonlarini rivojlanishining yosh va jins xususiyatlari” mavzusida tadqiqot olib borilgan¹⁶. D. B. Hakimovanning natijalariga koʻra, 5 yoshda psixologik belgilar kuchli namoyon boʻladi, bir xil psixik belgilar oʻgʻil bolalar va qizlarda turli yosh davrlarida, turli darajada namoyon boʻlishi aniqlandi.

8.4. Kattalar va tengdoshlari bilan muloqot

Bogʻcha yoshidagi bolalar shaxsining shakllanishiga koʻra, bu davrni uch bosqichga ajratish mumkin:

birinchi davr bu 3-4 yosh oraligʻida boʻlib, bola emotsional jihatdan oʻz-oʻzini boshqarishning mustahkamlanishi bilan bogʻliqdir;

ikkinchi davr bu 4-5 yoshni tashkil qilib axloqiy oʻz-oʻzini boshqarish;

uchinchi davr esa shaxsiy ishchanlik va tadbirkorlik xususiyatining shakllanishi bilan xarakterlanadi.

Maktabgacha yosh davridagi bolalarning kattalar bilan muloqoti ularda nutqning rivojlanishi hisobiga chuqurlashadi.

¹⁶Хакимова Д.Б. Половозрастные особенности развития познавательной сферы детей 5-7 лет. Автореф....к. пс.н. Ташкент.2011.-24 с.

M. I. Lisina maktabgacha yoshdagi bolani kattalar bilan muloqotining vaziyatdan tashqari xarakterini ta'kidlab, uning 2 shaklini ko'rsatgan¹⁷. Bola 3-4 yoshga to'lganida hamkorlik o'rniga muloqotning bilish shakli shakllanadi. Vaziyatdan tashqari bilish muloqoti shakllanadi. Muloqotning bu shaklida yetakchi motiv bilishdir. Bunda kattalar bilan hamkorlik qilib tevarak-atrof bilan tanishadi, kattalar bilan "nazariy hamkorlik" jarayoni amalga oshadi. Bola hayvonlar, narsalar, planetalar, nimadan yasalganligi haqida juda ko'p "Nima uchun?" degan savollar beradi. Kattalar bola tomonidan bilim manbai sifatida idrok qilinadi, savollariga va o'ziga jiddiy munosabatda bo'lishni, hurmatni talab qiladi. Bu ehtiyojning muhimligi shundaki, bu yoshdagi bolalarga xos bo'lgan tez xafa bo'luvchanlikda namoyon bo'ladi.

Bola 6-7 yoshga to'lganda muloqotning oliy shakli vaziyatdan tashqari shaxsiy muloqotga o'tiladi. Bunda bola kattalarga oila haqida, qayerda ishlashi, nima ish qilishi haqida savollar bera boshlaydi. Endi kattalar bola uchun ijtimoiy bilish manbai sifatida namoyon bo'ladi. Bolaning kattalar bilan muloqoti hamdardlik, o'zaro bir-birini tushunish, qarashlarning umumiyligiga intilish kabilar bilan chuqurlashadi.

Uch yoshda bolada tengdoshlari bilan muloqotda emotsiyalar, ifodali qarashlardan foydalanadi. 3-4 yoshli bola uchun tengdoshi birgalikdagi amaliy faoliyatning ishtirokchisiga aylanadi, uning individual xarakterologik xislatlarini sherigi payqamaydi. 4 yoshda tengdoshi muloqot sherigiga aylanadi. 4-5 yoshda sherigini o'zi bilan teng mavjudot sifatida ko'rib o'zini u bilan taqqoslaydi. 5-7 yoshga kelib tengdoshi bolaning ko'z o'ngida individuallikka aylanadi, u bola uchun muhim suhbatdoshga aylanadi, muloqotning ko'pchilik ko'rsatkichlari bo'yicha kattalardan o'zib ketadi. Bola o'zini va tengdoshini bir butun shaxs sifatida idrok qiladi, unga shaxsiy munosabat bildiradi.

S. A. Axundjanova tomonidan "Maktabgacha yoshdagi bolaning turli muloqot vaziyatlarida nutqi funksiyalari va shakllari

¹⁷Лисина М. И. Проблема онтогенеза общения. С. 89-100.

xususiyatlari” mavzusidagi tadqiqotida aniqlanishicha, bu yosh davrida nutq shakllarininng rivojlanishida syujetli-rolli o‘yinlar jarayonida muloqot bilan birgalikda tengdoshlari bilan mahsuldor faoliyat turlari ham qulay sharoit hisoblanadi¹⁸. Bunday faoliyat turlari maqsadga yo‘nalganligi, ma’lum darajada ixtiyoriylikni talab qiladi. Bajarilayotgan harakatlarning mazmunini va harakat predmeti tavsifini nutqda mos aks ettirish uni muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblanadi.

E. Z. Usmanova rahbarligida **B. B. Nurullayeva** tomonidan “Maktabgacha yoshdagi bolalarni tafakkurini modellashtirish faoliyatining tengqurlar bilan muloqotda rivojlanishi” mavzusida ilmiy tadqiqot olib borilgan¹⁹. **B. B. Nurullayevaning** tadqiqotida aniqlanishicha, maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkurning modellashtiruvchi faoliyati bu yosh davri uchun xos bo‘lgan faoliyat bo‘lib, unda bolalarning intellektual imkoniyatlari to‘liq namoyon bo‘ladi. Bu yosh davrida tengdoshlari bilan muloqot tafakkurning modellashtiruvchi faoliyatini o‘zlashtirishning asosiy shartidir. Modellashtirish vazifalarini birgalikda hal qilish tashqi predmetli faoliyatning ichki rejaga o‘tishiga imkon tug‘diradi. Bola tengdoshini modellashtirishga o‘rgatib, ushbu faoliyatni egallashning sifat jihatidan yangi darajasiga o‘tadi, diadada o‘zaro ta’sir qilish sheriklarning o‘zaro rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

8.5. Asosiy psixologik yangilik

Maktabgacha yosh davrida psixik funksiyalardan xotira juda yaxshi rivojlanadi. Tafakkur tasavvurlar orqali namoyon bo‘la boshlaydi. Jamiyat, tabiat va dunyoning tashqi ko‘rinishi haqida dunyoqarashning kurtaklari shakllana boshlaydi. Bola tevarakat-atrofni tarbtiblashtirishga va tushunishga intiladi.

¹⁸ Ахунджанова С.А. Особенности форм и функций речи дошкольника в различных ситуациях общения. Автореф.....к. пс.я. -М.: 1987. -17 с.

¹⁹ Нуруллаева Б.Б. Развитие моделирующей мыслительной деятельности дошкольников в общении со сверстниками. Автореф.....к.пс.и. -Т. 2009.-25 с.

Bola va kattalar orasidagi yangi munosabatlar, *kattalar obrazi* bolaning xatti-harakatlarini ma'lum tomonga yo'llaydi, bu esa bola shaxsi rivojlanishida barcha yangi psixologik tuzilmalarning paydo bo'lishida asos hisoblanadi. Maktabgacha tarbiya yoshi – xulq-atvor shaxsiy mexanizmlarining rivojlanishi, shaxsning dastlabki shakllanishi davridir.

Bu yosh davrida motivatsion-ehhtiyojlar sohasining rivojlanishi ro'y beradi. Maktabgacha yosh davrida motivlar mavjud vaziyat bilan bog'liq xohishlar tarzida, anglanmagan xarakterga ega bo'ladi. Ilk bolalik va maktabgacha yosh davrida bolaning xulq-atvorini kattalarning "mumkin", "mumkin emas", "yaxshi", "yomon" kabi fikrlari boshqaradi.

Maktabgacha davrda axloqiy tushunchalar borgan sari qat'iylasha boradi. Axloqiy tushunchalar manbai sifatida, ularning ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanayotgan kattalar, shuningdek, tengdoshlari ham bo'lishi mumkin. Axloqiy tajribalar asosan muloqot, kuzatish, taqlid qilish jarayonida, shuningdek, kattalarning ayniqsa, onalarning maqtovi va tanqidlari ta'sirida o'tadi va mustahkamlanadi. Bola doimo baho, ayniqsa maqtovl olishga harakat qiladi. Bu baho va maqtovlar bolaning muvaffaqiyatga erishishga bo'lgan harakatlarining rivojlanishida, shuningdek, uning shaxsiy hayoti hamda uning kasb tanlashida ahamiyati juda kattadir.

Bog'cha yoshidagi bolalarda muloqotning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu shaxsiy va ishbilarmonlik motivlaridir. Shaxsiy muloqot motivlari bu bolani tashvishga solayotgan ichki muammolari bilan bog'liq, ishbilarmonlik motivlari esa u yoki bu ishni bajarish bilan bog'liq bo'lgan motivlardir. Bu motivlarga asta-sekinlik bilan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash bilan bog'liq bo'lgan o'qish motivlari qo'shiladi. Bu motivlar ilk bolalik davridan boshlanib, yuzaga keladigan bolalarning tabiiy qiziquvchanligi o'rniida paydo bo'ladi. O'zini namoyon qilish motivlari ham bu yoshda yaqqol namoyon bo'ladi. Bu motiv, asosan, bolalarning syujetli-rolli o'yinlarida asosiy rolni egallashga, boshqalar ustidan rahbarlik qilishga intilishda,

musobaqaga kirishishga, nima bo'lganida ham yutishga harakat qilishlarida ko'rinadi.

Maktabgacha yosh davri bolalari uchun kattalar beradigan baho juda muhim. Bolalar birinchi navbatda ma'naviy axloq me'yor va qoidalarini, o'z majburiyatlariga munosabat, kun tartibiga rioya etish, hayvon va narsalar bilan muomala qilish me'yorini egallaydilar. Bunday me'yorlarni egallash bu yoshdagi bolalar uchun qiyin hisoblanib, ularni yaxshi o'zlashtirishi uchun syujetli-rolli o'yinlar yordam berishi mumkin. Bog'cha yoshining oxirlariga kelib, ko'pchilik bolalarda aniq bir axloqiy qarashlar tarkib topadi, shuningdek, odamlarga munosabat bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy sifatlar jumladan: kishilarga nisbatan diqqat-e'tiborli, mehribon bo'lish xususiyati ham shakllanadi. Katta yoshdagi bolalar ko'p hollarda o'z xatti-harakatlari sabablarini tushuntirib bera oladilar.

3-3,5 yoshlar oralig'ida bolalar o'zlarining muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklariga o'z munosabatlarini bildiradilar va bu munosabat, asosan, ularning o'zlariga beradigan yuqori baholari asosida shakllanadi. 4 yoshli bolalar esa o'z imkoniyatlarini real baholay oladilar. Lekin, 4-5 yoshli bolalar hali shaxsiy xususiyatlarini idrok etishga va baholashga qodir emaslar, shuningdek, o'zlari haqida ma'lum bir xulosani bera olmaydilar. O'z-o'zini anglash layoqati katta bog'cha yoshidan rivojlanib, avval u qanday bo'lganini va kelajakda qanday bo'lishini fikrlab ko'rishga harakat qiladi. Bu esa bolalar beradigan *«Men kichkina paytimda qanday bo'lgan edim?»*, *«Men katta bo'lganimda qanday bo'laman?»* singari savollarida ko'rinadi. Kelajak haqida fikr yuritib, bolalar kelgusida kuchli, jasur, aqlli va boshqa qimmatli insoniy fazilatlarga ega bo'lishga harakat qiladilar.

Kichik va o'rta bog'cha yoshida bola xarakterining shakllanishi davom etadi. U asosan, bolalarning kattalar xarakterini kuzatishlari asosida tarkib topadi. Shu yillardan boshlab, bolada ahamiyatli hisoblangan – iroda, mustaqillik va tashabbuskorlik kabi ahamiyatli shaxsiy xususiyatlar rivojlana

boshlaydi. Katta bog'cha yoshida bola atrofidagi odamlar bilan turli faoliyatlarda muloqot va munosabatlarga kirishishga o'rgana boshlaydi. Bu esa unga kelajakda odamlar bilan muloqotga kirisha olishida, ish bo'yicha va shaxsiy munosabatlarini samarali o'rnatishda foyda keltiradi. Bolaning atrofidagi kishilar bilan bo'lgan munosabatlari, asosida turli xil motivlar yotadi. Bularning hammasi bolaning individualligini tashkil etib, uning boshqa bolalardan nafaqat intellekti, balki axloqiy motivatsion jihatdan farqlanadigan shaxsga aylantiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsi rivojlanishining asosiy o'zgarishlari, ularning o'z shaxsiy sifatleri, layoqatlari, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarini anglash, o'zini-o'zi anglashi kabi hislarning yuzaga kelishi hisoblanadi.

Bu yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishida ularning otionalari haqidagi fikrlari va ularga beradigan baholari nihoyatda ahamiyatlidir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning xayoli asosan, ularning turli-tuman o'yin faoliyatlarida o'sadi. Biroq, shu narsa diqqatga sazovorki, agar bog'cha yoshidagi bolalarda xayol qilish qobiliyati bo'lmaganda edi, ularning xayoli ham xilma-xil bo'lmas edi. Bog'cha yoshidagi bolalarling xayollari turli xil mashg'ulotlarda ham o'sadi. Masalan, bog'cha yoshidagi bolalar loydan turli narsalar yasashni, qumdan turli narsalar qurib o'ynashni va rasm solishni yaxshi ko'radilar, Ana shunday mashg'ulotlar bolalar xayolining o'sishiga faol ta'sir qiladi.

Bog'cha yoshidagi bolalar xayolining o'sishiga faol ta'sir qiluvchi omillardan yana biri ertaklardir. Bolalar hayvonlar haqidagi turli ertaklarni eshitganlarida shu ertaklardagi obrazlarga nisbatan ma'lum munosabatlari yuzaga keladi.

Bog'cha yoshidagi bolalarda yoqimli va yoqimsiz his-tuyg'ular g'oyat kuchli va juda tez namoyon bo'ladi. Bu yoshdagi bolalarning his-tuyg'ulari ko'p jihatdan ularning organik ehtiyojlarining qondirilishi va qondirilmasligi bilan bog'liqdir. Bu ehtiyojlarning qondirilmasligi sababli bolada noxushlik (yoqimsiz), norozilik, iztiroblanish tuyg'ularini qo'zg'aydi.

Katta bog'cha yoshidagi bolalarning burch hissi «nima yaxshi-yu?», «nima yomon?»ligini anglashlari bilan ularning axloqiy tasavvurlari orasida bog'liqlik bor. Katta odamlar tomonidan buyurilgan biror topshiriqni, bajarganlarida mamnunlik, shodlik tuyg'ulari paydo bo'lsa, biron tartib qoidani buzib qo'yganlarida xafalik, ta'bi xiralik hissi tug'iladi.

Shuningdek, bog'cha yoshidagi bolalarda ma'naviy hissiyotlardan o'rtoqlik, do'stlik va jamoachilik hislari ham yuzaga kela boshlaydi. Bolaning bog'cha yoshidagi davrida estetik hissiyotlari ham ancha tez o'sadi. Bog'cha yoshidagi bolalarda estetik hislarning namoyon bo'lishini, ayniqsa, ularning chiroyli, yangi kiyim-bosh kiyganlarida juda yaqqol ko'rish mumkin.

Bu yosh davrida o'yin bilan bog'liq bo'lmagan faoliyatni amalga oshirish tendensiyasi shakllanadi. Bu tendensiya zamonaviy tarixiy sharoitda ijtimoiy muhim va baholanadigan faoliyatni bajarish, o'quvchi bo'lish, o'qish istagida namoyon bo'ladi.

M. Sh. Rasuleva o'z ilmiy izlanishlarida katta maktabgacha va kichik maktab yosh davrida burch hissini shakllantirish masalasiga asosiy e'tiborni qaratgan bo'lib, maktabgacha yosh davridayoq bolaning bilish jarayonlari va hissiy-irodaviy sohasiga maqsadli yo'naltirilgan ta'sir orqali burch hissini rivojlantirish mumkin deb hisoblaydi ²⁰. Muallifning fikricha, katta maktabgacha yoshdagi bolalarning burch haqidagi bilimlari hajm va mazmun jihatidan kichik maktab yoshidagilardan farq qiladi. Katta maktabgacha yosh davrida bu tasavvurlar o'yin faoliyati bilan bog'liq bo'lib, kattalar, tengdoshlari va kichik yoshdagilar bilan bo'lgan munosabatlar doirasida chegaralansa, kichik maktab yosh davridagi o'quvchilarda esa burch haqida ko'p qirrali (o'qish, mehnat, jamoaviy) faoliyat bilan bog'liq bo'lgan birmuncha to'liqroq bilim mavjudligini ko'rish mumkin [97].

²⁰Расулева М.Ш. Формирование чувства общественного долга у старших дошкольников и младших школьников: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. - Тбилиси: Тбилисский государственный университет, 1986. - 19 с.

Diffisil bolalar emotsional sohasi xususiyatlari esa L. V. Nazirova ishlarida ko'rinadi. Uning fikricha, kattalar tomonidan qo'llaniladigan nohaq jazolash, hujum, ayblov diffisil bolada salbiy affektiv kechinmalarni vujudga keltiradi²¹. Bu holatning doimiy takrorlanishi aqliy faoliyat jarayonidagi buzilishni determinatsiyalovchi emotsional zo'riqish va xavotirlilikni keltirib chiqaradi. Yuqori xavotirlanish nerv tizimi ishini susaytirib, fikrlash faoliyati samaradorligining pasayishiga sabab bo'ladi. Undan tashqari L. V. Nazirova diffisil bolalarda xavotirlanishning yuqori ko'rsatkichlari, salbiy hissiy kechinmalar, himoyasizlik, o'z-o'ziga ishonchsizlik, adovat hislari mavjud bo'lishini ta'kidlaydi [77].

Shunday qilib, maktabgacha yosh davrida o'yin yetakchi faoliyat bo'ladi. Bu davr nutqning rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi. Bola va kattalar orasidagi yangi munosabatlar, *kattalar obrazi* bolaning xatti-harakatlarini ma'lum tomonga yo'llaydi, bu esa bola shaxsi rivojlanishida barcha yangi psixologik tuzilmalarning paydo bo'lishida asos hisoblanadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Maktabgacha yosh davrida ijtimoiy vaziyat o'zgarishining o'ziga xosligi nimalardan iborat?
2. Bu yosh davridagi o'yinning parametrlarini tavsiflang?
3. Maktabgacha yosh davrida bilish jarayonlarining rivojlanishi qanday kechadi?
4. Maktabgacha yosh davridagi bolaning tengdoshlari va kattalar bilan muloqotining o'ziga xosligi nimalardan iborat?
5. Maktabgacha yosh davridagi asosiy psixologik tuzilmalarni tavsiflang.

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollar:

1. Maktabgacha yosh davri necha yoshni o'z ichiga oladi?
 - a) 3-6 yosh;

²¹Назырова Л.В. Особенности эмоциональной сферы диффисильных детей 7-9 лет. Автореф. дис... канд. психол. наук. – Т.: НУУЗ, 2001. – 20 с.

b) 2-7 yosh;

*c) 3-7 yosh;

d) 1-6 yosh.

2. Maktabgacha yosh davrida yetakchi faoliyat:

a) mehnat;

b) chizish;

*c) o'yin;

d) o'qish.

3. Maktabgacha yosh davrida senzitiv hisoblanadi:

a) qaysarlik;

b) o'zini namoyon qilish;

c) aytganini qildirish;

*d) nutqning rivojlanishi.

4. Maktabgacha yosh davrida yangi psixologik tuzilma:

a) kichik emasligini boshqalarga ko'rsatish;

*b) *kattalar obrazi* bolaning xatti-harakatlarini ma'lum tomonga yo'llaydi;

c) yuqori xavotirlanish nerv tizimi ishini susaytiradi;

d) Katta odamlar tomonidan buyurilgan biror topshiriqni bajarganlarida mamnunlik, shodlik tuyg'ulari paydo bo'ladi.

5. Maktabgacha yosh davrida inqirozning belgilari

a) tortinqchoqik, agressivlik, uyatchanlik;

*b) qiyshanglash, qiliq qilish, masxarabozlik qilish;

c) diqqatni to'play olmaslik, giperaktivlik, deprivatsiya;

d) affilyatsiya, appersepsiya, akkomadatsiya.

Reja:

1. Maktab ta'limiga psixologik tayyorgarlik va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
2. Maktabga moslashish.
3. Kichik maktab yoshida yetakchi faoliyat.
4. Kichik maktab yoshida asosiy psixologik yangilik.
5. O'smirlik davriga o'tishdagi inqiroz.

Tayanch tushunchalar: kichik maktab yoshi, o'quvchi, maktab ta'limi, psixologik tayyorgarlik, o'quv faoliyati, shaxsiy tayyorgarlik, intellektual tayyorgarlik, harakat tayyorgarligi.

9.1. Maktab ta'limiga psixologik tayyorgarlik va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi ko'p jihatdan ularning maktabga tayyorgarlik darajalariga bog'liq. Bolaning maktabda o'qishga tayyorligi quyidagilarni o'z ichiga oladi.

1. Shaxsiy tayyorgarlik

Motivatsion sohaning rivojlanganlik darajasi. Bilishga qiziqishning mavjudligi. Ijtimoiy munosabatlar tizimida o'zining maxsus o'rni bo'lishiga intilish, muhim baholanadigan faoliyatni bajarish o'quvchi bo'lish;

Motivatsion tayyorgarlik. Katta bog'cha yoshdagi bolalar asosan, maktabda o'qish uchun ehtiyoj sezadilar, lekin bu xohish va ehtiyoj motivi turlicha bo'lishi mumkin. *"Menga chiroyli forma, daftar, qalam va ruchkalar sotib olib berishadi", "Maktabda o'rtoqlarim ko'p bo'ladi va men ular bilan mazza qilib o'ynayman", "Maktabda uxlatishtimaydi"*. Bunday motivlarni bolalarga odatda ota-onalar singdiradilar. Maktabning tashqi ramzlari, shubhasiz bolalarni juda qiziqtiradi, lekin bu maktabda muvaffaqiyatli o'qish uchun asosiy sabab bo'la olmaydi. Ota-onalar, pedagog, tarbiyachilar tomonidan bolalarga bilish, o'rganish motivlarini singdirilishi maktabda muvaffaqiyatli o'qish omili bo'lib xizmat qila oladi. *"Men otamga*

o'xshagan bo'lishim uchun o'qishim kerak", "Yozishni juda yaxshi ko'raman", "O'qishni o'rganaman", "Maktabda qiyin misollarni yechishni o'rganaman"- bunday motivlar to'g'ri motivatsion tayyorgarlikka misol bo'la oladi.

"O'quvchining ichki pozitsiyasi" bolaning maktab ta'limiga tayyorligi ko'rsatkichi sifatida psixologik yangi tuzilma bo'lib, kattaroq ijtimoiy mavqeni egallash ehtiyoji, bilish ehtiyojining o'zgarishida namoyon bo'ladi.

ixtiyoriy sohaning rivojlanishi: ixtiyoriy diqqat, ixtiyoriy xotira, namuna bo'yicha, qoida bo'yicha harakat qilish.

2. Intellektual tayyorgarlik

Tevarak-atrofdagi ma'lumotlarni olish, bilimlar zaxirasining mavjudligi; idrok va ko'rgazmali-obrazli tafakkurning ma'lum darajada rivojlanganligi. Umumlashtirish darajasi — narsa va hodisalarni farqlash va umumlashtira olish ko'nikmasi.

Nutqning ma'lum darajada rivojlanganligi; Ko'pincha aqliy tayyorgarlik deyilganda bolaning dunyoqarashi, jonli tabiat, insonlar va ularning mehnatlari haqidagi bilimlari tushuniladi. Ushbu bilimlar maktab beradigan ta'limga asos bo'lishi mumkin, lekin so'z boyligi, ma'lum xatti-harakatlarni bajara olish layoqati bolaning maktabga aqliy tayyorgarligining asosiy ko'rsatkichi bo'la olmaydi. Maktab dasturi bolalardan taqqoslay olish, tahlil eta olish, umumlashtira olish, ma'lum bir xulosa chiqara olish, shuningdek, yetarli darajada rivojlangan boshqa bilish jarayonlarini ham talab etadi. Masalan, 6-7 yoshli bola tabiat haqida ayrim hodisalarnigina emas, balki organizmning tabiat bilan bog'liqligini va o'zaro ta'sirini ham tushunishi va o'zlashtirishi mumkin. 6-7 yoshli bolalar aqliy rivojlanishning natijasi bo'lib, yuqori darajada rivojlangan ko'rgazmali obrazli tafakkur bilan bola atrof olamdagi predmetlarning asosiy xususiyatlarini va predmetlar orasidagi bog'liqlikni ajrata olishidir. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, ko'rgazmali-harakatli va ko'rgazmali-obrazli tafakkur nafaqat 6-7 yoshli bolalar, balki kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ham aqliy rivojlanishida asosiy vazifani bajaradi.

3. Harakat tayyorgarligi.

- mayda motorika;
- katta harakatlarni amalga oshirish (qo'l, oyoq, tana)

4. O'quv faoliyatiga tayyorgarlik:

kattalarni diqqat bilan eshita olish va uning ko'rsatmalarini aniq bajarish.

- topshiriqni mustaqil bajarish;
- chalg'ituvchi omillarga e'tibor bermasdan topshiriqni bajarishga kirishish.

Bola avvalo maktabga *jismoniy* jihatdan tayyor bo'lishi kerak. 6 yoshli bolalarning anatomik-fiziologik rivojlanishi o'ziga xos tarzda kechadi. Bu yoshda bola organizmi jadal rivojlanadi. Uning og'irligi oyiga 150dan 200gacha, bo'yi esa 0,5 sm gacha ko'payadi. 6 yoshli bolalar turli tezliklarda, tez va yengil yugura oladilar. Ular sakrash, konkida yugurish, chang'ida uchish, suzish singari harakatlarni ham bimalol bajarishlari mumkin. Musiqa bo'yicha mashg'ulotlarda esa xilma-xil ritmik va plastik harakatlarni bajaradilar, turli mashqlarni aniq, tez, yengil va chaqqon bajara oladilar.

6-7 yoshli bolalar nerv sistemasini mustahkamlash, ularni surunkali kasalliklardan xalos etish, ko'rish va eshitish qobiliyatiga alohida e'tibor berish, shuningdek, umurtqa pog'onasining to'g'ri rivojlanishiga ahamiyat berish, nihoyatda muhim. Kattalar shu yoshdagi bolalar bilan ish olib borar ekanlar, bu yoshdagi bolalar organizmi hali o'sishi davom etayotganligini doimo hisobga olishlari lozim. Masalan, bolani majburan yozishga o'rgatish hali barmoq muskullari to'liq rivojlanmaganligi sababli ularga ma'lum darajada zarar keltirishi, bolaning chiroyli yoza olmasligi esa, o'z-o'zidan bolani o'ziga nisbatan ishonchini yoki o'qishga nisbatan qiziqishini kamayishiga olib kelishi mumkin.

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi nafaqat uning aqliy va jismoniy tayyorgarligi, balki shaxsiy, ijtimoiy-psixologik tayyorgarligiga ham bog'liq.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'rtog'ining salbiy xususiyatlarini ko'pchilik va begonalar o'rtasida bimalol ayta olish xususiyatiga ega bo'ladilar. Bu esa axloqi va odobi jihatidan tanqidga uchrayotgan bolani o'rtoqlari jamosiga qo'shilishdan bosh tortishiga yoki umuman maktabga kelishni istamasligiga sabab bo'lishi mumkin. Shu sabab bolani o'rtoqlari va ustozlari tomonidan tanqidga

uchramaydigan darajada axloq-odob qoidalariga o'rgatish ahamiyati jihatidan kam bo'lmagan axloqiy tayyorgarlik hisoblanadi. Bolani maktabga irodaviy tayyorgarligi uni yangi kun tartibiga amal qilishida, dars jarayonida qunt bilan bilimlarni o'zlashtirishida, uy vazifalarini bajarishida o'z yordamini ko'rsatadi. Maktabga o'qish uchun kelayotgan bola yangi ijtimoiy mavqeini – turli majburiyatlari va huquqlari bo'lgan va unga turli talablar qo'yiladigan – o'quvchi mavqeini olish uchun tayyor bo'lmog'i lozim. Ushbu xohish va harakat bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi uchun tabiiy ravishda asos bo'la oladi. Bolaning endi o'zini katta bo'lganini, bog'cha bolasi emas, balki ma'lum bir majburiyatlari bor o'quvchi bo'lishini anglashi, jiddiy faoliyat bilan shug'ullanayotganligini bilishi nihoyatda muhim. Bolaning maktabga borishini istamasligi ham salbiy holat hisoblanadi. Maktabga shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik bolalarda tengdoshlari, o'qituvchilari bilan munosabatga kirisha olish xususiyatini shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Har bir bola bolalar jamoasiga qo'shila olishi, ular bilan hamkorlikda harakat qila olishi, ba'zi vaziyatlarda ularga yon bosib, boshqa vaziyatlarda yon bosmaslikka erisha olishi zarur. Ushbu xususiyatlar bolaning maktabdagi yangi sharoitlarga tez moslasha olishini ta'minlab beradi. 6-7 yoshli bolalar o'qishidagi asosiy qiyinchilik shundaki, ko'pincha bu yoshdagi bolalar o'qituvchini uzoq vaqt davomida tinglay olmaydilar, o'quv harakatlariga uzoq vaqt o'z diqqatlarini qarata olmaydilar. Bunga sabab, faqat, shu yoshdagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanmaganligida emas, balki bolaning kattalar bilan muloqotga kirisha olish xususiyatiga ham bog'liq. Chunki, shu xususiyati rivojlangan bolalar erkin muloqotga kirisha oladilar, qiziqtirgan narsalar haqida so'ray oladilar. Natijada ularning o'qishga bo'lgan qiziqishlari ortadi va o'qituvchi gapirayotgan narsalarni diqqat bilan uzoq vaqt eshita oladilar. Demak, bolaning maktabga tez moslashishi va muvaffaqiyatli o'qishida shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarligining ham ahamiyati juda katta.

Bu davrda bolalarda avvalo bilish sohalari, so'ngra esa emotsional motivatsion yo'nalish bo'yicha ichki shaxsiy hayot boshlanadi. U yoki bu yo'nalishdagi rivojlanish obrazlilikdan ramzlikkacha bo'lgan bosqichlarni o'taydi. Obrazlilik deyilganda

bolalarning turli obrazlarni yaratishi, ularni o'zgartirishi va erkin harakatga keltirishi, ramzlilik deyilganda esa belgilar tizimi (matematik, lingvistik, mantiqiy va boshqalar) bilan ishlash malakasi tushuniladi. Maktabgacha yosh davrda ijodkorlik jarayoni boshlanadi. Ijodkorlik layoqati, asosan, bolalarning konstruktorlik o'yinlarida, texnik va badiiy ijodlarida namoyon bo'ladi. Bu davrda maxsus layoqatlar kurtaklarining birlamchi rivojlanishi ko'zga tashlana boshlaydi. Maktabgacha davrda tasavvur, tafakkur va nutq umumlashadi. Bu esa bu yoshdagi bolalarda tafakkur qilish omili sifatida ichki nutq yuzaga kelayotganligidan dalolat beradi. Bilish jarayonlarining sintezi bolaning o'z ona tilini to'liq egallashi asosida yotadi. Bu davrda nutqning shakllanish jarayoni yakunlana boshlaydi. Nutq asosidagi tarbiya jarayonida bolada sodda axloq me'yorlari va qoidalar egallaniladi. Bu me'yor va qoidalar bola axloqini boshqaradi.

Kichik maktab davri 6-7 yoshdan 9-10 yoshgacha davom etadi. Uning psixikasi bilim olishga yetadigan darajada rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolaning muhim xususiyatlaridan biri, unda o'ziga xos ehtiyojlarning mavjudligidir. Bu ehtiyojlar o'z mohiyatiga ko'ra faqat muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga qaratilmay, balki o'quvchilik istagini aks ettirishdan ham iboratdir. Shu ehtiyojlar asosida bolaning o'z portfeliga, shaxsiy o'quv qurollariga, dars tayyorlash stoliga, kitob qo'yish javoniga ega bo'lish, kattalardek har kuni maktabga borish istagi yotadi. Ana shu ehtiyoj bola shaxsining shakllanishida, shuningdek, uning ijtimoiylashuvida katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Bu davrda bola, fan asoslarini o'rganish uchun biologik va psixologik jihatdan tayyor bo'ladi. Fiziologlarning fikriga ko'ra, 7 yoshga kelib bolaning katta miya yarim sharlari ma'lum darajada rivojlangan bo'ladi. Lekin bu yoshda inson miyasining psixik faoliyatni rejalashtirish, boshqarish, nazorat qilish kabi murakkab shakllariga javob beradigan maxsus bo'limlari hali to'liq shakllanib bo'lmagan bo'ladi. (miyaning bu qismlari 12 yoshda rivojlanib bo'ladi.) Miyaning boshqaruv funksiyalarini to'liq shakllanib bo'lmaganligi kichik maktab yoshidagi bolalarning xulq-atvorida,

faoliyatlarini tashkil etishlarida va emotsional sohalarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Ayrim 6 yoshli bolalar ota-onasining xohishi bilan hali o'qishga tayyor bo'lmay turib, maktab ostonasiga qadam qo'yishadi. Afsuski, o'qish davomida aqliy-ruhiy zo'riqish oqibatida turli xil kasalliklarga chalilib, jismoniy va psixik rivojlanishda nuqsonlar paydo bo'ladi. Bunday bolalarda eng avvalo miya strukturasi va nerv psixik jarayonlarining maktabda o'qish uchun to'liq yetishmaganligi, ko'ruv harakat koordinatsiyasi va kichik motorikaning rivojlanmaganligi, mantiqiy fikr mahsuldorligining pastligi kuzatiladi. Undan tashqari motivatsiya, irodaviy jihatlarining ayniqsa, ixtiyoriy diqqat va xotiraning shakllanmaganligi, xatti-harakatlarni ixtiyoriy boshqaruvdagi muammolar, bir so'z bilan aytganda hali "O'quvchi ichki pozitsiya"sining shakllanmaganligi maktabda o'qishga tayyor bo'lmagan bolalarning muqaffaqiyatli o'zlashtirib ketishlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Pedagoglar, ota-onalar bolalarni erta maktabga berishning foyda yoki zarari to'g'risida o'ylaganlarida inson miyasi rivojlanishining neyrofiziologik qonuniyatlarini ham alohida e'tiborga olishlari lozim. Bolani erta o'qish, yozish, sanashga o'rgatib uning bilish jarayonlari zo'riqtirilsa, bolaning emotsional hissiy rivojlanishi uchun zarur bo'lgan miya quvvatining tanqislashuviga sabab bo'ladi. Bundan bolalarning emotsional hissiy jarayonlarining kechishida yoki jismoniy rivojlanishida kamchiliklar sodir bo'ladi. Bunday holatda energiya taqsimlanishining majburan buzilishi sodir bo'lib, u 7-8 yoshli bolalarni qo'rquv, agressivlik yoki giperaktivlik holatlariga olib keladi. Bu bolani maktabda o'qishga tayyorlash kerak emas degan fikr emas, lekin bolaning aqliy rivojlanishiga erta o'qishni, sanashni, yozishni o'rgatish bilangina erishib bo'lmaydi. Ma'lumki, rivojlanish qonuniyatiga ko'ra, har qanday taraqqiyot ko'rgazmali obrazlilikdan abstrakt mantiqiylikka qarab boradi. Agar bola xali o'qishga aqliy, ma'naviy-ruhiy jihatdan tayyor bo'lmay turib, unga harf va raqamlarni yozish, o'qish o'rgatilsa psixik rivojlanishning teskari tomonga ketishiga sabab bo'ladi. Psixolog olimlarning fikricha, psixik va evolyutsiya taraqqiyot qonunlari ham fizik qonunlardek buzilmas, hamda universaldir. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib aytish mumkinki, neyrofiziologik jihatdan ixtiyoriy diqqat va o'qish uchun

zarur bo'lgan ko'plab miyada kechadigan jarayonlar asosan 7-8 yoshda (aqliy yoshi o'zib ketgan bolalarda olti yoshda ham) shakllanadi. Ya'ni shu yoshda bola 45 minutlik aqliy mehnatga tayyor bo'ladi.

Maktabda o'qishning boshlanishi 7 yoshda bo'ladigan to'rtinchi fiziologik krizis bilan mos keladi(bola organizmida jadal bo'yni o'sishi, ichki organlarning kattalashuvi, vegetativ o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lgan keskin endokrin o'zgarishlar ro'y beradi).

6-7 yoshli maktabga tayyor bolada *"Men shuni xohlayman"* motividan *"Men shuni bajarishim kerak"* motivi ustunlik qila boshlaydi. Maktabda birinchi sinfga kelgan har bir o'quvchida psixik zo'riqish kuchayadi. Bu nafaqat uning jismoniy salomatligida, balki xatti-harakatida ham, masalan, ma'lum darajada qo'rquvning kuchayishi, irodaviy faollikning susayishida namoyon bo'ladi.

Bolaning ijtimoiy munosabatlar tizimi va faoliyatidagi kardinal o'zgarishlar uning organizmidagi barcha tizimlar va funksiyalaridagi o'zgarishlarga to'g'ri kelib boladan kuchli zo'riqish va o'z ichki imkoniyatlaridan to'liq foydalanish zaruriyatini taqazo etadi. Maktabga tayyor bo'lgan boladagi ushbu o'zgarishlar salbiy oqibatlarni olib kelmay, aksincha uning yangi sharoitlarga muvaffaqiyatli moslashuviga yordam beradi. O'qituvchining munosabat uslubi o'quvchining faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar tez chalg'iydilar, uzoq vaqt diqqatlarini bir narsaga qarata olmaydilar, ta'sirchan hamda emotsional bo'ladilar. Kichik maktab yoshidagi o'quvchi faolligining asosan uch xil ko'rinishi mavjud bo'lib, bular: jismoniy, psixik va ijtimoiy faollikdir. **Jismoniy faollik**- sog'lom organizmning harakat qilishga bo'lgan turli mavjud to'siqlarni yengishdagi tabiiy ehtiyojdir. Bu yoshdagi bolalar nihoyatda serharakat bo'ladilar. Bu jismoniy harakat bolaning atrofdagi narsalarga qiziqish bilan qarayotganligi, ularni o'rganishga intilayotgani bilan ham bog'liqdir. Bolaning jismoniy va psixik faolligi o'zaro bog'liqdir. Chunki, psixik sog'lom bola harakatchan bo'ladi, charchagan, siqilgan bola esa deyarli hech narsa bilan qiziqmaydi. **Psixik faollik** - bu normal rivojlanayotgan bolaning atrof olamdagi predmetlarni, insoniy munosabatlarni bilishga nisbatan qiziqishdir. Psixik faollik deganda, bolani o'zini bilishga nisbatan ehtiyoji ham

tushuniladi. Maktabga birinchi bor kelgan bolada qator qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ularning, avvalo, bir qancha maktab qoidalariga bo'ysunishi qiyin kechadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun eng qiyin qoida bu dars vaqtida jim o'tirishdir. O'qituvchilar o'quvchilarning doimo jim o'tirishlariga harakat qilishadi, lekin kam harakatli, passiv, quvvati kam bo'lgan o'quvchigina dars jarayonida uzoq vaqt jim o'tira oladi.

Birinchi sinfnng birinchi kunlaridan boshlab bola yengishi kerak bo'lgan bir qancha qiyinchiliklarga uchraydi. Bu qiyinchiliklar: maktab hayotini o'zlashtirish, yangi kun tartibini yaratish va unga moslashish, u uchun yangi bo'lgan sinf jamoasiga qo'shilish, xatti-harakatlarini chegaralovchi qoidalarni qabul qilish, o'qituvchi bilan munosabatlarni o'rnatish, oilaviy munosabatlarni qabul qilish h.z. Bunday vaziyatlarda kattalar, ya'ni ustoz va ota-onalar bolalarga albatta yordam berishlari zarur.

9.2.Maktabga moslashish

Birinchi bor maktabga kelgan bola hali o'zini to'liq anglashi va o'z xatti-harakatlarini aniq bilishi qiyin. Faqat o'qituvchigina bolaga me'yorlar qo'yishi, ularning xatti-harakatlarini baholashi, o'z xatti-harakatlarini boshqalar bilan moslashtirishga sharoit yaratishi mumkin. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan qo'yiladigan yangi talablar va shartlarni qabul qiladilar, shuningdek, ularning qoidalariga to'la amal qilishga harakat qiladilar.

Maktabga qabul qilingan bolalarning hayoti birmuncha qiyinlashib boradi. Birinchi kunlardan boshlab o'quvchi bir qancha qiyinchiliklarni boshdan kechiradi: yangi maktab muhitiga moslashish; yangi kun tartibini ishlab chiqish; yangi tengdoshlari jamoasiga kirishish; xulq-atvorda ko'pgina cheklov va ustanovkalarni qabul qilish, o'qituvchi bilan munosabat o'rnatish, oilaviy vaziyatlarda yangi munosabatlarning uyg'unligini ta'minlash. Shu bilan birga o'quvchi yangi huquqlarga ham ega bo'ladi: kattalar uning o'quv topshiriqlariga, dars qiladigan joyiga va o'quv qurollariga hurmat bilan munosabatda bo'ladi.

Qulay sharoitlarda o'quv vaziyatlarini qabul qilish, egallash ikki oy (ba'zan bir yilgacha) davom etadi. Sevikli va g'amxo'r ota-onalar farzandining "o'quvchi bo'lish" imkoniyatini qadrlab, o'quv faoliyati talablari majmuasini egallashga yordamlashmoqlari dardkor:

Bunday qiyin vaziyatda bolani o'zi mustaqil eplaydi deb, o'z xoliga tashlab qo'yish mumkin emas, lekin bunda boladagi tashabbuskorlik cheklanishi mumkin.

Ota-onaning qo'llab-quvvatlashi maktabda beriladigan topshiriqlarga yuqori qiziquvchanlik tarzida portfelini yig'ish, keyingi kunga tayyorlanish tarzida bo'lishi mumkin. "O'qituvchi aytgan topshiriqlarning" barchasini aniq bajarishga farzandining intilishini tushunish bilan qabul qilish lozim. O'qituvchilar va o'quv dasturlarining takomillashtirilmagani haqida fikrni keyinga qoldirgan ma'qul.

O'g'il bolalar va qizlar rivojlanish tempidagi o'zgarishlar saqlanib qoladi. Qiz bolalar hamma tomondan rivojlanishda o'g'il bolalardan oldinga o'tib oladilar.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning axloqiy onglari I va IV sinfdagi o'qish mobaynida muhim o'zgarishlarga uchraydi va axloqiy sifatlar, bilim va tasavvurlar sezilarli darajada boyiydi.

Bola o'quv faoliyatida o'qituvchi rahbarligida insoniy an'analar asosida harakat qilishga o'rganadi, o'z irodasini o'quv maqsadlariga erishish uchun mashq qildiradi. O'quv faoliyati boladan nutq, diqqat, xotira, tasavvur va tafakkurini kerakli darajada rivojlanishini talab etgan holda, bola xulq-atvorining rivojlanishi uchun yangi sharoitlarni yaratadi. Kichik maktab davri bu anglangan va ixtiyoriy xatti-harakatlarga o'tish davridir. Bola faol ravishda o'zini o'zi boshqarishga, qo'yilgan maqsadlarga ko'ra o'zining faoliyatini tashkil etishga o'rganish davridir. Kichik maktab davrida xatti-harakatlarning yangi shakllarini paydo bo'lishi bevosita o'quv faoliyati bilan bog'liqdir. Hech bir o'qituvchi maktabga birinchi bor kelgan boladan o'zi o'rgatmagan arifmetik misol va masalalarni yechishni talab etmaydi, lekin afsuski, juda ko'p o'qituvchilar ulardan qunt bilan o'qishni, uyushqoqlikni, ma'suliyatlilikni, tartibga aniq rioya etishni talab etadilar. Vaholanki, ushbu ko'nikmalar o'qituvchi

tomonidan ma'lum odat va malakalarga o'rgatilganidan so'nggina paydo bo'ladi.

Ixtiyoriy ravishda harakat qilish layoqati butun kichik maktab davri davomida shakllanadi. Psixik faoliyatning oliy shakli singari ixtiyoriy xatti-harakatlar ularning shakllanishini asosiy qonuniga bo'ysunadi. Unga ko'ra yangi xatti-harakatlar ,avvalo, kattalar bilan bo'lgan umumiy faoliyatda yuzaga kelib, bola shunday xatti-harakatlarni tashkil etish imkoniyatlarini o'rganadi va shundan keyingina u bolaning individual xatti-harakat usuliga aylanadi. Kattalar bolalarni amaliy jihatdan o'z vaqtlarini to'g'ri taqsimlash borasida yaxshi o'qish, o'ynash, sayr qilish va boshqa narsalar bilan shug'ullanish qoidalariga o'rgatadilar. Demak, oilada bola u bilan hisoblashadigan, maslahatlashadigan yangi bir o'rinni egallaydi. Kichik maktab davri bu ijobiy o'zgarishlar va yangilanishlar davridir. Shuning uchun ham rivojlanishning shu bosqichida har bir bola erishgan muvaffaqiyatlar darajasi nihoyatda muhim hisoblanadi. Agar shu yoshda bola bilish, o'rganish quvonchini his etmasa, o'qish malakalarini egallay olmasa, do'stlashishni bilmasa, o'ziga nisbatan, o'z imkoniyat va layoqatlariga nisbatan ishonchli bo'la olmasa, bu ishlarni kelgusida amalga oshirish qiyinroq bo'lib, boladan yuqori ruhiy va jismoniy zo'riqishni talab etadi.

Bu davrga kelib bola atrofidagilar bilan o'zaro munosabatda ma'lum bir natijalarga erishgan, o'zi xohlayotgan narsalarni hamda, o'z sinfi va oilasida o'zi egallagan o'rnini aniq biladigan bo'ladi. Shuningdek, u o'zini-o'zi boshqarish malakasiga ega bo'ladi, vaziyat va holatga qarab ish yurita oladi. Bu yoshdagi bolalar xatti-harakatlari va motivlari ularning o'zlariga beradigan baholariga qarab *«Men yaxshi bolaman»* emas, balki bu xatti-harakatlar o'zgalar ko'z o'ngida qanday namoyon bo'lishiga qarab baholanishini tushuna boshlaydilar. Bola maktabda noaniqlikka duch kelsa, kattalarning xatti-harakatlari ma'nosini tushunmasa unda taqlidchanlik rivojlanadi. Bolaning taqlidchanligi ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'lishi mumkin. Ixtiyorsiz taqlidchanlik ustoz va sinfdoshlarining xatti-harakatlarini o'zlashtirishga olib keladi. Bunda xatti-harakatlarni anglamagan ravishda egallaydi. Shuni hamisha yodda saqlash lozimki, bola ixtiyorsiz ravishda nafaqat chiroyli va kerakli narsalarga, balki turli salbiy ko'rinish va holatlarga ham taqlid qilishi mumkin. Ixtiyoriy

taqlidchanlik irodaviy zo'riqishni talab etadi. Bunday vaziyatlarda bola maqsadga yo'naltirilgan ravishda u yoki bu xatti-harakatni amalga oshiradi, bu xatti-harakatlarini qoida, namuna etalonga moslashtirishga intiladi. O'qituvchi boladagi ixtiyoriy taqlidchanlik xususiyati orqali ularda samarali ijtimoiy odat va xislatlarni rivojlantirishi mumkin. Har qanday xatti-harakat va faoliyatda o'qituvchi bolani baholaydi, o'quvchi shu baholash asosida esa o'z-o'zini baholashga o'rganib boradi.

Bolaning ustoziga bo'lgan munosabati yomon baho olib xafa bo'lgan taqdirda ham ijobiy bo'lib, unga ishonch bilan qarashi saqlanib qolaveradi. 3-4 sinflarda o'quvchilarda o'rtoqlari va sinfdoshlari o'rtasida mavqeli bir o'rinni egallashga harakat yuzaga kelib, o'rtoqlari fikrlariga asoslanish paydo bo'ladi.

O'qishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish (2-3 sinflarda) o'qish mazmunini va bilimlarni egallash yo'llariga qiziqishning yuzaga keltirilishi bilan mustahkamlanishi mumkin. Bunday holda kichik maktab davrining oxirlarga borib o'qishga nisbatan motivatsiyaning pasayishi ko'zga tashlanmaydi. Kichik maktab davrida maqsadni qo'yish shu bilan xarakterlanadiki, o'quvchi o'qituvchi tomonidan berilgan maqsadlarni qabul qilishga tayyor bo'ladi. Kichik maktab davrida o'quvchining o'z xatti-harakatlarini o'qituvchi qo'ygan maqsad va vazifalarga moslashtirishi sinfdan-sinfga ko'tarilgan sari kuchayib boradi. Bu o'quvchining maktab qoidalariga amal qilishida, sinfdagi vazifalarini bajarishida ko'rinadi. O'quvchi darsdagi va darsdan tashqari o'z vaqtini mustaqil tashkil etish borasidagi maqsadlarining ahamiyatini belgilashni o'rganib boradi. Bu uy vazifalarini bajarish tartibiga amal qilishda ko'rinadi. Mustaqil ravishda o'qituvchi tomonidan qo'yilgan maqsadlardagi oraliq maqsadlari tizimini masalan, masalani yechishning o'z yo'llari va bosqichlarini mustaqil aytib bera oladi, shuningdek, oraliq maqsadlarga erishish vositalarini belgilay oladi. Kichik maktab davrida maqsad qo'yishning murakkab xarakteri birinchi sinf o'quvchisining irodaviy xatti-harakatlari bilan bog'liqligi tadqiq etilgan²². Yuqorida ko'rsatib o'tilganlar kichik maktab davridagi o'quvchilarning motivatsion sohasi o'zgarib borishini, maktabgacha

²²Котирло В.К. Развитие волевого поведения у дошкольников. Киев, 1971, С.179-182.

davrda bo'lgan umumiy bilish va motivlarning ijtimoiy yo'nalganligi aniqlashib, "o'quvchi mavqe'i"ni egallashiga, ya'ni maktabga borishga intilish, bu pozitsiya qondirilganidan so'ng esa yangi munosabatlarning – o'quv motivlari va bir qadar murakkab shaklda bo'lgan ijtimoiy motivlarning yuzaga kelishidan dalolat beradi. Kichik maktab davrining oxirlariga kelib o'quvchilarda o'quv-bilish motivlari, ya'ni faqat yangi bilimlarnigina emas, hatto umumiy qonuniyatlarni emas, balki yangi bilimlarni topishning aynan biron bir yo'llarini egallashga qiziqish shakllantirilgan bo'lishi lozim. Ushbu motivlarning shakllantirilishi kichik maktab yoshidagi bolalarning o'rta maktabga tayyorgarligining zaruriy jihati hisoblanadi.

O'qish faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchining aql-idroki, sezgirligi, kuzatuvchanligi, eslab qolish va esga tushirish imkoniyatlarining rivojlanishi uchun muhim shart-sharoitlar yaratadi, hisoblash malakalarini shakllantiradi. Shu yoshdagi bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofligi, aniqligi, xayolining yorqinligi, xotirasining kuchliligi, tafakkurining yaqqolligi o'zining qiziquvchanligi, ishonuvchanligi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi.

Kichik maktab davrida o'qish faoliyati bilan shug'ullanish, jumladan, moddiy narsalarning har xil xossalari bilan tanishish sezgilarning o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda asosan farq qila olish, ko'rish va eshitish sezgilari ayniqsa tez o'sadi. 7-10 yoshli bolalarda ranglarning tuslarini sezish 45% ortishi, 10-12 yoshgacha bolalarda esa 65%gacha ortishi rus olimlari tomonidan aniqlangan. Kichik maktab o'quvchilarini rasm chizishga o'rgatish ranglarni farqlash sezgirligining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ohanglarni farq qilish sezgirligi, ayniqsa bolalarga musiqa va ashula o'rgatish jarayonida kuchli suratda o'sadi. Sezgilarning o'sishida shuningdek, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining ham ahamiyati katta. Aniq harakat qilishga jalb etuvchi mashqlar bolalarning muskul-harakat sezgilarini o'stiradi.

Kichik maktab davriga kelib idrokning hamma turlari asosan ta'lim-tarbiya tufayli mazmun, aniqlik, ravshanlik jihatdan ko'p darajada takomillashadi. Mazkur yoshdagi bolalar o'z idroklarining aniqligi, ravonligi, o'tkirligi bilan boshqa yosh

davrdagi insonlardan keskin farq qiladi. Ular har bir narsaga berilib, o'ta sinchkovlik bilan qarashlari sababli idrokning muhim xususiyatlarini o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Birinchi sinfga kelgan bola predmetlarning rangi, shakli va kattaligini, ularni makonda joylashishini bilish bilan birga ularni taqqoslay oladi. Maktabda muvaffaqiyatli o'qish uchun bola sensor rivojlanganlik darajasining yuqori bo'lishi juda muhim hisoblanadi. Maktab yoshiga kelib, normal rivojlanayotgan bolalar rasm va suratlar real hayotni aks ettirayotganligini yaxshi tushunadilar. Shuning uchun ham surat va rasmlarda nimalar aks etganini real hayotga taqqoslagan holda bilishga harakat qiladilar. Bola rasmlarda atrof-hayotdagi narsalarni kichiklashtirib tasvirlanganligini anglay biladi. Bu tasvirlar bolalarda estetik va badiiy didni rivojlantiradi. Chunki, bola shu rasmlar orqali olam go'zalligini, uning turfa ranglardan iborat ekanligini anglaydi, ajratadi va o'z munosabatini bildiradi. Ta'lim-tarbiya jarayonida bolalarda ixtiyoriy idrok va kuzata olish qobiliyati o'sadi. Kuzata bilish muvaffaqiyatli o'qish uchun zarur shartlardan biridir. O'quvchilarda kuzata bilish qobiliyati ularning tafakkuri, irodasi, qiziqish, havaslari bilan birgalikda o'sib boradi. Bu yoshdagi o'quvchilar o'z idroklarini mustaqil idora eta oladilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilari katta yoshdagi odamlardan deyarli qolishmasdan to'g'ri chiziqni ko'z bilan chamalab teng ikki bo'lakka bo'la oladilar, narsa va chiziqlarni katta-kichikligiga qarab taqqoslay oladilar, narsalarning fazoda turgan o'rnini, ularning qaysi biri yaqinroq yoki uzoqroq, qaysi biri balandroq yoki pastroq joylashganini ko'z bilan chamalab, shu masofani bosib o'tish uchun talab qilinadigan vaqtni ham taxminan hisoblay oladilar.

Maktab ta'limiga tayyorlanayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shartli barqaror bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida diqqatni irodaviy zo'r berish bilan boshqarish va vaziyatga moslash imkoniyati yaxshi bo'lmaydi. Buning asosiy sababi, ularda ixtiyoriy diqqatning kuchsizligi va beqarorligidir. Bolalarda ixtiyorsiz diqqat ko'proq rivojlangan bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari materiallarining yaqqolligi, yorqinligi, jozibadorligi, o'quvchida beixtiyor his-tuyg'ularni uyg'otadi va kuchli irodaviy zo'riqishsiz fan asoslarini egallash imkonini beradi. 1-

2 sinf o'quvchilari diqqatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning yetarlicha barqaror emasligidir. Shuning uchun ham ular o'z diqqatlarini uzoq muddat muayyan narsalarga qarata olmaydilar va diqqat obyektlari ustida uzoq tura olmaydilar. Ta'lim jarayoni kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ixtiyoriy, barqaror, mustahkam, kuchli, faol, ongli diqqatni rivojlantirishga qulay shart-sharoit yaratadi. Bilim olish jarayonida mustaqil aqliy mehnat qilish, misol-masalalar yechish, mashqlar bajarish, takrorlash irodaviy zo'r berish jarayonida ixtiyoriy, ongli diqqat tarkib topadi.

O'quv faoliyati boladan berilgan o'quv materiallarini esda saqlab qolishni talab etadi, o'qituvchi o'quvchisiga nimalarni eslab qolishi zarurligi haqida ko'rsatmalar beradi. O'quvchi nimani eslab qolishi kerakligini takrorlaydi, uni tushunib olishga harakat qiladi. Lekin bu yoshda ixtiyorsiz xotira, shubhasiz, ustunlik qiladi. Bolaning xotirasida saqlab qolishini asosan uning ishga bo'lgan qiziqishi belgilab beradi. O'quv materialini tushunish, eslab qolishning asosiy sharti hisoblanadi. Birinchi signal sistemasi ikkinchi signal sistemasidan birmuncha ustunligi tufayli kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda mantiqiy xotiradan ko'ra ko'rgazmali, harakatli xotira ustunlik qiladi. Shuning uchun ham ular nazariy qonun va qoidalardan, mavhum tushunchalardan ko'ra yaqqol ma'lumotlar, axborotlar, voqea va hodisalarni, obrazlar va narsalarni tezroq hamda mustahkamroq eslab qoladilar va uzoq muddat esda saqlaydilar. Kichik maktab yoshidagi bolalar ta'lim olish munosabati bilan mantiqiy, ya'ni ma'nosiga tushunib esda qoldirish qobiliyati o'sib boradi. Esda qoladigan materialning hajmi kengayib boradi, materialning mazmunini tushunish ham chuqurlashadi va murakkablashadi. Ba'zan boshlang'ich sinf o'quvchilari, hatto mazmuni tushunarli bo'lgan materialni ham ma'nosiga e'tibor bermasdan, mexanik ravishda o'rganib oladilar.

Respublikamizning psixolog olimi E. G'. G'oziyevning fikriga ko'ra, buning sabablari quyidagilar²³: 1) ularning mexanik xotirasi boshqa xotira turlariga qaraganda yaxshiroq rivojlangani uchun ham ma'lumotlarni aynan, o'zgarishsiz eslab qolish imkonini beradi; 2) o'quvchilar o'qituvchi qo'ygan vazifani anglab

²³G'oziyev E.G'. Ontogenezpsixologiyasi. –T. Noshir.2011.

yetmaydilar, natijada uning "to'g'ri tushuntirib ber" degan talabini so'zma-so'z takrorlash deb biladilar; 3) ularning nutq boyligini yetishmasligi (ilmiy atamalar, til qonuniyatlarini bilmasligi) materialni ijodiy to'ldirish, unga qo'shimcha qilish imkoniyati yo'qligi uni so'zma-so'z qaytarishni osonlashtiradi; 4) o'quvchilar matnni to'g'ri usullar bilan eslab qolishni bilmaydilar. Bunday holat shu yoshdagi bolalarda albatta bo'lishi kerak emas. Mexanik esda qoldirish ko'pincha o'qituvchilar o'quvchilarida mantiqiy xotirani o'stirishga yetarli e'tibor bermagan hollarda bo'lishi mumkin. Ta'lim jarayonida o'quv materialining ma'nosini, mohiyatini, turli mulohazalarni, dalillarni, ilmiy asoslarini eslab qolish va esga tushirish orqali o'quvchilarda mantiqiy xotira takomillashadi. Birinchi sinfdan boshlab ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati tez rivojlana boshlaydi. O'qish jarayoni uchun ixtiyoriy esda qoldirish ham, ixtiyoriy esga tushirish ham barobar talab etiladi. Busiz o'qish jarayonining normal bo'lishi mumkin emas. O'quvchilardan faqat o'rganib, bilib olishgina emas, balki o'rganib bilib olganini xotirlay olish ham talab etiladi. O'quv materialini muayyan sistema bilan xotirlash faqat ixtiyoriy esga tushirish yo'li bilan bo'lishi mumkin.

O'quvchilar tushuncha va qoidalarni ta'riflab berolmay qolganlarida yoki ta'riflash mumkin bo'lmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan ko'rsatib beradilar. Dars jarayonida o'qituvchi turli vaziyatlarni tasavvur qilishni so'raydi. Bu holat, albatta, biron-bir yordamchi qurollar-predmetlar, maketlar, sxemalar bo'lgan taqdirdagina o'quvchi tasavvurini rivojlantirishi mumkin. Aks holda bu yoshdagi bolalar mustaqil tasavvur, harakatlar qilishga qiynaladilar. Kichik maktab davrida tasavvur asosan bolalar rasm chizayotganlarida, shuningdek, ertak va hikoyalar to'qiyotganlarida rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'z xayollari va tasavvurlariga asoslangan holda qiziqarli ertak va hikoyalarni o'zlari mustaqil ravishda to'qiy oladilar. Kichik maktab yoshidagi bolalar tasavvuri juda keng va xilma-xil bo'ladi. Ayrim o'quvchilar real borliqni tasavvur etsalar, boshqalari esa fantastik obraz va vaziyatlarni tasavvur etadilar. Shu bois kichik maktab yoshidagi bolalarni realistlar va fantazyorlarga ajratish mumkin. Bolalar ko'pincha

o'zlariga ma'lum siymolar, syujetlardan foydalangan holda yangi obrazlarni tasavvur etadilar, yaratadilar. Juda ko'p multfilmlar ana shunday bolalarning tasavvurlari asosida yaratilgan. Turli tasavvurlar zahirida ularning qo'rquvni yengishi, do'st topishi, xursandchilik hislari yotadi. Bundan tashqari, tasavvur terapevtik natijaga olib keluvchi faoliyat sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin. Bola real hayotda qiyinchiliklarga duch kelib, ulardan chiqib keta olmagan holatda ham ko'pincha xayolga beriladi. Masalan, mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan bola o'zining hamma havas qiladigan oilasi, uyi bo'lishini, bu uyga o'g'rilar kelib qolsa, u qahramonlik qilishini tasavvur qiladi. O'z tasavvurida yaxshi yoki yomon holatlarni boshidan kechirgan bola o'zining kelgusi xatti-harakatlari motivatsiyasi uchun zamin tayyorlaydi. Kattalarga nisbatan bo'lgan tasavurning bolalar hayotidagi ahamiyati juda katta. Bola tasavvur qilib atrof-hayotni chuqurroq bila boshlaydi, o'z-o'zining shaxsiy tajribasidan tasavvur yordamida chetga chiqq oladi, ijodiy layoqati rivojlanadi, shaxsiy xususiyatlarining rivojlanishiga xizmat qiladi. Maktabning birinchi sinfiga kelgan bolada xayol yetarli darajada rivoj topgan bo'ladi va u xilma-xil tasavvurlarning kattagina zaxirasiga ega bo'ladi. O'qish jarayonida u faqat idrok va xotira tasavvurlariga tayanib qolmasdan, balki shu bilan birga, xayolida yaratilgan tasavvurlarga ham tayanib, o'rgatilayotgan materialni yaqqol tarzda o'zlashtira boradi.

Bolaning xayoli tevarak-atrof taassurotlari, tasviriy san'at asarlarini yetarli darajada aks ettirishda vujudga keladi. Siymolar, shartli belgilar, tabiat manzaralari jamlanib, o'quvchilarda xayol paydo bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'ynaydigan o'yinlarda ham ularning xayolini o'sishi davom etaveradi. O'quvchilar o'z o'yinlarida turli narsalarni yasaydilar, turli yerlarga sayohat qiladilar. Bunday o'yinlarlardan o'quvchi mazmundor taassurotlar oladi va unda turli tasavvurlar hosil bo'ladi, uning ijodiy, qurish-yasash va badiiy qobiliyatlari o'sadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchining xayoli o'zining kengligi va mazmundorligi jihatidagina o'zgarib qolmasdan, balki yo'nalishi jihatidan ham o'zgaradi. Kichik maktab davridagi o'quvchining ixtiyorsiz xayoli ham, ixtiyoriy xayoli ham maktabgacha yoshdagi bolalarning xayolidan o'zining barqarorligi bilan farq qiladi.

Maktabga kelish arafasida bolaning soʻz boyligi oʻz fikrini bayon eta oladigan darajada ortadi. 6 yoshdagi normal rivojlanayotgan bola oʻz nutqida 3000-7000 soʻzni ishlatadi. Bolalar nutqining oʻsishida ularning maktabdagi oʻqish faoliyati ayniqsa, katta rol oʻynaydi. Bola maktabga kelmasidan oldin oʻzi qanday gapirayotgani ustida oʻylab oʻtirmasdan, oʻz nutqidan faqat aloqa va bilish vositasi tariqasida foydalanadi. Maktabda esa bola gaplashayotgan til oʻqitiladigan va oʻrganiladigan fan boʻlib qoladi. Maktabda oʻqiyotgan bola oʻz ona tilining grammatikasi bilan shugʻullanishi natijasida, oʻz nutqini grammatika qoidalariga muvofiq ongli ravishda tuzishni oʻrganadi. Grammatikani oʻrganish jarayonida bola nutqining fonetika jihatini aniqlanadi, nutqning morfologik jihatini toʻgʻri boʻlib boradi, sintaksis tuzilishi esa ancha takomillashadi. Nutqning ayrim jihatlariga xos boʻlgan bu sifatlar faqat grammatikani oʻqib oʻrganish natijasidagina oʻsib qolmasdan, balki, shu bilan birga, maktabda oʻqitilayotgan boshqa fanlarning taʼsiri ostida ham oʻsadi. Maktabda oʻqitilayotgan hamma fanlarni oʻrganish va shu fanlar bilan shugʻullanish jarayonida oʻquvchi nutqining lugʻat zaxirasi boyiydi, soʻzlarning mazmuni chuqurlashadi va kengayadi, har qaysi soʻzning, har qaysi atamaning maʼnosi aniqlanadi. Boshlangʻich sinf yoshidagi bolalar nutqi asosan ot, sifat, son, feʼl va bogʻlovchilardan iborat boʻladi. Bu yoshdagi bolalar oʻz nutqlarida qaysi soʻzlarni ishlatgani afzal-u, qaysilarini ishlatish mumkin emasligini farqlay oladilar. 6-7 yoshli bola jumllarini murakkab grammatik tizimda tuza oladi. Bola butun bolalik davrida nutqni jadal ravishda egallab borib, uni oʻzlashtirishi maʼlum bir faoliyatga aylana boradi. 7-9 yoshli bolalar nutqining oʻziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ular oʻz fikrlarini bayon etish uchungina emas, balki oʻz suhbatdoshining diqqatini oʻziga jalb qilish uchun ham gapiradilar.

Bu davrda bolaning yozma nutqi ham shakllana boshlaydi. Yozma nutq jumllarni toʻgʻri tuzish va soʻzlarni toʻgʻri yozishga maʼlum talablar qoʻyilganligi bilan xarakterlanadi. Bola soʻzlarni qanday eshitgan boʻlsa, shundayligicha yozilmasligini bilishi, ularni toʻgʻri talaffuz etishga va yozishga oʻrganishi zarur. Yozma nutqni egallash asosida bolalarda turli matnlar haqida maʼlumotlar yuzaga keladi. Bu davrda yozma nutq endigina shakllana boshlaganligi bois, bolada oʻzi

yozgan fikrlarni, soʻz va harflarni nazorat etish malakasi hali rivojlanmagan boʻladi. Lekin unga ijod qilish imkoniyati beriladi. Ushbu mustaqil ijodiy ish kichik maktab yoshidagi oʻquvchilarda berilgan mavzuni anglash, uning mazmunini aniqlash, fikrini bayon etish uchun maʼlumot toʻplash, muhim jihatlarini ajratib olish, reja tuzish, uni maʼlum ketma-ketlikda bayon etish, malakasini yuzaga keltiradi. Jumlamani toʻgʻri tuzish, aynan shu mazmunga mos soʻzlarni topish va ularni toʻgʻri yozish, tinish belgilarini toʻgʻri qoʻyish, oʻz xatolarini topa olish va toʻgʻrilash aqliy rivojlanishning koʻrsatkichlaridan hisoblanadi.

6-11 yoshli oʻquvchilarning bilish jarayonlaridagi ixtiyoriylik irodaviy zoʻriqish asosidagina, shuningdek, bola oʻzini atrof-dagilarning talabini bajarishga yoki shaxsiy harakat qilishga intilgandagina yuzaga kelishi mumkin.

Kichik maktab yoshidagi bola psixikasining sogʻlomligida, uning bilish faolligida tafakkurning ham rivojlanishini koʻrish mumkin. Bolaning qiziquvchanligi, asosan, atrof-olamni bilish, oʻrganishga qaratilgan boʻladi. Boshlangʻich sinf oʻquvchisi oʻynab turib, olam sir-sinoatlari, sabab-hodisalari va bogʻliqlaridan xabardor boʻlishga intiladi. Masalan, u oʻzi mustaqil ravishda qanday predmetlar suvda choʻkish, qaysilari esa suzishini tadqiq qila oladi. Bola aqliy munosabatlarda faol boʻlsa, u shunchalik koʻpasavol beradi va bu savollar, asosan, xilma-xil boʻladi.

Bolani qor, yomgʻir qanday yogʻishi, quyosh kechasi qayerda boʻlishi, mashina qanday qilib yurishi, yerdan osmongacha boʻlgan masofani bilish juda qiziqtiradi. Bu ularning «Nima uchun?», «Qanday qilib?», «Nima orqali?» kabi savollariga javob olishga qaratilgan boʻladi. Bu yoshdagi bolalar asosan oʻzlari koʻrib turgan narsalar haqida chuqurroq fikr yurita oladilar.

Bu yoshdagi bolalar tafakkurining asosiy turi obrazli tafakkurdir. Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan taʼlim bolalar tafakkurining oʻsishi uchun gʻoyat katta ahamiyatga egadir. Masalan, psixolog olim Piaje tadqiqotlarida 6-7 yoshli bolalardan biri-biri bilan teng boʻlgan idishlardagi suv miqdori soʻralgan.

Bolalar «Idishlardagi suv miqdori teng», – deb javob berishgan. Aynan shu miqdordagi suv bolalar koʻz oʻngida turli xil balandlikdagi idishlarga quyilib, soʻngra qaysi idishdagi suv miqdori koʻpligini

so'ralganida bolalar ingichka, lekin baland idishdagi suvning miqdori ko'pligini aytishgan. Bolalar aynan o'sha suv miqdorini yana bir-biri bilan teng bo'lgan idishlarda ko'rganlaridan so'nggina o'z javoblari noto'g'riligini bilganlar. Aynan shunday tajriba bir xil kattalikdagi plastilin shakllari o'zgartirilganida hamda teng miqdordagi tugmachalar orasi ochiqroq qilib qo'yilgan qatordagi tugmachalar bilan solishtirilganida ham xuddi shunday javoblar bo'lgan.

Bu tajriba 6-7 yoshli bolalar asosan ko'rganlari bo'yicha fikrlashlarini isbotlab beradi. Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta'lim bolalar tafakkurining o'sishi uchun g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Ta'lim va maktabda beriladigan bilimlarni o'zlashtirish jarayonida, kuzatuvchanlik, xotira va hayol o'sib borishi bilan kichik maktab yoshidagi bolalar tafakkuriga material bo'ladigan narsalar doirasi kengaya boradi, bolalarda mantiqiy tafakkur va tanqidiy fikrlash o'sib boradi. Ta'lim jarayonida bolaning tafakkuri katta o'sish yo'lni konkret tafakkurdan abstrakt-nazariy tafakkurga o'sish yo'lini bosib o'tadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning tafakkuri hali ham amaliy, konkret tafakkur bo'ladi, lekin ta'lim jarayonida bolalarning bunday konkret tafakkuri, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning konkret tafakkuriga qaraganda, murakkabroq va mazmunliroq bo'lib qoladi, ulardagi fikrlash jarayonlarining hammasi takomillasha boradi. Maktabda o'quvchi bola tobora murakkabroq narsalarni va o'zi idrok qilayotgan narsalarni hamda hodisalarnigina emas, balki shu bilan birga, tasavvur qilayotgan narsalar va hodisalarni ham bir-biriga taqqoslashni, analiz va sintez qilishni o'rganib oladi.

Bolaning maktabdagi o'qishi jarayonida unda abstraksiyalash qobiliyati o'sa boshlaydi. Matematika darslarida amaliy konkret sanashdan abstrakt hisoblashga o'tilgan vaqtda, shuningdek, ona tili darslari davomida bu qobiliyat ayniqsa, sezilarli suratda o'sadi. Boshqa fanlarni o'qish jarayonida bu qobiliyat yanada o'sadi. Bola analiz qilish, abstraksiyalash va taqqoslashni, mashq qilish yo'li bilan narsalarning muhim belgilari bilan ahamiyatsiz belgilarini bir-biridan farq qilishni, predmet, voqea-hodisalarning muhim belgilariga qarab turib xulosalar chiqarishni o'rganadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning tafakkuri mantiqiy fikrlash, mulohaza yuritish, hukm

va xulosa chiqarish, taqqoslash tahlil qilishning turli usullarini qo'llashda o'ziga xos xususiyatlari bilan maktabgacha yoshdagi bolalar va o'smirlardan farq qiladi. Ta'lim jarayonida tafakkur operatsiyalariga, mustaqil fikrlashga o'rgatish kichik maktab yoshdagi o'quvchilarni barkamollikka erishtirishning garovidir. 6-11 yoshli bola mantiqiy fikrlay oladi, lekin bu yosh asosan ko'rganlariga tayanib, ta'lim olishga senzitiv bo'lgan davr hisoblanadi.

Boshlang'ich maktabning o'zidayoq bolalar birinchi sinfdan boshlab ko'p miqdorda xilma-xil tushunchalarni — grammatikaga, arifmetikaga, tabiatga doir, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni o'zlashtirib oladilar.

O'quvchilar o'zlashtirib oladigan tushunchalar doirasi, asosan, har qaysi sinf uchun turli fanlar yuzasidan tuzilgan o'quv dasturi bilan belgilanadi. Muayyan ilmiy mazmunga ega bo'lgan tushunchalar o'quvchilarga mantiqiy ifodalangan shaklda bayon qilib beriladi. O'quvchilar o'zlarining ham tushunchalarini mazmunini ta'riflab, ularning jins va turlariga doir belgilarini ko'rsatib, aytib berishni o'rganadilar.

O'quvchilar tushuncha va qoidalarni ta'riflab berolmay qolganlarida yoki ta'riflash mumkin bo'lmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan ko'rsatib beradilar. N. S. Leytes mulohazalariga ko'ra, inson yoshi ulg'aygan sari aqliy rivojlanish darajasi birmuncha ko'tariladi, uquvchanlik xususiyati esa birmuncha pasayadi. Kichik maktab yoshidagi bolalarning uquvchanligi, albatta, o'smir va o'spirinlarga nisbatan yuqori, lekin o'smir va o'spirinlarning aqliy rivojlanganligi boshlang'ich sinf o'quvchilariga nisbatan yuqoridir. Bu holat kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yetakchi faoliyati o'qish bo'lishi bilan, lekin bilish jarayonlari hali hamma tomonlama rivojlanib bo'lmaganligi bilan bog'liq hisoblanadi.

Kichik maktab davridagi bolalarning aqliy rivojlanishi ijtimoiy omillar bilan belgilanadi. Indiv. ijtimoiy munosabatlar ta'sirida o'zgaradi.

Bolaning maktabda muntazam ravishda o'qishga o'tishi uning barcha bilish jarayonlarini rivojlanishiga va o'z-o'zidan atrof-hayotdagi narsa-hodisalarga nisbatan fikrini, munosabatlarini o'zgarishiga olib keladi.

9.3. Kichik maktab yoshida yetakchi faoliyat

Kichik maktab yoshidagi bolalarning asosiy faoliyati o'qish hisoblanadi. Bolaning maktabga borishi, uning psixologik rivojlanishi va xulq-atvoridagi o'rni nihoyatda katta. Bu davrda axloqiy xatti-harakat qoidalari o'zlashtiriladi, shaxsning ijtimoiy yo'nalishi tarkib topa boshlaydi.

O'qish faoliyati kichik maktab davridagi bolalar psixikasi rivojidagi o'zgarishlarni belgilab beradi. Maktabga birinchi bor kelgan bola o'z faoliyatining tub mohiyati va vazifasini to'la tushunib yetmaydi, balki hamma maktabga borishi kerak deb biladi. Kattalarning ko'rsatmalariga amal qilib, tirishqoqlik bilan mashg'ulotlarga kirishib ketadi. Oradan ma'lum vaqt o'tgach, shodiyona lahzalarning taassuroti kamayishi bilan maktabning tashqi belgilari o'z ahamiyatini yo'qota boradi va bola o'qishni kundalik aqliy mehnat ekanligini anglaydi. Shunda bola aqliy mehnat ko'nikmasiga ega bo'lmasa uning o'qishdan ko'ngli soviydi, unda umidsizlik hissi vujudga keladi, o'qituvchi esa bunday holning oldini olish uchun bolaga ta'limning o'yindan farqi, qiziqarliligi haqida ma'lumotlar berishi va uni shu faoliyatga tayyorlashi kerak. O'qish faoliyati davomida tarkib topgan xususiyatlar bolaning kelgusi rivoji uchun zamin bo'lib xizmat qiladi. Maktabdagi o'qish bolalarning bilish ehtiyojlarini tez rivojlanishi va sifatli tarkib topishi, ularning atrof hayotga faol qiziqishlarini yuzaga keltirib, yangi bilim va ko'nikmalarni egallashlari uchun sharoit yaratadi. Bola asta-sekinlik bilan o'z psixik jarayonlariga egalik qilib, idrok, diqqat va xotirasini boshqara olishga o'rgana boshlaydi.

Kichik maktab yoshidagi bola o'qituvchisi bilan yaxshi emotsional munosabatda bo'ladi. Shu davrgacha bevosita kattalar rahbarligida u yoki bu axborotlarni o'zlashtirib kelgan bo'lsa, endi o'z xohish irodasi bilan zarur ma'lumotlar to'plashga, o'z oldiga aniq maqsad va vazifa qo'yishga harakat qiladi. Bolaning ana shu faolligi xotirasining muayayn darajada rivojlanganligini bildiradi. Oqilona

tashkil qilingan ta'lim jarayoni mazkur yoshdagi bolalarning tafakkurini jadal rivojlantiradi. Bu yoshdagi bola boshqa davrlarga nisbatan ko'proq narsani o'zlashtiradi. Maktab ta'limi o'quvchining turmush tarzini, ijtimoiy mavqeini, sinf jamoasi va oila muhitidagi o'rnini o'zgartiradi. Uning vazifasi o'qishdan, bilim olish, ko'nikma va malakalarni egallash, o'zlashtirishdan iborat bo'lib qoladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyatlari murakkab bo'lgan ko'p darajali motivlar tizimi bilan boshqariladi. O'quv faoliyati motivlari o'quvchilar nima uchun o'qiyotganlarini ko'rsatib beradi. Maktabning birinchi sinfiga kelgan bolalarda ijtimoiy motivlar ustunlik qiladi. Bu motivlar atrofdagilar orasida yangi mavqeni egallash, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan va baholaniladigan faoliyat bilan bog'liq bo'lgan motivlardir. Lekin birinchi sinfning oxirlariga borib, ko'pchilik o'quvchilar o'z maktab majburiyatlariga ma'suliyatsizlik bilan qaray boshlaydilar. Bu bir qancha sabablar bilan bog'liq: 1) Bola endi o'quvchi bo'ldi, o'quvchi bo'lish istagi qondirildi. Bu maqomni ushlab turish uchun hech narsa qilmasa ham bo'ladi. 2) o'quvchining ijtimoiy mavqei maktabda ularga beriladigan o'quv faoliyati mazmuni bilan belgilanmaydi. Yangi dasturlar ta'lim mazmuni va uni tashkil etishga mutlaqo yangicha yondashuv asosida tuzilgan bo'lib, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yosh imkoniyatlarini yuzaga chiqarib, bolalarda qat'iy o'quv motivlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ta'limning mazmuni o'quvchining bilimlarni egallashga qiziqishi, o'z aqliy mehnati natijasidan qanoatlanish hissi bilan uzviy bog'liqdir. Bu his o'qituvchining rag'batlantirishi bilan yuzaga keladi va o'quvchida samaraliroq ishlash mayli, istak va ishtiyoqini shakllantiradi. Bolada paydo bo'lgan faxrlanish, o'z kuchiga ishonch hislari bilimlarni o'zlashtirish va malakalarni rivojlanishiga xizmat qiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarni o'qitish jarayoni, o'quv faoliyatining asosiy komponentlari: o'quv masalalari, o'quv vaziyatlari, o'quv harakatlari, nazorat etish va baholash bilan (V. V. Davidov bo'yicha) tanishtirishdan boshlanadi. Bu borada barcha predmetli harakatlar aqliy rivojlantirishga qulay bo'lgan sharoitda amalga oshirilishi juda muhim. O'quvchining o'quv faoliyatini o'zlashtirishi o'quv masalalari tizimini yechish jarayonida amalga oshiriladi. O'qishning boshida kichik maktab yoshidagi o'quvchilar mustaqil ravishda o'quv masalalarini qo'yish va yechishni

Bu vazifani boshida o'qituvchi bajaradi. Asta-sekinlik bilan o'quvchilarning o'zlari ham o'quv masalalarini qo'yish va yechish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni egallay boshlaydilar. Bu mustaqil o'quv faoliyati shakllanishining muhim bosqichidir. O'quv masalalarini ajratib olish boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ma'lum bir qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shuning uchun ham har bir darsning so'ngida o'qituvchi o'quvchilari aniq bir topshiriqlarni bajarishning ma'nosini qanday tushunganliklarini aniqlash uchun vaqt ajratishi kerak. "Biz bugun darsda nimalarni o'rgandik?" tarzidagi savol bolalarga shunchaki daftarda chiziqchalarni chizib, doirachalarni bo'yashni emas, balki sanashni, qo'shishni yoki ayirishni o'rganganlarini tushunishlarida yordam beradi. Agar bola o'quv harakatlarini noto'g'ri bajarsa, bu uning o'quv harakatlarini yo nazorat va baholash bilan bog'liq harakatlarni bilmasligi, yoki ularni yaxshi egallamaganligidan dalolat beradi. Bolaning mustaqil ravishda bajargan harakatlari natijalarini o'z xatti-harakatlarining xususiyatlari bilan taqqoslay olishlari unda o'z-o'zini nazorat etish layoqati ma'lum darajada shakllanganidan dalolat beradi. Kichik maktab davrida yetakchi faoliyat doirasida refleksiya avvalo o'quv harakatlari, nazorat va baholash bilan bog'liq bo'ladi. Bu harakatlarning interiozatsiyasi o'quvchiga mustaqil ravishda o'zlashtirilayotgan ko'nikma va layoqatlarga mustaqil ravishda yondashish imkoniyatini beradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyatini jamoa faoliyati sifatida tashkil etilishiga ko'p vaqt unchalik e'tibor berilmadi. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni individual jarayon deb hisoblangan. Buning natijasida pedagogik psixologiyada o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va mustaqil faoliyati ishning individual shakllaridagina ro'yobga chiqishi mumkin deb hisoblangan. Lekin so'nggi yillarda sobiq ittifoq davlatlarida, shuningdek, Polsha, Germaniya kabi mamlakatlardagi ilg'or o'qituvchilarning ishlarida guruhliy bilish faoliyati har bir o'quvchiga darsda maksimal faollik va mustaqillikni ta'minlanishi zarurligi tasdiqlangan. So'nggi yillardagi olib borilgan tadqiqotlar tafakkur mustaqilligini faoliyat sifatida an'anaviy tushunishga jiddiy tuzatishlar kiritdi. O'quvchilarning o'zaro nazorati va javobgarligiga asoslangan guruhliy o'quv faoliyati tafakkur mustaqilligini rivojlanishi uchun qulay sharoitlar yaratishi aniqlangan.

Taniqli psixolog va pedagoglarning ilmiy asarlarida kichik maktab yoshidagi o'quvchining o'quv faoliyatidagi mustaqilligi uchun shart- sharoitlarni yaratish nihoyatda ahamiyatli ekanligi haqida fikrlar mavjud. Shunday shart-sharoitlardan biri boshlang'ich davrda o'quv faoliyatini jamoaviy faoliyat sifatida tashkil etilishidir.

Quyidagi belgilar mavjud bo'lgan taqdirdagina ishni jamoaviy deb hisoblash mumkin.

1. O'qituvchi tomonidan berilgan o'quv vazifasi yoki alohida bir mikroguruh tomonidan baravar bajarish qabul qilinsa.

2. Vazifalarni o'zaro taqsimlagan holda birgalikda biron-bir ish bajarilsa.

3. O'zaro nazorat va ma'suliyat mavjudligi.

4. Ishlarni taqsimlashni tashkil etish va uning kechishini o'quvchilarning o'zlari nazorat etishlari.

Frontal ishda (ma'ruza, hikoya qilib berish, frontal so'rovnomma va h.k...) o'qituvchi butun sinfga teng ravishda ta'sir ko'rsatishga harakat qiladi. Bunday holatda o'quvchi bilan muloqot o'qituvchining tashabbusi bilan lekin, juda kam miqdorda amalga oshiriladi. Individual ishda (darslik bilan mustaqil ishlash, misol, masala yechish, mashqlarni bajarish va h.) o'qituvchi bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot yo'q. Bunday holda ko'pincha o'quvchi-o'quvchi, ya'ni sinfdoshi bilan muloqotga yo'l qo'yilmaydi yoki cheklanadi. Darsdagi jamoaviy faoliyat o'quvchining to'liq mustaqilligi va faolligini rivojlantirishda katta ahamiyatga egadir. Bunda o'quvchilar asta-sekinlik bilan o'quv faoliyatining subyekti sifatida yangi imkoniyatlarini o'zlari uchun ochib boradilar. Bu jarayonda o'quvchi faoliyati samaraliroq bo'lishi uchun o'zini o'zi nazorat etishga harakat qiladi. O'quv vaziyatlarida bolalar ayrim turdagi masalalarni yechish yo'llari bilan tanishadilar va ularni egallagan zahoti aniq bir masalalarni yechishda amaliy foydalanadilar.

O'quv faoliyatida nazorat va o'z-o'zini nazorat etish kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv harakatlarini mustaqil rejalashtirishi va bajarishni shakllanishida juda muhimdir. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, boshlang'ich sinf o'quvchilarining masalalarni yechishdagi ayrim yo'l va tushunchalarni yetarlicha egallamaganligi bu tushuncha va yo'llarni shakllantirishda bolalar

barcha kerakli o'quv harakatlarini bajarishga o'rgatilmaganligining natijasidir.

Bolalar tafakkuri va nutqining rivojlanishida ovoz chiqarib mulohaza yuritishning va bu uslubdan o'quv jarayonida foydalanishning ahamiyati katta. Ovoz chiqarib mulohaza yuritish va o'z yechimini asoslab berish aqliy sifatlarni o'sishiga xizmat qilib, kishi o'z mulohazalari va xatti-harakatini tahlil etishi va anglashini rivojlantiradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda aqliy va o'quv materialini o'zlashtirish imkoniyatlari ancha yuqori hisoblanadi. To'g'ri tashkil etilgan ta'limda bu yoshdagi bolalar o'rta maktab dasturida ko'rsatilgan bilimlarga nisbatan ko'proq bilimlarni tushunishlari va o'zlashtirishlari mumkin. Kichik maktab yoshidagi bolalar o'quv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, shu davrdan boshlab, o'quv materialini o'zlashtirmaslikning dastlabki belgilari ko'zga tashlanadi. Kichik maktab yoshida past o'zlashtirish sabablari va o'qishdagi qiyinchiliklar quyidagilar bilan bog'liqdir: 1) neyrofiziologik sabablar; 2) bilish jarayonlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi; 3) erkin va mustaqil harakat qilish darajasining pastligi; 4) motivatsion sohalarining yetarli rivojlanmaganligi; 5) oila tarbiyasidagi, oilaviy munosabatlardagi kamchiliklar; 6) maktab ta'limi va tarbiyasidagi kamchiliklar; 7) o'zaro muloqot va munosabatdagi kamchiliklar; 8) shaxs xususiyatlardagi og'ishishlar²⁴. Kichik maktab yoshidagi bolalar o'qishdagi qiyinchiliklar bola shaxsining barcha shaxsiy, bilish, motivatsion va hissiy va irodaviy sohalarida aks etadi. Bu qiyinchiliklar o'zaro bir-biri bilan bog'liq. Bir qiyinchilikni bartaraf etilishi ikkinchi qiyinchilikni ham kamayishiga olib keladi.

O'qishga nisbatan ijobiy munosabat kichik maktab davrining oxirlariga kelib, birmuncha pasayish ko'zga tashlanadi. O'quv faoliyatiga qiziqish 1-2 sinflarda ko'tarilib, 3-4 sinflarda pasayadi. O'quv faoliyatiga qiziqishning pasayishida o'qituvchining tayyor materialni bayon etishi va o'quvchilarning yodlab olishlari ustanovkasi ustunlik qiladi va o'quvchilarning faolliklari taqlid qilish xarakterida bo'ladi. 3-4 sinf o'quvchilari odatda o'qilganlarni qayta

²⁴ Sherimbetova Z. Sh. Boshlang'ich sinflardagi o'zlashtirmovchi o'quvchilarning psixologik xususiyatlari. Ps. f.n. avtopef. - T. 2007. - 17 c. Ilmiy rahbar: prof. Z. Nishanova

hikoya qilib berishni, doskada yozilgan mashqni ko'chirib yozishni, qoidalar va she'rlarni yodlashni yoqtirmaydilar va aksincha, misol va masalalarni mustaqil ravishda yechishni, tabiat hodisalarini kuzatishni, rasm chizish va plastilin va loydan narsalar yasash ishlarini yaxshi ko'radilar. Boshqacha aytganda, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tashabbus va mustaqillik imkoniyati bor bo'lgan ishlarga ko'proq qiziqish bildiradilar. Kichik maktab yoshida o'qishga qiziqishning pasayish sabablaridan biri sifatida V. A. Suxomlinskiy o'qituvchi tomonidan past bahoning ko'p qo'yilishi, bu esa bolada o'qishga nisbatan qiziqishning pasayishi va o'z imkoniyatlariga nisbatan bo'lgan ishonchning pasayishida deb biladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv faoliyatining hamma elementlarini shakllantirilganligi va mustaqil bajara olinishi yetakchi faoliyat sifatidagi o'qish o'z vazifasini bajarganligini anglatadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyati o'z tarkibiga quyidagilarni kiritadi:

- masalalar yechimlarining umumiy yo'llarini mustaqil ravishda topish ko'nikmalari;
- o'quv vazifalarini ajrata olish, topish va o'zlashtirish;
- o'zini va o'z faoliyatini adekvat baholay olish va nazorat qila olish;

faoliyatda o'zini-o'zi boshqara olish;

- mantiqiy fikrlash qoidalaridan foydalana olish;
- umumlashtirishning turli shakllarini egallash va ulardan foydalana olish;
- jamoaviy faoliyatlarda ishtirok eta olish;
- yuqori darajada mustaqil ijodiy faollikka ega bo'lish.

Lekin aksariyat hollarda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyati maktab amaliyotida birinchi o'ringa bolalarni amaliy ko'nikmalarga, o'qish, yozish, sanash malakalariga o'rgatish muammosi turadi.

Respublikamizda professor M. G. Davletshin rahbarligida o'tkazilgan F. I. Haydarovning tadqiqotlarida qishloq maktabi o'quvchilarining o'qish motivlari, N. S. Jo'rayevning tadqiqotlarida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'qish motivlarini shakllantirishning psixologik xususiyatlari o'rganildi. Ushbu tadqiqotlarda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv

motivlarini psixologik o'yinlar yordamida shakllantirishga mahalliy sharoitda ilk bor kompleks yondashildi. O'quv jarayonida foydalanilgan psixologik o'yinlar o'quvchilarning o'qishga ijodiy yondashuviga, psixik taraqqiyotiga va psixik jarayonlariga ta'sir etishi mumkinligi ko'rsatib berildi. Shu bilan birga baho olishga yo'nalganlik motivlari tashqi motivlar sirasiga kirsada, ichki motivlarni muayyan darajada rivoj topishiga ko'mak berishi ko'rsatib berildi.

Sh. A. Do'stmuhamedova tomonidan "Olti yoshli bolalarga ta'lim berishda pedagogik bahoning psixologik xususiyatlari" mavzusida ilmiy izlanishlar olib borilgan²⁵. Olimaning ta'kidlashicha, pedagogik baholarni formal va mazmunli baholarga ajratish mumkin. Olimaning ta'kidlashicha, pedagogik baho o'qituvchining bola bilan munosabat uslubiga, xususan o'qituvchi tomonidan baholovchi ta'sirning ma'lum tur va vositalarini tanlashiga bog'liq. Bunda qattiqqo'llik bilan, formal tipdagi baholovchi ta'sirdan ko'proq avtoritar pedagogik ustanovkalari mavjud o'qituvchilar tomonidan, yumshoq ko'ngillik bilan mazmunli motivatsion baho esa demokratik uslubdan foydalanuvchi o'qituvchilar tomonidan foydalanishi aniqlangan.

Go'daklik davridagi bolalarni imo-ishora, mimika va pantomimika orqali bildiriladigan *hissiy-ekspressiv* baholash qo'llaniladi. Ilk bolalik davrida "yaxshi", "yomon" kabi so'zlar bilan baholash mumkin. Maktabgacha yosh davrida *xulq-atvor qoidalariga rioya qilish, bilim, malaka va ko'nikmalarni namoyon qilish* bilan bog'liq pedagogik baholar paydo bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarni ta'lim va tarbiyaga undashda hamma tomonidan berilgan baho emas, balki bu *bolalar qadrlaydigan kattalar, o'qituvchilar va ota-onalar tomonidan berilgan baho mahsuldor* bo'ladi. O'smirlar esa kattalar emas, balki *tengdoshlari, do'stlari tomonidan berilgan bahoni* ahamiyatli deb biladilar. Ilk o'spirinlik davrida kattalar tomonidan beriladigan bahoning ahamiyati yana ortadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, boshlang'ich sinf o'quv faoliyatining asosiy vazifasi bu o'quvchilarni "o'qish"ga, bilim olishga o'rgatishdir. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishida ta'limning ta'sirida jiddiy o'zgarishlar yuz beradi. Bu

²⁵ Дусмухамедова Ш. А. Психологические особенности педагогической оценки в обучении детей шестилетнего возраста. - М. 1987. - 24 с.

o'zgarishlar ularni hayotlarining ma'suliyatli davri bo'lmish o'smirlik davriga o'tish uchun tayyorlaydi.

9.4. Kichik maktab yoshida asosiy psixologik yangilik

Kichik maktab yoshida bolada ko'pgina o'zgarishlar ro'y beradi. Bu o'quv faoliyati ko'nikmalarining shakllanishi, o'z-o'zini boshqarish, dunyoni bilish munosabati shakllanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi.

Intellectual refleksiya (o'z harakatlari va ularning asoslari mazmunini anglash qobiliyati) kichik maktab yoshida nazariy tafakkur shakllanishidan darak beruvchi asosiy yangi psixologik tuzilmadir. Nazariy tafakkur nafaqat qoidalarni, balki ularni ochish va qayta qurish vaziyatida namoyon bo'ladi.

Bu yosh davrida o'zini bilish va shaxsiy refleksiya o'z imkoniyatlari chegarasini mustaqil bilish qobiliyati sifatida shakllanadi ("Bu topshiriqni yecha olamanmi, yoki yo'qmi?", "uni yechish uchun menga nima xalaqit beradi?", harakatning ichki rejasi (ma'lum natijaga erishishni rejalashtirish va uni oldindan ko'ra olish ko'nikmasi), ixtiyoriylik o'z-o'zini nazorat qilish ham rivojlanadi. Bola o'z xulq-atvorini boshqara boshlaydi. Uyda va jamoat joylarida o'zini qanday tutish kerakligi haqida xulq-atvor normalarini aniq tushunadi, kattalar va tengdoshlari bilan shaxslararo munosabatda o'z emotsiyalarini boshqara oladi. Xulq-atvor normalari o'zining ichki talabiga aylanadi, unda uyatchanlik hislari paydo bo'ladi. Oliy hislar shakllanadi: estetik, ma'naviy, axloqiy (o'rtoqlik, hamdardlik, adolatsizlikka chiday olmaslik). Lekin shunga qaramay kichik maktab yoshidagi bola uchun axloqiy jihatdan barqaror emaslik, munosabatlar va kechinmalarning doimiy emasligi xosdir.

Kichik maktab yoshi davrida yetakchi bo'lgan o'quv faoliyatini tashkil etish va mazmuniga bog'liq ravishda yangi psixologik tuzilmalarning darajasida farqlar kuzatilishi mumkin. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, tafakkur nazariy va empirik bo'lishi, refleksiya mazmunan va shakliy, rejalashtirish esa muhim belgilariga ko'ra va xususiy asoslarga ko'ra namoyon bo'lishi mumkin.

O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchi uchun nafaqat bilish jarayonlarining yuqori darajada rivojlanishi, balki shaxs

xususiyatlarini rivojlantirish uchun ham imkoniyat yaratadi. Kichik maktab yoshi davrida bola shaxsining shakllanishi davom etadi. O'quvchining maktabdagi muvaffaqiyati uning keyingi psixik rivoji va shaxsining shakllanishida to'liq ijobiy asos bo'ladi. Buning natijasida bolaning o'z-o'zidan oilasi, o'qiyotgan sinfi va boshqa jamoalardagi o'z o'rnini anglay boshlaganini ko'rish mumkin.

Yangi faoliyatga o'tish o'quvchi bolaning o'z asosiy faoliyatiga yangi munosabatni paydo qiladi. Unda burch hissi o'sa boshlaydi. U o'qish shart ekanligini va u uning burchi ekanligini, belgilab qo'yilgan qoida va talablar bajarilishi shartligini anglaydi. O'zini haqiqiy o'quvchidek his qilgan holda unda yaxshi o'qishga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning axloqiy onglari I va IV sinfdagi o'qish mobaynida muhim o'zgarishlarga uchraydi va axloqiy sifatlar, bilim va tasavvurlar sezilarli darajada boyiydi va bola o'zini o'zi anglay boshlaydi. U o'ziga xos bo'lgan yaxshi-yomon xususiyatlarni bilmasa ham, lekin u o'zining "Men"ini his qiladi. O'zining vazifasi, maqsadi, uni bajarish lozimligi, uyga berilgan vazifalarni bajarish, takrorlash uning burchi ekanligi kabilarni anglab yetadi. Bu yoshdagi bolalarni maktab dasturiga kiritilmagan juda ko'p atrof-muhit hodisalari haqidagi bilimlar qiziqtiradi. Bu qiziqishlar bolaning ko'pincha e'tiborga olinmaydigan ijodiy o'yinlarga nisbatan qiziqishlarida ham namoyon bo'ladi. Bunday o'yinlarda uning ijtimoiy qiziqishlari, emotsiyalari, jamoa uchun tashvishlanish kabi hislari aks etadi. Qiziquvchanlik kichik maktab yoshidagi bolalarning keng aqliy faolligini namoyon etilish shakli hisoblanadi. Vatanga kerakli inson bo'lish uchun o'qishning muhimligi va ahamiyatini bilishi uchun ochiqlik, ishonuvchanlik, ustozining barcha topshiriqlarini bajarishga tayyorlik xususiyatlari keng ijtimoiy burch motivlari, ma'suliyatlilik samarali shartlar hisoblanadi. Maktab ta'limining dastlabki yillarida qiziqishlar, xususan, bilim egallashga nisbatan qiziqishlar, intellektual qiziqishlar sezilarli darajada rivojlanadi. Psixologlarning ta'kidlashicha, dastavval ayrim faktlarga, boshqa narsalardan ajratib olingan yolg'iz hodisalarga nisbatan qiziqishlar hosil bo'ladi. III-IV sinflarda esa sabablarni, qonuniyatlarni, hodisalar o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liqliklarni bilib olish uchun bo'lgan qiziqishlar rivojlanadi.

III sinfdan boshlab o'qishga qiziqish differensiyallasha boshlaydi. O'quvchilardagi bunday qiziqishlar o'zini anglash va o'z xatti-harakatiga baho berishi kabi xususiyatlarni shakllantiradi. Kichik maktab yoshidagi bolalarning qiziqishlarida samarali o'qish uchun halaqit beruvchi qator salbiy xarakteristikalar ham mavjud. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning qiziqishlari:

- yetarlicha amaliy natija bera olmaydi;
- qat'iy emas, vaziyatli;
- tez qondiriladi va ustozning qo'llab-quvvatlashisiz tez so'nadi;
- o'quv materiali va topshiriqlar o'quvchining joniga tez tegadi va charchashni yuzaga keltiradi;
- kam anglanilgan, o'quvchining ma'lum bir predmetdagi nima yoqishini va nima uchun yoqishini aytib bera olmasligida ko'rinadi;
- umumlashtirishning pastligi, bir yoki bir nechta predmetlarning tashqi belgilarigagina qarab umumlashtirish;
- o'quvchini o'qishning o'quv faoliyatining usullariga emas, balki natijalariga yo'nalganligi.

Kichik maktab davrining so'ngiga qadar o'quv ishlaridagi qiyinchiliklarni yengishga nisbatan qiziqish yuzaga kelmaydi (bu holat ko'pincha o'qituvchilarning o'zlari tomonidan amalga oshiriladi, ya'ni aksariyat hollarda o'quvchining qiyinchiliklarni yengishga harakati emas, balki natija baholanadi). Bularning barchasi kichik maktab yoshida qiziqishlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi bo'lib, ba'zan o'qishga nisbatan yuzaki munosabatni keltirib chiqarishi mumkin. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilardagi motivlarning umumiy dinamikasiga nazar tashlansa, quyidagilarni ko'rish mumkin: kichik maktab davrining boshida maktabda bo'lishning tashqi jihatlariga (partada o'tirish, forma kiyish portfel ko'tarish v. h.), so'ngra birinchi o'quv mehnati natijalariga (birinchi bor harf va sonlarni yoza olishlariga, o'qituvchining bahosiga), keyinchalik, jarayonning o'ziga, o'qishning mazmuniga va shundan so'nggina bilimlarni olish yo'llariga qiziqish kuchli bo'ladi. O'qishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish (2-3 sinflarda) o'qish mazmunini va bilimlarni egallash yo'llariga qiziqish bilan mustahkamlanishi zarur. Bunday holda kichik maktab davrining

oxirlariga borib, o'qishga nisbatan motivatsiyaning pasayishi ko'zga tashlanmaydi.

Bilish motivlari quyidagicha o'zgarib boradi: kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning qiziqishlari alohida bir faktlarga qiziqishdan, qonuniyat va prinsiplarga qiziqishga aylanib boradi. Oxirgi yillarda o'tkazilgan psixologik tadqiqotlar kichik maktab yoshining o'rtalariga borib bilimlarni o'zlashtirish yo'llariga qiziqish yuzaga kelishi mumkinligini ko'rsatib berdi. Kichik maktab davrida mustaqil ta'lim motivlari ham yuzaga kelib, lekin ular eng oddiy shaklda bilimlarni olish qo'shimcha manbalariga va qo'shimcha kitoblarni vaqti-vaqti bilan o'qishga qiziqish bilan yuzaga keladi. Ijtimoiy motivlar birinchi sinfga kelganida differensial bo'lmagan umumiy tushunishdan o'qish va o'rganishning zarurligi sabablarini chuqur anglashga, "o'zi uchun" o'qish mazmunini anglab yetishga tomon o'zgarib, ijtimoiy motivlarni amaliy xarakter kasb etishiga sababchi bo'ladi. Bu yoshdagi vaziyatli ijtimoiy motivlar o'qituvchining qo'llab-quvvatlashini olishga nisbatan bo'lgan ehtiyoji hisoblanadi. Bolaning ustoziga bo'lgan munosabati yomon baho olib xafa bo'lgan taqdirda ham ijobiy va unga ishonch bildirishi saqlanib qolaveradi. Unda o'rtoqlari va sinfdoshlari o'rtasida mavqeli bir o'rinni egallashga harakat yuzaga kelib, asta-sekinlik bilan o'rtoqlari fikrlariga asoslanish paydo bo'ladi.

O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi bolalarda o'qishda ma'lum yutuqlarga erishish ehtiyojini qondirishga, shuningdek, tengdoshlari orasida o'z o'rniga ega bo'lishiga imkoniyat ham yaratadi. Aynan ana shu o'rin yoki mavqega erishish uchun ham bola yaxshi o'qishga harakat qiladi. Bu yoshdagi bolalar doimiy ravishda o'zlari erishgan muvaffaqiyatlarini boshqa tengdoshlari muvaffaqiyatlari bilan solishtiradilar. Ular uchun doimo birinchi bo'lish nihoyatda muhim. Kichik maktab davrida bolalardagi musobaqaga kirishish motivi tabiiy psixologik ehtiyoj hisoblanib, bu motiv ularga kuchli emotsional zo'riqishni beradi. Bu xususiyatlar aslida bog'cha davridan boshlab yuzaga kela boshlaydi va kichik maktab davrida, shuningdek, o'smirlik davrida ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar kattalarning u haqidagi fikr va bergan baholariga qarab, o'zlariga o'zlari baho beradilar. Shuningdek,

o'quvchining o'ziga-o'zi beradigan bahosi, turli faoliyatlaridagi muvaffaqiyatlariga ham bog'liq bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'z-o'ziga beradigan baholari turlicha: yuqori, adekvat – mos yoki past bo'lishi mumkin. Bu yoshdagi bolalarda mavjud bo'lgan ishonuvchanlik, ochiqlik, tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik, itoatkorlik kabi xususiyatlari ularni shaxs sifatida shakllantirish uchun yaxshi imkoniyat yaratadi. Kichik maktab davrida boshqarishdan o'z-o'zini boshqarishga o'tishi nihoyatda muhimdir. Yetakchi bo'lgan o'quv faoliyatidan tashqari boshqa faoliyatlar : o'yin, muloqot va mehnat faoliyati ham o'quvchi shaxsi rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu faoliyatlar asosida muvaffaqiyatga erishish motivlari bilan bog'liq bo'lgan shaxs xususiyatlari tarkib topa boshlaydi. Kichik maktab davrini bolaning turli faoliyatlarda muvaffaqiyatga erishishini belgilab beruvchi asosiy, shaxsiy xususiyatlarni yuzaga kelish va mustahkamlash davri deb hisoblash mumkin. Bu davrda muvaffaqiyatga erishish motivlari tarkib topa boshlaydi. Bu yoshdagi bolalar soatlab yolg'iz holda sevimli mashg'ulotlari bilan shug'ullanishlari mumkin va shular asosida ularda mehnatsevarlik va mustaqillik fazilatlarini shakllanadi. Kichik maktab davridan boshlab o'quvchilarni mustaqil mehnat faoliyatiga amaliy va psixologik jihatdan tayyorlashga e'tibor beriladi. Bu davr ichida bolalarda mehnatga nisbatan ongli, ijobiy munosabatda bo'lish asoslari tarkib topa boshlaydi. Ularda mehnatga havas uyg'onadi, mehnatga va mehnat ahllariga hurmat bilan qarash, ijtimoiy foydali ishlarda qatnashishga intilish singari fazilatlar tarkib topadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda mehnatsevarlik, asosan, o'qish va mehnat faoliyatida rivojlanadi va mustahkamlanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilar zarur bo'lgan harakat va amallarni darhol o'zlashtirib va egallab ololmaydilar, ko'proq ortiqcha va chalkash harakatlar qiladilar. Mehnat jarayonidagi turlicha ish harakatlarini, chunonchi: tikish, to'qish, kiyish yoki taxtalarni randalash kabi ish harakatlarni qiynalmasdan va birmuncha silliq bajaradigan bo'lish uchun har bir ishda har qanday harakatlar qilish kerakligini va bu harakatlarning qay yo'sinda amalga oshirilishini aniq bilib olish va esda qoldirish kerak bo'ladi. Harakatlarni qayta-qayta takrorlash, mashq qilib borish natijasida kichik yoshdagi o'quvchilarda uchrab turadigan ortiqcha va chalkash harakatlar yo'qolib boradi.

O'qituvchilar mehnat darslarida o'quvchilarning mehnatiga yetarli darajada e'tibor berishlari, mehnat darsiga alohida tayyorgarlik ko'rishlari, o'quvchilarning har bir harakatlarini ziyraklik va kuzatuvchanlik bilan nazorat qilishlari, ularga individual munosabatda bo'lishlari maqsadga muvofiqdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mehnati:

– bolalarni yosh, individual va jismoniy rivojlanishiga mos bo'lishi;

– o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lishi;

– undan kundalik ish jarayonida o'z-o'ziga xizmat qilishga asoslanganligi;

– jamoa bo'lib mehnat qilish orqali bolalarda bir-biriga nisbatan hamkorlik, do'stlik, o'rtoqlik tuyg'ularini shakllantirishi;

– o'quvchini o'zini tuta bilishga, sabr-toqatli bo'lishga, qiyinchiliklarga bardosh berishga o'rgatadigan va ularni shakllantirishi;

– o'quvchi o'z mehnati natijasidan bahramand bo'ladigan mehnat xususiyatlariga ega bo'lishi lozim.

Bola o'z mehnat mahsuli sinf yoki maktab jamoasiga, jamoatchilikka manfaat keltirayotganligini bilib, undan xabardor bo'lib borsa undagi ijtimoiy foydali mehnatga bo'lgan ishtiyoq yana ham ortadi va mehnatga nisbatan faol, ijodiy va ongli munosabat shakllana boradi. Mehnatsevarlik bolada o'zi qilayotgan mehnati unga zavq bergan taqdirdagina yuzaga keladi va rivojlanadi.

Bu davrda mustaqillikning poydevori yuzaga kelib, o'quv vazifalarini mustaqil bajarish layoqati yuzaga keladi. Mustaqillikka moyillikning rivojlanishi ikki yo'nalish asosida amalga oshiriladi²⁶.

1. Mustaqillikning shaxs xislati sifatida vujudga kelishi ijtimoiy muhitga bog'liq. Bu bog'liqlik mustaqillikka bo'lgan ehtiyojni qondirish imkoniyatlari sohasida va qadriyatlarda ifodalangan mustaqillik mazmuni xarakterida ifodalanadi.

2. Mustaqillikning shaxs xislati sifatida shakllanishida individual xususiyatlar, shaxs yashaydigan va mehnat qiladigan jamoada vujudga kelgan munosabatlarga hamda shaxsning qobiliyatlariga, uning faolligiga bog'liq bo'ladi.

²⁶Soliyeva D.A. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'quv mustaqilligini rivojlantirishning psixologik jihatlari. Ps.f.n.....avtoref. –T. 2012.-24 b. Ilmiy rahbar: Dushmanmedova Sh. A.

Bolada mustaqillik xususiyatining shakllanishi asosan kattalarga bog'liq. Agar bola haddan ziyod ishonuvchan, itoatkor, ochiq xususiyatli bo'lsa, unda asta-sekinlik bilan bo'ysunuvchanlik, tobelik xususiyati mustahkamlana boradi. Biroq bolani erta mustaqillikka undash, unda ba'zi salbiy xislatlarning shakllanishiga ham olib kelishi mumkin, chunki u hayotiy tajribalari kamligi uchun asosan, kimlargadir taqlid qilgan holda harakat qilishi mumkin. Mustaqillikni shakllantirish uchun bolaga mustaqil bajaradigan ishlarni ko'proq topshirish va unga ishonch bildirish nihoyatda muhimdir. Shuningdek, shunday bir ijtimoiy psixologik muhit yaratish kerakki, unda bolaga biron bir mas'ul vazifani mustaqil bajarishni topshirish, bu ishni bajarish jarayonida bola o'zini tengdoshlari, kattalar va boshqa odamlarning lideri deb his qilsin. Ana shu his bolada mustaqil bo'lishga undovchi motivlarni yuzaga keltiradi.

7-11 yoshli bolalar o'zlarining individual xususiyatlarini anglay boshlaydilar. Bolaning o'z-o'zini anglashi ham jadal rivojlana boradi va mustahkamlana boshlaydi. Bu davrda bolalar o'zlarining ismlariga yanada ko'proq ahamiyat bera boshlaydilar va ularning ismlari tengdoshlari va atrofdagilari tomonidan ijobiy qabul qilinishiga harakat qiladilar. Bolani o'zining tashqi ko'rinishi va gavda tuzilishiga beradigan bahosi ham o'z-o'zini anglashida ahamiyati juda katta. Kichik maktab davrining oxiriga borib bolalar, ayniqsa, qizlar o'zlarining yuz-tuzilishlariga alohida e'tibor bera boshlaydilar. Kichik maktab yoshidagi o'quvchining o'quv faoliyati jarayonida o'zidagi xulq-atvorni va faoliyatni o'zi tomonidan muvofiqlashtirish qobiliyati rivojlanadi, ongli ravishda bir fikrga kela olish qobiliyati rivojlanadi, o'z faoliyatini o'zi uyushtirishga hamda bilim olish jarayoniga bo'lgan qiziqishining qaror topishiga yordam beradi, o'quvchi xulq-atvorining motivlashtirishi ham o'zgaradi. Bunda do'stlari va jamoaning fikrlari asosiy motivlar bo'lib qoladi. Axloqiy his-tuyg'ular va shaxsning irodaviy xususiyatlari ham shakllanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida iroda tarbiyasi tashabbuskorlik, dadillik, o'zini tuta bilish, sabotlilik, chidamlilik, qat'iylilik, kamtarlik va intizomlilik kabi irodaviy sifatlarini o'stirish va mustahkamlashdan iboratdir.

Iroda tarbiyasi bolalarda yomon sifatlar paydo bo'lishining oldini olish va agar bunday sifatlar paydo bo'lsa, ularni yo'qotishdan iboratdir. Bolalar irodasining salbiy tomonlaridan biri o'ziga

ishonmaslikdir. O'ziga ishonmaslik holati o'qish, mehnat, o'yin va shu kabi faoliyatlarda tez-tez qaytarilib turadigan muvaffaqiyatsizliklar tufayli yuzaga keladi.

F. I. Ivashchenko tomonidan o'tkazilgan tekshirishlarning ko'rsatishicha, o'qish sharoitida o'quvchilarning o'zlariga ishonmaslik holatlari asosan quyidagi sabablar tufayli yuzaga keladi:

a) o'qishda izchillik prinsipiga rioya qilmaslik tufayli; b) o'quvchilarga kuchlari yetmaydigan, ya'ni ortiqcha talab qo'yib yuborish orqali; v) ayrim pedagoglar, ota-onalar va shuning bilan birga sinfdoshlarning o'quvchilar kuchiga, xotira qobiliyatlari va fahm-farosatlariga ishonchsizlik bildirishi tufayli; g) ana shunday o'quvchilarni yomon baho olganliklari uchun qo'rqitish va jazolash orqali.

Iroda tarbiyasi tafakkur va hissiyotlar tarbiyasi bilan mahkam bog'liqdir. Biz bolalarda tafakkurni taraqqiy ettirishimiz bilan birga, ularda o'z oldiga to'la anglab, muayyan maqsadlar qo'ya olish va juda yaxshi asoslangan qaror va harakatlarni tanlay ola bilish qobiliyatini ham tarbiyalaymiz. Bolalarda ijobiy axloqiy hislarni tarbiyalar ekanmiz, buning bilan axloqiy qaror qabul qilishga va shuning bilan birga, o'z qaror hamda harakatlariga axloqiy baho berishga odatlantirib boramiz. Vatanparvarlik va vijdoniy burch hissini tarbiyalash ayni vaqtda boshlang'ich sinf o'quvchisining harakat motivlarini tarbiyalash hamdir.

5-6 yoshlarda ko'zga tashlangan bolalarning xususiyatlari kichik maktab yoshi davomida rivojlanadi va mustahkamlanadi. O'smirlik davrining boshlariga kelib, juda ko'pgina shaxsiy fazilatlar shakllanib bo'ladi. Bolalarning individualliklari ularning bilish jarayonida ham ko'rinadi. Bu davrda bolalarning bilimlari kengayadi va chuqurlashadi, ko'nikma va malakalari takomillashadi. 3-4 sinflarga borib, aksariyat bolalarda umumiy va maxsus layoqatlar ko'zga tashlanadi. Kichik maktab davrida hayot uchun nihoyatda ahamiyatli bo'lgan muvaffaqiyatga erishish motivi mustahkamlanadi, bu esa o'z-o'zidan boshqa layoqatlarni jadal rivojlanishiga olib keladi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar shaxsi rivojlanishiga ularning atrofidagi odamlar, ota-onasi va ayniqsa o'qituvchi bilan bo'ladigan munosabati katta ta'sir ko'rsatadi. 3-4 sinflarga borib bola uchun uning o'rtoqlari bilan munosabatining ham ahamiyati ortadi. Bu

munosabatlardan kattalar ta'lim-tarbiya maqsadlarida foydalanishlari mumkin. I-IV sinf o'quvchilari o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish, turli materiallardan har xil buyumlar yasash, o'simliklar ekib o'stirish, uydagi yumushlarga qatnashish kabi bir qancha ishlarda ishtirok etadilar va bu sohada dastlabki ko'nikma va malakalarni hosil qiladilar.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning emotsional xususiyatlari. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning hislari o'zining ancha barqarorligi, anglanganligi bilan maktabgacha yoshdagi bolalarning hislaridan farq qiladi, bu hislar anchagina osoyishtalik bilan o'tadi, ancha chuqur va kuchli bo'lib qoladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning umumiy emotsional tonusida xushchaqchaqlik, ruhiy tetiklik kayfiyati ustunlik qiladi. Darslarda va tanaffus vaqtlaridagi o'yinlarda ular quvnoq va tetik bo'ladilar. Bunday holat esa kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning emotsional hayotida norma bo'lib hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning emotsional hayoti ta'lim va tarbiyaning ta'siri ostida ancha kengayadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning hislaridan farqli ravishda kichik maktab davrida hislarning yo'nalganligida katta tabaqalanish yuzaga keladi. Bu yoshda oliy hislarning barcha turlari rivojlanishni boshlaydi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning his-tuyg'ulari ularning faoliyatida namoyon bo'ladi va rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'zlarining har bir faoliyat natijalariga baho bera oladilar. Baho kishida qoniqish va qoniqmaslik hislarini yuzaga keltirishi mumkin bo'lib, bu hislar bolani yaxshi o'qishga ruhlantiradi. Ba'zan past baho olish orqali yuzaga kelgan salbiy hislar chuqurlashib, o'qituvchining noto'g'ri reaksiyasi va kattalarning doimiy tanbeh va tanqidlari oqibatida bolaning xarakter xislatiga aylanib qolishi mumkin. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining faoliyatlari uchun ijobiy baho olishlariga yordam beruvchi asosiy hislardan biri intellektual hislardir. Odamning aqliy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hislar intellektual hislar deb ataladi. Bilishga qiziqish, taajjublanish va hayron qolish hislari, ishonch, ishonchsizlik va shubhalanish hislari intellektual hislar qatoriga kiradi.

Bunday hissiyotlar har xil nazariy va amaliy savollar tug'ilganida, vazifa va masalalarni hal qilish chog'ida, biror yangilikni o'zlashtirish

va bilish chog'ida paydo bo'ladi va his qilinadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning intellektual hislari bilish jarayonida rivojlanadi. O'quv faoliyatida bolalar katta hajmdagi bilimlar va faktlarga duch kelib, ular bolalarda taajjublanish, ishonchsizlik, quvonch, hislarini yuzaga keltirib, qiziquvchanlik, urinchoqlik va shu kabi boshqa hislarning shakllanishiga asos bo'ladi.

O'qish jarayonida yoshi kattalashib, tajribasi orta borgan sari, oqilona **urinchoqlik** rivoj topa boradi. Bu his odamning ilmiy tadqiqot ishlari bilan samarali shug'ullanishini rag'batlantiradi. **Bilishga qiziqish** maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga xos bo'lgan xususiyatlardandir. Bilishga qiziqish kichik maktab davrida o'ziga xos yo'nalishni oladi. Ular har bir o'rgangan narsalariga taajjublanish bilan qaraydilar.

Respublikamizda **M. G. Davletshin** rahbarligida **M. A. Maqsudova** tomonidan "Birinci sinf o'quvchilarida ta'lim jarayonida bilishga oid qiziqishlarning o'sishi" mavzusida ilmiy tadqiqot olib borilgan²⁷. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'quv yilining boshida o'quvchilar o'z qiziqishlarini "yoqadi", "yaxshi ko'raman" kabi umumiy motivlar bilan namoyon qilsalar, 1-sinf o'quvchilarining o'qish faoliyatidagi muvaffaqiyatlari munosabati bilan ularning bu faoliyati mazmuni naqadar o'qishga berilishida aks etar ekan. O'quv yilining oxirida bolalar o'zlari uchun yangi bo'lgan faoliyat turlari – konstruktorlik, mehnat turlari bilan qiziqqa boshlaydilar. 1-sinf o'quvchilari bilish qiziqishlarini samarali rivojlanish shart-sharoitlari ta'limda samarali metodlarni qo'llashga bog'liqdir. Jumladan, mashq va vazifalarning mazmunini tanlash, o'quvchilarning darsdagi diqqatini faollashtirish, ishning o'yin shakllari, musobaqa turlari v.h.

Taajjublanish hissi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda bunday his ularga qandaydir odatdan tashqari, noma'lum biror narsa ta'sir qilganida tug'iladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari kutmagan voqealar sodir bo'lganida ulardan taajjublanadilar. Bilish jarayonida taajjublanish hissi xursandlik tariqasida o'tadi. Bu hol samarali bilish faoliyatining doimiy yo'ldoshidir. "Voqealarni kuzatib borayotganimizda biz o'zimizda tug'ilgan hislardan mamnun

²⁷Махсудова М.А. Развитие познавательных интересов учащихся первых классов в процессе обучения. Автореф.....пс.и.-Т.1993.-17 с.

bo'lamiz, bu mamnuniyat esa intellektual xursandlikdir " (D. R. Dekart).

Kutilmagan bir narsa sababli tug'ilgan taajjublanish kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni dastlabki qarashda kam uchraydigan va odatdan tashqari bo'lib ko'ringan narsalarni diqqat bilan ko'zdan kechirishga majbur etadi. Shunday qilib, taajjublanish boshlang'ich sinf o'quvchilarini hodisalarni bilishga g'oyat darajada rag'batlantiradi.

Hayron qolish hissi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda hayron qolish hissi kuchli bo'lib, tushuntirilayotgan yangi materialni, tadqiq qilinayotgan faktlarning sabablarini topishda qiynalib qolganida, bu faktlarni shu damgacha ma'lum bo'lib turgan hodisalar guruhiga kiritolmay qolganida va shu kabi hollarda bolada hayron qolish hissi tug'iladi. Bu his ham kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning bilish faoliyatini yanada kuchaytirishga yo'llovchi kuchli vositadir.

Ishonch hissi. Narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar va munosabatlarning to'g'riligi kichik maktab yoshidagi bolalarning tafakkuri jarayonida aniqlanib, mantiqiy ravishda chiqarilgan xulosalar bilan amaliyotning o'zida yaqqol isbot bo'lganida ularda ishonch hissi tug'iladi.

Shubhalanish hissi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda to'liq rivojlanmagan bo'lib, bu his asta-sekinlik bilan o'quv jarayonida bolaning o'zi chiqargan qoidalari yoki nazariyalariga zid bo'lib, ular bilan to'qnashib qolganida tug'iladigan hissiyotdir. Bu juda muhim hissiyot bo'lib, u to'plangan dalillarni va aytilgan qoidalarni har tomonlama tekshirib ko'rishga rag'batlantiradi. "Samarali ilmiy faoliyat uchun doimo shubha bilan qaramoq va o'z-o'zingni tekshirib turmoq zarur" (I. P. Pavlov). Bu hislar bola qiyinchiliklarni yengib, o'z ishida ma'lum muvaffaqiyatlarga erishganida ahamiyatli ravishda rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi bola o'qish va yozishni bilib olganida, o'zi misol yoki masalani yechishni o'rganib olganida juda katta xursandchilik hissini boshidan kechiradi. O'quvchilarda o'z mehnatidan xursand bo'lish hissini iloji boricha ko'proq yuzaga keltirish va uni bola xarakterining emotsional jihatiga aylantirish boshlang'ich sinf o'qituvchisining asosiy vazifalaridan biridir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning intellektual hislari uning bilish

qiziqishlari bilan bog'liqdir. Boshlang'ich sinf o'quvchisi nima bo'lganiga, qayerda, qachon va qanday qilib bo'lganiga juda qiziqadi, shuningdek uni "Nima uchun bo'ldi?" savoliga javobga nisbatan shu voqea bilan bog'liq bo'lgan faktlarning o'zi qiziqtiradi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchi doskaga chaqirilganda u o'qib berishga yoki yozib berishga qo'rqib, uyalib hijolat tortsa, bunday o'quvchilarni tez-tez doskaga chiqara berish kerak, ana shunda u tortinmaydigan bo'lib qoladi. Qayta-qayta doskaga chiqaverish natijasida qo'rquv hissi susaya beradi va u nihoyat butunlay «so'nib qolishi» va yo'q bo'lib ketishi mumkin.

Albatta, bunda shu hislarni tug'diruvchi manbaning takrorlana berishi emas, balki odamning salbiy kechinmalardan qutilish istagi muhim rol o'ynaydi.

Lekin bu qonuniyat faqat oddiy va tez o'tib ketadigan hislarga ya'ni, bolaga bir xilda ta'sir qiluvchi va mazmuni chuqur bo'lmagan obyektlar sababli tug'iladigan hislargagina taalluqlidir. Murakkab, chuqur hislar bolada shu hislarni tug'dirgan obyektlar bizga qayta-qayta ta'sir o'tkaza berganida yo'q bo'lib ketmaydi, balki, aksincha, yana ham kuchli va barqaror bo'lib qoladi. Masalan, musiqa asarlarini qayta-qayta eshitish natijasida bizning estetik hislarimiz chuqur va kuchli bo'lib qoladi. O'zimiz yaxshi ko'rgan, o'zimiz uchun qadrlı bo'lgan joylarga har safar borganimizda bizning shu joylarga bo'lgan hislarimiz, mehrimiz, odatda, kuchaya boradi. Ayrim emotsional kechinmalarning «so'nib qolishi»da boshqa qonuniyatlar ham bor. Masalan, qarama-qarshi hislar ba'zi nisbatlarda bir-birini yo'qotib yuborishi mumkin. Salbiy his paydo bo'lib turganida kuchliroq ijobiy his yuzaga keltiradigan sabab paydo bo'lib qolsa, u holda salbiy his so'nib qolishi, yo'qolishi mumkin. Masalan, bola yiqilib tushib, yig'lab turibdi. Onasi shu paytda kelib qolib, uni erkalatdi. Bu erkalash ijobiy hislarning paydo bo'lishiga kuchli sababchi bo'ladi, shuning uchun ham bolada ko'z yoshi o'rniga kulish, xursandlik paydo bo'ladi. O'quvchidagi cho'chib turish hissini qayta-qayta doskaga chiqarish yo'li bilangina yo'q qilib qolmasdan, balki bolada qarama-qarshi hislarni tug'dirish yo'li bilan ham bu cho'chishlikni oldini olish mumkin. Masalan, birinchi sinf o'quvchisining xavotirligining sababi uning o'z kuchiga ishonmaganligida bo'lsa, unga oson bajara oladigan vazifalarni berish kerak. Shu vazifalarni

bajara olgani uchun kattalar tomonidan rag'batlantirilishi, maqtalishi bolada ijobiy hislarning tug'ilishiga yordam beradi, xavotirlik hissi esa yo'qoladi. Shuning uchun ham doska oldida u o'zini dadilroq his etadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarda intellektual va axloqiy hislar, o'rtoqlik, do'stlik hislari katta o'rin ola boshlaydi. Vatanparvarlik, vijdoniy burch hissi va shu kabi hislar paydo bo'ladi va o'sadi. Axloqiy hislarning rivojlanishiga jamoaviy ishlar, o'qish mazmuni, turli jamoat tashkilotlari o'qituvchining shaxsiy namunasi ta'sir ko'rsatadi. O'qishning boshida aynan shu o'qituvchi shaxsi kichik maktab yoshidagi o'quvchining juda ko'p axloqiy hislarining rivojlanishini belgilab beradi. Birinchi vaqtlarda o'quvchi sinf jamoasi bilan o'qituvchisi orqaligina bog'langan bo'ladi. O'qituvchi bola uchun barcha diqqat-e'tibori va hislari qaratilgan markaziy figura bo'lib hisoblanadi. Bilimli, mahoratli, bolalarni sevuvchi pedagog o'qishning keyingi bosqichlarida ham o'quvchilarining o'ziga bo'lgan shunday munosabatini saqlab qoladi. Lekin keyinchalik bu muhabbat, bog'liqlik ustoz va sinf jamosi, o'rtoqlari, do'stlari o'rtasida bo'linadi. Shunga qaramasdan boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun o'qituvchi asosiy avtoritet hisoblanadi. U o'qituvchisi haqida uyida jo'shib va hurmat bilan gapiradi. O'qituvchining ta'siri ostida astasekinlik bilan o'quv, mehnat va o'yin faoliyatlarida har bir sinfdoshi uchun tashvishlanish, jamoa (kollektivizm) hissi paydo bo'ladi. Bu esa bolalardagi o'rtoqlik hissining rivojlanishiga zamin bo'ladi. Bolalar o'qishda past o'zlashtirayotgan o'rtoqlariga yordam berishga harakat qiladilar. Bu motivlar shunchalik chuqur va kuchli bo'ladiki, ular maqsadlariga erishish uchun juda ko'p qiyinchiliklarni: o'zlashtirmayotgan o'rtoq'ining dangasaligi, o'zining darslarini tayyorlashga tezroq ulgurishi, ba'zan esa hatto ota-onalarning qarshiliklarini ham yengishi kerak. Bunday vaziyatlarda bolada shakllanayotgan ma'suliyat hissi qiyinchiliklarni yengishga va o'z ishini muvaffaqiyatli bajarishiga yordam beradi. Birinchi sinfda o'quvchi o'qituvchisining tanbehlari o'rtoqlarining oldida yoki o'ziga yolg'iz berilganiga e'tibor bermasa, ikkinchi sinfda o'rtoqlari oldida berilgan tanbehlardan uyaladigan bo'lib qolishi bolaning o'zini jamoa a'zosi sifatida to'liq his etayotganidan va o'rtoqlari uni hurmat qilishlarini istayotganidan dalolat beradi.

Estetik hislar birinchi navbatda bolalarning badiiy asarlarni idrok qilish jarayonida namoyon bo'ladi. Uchinchi sinfga borib bolalar ustozi o'qiyotgan she'rlarning nafaqat mazmuniga, balki o'qilishidagi go'zalligiga ham e'tibor beradilar. Badiiy asarlarni o'qiyotganlarida va kinofilmlarni ko'rayotganlarida bolalar asosan asar qahramonlarining axloqiy sifatlarini baholaydilar. Badiiy asarning estetik tomoni pedagog tomonidan bolalarga ko'rsatilishi kerak. Ana shunday o'rgatish bo'lgan taqdiridagina kichik maktab yoshidagi bolalar ularga mos bo'lgan musiqiy asarlarga emotsional baho bera oladilar.

Kichik maktab davrida shaxslararo munosabat. Birinchi bor maktabga kelgan bola o'z atrofdagilari bilan psixologik jihatdan yangi munosabat tizimiga o'tadi. U hayotining tubdan o'zgarganini, unga yangi majburiyatlar, nafaqat, har kuni maktabga borish, balki o'quv faoliyati talablariga bo'ysunish ham yuklatilganligini his eta boshlaydi. Bola insoniy munosabatlar tizimida ham alohida o'rin egallayotganini bila boshlaydi. Ota-onasi, yaqinlari, atrofdagilari unga yosh boladek emas, balki o'z vazifalari, majburiyatlari bor bo'lgan, o'z faoliyat natijasiga ko'ra hurmatga sazovor bo'lishi mumkin bo'lgan alohida shaxs sifatida munosabatda bo'ladilar. Oila a'zolarining bola o'quv faoliyati, yutuqlari bilan qiziqayotganligi, shuningdek, uni nazorat qilayotganligi, unga qilinayotgan yangi muomala, munosabat uning ijtimoiy mavqei o'zgarganligini to'la his etishiga, o'ziga nisbatan munosabatining o'zgarishiga asos bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning muhim xususiyatlaridan biri ulardagi o'qituvchiga ishonch hissi bo'lib, bunda o'qituvchining o'quvchiga ta'sir ko'rsatish imkoniyati juda kattadir. Bola o'qituvchini aql sohibi, ziyrak, sezgir, mehribon inson deb biladi. O'qituvchining obro'si oldida ota-onalar, oilaning boshqa a'zolari, qarindosh urug'larining nufuzi keskin kamayadi. Shu sababli, bolalar o'qituvchining har bir so'zini qonun sifatida qabul qiladilar. Demak, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar rivojida yetakchi bo'lgan o'quv faoliyati o'qituvchi shaxsi va o'quvchi bilan munosabat uslubining ahamiyati juda kattadir.

Kichik maktab davrida bolaning boshqa insonlar bilan munosabatlarida katta o'zgarishlar ro'y beradi. Bolaning muloqoti endi aniq maqsadga qaratilgan bo'ladi. Bunga sabab bir tomondan

o'qituvchining doimiy ravishda unga ko'rsatadigan faol ta'siri bo'lsa, ikkinchi tomondan o'quv jamoasining ko'rsatadigan ta'siridir²⁸. Chunki, o'qituvchi bolaga ota-onaga nisbatan ko'proq ravishda normativ talablar qo'yadi. Bundan tashqari bolaning oilasi va tevarak atrofdagi odamlar bilan ham muloqotida katta o'zgarishlar bo'ladi. Oilada endi bolani ma'lum bir majburiyat va huquqlari bo'lgan shaxs sifatida qabul qilinadi va bu o'z-o'zidan bola bilan bo'lgan munosabatlarda o'z aksini topadi. Atrofdagilar bilan munosabatda esa bola o'z "Men"ini namoyon etishga harakat qiladi. L. S. Vigotskiyning ta'kidlashicha, faqat jamoaviy hayot ichida va ijtimoiy munosabatlar ta'sirida bolaning individual xulq-atvori shakllanadi. Faqat o'qituvchigina o'quvchisiga turli qat'iy talablar qo'yib, ularning xatti-harakatlarini baholay oladi, bolaning ijtimoiylashuviga sharoit yaratib, uni huquq va burchlar ijtimoiy makoni tuzatib standartlashuviga olib kela oladi. O'qituvchining munosabat usuli o'quvchining faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchi faolligining asosan uch xil ko'rinishi mavjud bo'lib, bular: jismoniy, psixik va ijtimoiy faollikdir.

O'qituvchining dars jarayonida har bir o'quvchiga ta'sir ko'rsatishi uchun qulay imkoniyati bor. O'quv faoliyatining boshlanishi jarayonida bolaning kattalar va tengdoshlari bilan qiladigan muomala-munosabatlari yangicha tus ola boshlaydi. "Bola-katta" munosabati "bola-ota-ona" munosabatidan tashqarida yuzaga keladi. Chunki, o'qituvchi bolaga ota-onaga nisbatan ko'proq ravishda normativ talablar qo'yadi. Birinchi bor maktabga kelgan bola hali o'zini to'liq anglashi va o'z xatti-harakatlarini aniq bilishi qiyin. Faqat o'qituvchigina bolaga me'yorlar qo'yishi, ularning xatti-harakatlarini baholashi, o'z xatti-harakatlarini boshqalar bilan moslashtirishga sharoit yaratishi mumkin. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan qo'yiladigan yangi shartlarni qabul qiladilar va ularning qoidalariga to'la amal qilishga harakat qiladilar. Bola uchun o'qituvchi uning psixologik holatini belgilab beruvchi asosiy figura hisoblanib, bu holat uning nafaqat sinfdagi, balki, umuman tengdoshlari bilan bo'ladigan munosabatiga, bu munosabat esa o'z-o'zidan oilasidagi munosabatlariga ham ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek,

²⁸Клычева З.П. Общение в учебно-воспитательном процессе как фактор формирования личности учащихся начальных классов. –Т.Авторск.кпс. и. 2005.-23 с.

bu munosabatlar uning o'quv faoliyati muvaffaqiyatini ham belgilab beradi.

O'qituvchining bolaga munosabati uning o'rtoqlari va oilasi bilan bo'lgan munosabatiga ham bevosita o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish kerakki, yangi muloqotning xarakteri kichik maktab yoshidagi o'quvchi ta'limining motivlariga, undagi axloqiy sifatlarning rivojlanishiga, o'z-o'ziga beriladigan bahoning shakllanishiga hamda bolaning qiziqishlari darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bolalarning o'quv faoliyati muvaffaqiyati hamda shaxsining shakllanishi ko'p jihatdan ularning o'qituvchisi bilan munosabatlaridagi o'ziga xos xususiyatlariga, sinfdagi o'z mavqeini qay darajada anglab yetishiga, tarkib topgan o'quvchilar jamosi bilan o'zaro munosabatlariga bog'liq bo'ladi.

Maktabning boshlang'ich sinfidan o'rta sinfga o'tgan bolalardagi ijtimoiy psixologik moslashuvning o'ziga xosliklari **L. B. Bekniyazova** tadqiqotlarida ko'zga tashlanadi²⁹. Tadqiqotchi ta'lim jarayonidagi qiyinchiliklarni o'quvchining psixologik xususiyatlari, bilish jarayonlarining rivojlanganlik darajasi, motivatsion sohadagi o'ziga xosliklar, atrofdagilar va o'ziga bo'lgan ijtimoiy munosabatlar sistemasi bilan bog'laydi.

K. Q. Mamedovning fikricha, psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarning maktabgacha yosh bosqichida, shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarida va o'smir yoshidagilarda tafakkurning so'z-mantiq turi normal tengdoshlariga nisbatan yetarli darajada shakllanmagan³⁰. Ammo bu xususiyatning ifodalanishi maktabgacha yoshdan o'smirlik yoshi tomon kamayib borishi kuzatiladi. Olim ijtimoiylashuv va mustaqil fikrlashga moyillikni ushbu jarayonning psixologik mexanizmi sifatida e'tirof etadi. **K. Q. Mamedov** psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar tafakkuriga xos xususiyatlar so'z-mantiq tafakkur turining ko'rgazmali-obrazli tafakkur ko'rinishidan ortda qolishi, intellekt ko'rsatkichlarining nihoyatda notekisligi bilan tavsiflaydi,

²⁹Бекниязова Л. Б. Психологические особенности адаптации у младших подростков (на примере переходного периода учащихся от начальной к средней школе): Дис. ... канд. психол. наук. – Т.: НУУз, 2003. – 159 с.

³⁰Mamedov K.Q. Maktabgachayoshdagibolalarvao'quvchilarningaqilrivojlanishxususiyatlari: Psixol. fan. dokt. ... dis. – T.: O'zMU, 2004. – 47 b.

ammo bu notekislik yosh ulg'ayishi bilan kamayib borishini ta'kidlab o'tadi.

Sh. T. Xalikova ko'zi to'liq ojiz, zaif ko'ruvchi va ko'rish analizatori sog'lom bo'lgan o'quvchilar fikr yuritish jarayonini o'zaro taqqoslab, ular bir-biriga umumiy xususiyatlari bilan ancha yaqin bo'lsa-da, lekin o'zlarining shaxsiy xususiyatlari bilan farqlanadi,-deb ta'kidlaydi³¹. Uning fikricha, ko'rish nuqsonining qay darajada chuqurligi ko'zi ojiz subyektlarning taqqoslash jarayoni sifatiga o'z ta'sirini o'tkazadi. **Sh. T. Xalikova** o'z ilmiy izlanishlari natijasida ko'rish nuqsoniga ega bo'lgan kontingentlar tafakkuri umumiy, normal rivojlanish qonuniyatlariga bo'ysunishini, ammo bu jarayonda o'ziga xos qonuniyatlar ham mavjud bo'lib, ular o'quvchi imkoniyati, iste'dodi, izlanuvchanligi, tezkorligi, topqirliigi kabi xususiyatlarga va shaxsiy tipologik farqlarga bog'liqligini ta'kidlaydi. Shuningdek, muallif ko'zi ojiz o'quvchilar tafakkuri rivojlanishi aksariyat hollarda milliy xususiyatlar bilan ham bog'liqligini e'tirof etadi.

Aqliy normal va ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarni o'zaro solishtirar ekan, **Sh. R. Samarova** fikrlash jarayonlari (idroki, mantiqiy xotirasi, ko'rgazmali, obrazli, fazoviy, vizual tafakkur turlari hamda operatsiyalari) rivojlanishi, diqqat xususiyatlari, anglangan, ixtiyoriylik darajalari negizida o'ziga xos qonuniyatlar, ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar yotishini asoslab beradi³². Tadqiqotchining fikricha, aqlan normal, ruhiy rivojlanishi sustlashgan boshlang'ich (2 va 4) sinf o'quvchilarida fikrlash jarayonlari, yuksak funksional tizim tarkibi (ixtiyoriy diqqat) umumiy xususiyatlari bilan birga maxsus o'ziga xoslikka ega bo'lganligi tufayli kognitiv tizim diagnostikasi, harakatlantiruvchi mexanizmlari, uzviyligi, uzluksizligi o'zaro bir-biridan tafovutlanadi. **Sh. R. Samarova** boshlang'ich sinf o'quvchilarida fikrlash jarayonlari, diqqatning nazorat funksiyasi diagnostikasi va dinamikasida jinsiy (gender) farqlar mavjudligi, ular o'ziga xos davriy qonuniyatlarning hosilasi sifatida gavdalanishini e'tirof etadi.

³¹ Xalikova Sh. T. Ko'rishdan nuqson bo'lgan o'quvchilarning tafakkuri rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari (II va IV sinflar misolida): Psixol. fan. nomz. ... dis. - T., O'zMU, 2005. - 153 b.

³² Samarova Sh. R. Boshlang'ich sinf o'quvchilari fikrlash jarayonlarining diagnostikasidagi dinamikasi (2-4 sinf o'quvchilari misolida): Psixol. fan. nomz. ... dis. - T., O'zMU, 2007. - 157 b.

Shunday qilib, kichik maktab yoshi 7-11 yoshli bolalarni o'z ichiga oladi. Bu davrda o'qish yetakchi faoliyatga aylanadi, o'qituvchining so'zi bola uchun senzitiv hisoblanadi. Intellektual refleksiya bu davrda paydo bo'lgan yangi psixologik tuzilmadir.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'ziga xos psixologik xususiyatlari.

2. Maktabga ijtimoiy-psixologik moslashuv yo'llari qanday?

3. Bolalar intellektual rivojlanishida kichik maktab davrining ahamiyati.

4. O'quv jarayoni davomida yuzaga keladigan muammolar.

5. Kichik maktab davridagi bolalar shaxsi rivojida yuzaga keladigan yangilanishlar.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Kichik maktab yoshi davri necha yoshlarni o'z ichiga oladi?

a) 6-7 yosh;

b) 9-10 yosh;

c) 6-10 yosh;

*d) 7-11 yosh.

2. Kichik maktab yoshida yuzaga keladigan yangi psixologik tuzilma nimalardan iborat?

a) Erkinlik, ish - harakat va fikrlarning ichki rejasi,

b) Erkinlik, refleksiya va katta bo'lganligini his etish;

*c) Intellektual refleksiya;

d) Tashabbuskorlik, tez xafa bo'lish.

3. Kichik maktab yoshi davrida yetakchi faoliyat qaysi?

a) Predmetli faoliyat;

b) O'yin va mehnat faoliyati;

*c) O'qish faoliyati;

d) Rasm chizish.

4. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishida ta'limning rolini aniqlang.

a) Jamoa shakldagi muloqot va faoliyatning shakllanishi;

b) Kuzatuvchanlik, ixtiyoriy diqqat, ijodiy xayol, mavhum tafakkurning shakllanishi;

*c) Bilish jarayonlarining rivojlanishi, ta'lim olishdagi muammolarni yechishda tafakkur jarayonining shakllanishi;

d) harakatlantiruvchi mexanizmlari, uzviyligi, uzluksizligi.

5. Kichik maktab yoshidan o'smirlikka o'tishdagi inqirozning belgilari nimalarda namoyon bo'ladi?

a) O'z "Men"ini va o'z psixologik xususiyatlarini anglay boshlaydi;

b) Axloq normalari va xulq-atvor qoidalarini egallaydi;

*c) maktabga umuman salbiy munosabat, unga borish majburiy emas, o'quv topshiriqlarini bajarishni istamaslik, o'qituvchilar bilan nizolashishlar;

d) intellekt ko'rsatkichlarining nihoyatda notekisligi.

Reja:

- 1.O'smirlik yoshida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
- 2.O'smirlik davrida yetakchi faoliyat.
- 3.O'smir psixikasi va xulq-atvorini o'ziga xos xususiyatlari.
- 4.Kattalar bilan muloqotning xususiyatlari.
- 5.O'smirlik davrida psixologik yangilik.

Tayanch tushunchalar: O'smir, yetakchi faoliyat, muloqot, psixologik yangilik, o'z-o'ziga baho berish, jinsiy yetilish jarayoni, o'spirinlik davriga o'tishdagi inqiroz.

10.1.O'smirlik yoshida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari

O'smirlik 10-11 yoshlardan 14-15 yoshlargacha bo'lgan davrni tashkil etadi.Hozirgi o'smirlar o'tmishdoshlariga nisbatan jismoniy aqliy va siyosiy jihatdan birmuncha ustunlikka ega. Ularda jinsiy yetilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o'sish oldinroq namoyon bo'lmoqda. Aksariyat o'quvchilarda o'smirlik yoshiga o'tish, asosan, 5-sinflardan boshlanadi. «Endi o'smir bola emas, biroq katta ham emas»-ayni shu ta'rif o'smirlik davrining muhim xarakterini bildiradi. O'smirlik – bolalikdan kattalikka o'tish davri bo'lib, fiziologik va psixologik jihatdan o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik taraqqiyoti juda tezlashadi, hayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilish ortadi, xarakteri shakllanadi, ma'naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi. O'smirlik balog'atga yetish davri bo'lib, yangi hislar, sezgilar va jinsiy hayotga taalluqli chigal masalalarning paydo bo'lishi bilan ham xarakterlanadi. Bu yoshda o'smir rivojida keskin o'zgarishlar ro'y bera boshlaydi. Bu o'zgarishlar fiziologik hamda psixologik o'zgarishlardir. Bo'yga o'sish bir tekis bormaydi: qiz-bolalar 5-7 sm o'ssalar, o'g'il bolalar 5-10 sm o'sadilar. Bo'yiga qarab o'sish paysimon ilk suyaklarning uzunlashishi va umurtqa qismining kattalashishi hisobiga ro'y beradi.

Og'iz bo'shlig'i va halqumdagi o'zgarishlar oqibatida tovush tembri ham o'zgaradi. Bu o'g'il bolalarda qiz bolalarga nisbatan

ko'proq darajada sodir bo'ladi. O'g'il bolalarning tovushi vazminroq bo'lib qoladi, do'rillaydi.

Garchi bu davrda mushaklar tez sur'at bilan o'ssa ham, mustahkamlashsa ham, lekin baribir oyoq va qo'l suyaklarining o'sish sur'ati orqada qoladi. O'smirlarda bu xususiyat ularning beso'naqay xatti-harakatlarida, yurish-turishlaridagi qo'pollikka, katta-katta odim tashlashlariga sabab bo'ladi.

Fiziologik o'zgarish jinsiy yetilishning boshlanishi va bu bilan bog'liq ravishda tanadagi barcha a'zolarining mukammal rivojlanishi va o'sishi, hujayra va organizm tuzilmalarining qaytadan shakllana boshlashida namoyon bo'ladi. Organizmdagi o'zgarishlar bevosita o'smir endokrin sistemasining o'zgarishlari bilan bog'liqdir. Bu davrda ichki sekretiya bezlaridan biri gipofiz bezining funksiyasi faollashadi. Uning faoliyati organizm to'qimalarining o'sishi va muhim ichki sekretiya bezlarining (qalqonsimon bez, buyrak usti bezi va jinsiy bezlar) ishlashini kuchaytiradi. Natijada bo'y o'sishi tezlashadi, jinsiy balog'atga yetish (jinsiy organlarning rivojlanishi, ikkilamchi jinsiy bezlarning paydo bo'lishi) amalga oshadi. Ko'krak qafasi ham gavdaning bo'y o'sishiga nisbatan sekin rivojlanadi. Buning natijasida ayrim o'smirlarning yelkasi, ko'kragi tor bo'lib qoladi, bu esa o'z navbatida kislorod yetishmasligiga, nafas qisishiga olib keladi. Kislorod yetishmasligi natijasida ruhiy faoliyatga putur yetadi. Bu davrda yurak kengayishi bilan qon tomirlari ham yo'g'onlashadi. Qon aylanish sistemasining qayta qurilishi, vegetativ nerv sistemasidagi barqarorlik qon aylanishini buzadi va o'smirda ba'zi qon bosimining ortishi ro'y beradi.

Bu davrda ayniqsa jinsiy bezlar faoliyati kuchayadi. O'smirda ro'y beradigan biologik-jismoniy o'zgarish natijasida uning psixik dunyosida tub burilish nuqtasi vujudga keladi. O'smirlik yoshida ularning xulq-atvoriga xos bo'lgan alohida xususiyatlarni jinsiy yetilishning boshlanishi bilan izohlab bo'lmaydi. Jinsiy yetilish o'smir xulq-atvoriga asosiy biologik omil sifatida ta'sir ko'rsatib, bu ta'sir bevosita emas, balki ko'proq bilvositadir.

O'smirlar o'zlarini kattalardek tutishga harakat qiladilar. Ular o'zlarining layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini ma'lum darajada o'rtoqlari va o'qituvchilariga ko'rsatishga intiladilar. Bu holatni oddiy kuzatish yo'li bilan ham osongina ko'rish mumkin. O'smirlik davri

«o'tish davri», «krizis davr», «qiyin davr» kabi nomlarni olgan psixologik ko'rinishlari bilan xarakterlanadi. Chunki, bu yoshdagi o'smirlarning xatti-harakatida muqobil, yangi sharoitlarda o'z o'rnini topa olmaganligidan psixik portlash hollari ham kuzatiladi. O'z davrida L. S. Vigotskiy bunday holatni «psixik rivojlanishdagi inqiroz» deb nomlagan. Kichik maktab davridan so'ng bola alohida olingan shaxs sifatida o'z-o'ziga munosabatini shakllantirish jarayonida asosan ikki bosqichni boshidan kechiradi. Bu bosqichlar o'smirlik yoshini ikki xil davrga – kichik o'smirlik davri va katta o'smirlik davrlariga to'g'ri keladi. Birinchi bosqichda o'smir o'zini "bola"lardan ajratib, endi o'zini kattalar olamiga mansubligini ta'kidlamoqchidek bo'ladi. Kattalar hayotiga kirishga qiziqish o'smirlarning asosiy xarakteristikolari hisoblanadi.

Bu davr uchun kattalarning xatti-harakatlariga taqlid qilish va o'zining mana shu yarashmagan qiliqlariga tanqidiy baho bera olmaslik, uning katta yoshli kishilarga yaqin bo'lishi, yordam berayotgan bir guruh tengdoshlari bilan ortiq darajada bog'liq bo'lib qolishi va shu singari holatlar xarakterlidir. Ikkinchi bosqichda o'smir endi o'zining yosh bola emasligiga shubha qilmaydi va o'zligini aniq anglay boshlaydi, o'z shaxsini ulug'lab, o'ziga xos harakatlar qila boshlaydi. O'smirlarni o'z shaxslari haqidagi fikrlar ko'proq qiziqtiradi, ular o'zlarini bilishga, maqsadli rivojlantirishga, tarbiyalashga harakat qiladilar.

O'smirlik davrida ichki erkinlikning o'sishida, o'z-o'zini anglash layoqatlarida, mustaqil xatti-harakatlarida katta sifat o'zgarishlari yuz beradi. Bunday o'zgarishlarning yuzaga kelishida irodaning ham ahamiyati katta. Iroda oliy psixik funksiya sifatida o'smirning erkin harakat qilish quroli, shuningdek, shaxsi rivojining magistral chizig'i bo'lib hisoblanadi. Bu davrga kelib uning harakatlari o'zi bilan o'rtoq bo'lgan bir guruh tengdoshlariga bog'liq bo'lmay qoladi. O'rtoqlari o'smirlarga o'zi to'g'risidagi noto'g'ri tasavvurlardan qaytib, jiddiy o'ylab ko'rishga uni majbur qilmoqchi bo'lganlarida ham u bema'lol rad javobini berishi va o'z fikrida qat'iy turib himoya qilishi mumkin. Bu davrda o'zga kishilarning ichki dunyosiga ortiqcha qiziqish bilan qarash va o'z xatti-harakatlarini o'zi tahlil qilish, o'z-o'zini tarbiyalashning elementlarini yuzaga kelishi mana shu ikkinchi bosqichdagi o'smirlar hayotiga xos xususiyatlardir. O'smirlik davriga

ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi salbiy xususiyatlar xosdir. O'smirlar hayotda, ekranda va kitoblarda kattalarning mustaqilligini va erkinligini, ularning katta va qiziqarli ishlarini, dadil harakatlarini, qahramonliklarini, atrofdagilar orasidagi obro'larini ko'radilar hamda havas qiladilar. O'smirda *katta yoshli odam bo'lishga yoki hech bo'lmaganda katta yoshli odam bo'lib ko'rinishga qiziqish*, intilish paydo bo'ladi va bu xohishni amalga oshirish unga osondek bo'lib ko'rinadi. O'smirlarning ehtiyojlari va imkoniyatlarining o'zaro mos kelmasligi o'smirlar bilan ota-onalari, o'qituvchilari va boshqa murabbiylari o'rtasida qarama-qarshilikni keltirib chiqaradi.

O'smir o'zining juda ko'p istaklari, «xohlayman»larini amalga oshirishga intiladi: katta yoshli odamlar ega bo'lgan hamma narsalardan foydalanishga, erkin, mustaqil va ozod bo'lishga intiladi. Tevarak-atrofdagi odamlarga o'zining ahamiyatga ega ekanini ko'rsatish uchun u kuchli, qo'rqmas va epchil bo'lishga intiladi. Tarbiyachilar ham o'z tarbiyalanuvchilari xuddi shunday bo'lishlarini istaydilar, ammo ular ana shu fazilatlarining faqat «kerakligi» uchun shunday bo'lishini istaydilar. Ana shunday «xohlayman» va «kerak» o'rtasidagi qarama-qarshiliklar ba'zan oilada, maktabda, keskin ziddiyatli vaziyatlarni yuzaga keltiradi. Tarbiyalangan odamda «xohlayman» faqat «kerak»ni bajarish orqaligina amalga oshiriladi. Agar o'smir bola tushunishga o'rgatilmagan bo'lsa va «kerak» bo'lgan narsani bajarishga odatlanmagan bo'lsa, u o'zboshimchaligini namoyon qilish orqali tarbiyachilarning talablariga qarshilik qiladi hamda o'zining shaxsiy asoslanilmagan xohishlari asosida ish tutadi. O'smirning yangi huquqlarga da'vosi, avvalo, kattalar bilan o'zaro munosabatlarning butun muhitiga oid bo'ladi. O'smir avval bajonidil bajaradigan talablarga endi qarshilik ko'rsata boshlaydi: uning mustaqilligini cheklashganda, vasiylik qilishganda, yo'naltirishganda, nazorat qilishganda, quloq solishni talab qilishganda, jazolashganda, uning qiziqishlari, munosabatlari va fikrlari bilan hisoblashishmaganda u juda xafa bo'ladi va norozilik bildiradi. O'smirda o'z qadrini bilish hissi paydo bo'ladi va u o'zini kamsitish, mustaqillik huquqidan mahrum qilish mumkin bo'lmagan inson, deb biladi. Bolalikdagi kattalar bilan bo'lgan munosabat haqidagi fikrlari o'zgaradi va uning o'z kattaligi darajasi haqidagi tasavvurlari bilan

mos kelmay qoladi. U kattalar huquqini cheklaydi, o'zinikini esa kengaytiradi. Kattalarning o'z shaxsi va insoniylik qadrini hurmat qilishlarini xohlaydi, ishonch va mustaqillik namoyon etishga da'vo qiladi, ya'ni kattalar bilan ma'lum teng huquqlilikka va ularning shu narsani tan olishlariga erishishga harakat qiladi.

O'smirlik davriga kimningdir xatti-harakatini imitatsiya qilish xosdir. Ko'pincha ular o'zlariga tanish va yoqadigan kattalarning xatti-harakatlariga imitatsiya, taqlid qiladilar.

O'smirlar bu davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib qolishlari ham mumkin. O'smir katta odam, shuningdek, chekuvchi, ichuvchi singari yangi rollarda o'zini noqulay his qiladi. Psixik rivoji jihatidan bolalarga yaqin, lekin ehtiyojlari jihatidan kattalarga yaqin bo'lgan o'smirda juda ko'p noqulay va tashvishga tushuvchi holatlar bo'ladi va ular o'smirda krizisni yuzaga keltirib chiqaradi. Bu krizis o'smirning ma'naviy o'sishi, shuningdek, psixikasidagi o'zgarishlar bilan ham bog'liqdir. Bu davrda bolaning ijtimoiy mavqei o'zgaradi, o'zining yaqinlari, do'stlari, tengdoshlari bilan yangi munosabatlar yuzaga keladi. Lekin eng katta o'zgarish uning ichki dunyosida yuzaga keladi. Ko'pgina o'smirlarda o'zidan qoniqmaslik holati kuzatiladi. Shuningdek, o'zi haqidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmayotganligi o'smirni asabiylashishiga olib keladi. Bu esa o'smirda o'zi haqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ba'zi o'smirlarni nima uchun atrofdagilar, kattalar, shuningdek, ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi. Bu holat ularni ichdan asabiylashishlariga sabab bo'ladi va o'smirlik davri inqirozi yuzaga keladi. Krizis boladagi mavjud tushkunlik, yolg'izlikka intilish, passivlik yoki aksi, o'jarlik, qaysarlik, agressivlik, hayotga salbiy munosabatlarning kechishida namoyon bo'ladi. Bunday paytlarda u o'zi singari katta fiziologik, psixologik o'zgarishlar kechayotgan o'rtoq'i bilan muloqot qilishga katta ehtiyoj sezadi. Do'sti o'smirlarga ijobiy ta'sir qiladimi yoki uni yo'ldan urib, yomon ta'sir qiladimi bu narsa uning axloqiy qiyofasi bilan bog'liq.

O'rtoqlarining ta'siri ostida o'smir o'zining ehtiyojlari va istaklarini qondirishi mumkin. Agarda bundan qanoatlanish unga katta mamnunlik bag'ishlasa, bunday hollarda uning ba'zi bir harakat yoki qiliqlarga nisbatan bo'lgan tasodifiy qiziqishlari dastavval ishtiyoqqa,

undan keyin ehtiros yoki odatga aylanishi mumkin. Ana shunday yo'l bilan o'quvchilarda, masalan, matematikaga, fizika yoki ximiyaga, duradgorlik, slesarlik yoki qandaydir boshqa bir ishlarga nisbatan ishtiyoq yuzaga keladi, ammo o'quvchilar xuddi shunday yo'l bilan yolg'onchilikka, bezorilikka va boshqa axloqsiz xatti-harakatlarga ham o'rganib qolishlari mumkin.

O'smirlik davridagi barcha *nomunosib harakatlar bir onda o'tib ketadigan xohishlarning* ko'pligidan va kelib chiqadigan oqibatni nihoyatda yuza tarzda ko'ra bilishlikdan kelib chiqadi. Deyarli barcha zararli xohishlar oldin zararsiz va yengillik bilan amalga oshiriladigandek bo'lib ko'rinadigan ko'ngil ochish tarzidagi ishlardan boshlanadi. Biroq, aslida esa bu ishlarni amalga oshirishga o'smirlarning imkoniyatlari yetmaydi. Bunga shaxs taraqqiyotining tabiiy ehtiyojlari ta'sir qiladi. Agarda o'smir bolalar faqat bajara oladigan ishlarni qilganlarida edi, ular o'zlarining psixik xususiyatlarini rivojlantira olmagan bo'lar edilar. O'smirlar, o'zlarining turli xil xohishlarini bevosita qondirishdan bo'lak narsani ko'ra olmaydilar va bunday xohishlar xatarli oqibatlarga tomon yo'llaganda o'zlarini vaqtida to'xtatib qola olmasliklari ham mumkin. O'quvchilarni o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini oldindan ko'ra bilishga va o'zlarini tuta bilishga o'rgatish tarbiyachilarning asosiy vazifasidir.

O'smirlar haddan tashqari g'ayratli va besaramjon bo'ladilar, ular uchun *bekorchilik juda og'irdir, bir xil tarzidagi ishlardan tezda toliqadilar*, bir xildagi ish bilan qiziqmay qo'yadilar, bu esa ularning ta'lim jarayonlari muvaffaqiyatiga kuchli ta'sir qiladi. Binobarin, o'smirlarga muvaffaqiyatli ta'lim va tarbiya berishda ularni turli faoliyatlarga qiziqtirish va har turli foydali mashg'ulotlarga jalb qilish hamda qiyinroq, lekin kuchlari yetadigan ishlar bilan shug'ullantirish nihoyatda muhimdir.

«O'smirlik yoshining mohiyati shundan iboratki, o'smir birmuncha faolroq ijtimoiy muhitga yetilgan bo'lib, bolalik chog'ida vujudga kelgan eski munosabatlarni buzib, ana shu muhit uchun kurasha boshlaydi». Har bir o'smir muvaffaqiyatli ishlar bilan tevarak-atrofdagi odamlar o'rtasida o'z shaxsini tasdiqlashga intiladi.

Kattalar o'smirlarning foydali jamoa ishlarida muvaffaqiyatga erishishlarida yordam berishlari va bu bilan ularning o'z qadr-

qimmatlarini namoyon qilishlariga imkon berishlari lozim. Aks holda ular boshqalarning oldida o'zlarini yuqori qo'yishlari, bepisandlik qilishlari mumkin. Buni ular o'zlarining qadr-qimmatlari tan olinmaganligi yoki kamsitilganligiga qarshi chiqib, salbiy ishlar va xatti-harakatlar orqali amalga oshirishlari mumkin bo'ladi.

O'smirlar nihoyatda taqlidchan bo'lib, ularda hali aniq bir fikr, dunyoqarash shakllanmagan bo'ladi. Ular tashqi ta'sirlarga va hissiyotlarga juda beriluvchan bo'ladilar. Shuningdek, ularga mardlik, jasurlik, tantiqlik ham xosdir. Tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik o'smirda shaxsiy fikrni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi, lekin bu shaxsiy fikr aksariyat hollarda asoslanmagan bo'ladi. Shuning uchun ham ular ota-onalarning, atrofdagi kattalarning, ustozlarning to'g'ri yo'lni ko'rsatishlariga qaramay, o'z fikrlarini o'tkazishga harakat qiladilar. O'smirlarga farosatlilik, tejamkorlik, ehtiyotkorlik va uzoqni ko'ra bilishlik kabi psixikxususiyatlar hali yetishmaydi. Tengdoshlari, shuningdek, sinfdoshlari guruhida o'smir o'zining kelishuvchanlik xususiyati bilan namoyon bo'ladi. O'smir o'z guruhiga bog'liq va qaram bo'lgani holda shu guruhning umumiy fikriga qo'shilishiga va uning qarorini doimo bajarishga tayyor bo'ladi. Guruh ko'pincha o'smirda «biz» hissining shakllanishiga yordam beradi va uning ichki holatini mustahkamlaydi. O'smir yoshdagi bola uchun do'st tanlash juda katta ahamiyatga ega. O'smirlik davrida do'stlik juda qadrlil hisoblanadi. Do'stlar doimiy ravishda ruhan, qalban yaqin bo'lishga ehtiyoj sezadilar. Bu ehtiyoj o'smir do'stlarning hol-ahvol so'rashishi va ko'rishishlarida (qo'l berib, quchoq ochib ko'rishish) birga o'tirish va birga yurishga harakat qilishlarida ko'rinadi. Ko'pgina ana shunday juda yaqin munosabatlar, o'smirlarning shaxs bo'lib shakllanishida, hamkorlikdagi harakatlarining izi inson qalbi va xotirasida bir umrga saqlanib qoladi.

O'smir yoshlarning xulq-atvori va faoliyatlarida ba'zan o'zlarining kuchlari yetmaydigan qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi. Asosiy qarama-qarshilik juda ko'p orzu-tilaklarni vujudga keltiruvchi, jadal ortib borayotgan jismoniy, ma'naviy va moddiy ehtiyojlar bilan ularni qondirish uchun nihoyatda cheklangan hamda ko'p jihatdan yetarli bo'lmagan imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshilikdir. O'smirning o'z kuchiga to'la ishonmasligi uni butun vositalar bilan shunchaki o'zini katta kishi bo'lib qolganligini ta'kidlashga majbur

qilibgina qolmay, shu bilan birga bu tuyg'uni yetarli baholay olmaslik holatini ham vujudga keltiradi. Bu o'z navbatida kattalarga qo'pol munosabatda bo'lish va agressivlikni hamda ota-onalar bilan o'qituvchilarning maslahat va talablarini pisand qilmaslik kabi xulq-atvor alomatlarini ham keltirib chiqaradi.

"Oltinchi sinf muammolari"ga bag'ishlangan tadqiqot ishida shu yoshdagi bolalarning xulq-atvor xususiyatlari va turli xil fanlar bo'yicha o'zlashtirishning pasayishi bilan bog'liq bo'lgan muammolarning o'sib borishi quyidagicha namoyon bo'lgan: Oltinchi sinf o'quvchilari to'rtinchi sinfga nisbatan 6 marta ko'proq qaysarlik qilishlari, 10 marta ko'proq o'qituvchilarga qarshilik ko'rsatishlari, 7 marta ko'proq boshqalar irodasiga to'sqinlik qilishlari, 9 marta ko'proq boshqalar kamchiliklariga e'tibor berishlari, 5 marta ko'proq faqat o'z xohish-istaklariga bo'ysunishlari va nihoyat 42 marta ko'proq o'z xatti-xarakatlari motivlariga ega bo'lmashliklari aniqlangan. (Krakovskiy A.P. 1970)

10.2. O'smirlik davrida yetakchi faoliyat

O'smirlik davrida yetakchi faoliyat shaxsiy intim muloqotdir. O'smirlik davrida yetakchi faoliyat — bu o'qish, muloqot hamda mehnat faoliyatidir. O'smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi — bu do'stlik, o'rtoqlikdagi elementar normalarini aniqlash va egallashdir. O'smirlar muloqotining asosiy xususiyati shundan iboratki, u to'la o'rtoqlik kodeksiga bo'ysunadi. O'smirlarni o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi g'oyat katta ahamiyatga egadir. *O'smirlar do'stlik, o'rtoqlik va o'zaro yordamlashuvni hamma narsadan yuqori qo'yadilar:* ana shunday o'zaro munosabatlar, o'spirinlik yillarida ham davom eta beradi. Bunda o'smirlar va ilk yoshdagi o'spirin o'quvchilarni xulq-atvorlariga do'stlari ota-onalar va pedagoglarga nisbatan bir necha marta kuchliroq ta'sir etadilar.

Buni shu bilan tushuntirish mumkinki, o'smir bolaning yetilmaganligi va tajribasizligi uni tevarak-atrofdagi kimsalardan madad axtarishga majbur qiladi. O'smir bolaga uning istaklarini tushunadigan va ularni amalga oshirishga yordam beradigan do'st kerak. O'smirning do'stlari bilan muloqoti ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Tengdosh bolalar bilan prinsipial tenglik holatidagi munosabatlar muhitiga nisbatan o'smirda alohida qiziqish bo'ladi. Bu hol o'smirda yuzaga keladigan shaxsiy kattalik hissining etik mazmuniga mos keladi. Kattalar bilan muloqotda bo'lish tengdoshlari bilan bo'lgan muloqotning o'rnini bosa olmaydi.

O'smir uchun tengdoshlari bilan bo'lgan muloqot u mustaqil harakat qiladigan o'zining shaxsiy munosabatlari muhitiga ajraladi. U bunga haqqim bor, deb o'ylaydi, o'z huquqlarini himoya qiladi va aynan shuning uchun ham o'rtoqlari bilan bo'lgan munosabatga kattalarning o'rinsiz, qo'pol aralashuvi o'smirning xafagarchiligiga va noroziligiga olib keladi.

O'smirda tengdoshlar bilan muloqot qilish va hamkorlikdagi faoliyatga intilish yaqqol namoyon bo'ladi. Jamoa hayoti bilan yashash, yaqin o'rtoqlar, do'stga ega bo'lish xohishi – do'stlar tomonidan qabul qilingan, tan olingan, hurmat qilingan bo'lishdek kuchli xohishdir. Bu o'smirning muhim talabiga aylanib boradi.

O'smir uchun eng yoqimsiz vaziyat – jamoa va o'rtoqlarining noroziligi, muloqot qilishni istamaslik, eng og'ir jazo esa – ochiq yoki nooshkor aloqa uzish, gaplashmaslikdir.

O'smirlar do'stlik kodeksining muhim me'yorlari – sha'nini hurmat qilish, tenglik, sodiqlik, do'stga yordam, to'g'ri so'zlik.

Do'stlik me'yorlarini egallash bolaning o'smirlikdagi muhim yutug'idir.

Agarda u bunday do'stni qarindoshlari va pedagoglari orasidan topa olmasa, unday paytda u o'z qiziqishlari va intilishlarini qo'llab-quvvatlaydigan hamda undagi kamchiliklarni nimalar bilandir to'ldira oladigan odamni begona katta kishilar yoki o'z tengqurlari orasidan albatta topadi.

O'z tengdoshlari bilan tenglik asosida qilingan munosabat asosida o'smir alohida bir ijtimoiy munosabatlar maktabini o'taydi. O'zaro qiziqishlar, atrof dunyoni, bir-birlarini o'zligini anglashlari va tushunishlari ular uchun juda qimmatlidir. O'smirlar uchun uy

vazifalari, uy ishlari bo'yicha majburiyatlarni bajarishga qaraganda tengdoshlari bilan muloqot qilish muhimroqdir. O'z sirlarini bola endi ota-onasiga emas, balki tengdoshiga ko'proq ishonadi. O'z tengdoshlari bilan muloqot va munosabat jarayonida o'z shaxsini erkinlik bilan to'la namoyon eta oladi. Shaxsiy erkinlikni u katta bo'lish xuquqi deb anglaydi. O'smirning o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi g'oyat katta ahamiyatga ega ekanligini yaxshi bilgan tajribali o'qituvchilar sinfda ham o'quvchilarning ayrim kichik-kichik guruhlari orasida ijobiy ijtimoiy fikrni shakllantirishga katta e'tibor beradilar, o'smirlarga ularning yaqin do'stlari orqali ta'sir ko'rsatishga harakat qiladilar. Ayrim o'quvchilarning (ayniqsa o'qishda o'rqada qoladigan va "tarbiyasi qiyin" bo'lgan o'quvchilarning) sinf jamoasidagi shaxslararo munosabatlar tizimidan "tushib qolishlariga" yo'l qo'ymaydilar.

O'rtoqlarining ta'siri ostida o'smir o'zining ehtiyojlari va istaklarini qondirishi mumkin. Agarda bundan qanoatlanish unga katta mamnunlik bag'ishlasa, bunday xollarda uning ba'zi bir harakat yoki qiliqlarga nisbatan bo'lgan tasodifiy qiziqishlari dastavval ishtiyoqqa, undan keyin ehtiros yoki odatga aylanishi mumkin. Ana shunday yo'l bilan o'quvchilarda, masalan, matematikaga, fizika yoki ximiyaga, duradgorlik, slesarlik yoki qandaydir boshqa bir ishlarga nisbatan ishtiyoq yuzaga keladi, ammo o'quvchilar xuddi shunday yo'l bilan yolg'onchilikka, bezorilikka va boshqa axloqsiz xatti-harakatlarga xam o'rganib qolishlari mumkin.

10.3. O'smir psixikasi va xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlari

Ijobiy sifatlar, ehtiyojlar va intilishlar har bir yoshda, jumladan, ma'lum darajada yo'ldan ozgan o'smirda ham bo'ladi. O'smirlar hamma narsani bilishga qiziqadilar. Ko'pchilik o'smirlar boshqalardan yomonroq bo'lishni xohlamaydilar va o'z muhitida ko'zga tashlanib turishga hamda boshqalardan nimalar bilandir farq qilishga intiladilar. O'smirlarning hammasi g'ayratli va faoldirlar, biroq, o'zlarining kuch-quvvatlarini qayoqqa yo'naltirishni hamma vaqt ham bilavermaydilar. Binobarin, ularni bevosita natijalari bilan xursand qiladigan xilma-xil foydali va qiziqarli ishlar bilan band qilish

kerak. O'smirlar, garchi hamma vaqt ham bunga tayyor emasliklariga qaramay, mustaqillikka intiladilar. Ammo ko'pincha mustaqil ish-harakatlar uchun ularning imkoniyatlari bo'lmaydi. Demak, ularni mustaqil faoliyatga yaxshiroq tayyorlash va ularga mustaqil ishlarni ishonib topshirish hamda muvaffaqiyatli bajarilishini hamma vositalar bilan ta'minlash kerak. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, o'smirlar psixikasida ijobiy tomonlar yetarli darajada mavjuddir. Bu ijobiy tomonlardan foydalanib va ularni rivojlantirish, salbiy ishtiyoq, mayl, ishlar va xatti-harakatlarni yo'qotish kerak.

Katta o'smirlar asta-sekinlik bilan bevosita ishlari va xatti-harakatlarining natijalarini hamda oqibatlarini oldindan ko'ra boshlaydilar. Ularda o'z-o'zini tuta bilish, matonat paydo bo'ladi, qarorlari birmuncha qat'iy bo'la boshlaydi, iroda tarkib topadi. Ular o'zlarining faoliyatlarida ishtiyoq va istaklardan ko'ra ko'proq sog'lom fikrga asoslanadigan bo'ladilar. Ularning ichki kechinmalari va hayajonlari endi irodaviy nazoratga bo'ysundirilgan bo'ladi. Lekin axloqiy va estetik hislarning taraqqiyoti tufayli ichki kechinmalari va hayajonlari yanada kuchliroq bo'ladi. Kattalarga nisbatan qo'pol munosabatning paydo bo'lishi, noxush xulq-atvor alomatlari, o'smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar, uning tengdoshlari va turli jamoalardagi mavqei, kattalar bilan munosabati, maktab va oilasidagi munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir. Mana shu ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish yo'li bilan o'smirlarning xulq-atvoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish mumkin.

Endi o'smirlar o'yin hamda damga kamroq vaqtlarini ajratgan holda ko'proq jiddiy ishlar bilan shug'ullana boshlaydilar va ularda bilish jarayonlari jadal rivojlana boshlaydi. Maktab ta'limi o'smir bilish jarayonlarini rivojlanish yo'nalishini sifat jihatidan o'zgarishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. O'qish o'smirlar hayotida katta o'rinni egallaydi. Ular uchun mashg'ulotlarning mustaqil shakllari yoqadi. Boshqa davr bolalariga nisbatan o'smirlarning fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari, qiziqishlarining ortishi, o'qituvchining o'quv materialini tushuntira olish mahoratiga bog'liq. O'qish faoliyati asosida o'smirning o'z-o'zini anglash darajasi kengayadi, boshqa odamlar, atrof olam haqidagi bilimlari chuqurlashadi. Psixik rivojlanishning yangi bosqichi boshlanadi. Bilim o'rganish ehtiyojlari asosida asta-sekinlik bilan o'quv fanlariga

nisbatan qat'iy ijobiy munosabat shakllanadi. Bu davrda o'qishning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu motivlar o'smirning, hayotiy rejalari, kelajak kasbi va ideali bilan bog'liq bo'lgan holda bilish jarayonlari rivojlanish xarakteriga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Aynan o'smirlik davridan boshlab, bolalar hayotiy, ilmiy, badiiy bilimlarni kengaytirishga alohida ehtiyoj sezadilar va bunga harakat qiladilar. Bilimli bola tengdoshlari orasida hurmatga sazovor bo'ladi. Bilim o'smirlarga alohida bir quvonch bag'ishlaydi va uning tafakkur qilish layoqatini rivojlantiradi.

Bilish jarayonlarining rivojlanishida nutq og'zaki va yozma mavjud bo'lishi bilan kuchli vosita hisoblanadi. Maktabdagi o'quv jarayonlarining to'g'ri tashkil etilishi va amalga oshirilishi bilan o'smir nutqining to'g'ri rivojlanishiga qulay sharoit yaratiladi. Nutqni o'zlashtirishga harakat bu o'smirning muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirishiga ehtiyoj va intilish hisoblanadi.

O'smirlik davrida nutqning rivojlanishi bir tomondan so'z boyligining oshishi hisobiga bo'lsa, ikkinchi tomondan tabiat va jamiyatdagi narsa, voqea va hodisalarning mazmun-mohiyatini anglashlari hisobiga bo'ladi. Bu davrda o'smir til yordamida atrof-borliqni aks ettirish bilan bir qatorda inson dunyoqarashini ham belgilab berish mumkinligini his qila boshlaydi. Aynan o'smirlik davridan boshlab, inson nutq bilish jarayonlarining rivojlanishini belgilab berishini tushuna boshlaydi. O'smirni ko'pincha muomalada so'zlarni ishlatish qoidalarini – "*Qanday qilib to'g'ri yozish kerak?*" "*Qanday qilib yaxshiroq aytish mumkin?*" „*Nima deyish kerak?*“, kabi savollar juda qiziqtiradi. O'smirlar maktabdagi o'qituvchilar, kattalar, ota-onalar nutqidagi kamchiliklariga, kitob, gazeta, radio va televidenie diktorlari xatolariga tez e'tibor beradilar. Bu holat o'smirning bir tomondan o'z nutqini nazorat etishga o'rgatsa, ikkinchi tomondan kattalar ham nutq qoidalarini buzishlari mumkinligini bilishlariga va o'zida mavjud xatoliklarni birmuncha barham toptirishlariga olib keladi.

O'smir so'zlarning kelib chiqish tarixiga, ularning aniq mazmuni va mohiyatiga juda qiziqadi. U endi o'z nutqida yosh bola singari emas, balki katta odamlardek so'zlarni tanlab ishlatishga harakat qiladi. Nutq madaniyatini egallash borasida o'smir uchun o'qituvchi, albatta, namuna bo'lishi shartdir. Aynan maktab ta'limi o'smir bilish

jarayonlarini rivojlanish yo'nalishini sifat jihatidan o'zgarishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Maktabdagi o'quv jarayonlarining to'g'ri tashkil etilishi va amalga oshirilishi bilan o'smir nutqining to'g'ri rivojlanishiga sharoit yaratiladi. Nutqni o'zlashtirishga harakat bu o'smirning muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirishishiga ehtiyoj va intilish hisoblanadi.

O'smirlik davrida o'qish malakalari, yozma va monologik nutq jadal rivojlanadi. 5-sinf dan boshlab to 9-sinf gacha o'qish to'g'ri, tez va ifodali bo'lish darajasidan, yoddan ifodali, ta'sirli aytib bera olish darajasigacha ko'tariladi. Monologik nutq esa asardagi kichik bir parchani qayta so'zlab berishdan, mustaqil ravishda nutq va chiqishlar tayyorlash, og'zaki - mulohaza yuritish, fikr bildirish va ularni asoslab berishgacha o'zgaradi. Yozma nutq ham rivojlangan holda o'smirlar endi ularga berilgan erkin mavzu bo'yicha mustaqil holda insho yoza oladilar. O'smirlarning nutqi to'la tafakkur bilan bog'liq holatida amalga oshiriladi. 5-6 sinflardagi o'quvchilar og'zaki va yozma matn uchun reja tuzib, unga amal qila oladilar. O'zi yozgan fikrni qayta-qayta o'qib, o'z nutqini analiz qilib ko'rishga majbur qiladi. O'quvchi yozib bayon qilayotganida, ko'pincha, bu ishini bir necha marta qayta ko'rib chiqishga, o'zgartirishga, to'ldirishga, qaytadan ishlab chiqishga majbur bo'ladi.

O'quvchi o'qituvchining topshirig'iga binoan yozma ishlar bajarayotganida o'zining shu ishiga baho berilishini, ammo bu baho ishning faqat mazmuniga qarabgina berilib qolmasdan, balki shu bilan birga, o'z fikrining «qanday til» bilan bayon qilinganiga qarab ham baholanishini oldindan bilib turadi. Mana shu hollarning hammasi bolani o'z nutqini grammatika va logika talablariga muvofiq keladigan qilib, ongli ravishda tuzishga majbur etadi. Adabiyot darslari bilan shug'ullanish o'quvchilar nutqining o'sishiga ayniqsa katta ta'sir qiladi. O'quvchilar adabiyot darslarida to'g'ri tuzilgan nutqning eng yaxshi namunalari bilan tanishadilar.

Bolalarning yozma nutqni egallashlari ularning nutqini o'stirishda muhim bosqich bo'ladi. O'quvchi yozma nutqni to'g'ri tushunishni o'rganib oladi, o'z fikrlarini yozma nutq holida bayon qilish va boshqalarga tushuntirishni o'rganadi. Kitob o'qish va ayniqsa o'zidagi fikrlarni yozma tarzda ifodalab, bayon qilib berish tilning grammatika tuzilishini egallashda katta ahamiyatga ega. Yozma bayon qilish

vaqtida fikrni to'liq tushuntirib berish zarurligi o'quvchini o'zi yozayotganlarining mazmunigagina diqqat qaratmasdan, balki qanday qilib yozayotganligiga ham e'tibor berishga majbur etadi.

Yozma nutqni egallash og'zaki nutqni va ayniqsa monolog nutqni to'g'ri va kengroq qilib tuzishga yordam beradi.

O'quvchi maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu topshiriqni o'ziga-o'zi gapirib berishni muttasil mashq qilib turishi o'quvchi nutqining o'sishiga katta ta'sir qiladi. O'quvchi darslarni tayyorlayotgan vaqtda shu darslarni kitobdan o'qibgina qolmasdan, balki, odatda, u kitobdan o'qigan narsalarini kitobni yopib ko'yib, o'z-o'ziga yoki yonidagi sherigiga so'zlab ham beradi. Bunday hollarda o'quvchi o'zi tayyorlayotgan darsni grammatika qoidalariga to'g'ri rioya qilgan holda ayniqsa, tushunarli qilib og'zaki gapirib berishga intiladi. O'qituvchi o'quvchining nimalarni bilganligi va bilganlarini qanday gapirib berishi bilangina kifoya qilmasdan, balki, shu bilan

birga, shu bilgan narsasini qanday qilib va qay tariqa gapirib berayotganiga ham e'tibor berishini o'quvchi yaxshi tushunadi.

-O'quvchi ovoz chiqarib, aynan yoki o'z so'zlari bilan takrorlash yo'li bilan o'zining artikulyatsiya apparatini mashq qildiradi, o'z nutqining qay darajada to'g'riligini nazorat qiladi, shu bilan birga o'zi o'zlashtirgan bilimlarning to'g'riligini va mustahkamligini ham nazorat qiladi.

Albatta, o'quvchi nutqining o'sishida o'qituvchining nutqi katta rol o'ynaydi, chunki o'qituvchining nutqi o'quvchilar uchun namunali nutq hisoblanadi. Shu sababli, har bir o'qituvchi o'quvchilar nutqini o'stirishga intilib, o'zi ham o'z nutqini takomillashtirish ustida to'xtovsiz va tinmay intilishi lozim.

Diqqat. Agar kichik maktab davrida ixtiyorsiz diqqat ustunlik qilsa, o'smirlik davrida bola o'z diqqatini o'zi boshqara oladi. Dars davomida intizomning buzilishi aksariyat hollarda o'quvchilar diqqatsizligidan emas, balki ijtimoiy sabablar bilan belgilanadi. O'smir o'z diqqatini to'la ravishda o'zi uchun ahamiyatli bo'lgan va yuqori natijalarga erishishi mumkin bo'lgan faoliyatlarga qarata oladi. O'smirning diqqati yaxshi boshqariladigan va nazorat etiladigan darajada rivojlangan bo'lishi mumkin. Bolaning rivojlanayotgan ixtiyoriy diqqati o'qituvchi tomonidan doimo qo'llab-quvvatlanishi juda zarurdir. Pedagogik jarayonda ixtiyorsiz diqqatni ixtiyoriy diqqat

darajasiga ko'tarish uchun bir qancha uslublar ishlab chiqilgan. Shuningdek, o'smirning dars jarayonida o'z tengdoshlari orasida o'zini ko'rsatishi uchun sharoitni yaratilishi ham o'smirdagi diqqatni ixtiyorsizdan ixtiyoriyga aylanishida zamin bo'lib xizmat qilishi mumkin.

O'smirlik davrida juda qattiq charchash holatlari ham bo'ladi. Aynan 13-14 hamda 16 yoshlarda charchash chizig'i keskin ko'tariladi. Bunday holatlarda o'smir atrofdagi narsa va voqealarga to'liq diqqatini qarata olmaydi.

O'smirlik davrida xotiraning barcha turlari o'zining sifat ko'rsatkichlari asosida jadal rivojlanadi. Bu davrda o'quvchilarga beriladigan o'quv materialining hajmi katta bo'lgani uchun ham uni eslab qolishi yoki bir necha marta takrorlash yo'li bilan o'zlashtirish qiyin. O'smirlik yoshida bolalar o'qigan va o'rganganlarini so'zma-so'z yodlashdan voz kechib uning ma'nosiga ko'ra eslab qolishga harakat qiladilar. Ularda faol ravishda mantiqiy xotira rivojlanib boradi. Mexanik xotiraning rivoji esa birmuncha sustlashadi. Bu esa ba'zan salbiy holatlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. O'smirlik davriga kelib yangi fanlar, jumladan, o'quvchilar eslab qolishi zarur bo'lgan ma'lumotlar miqdori ko'payadi. Ammo mexanik xotiraning sustlashuvi ma'lumotlarni eslab qolishda muammolarni keltirib chiqaradi va o'smirlar tomonidan xotiralari zaiflashuvi haqidagi shikoyatlariga va o'z-o'zidan o'qishga bo'lgan qiziqishlarining pasayishiga sabab bo'lishi mumkin. Buning uchun o'quvchi o'quv materialining mazmunini tahlil qilishi, undagi mantiqiy tuzilishni bilishi muhim.

O'smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo'la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o'quvchilar atrof-olamdagi bog'lanishlar mazmunini yuqori darajada bilishga harakat qiladilar. Bu davrda o'smirning bilishga bo'lgan qiziqishida keskin rivojlanish sodir bo'ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi o'smir tafakkurining rivojlanishiga olib keladi. Buning ta'sirida isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Unda dediktiv xulosalar chiqarishga qobiliyati paydo bo'ladi.

Maktabda o'qitiladigan fanlar o'smir uchun o'z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo'lib xizmat qiladi. J. Piajening ta'kidlashicha, *"Ijtimoiy hayot uch narsaning ta'siri - til,*

mazmun, qoidalar asosida shakllantiriladi». Bu borada o'zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar o'z-o'zidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

11-12 yoshdan boshlab o'smir endi mantiqiy fikrlab harakat qila boshlaydi. O'smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng qamrovli tahlil etishni o'rgana boshlaydi. O'smir tafakkurning nazariy darajasiga qanchalik tez ko'tarila olishi, o'quv materiallarini tez va chuqur egallashi uning intellektini ham rivojlanishini belgilab beradi. O'smirlik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farqlanadi. Bu faollik o'ta qiziquvchanlik hamda atrofdegilarga o'z layoqatlarini namoyish etish, shuningdek, ularda yuqori baho olish ehtiyojining mavjudligi bilan belgilanadi. O'smirning kattalarga beradigan savollari mazmunli, mulohazali va aynan o'sha masala doirasida bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar turli farazlarni keltira oladilar, taxminiyl fikr yuritib, tadqiqot o'tkaza oladilar hamda ma'lum bir masala bo'yicha muqobil variantlarni taqqoslay oladilar. O'smir tafakkuri ko'pincha umumlashtirishga moyil bo'ladi. Respublikamizning bozor iqtisodiyoti sharoitiga o'tishida kishilardagi amaliy tafakkurning ahamiyati oshmoqda. Amaliy tafakkur tizimiga quyidagi aqliy sifatlar kiradi:

tadbirkorlik, tejamkorlik, hisob-kitoblik, yuzaga kelgan muammolarni tez yecha olishlik va boshqa shu kabi sifatlar mavjud bo'lgan taqdirdagina amaliy tafakkurni rivojlangan deb hisoblash mumkin. Bu sifatlarini 1-sinfdanoq rivojlantira borish nihoyatda muhim.

O'smirlik davrida ishbilarmonlik sifatini o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarishini yo'lga qo'yishi, umumiy foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok etishi orqali rivojlantirish mumkin. Bu borada o'quvchi ijrochi rolida emas, balki boshqaruvchi, mustaqil yo'l tanlovchi va tadbirkorlik munosabatlarida o'zi ishtirokchi bo'lgan taqdirdagina rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivojlantirishda ko'proq mustaqillikning berilishi o'smir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'smir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirish aqlning boshqa sifatlariga nisbatan osonroq kechadi, buni ko'proq ularni qiziqtiradigan narsalarga mustaqil ravishda hisob-kitob qilib borishga yo'llash orqali amalga oshirish mumkin, o'smirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez

va operativ holda yechish malakasini shakllantirish birmuncha qiyinroq kechadi. Albatta, bu bolaning temperamentiga ham bog'liq. Barcha o'smirlarni ham tez yo'llab, tez harakat qilishga o'rgatish mushkul, lekin ularni biror muammo yuzaga kelishi bilan orqaga chekinmay, zudlik bilan muammoni yechishning umumiy qoidalariga o'rgatib borish mumkin. O'smirlik davrida iitellektning yuqori darajada rivojlangan bo'lishi qimmatli va obro'li hisoblanadi. O'smir shaxsida va uning bilishga qiziqishidagi o'zgarishlar o'zaro bog'liq bo'ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o'smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustaqilligiga tayanadi, o'zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkurni rivojlanishi bilan belgilanadi.

O'smirlarning ota-onasi, kattalar bilan qiladigan muloqoti xarakteri ularning katta bo'lganlik hissi asosida tuzilgan bo'ladi. Kattalar tomonidan qilinadigan o'smirlarning haq-huquqlarini cheklashlariga bildirgan qarshilik va e'tirozlariga o'zlari ham qattiq qayg'uradilar. Ular muloqotda kattalarning qo'llab-quvvatlashlariga ehtiyoj sezadilar. Birgalikdagi faoliyat o'smirlarga kattalarni yaxshiroq tushunishlari uchun yordam beradi. O'smir o'zida bo'layotgan o'zgarishlar, uni tashvishga solayotgan muammolar haqida kattalar bilan bo'lishishga katta ehtiyoj sezadi, lekin buni hech qachon birinchi bo'lib o'zi boshlamaydi. O'smir o'ziga nisbatan yosh bolalardek qilinadigan muomala-munosabatiga qattiq norozilik bildiradi, o'smirlar muloqoti nihoyatda o'zgaruvchanligi bilan xarakterlanadi. O'zini kattalardek his qilish tuyg'usi bolaning shaxsan o'ziga bo'lgan munosabatini muayyan darajada o'zgartiradi va har qanday ichki munosabat singari bu ham tashqi munosabatlarning ta'siri ostida, mazkur shaxsga nisbatan boshqa odamlarning munosabatlari tashkil topadi. Shuning uchun o'smir o'zi haqida atrofdagi kishilar qanday fikrga kelishi to'g'risida ko'p o'ylaydi hamda buning uchun qulay muhit yaratish yo'llarini faollik bilan izlaydi. Bu shunday muhit bo'lmog'i kerakki, undagi munosabatlar endi o'smirlarning katta kishi, mustaqil odam bo'lib qolganligini yaqqol namoyon bo'lishini istaydi. Har bir o'smir bilan muloqotda uning shaxsidagi eng yaxshi tomonlarni topa bilish, nimaga qobiliyati bor ekanligini aniqlab olish hamda ularga tayangan holda o'smirlarning o'ziga bo'lgan ishonchini har tomonlama qo'llab-quvvatlash g'oyat muhimdir. Aks holda

tarbiya sohasida katta qiyinchiliklar kelib chiqishi muqarrar. O'smir o'ziga yaqin bo'lgan kishilarning ko'z o'ngida o'z shaxsining mustaqilligini tasdiqlash, o'zligini bildirib, o'z "men" ini anglatish maqsadida u yoki bu darajadagi o'z imkoniyatidan tashqari ishlarga qo'l urishga va shu orqali o'z shaxsining ta'sirini atrofdagi kishilarga o'tkazishga harakat qilib ko'rishga majbur bo'ladi. Basharti, bola o'zini ijobiy tomondan ko'rsatishning ilojini topa olmasa, u holda psixologik ehtiyoj tufayli u salbiy ishlarda o'zini ko'rsatishi, o'z kamchiliklarini oshirib ko'rsatishi, qilish mumkin bo'lmagan ishlarni atayin qilishi, ko'proq o'jarlik va qaysarlik qilishi va boshqa salbiy ishlarni qilishi mumkin. Ushbu yoshdagi bolalarning o'z-o'zini hurmat qilish tuyg'usini shakllantirish uning shaxsi rivojida muhim hisoblanadi. Bunda o'qituvchi bolaning sinf va maktab jamoasi oldidagi obro'sini ko'tarish yo'llarini izlashi turli sohalaridagi yutuqlarini ko'pchilikka ma'lum qilib, xato va kamchiliklarini yo'qotishda donolik bilan harakat qilishi uning o'z kuch va imkoniyatlariga ishonishiga zamin yaratadi. Bu bilan o'smirda shakllanib kelayotgan "katta kishi" bo'lib qolish tuyg'usini hurmat qilishini bildiradi, o'qituvchi o'smirning zarur munosabatlarini yo'lga qo'yishida unga zarur kishiga aylanadi.

O'smirda psixik jarayonlarning keskin o'zgarishi bilan aqliy faoliyatida ham burishlar seziladi. Shuning uchun shaxslararo munosabatda, o'quvchi bilan o'qituvchi muloqotida, kattalar bilan o'smirlarning muomalasida qat'iy o'zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Bular avvalo ta'lim jarayonida ro'y beradi: yangi axborot, ma'lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va usullari o'smirni qoniqtirmay qo'yadi.

Odobli, dilkash o'smir kutilmaganda qaysar, intizomsiz, qo'pol, serzarda bo'lib qoladi. O'smir xulqidagi bunday o'zgarishlar tajribasiz o'qituvchi va ota-onasini qattiq tashvishga soladi.

Xo'sh, o'smirlarning psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch nima? O'smirning psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch – uning faoliyatini vujudga keltirgan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar tizimining namoyon bo'lishidir. Vujudga kelgan ziddiyatlarni o'smirning psixologik kamolotini ta'minlash, faoliyat turlarini murakkablashtirish, uning

shaxsida yangi psixologik fazilatlarni tarkib toptirish orqali asta-sekin yo'qotish mumkin.

Ota-onalarning o'smirlarga shu erkinlikni bermasligi yoki o'smirning shunday deb bilishi natijasida, ular ota-onaga qarshi pozitsiyada bo'ladilar. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ana shu muloqot va munosabat asosida o'smirlarda g'urur hissi shakllana boshlaydi. Albatta, g'urur me'yor va qoidalari kattalardan o'rganiladi, lekin o'z g'ururini qanday himoya qilishi o'smirlarning alohida nazoratida bo'ladi.

Muxammed Gabdulgalimovich Davletshin O'zbekistonda ilmiy maktab yaratgan, o'smirlar ruhiyatini chuqur o'rgangan yetakchi psixologlardan biri. Respublikamizda professor M. G. Davletshin tomonidan psixologiya fanining turli masalalari bo'yicha 250ga yaqin ilmiy ish chop etilgan. Ustoz tomonidan qoldirilgan eng yirik monografiya va o'quv qo'llanmalar sirasiga "Qobiliyatlar va uning diagnostikasi" (1979), "Yosh va pedagogik psixologiya" (1974), "Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi" (1999), "Umumiy psixologiya" (2001), "Yosh va pedagogik psixologiya"³³(2004) va boshqalarni kiritish mumkin. M. G. Davletshin 1957-yil "5-7 sinf o'quvchilarida texnik qiziqishlarni shakllantirish" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Olim 1971-yil "O'quvchilarda texnik qobiliyatlarning psixologiyasi" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli yoqlagan.

Professor M. G. Davletshin mehnat ta'limi va kasbga yo'llash muammolariga, texnik qiziqish va texnik qobiliyatlarni shakllantirishning psixologik xususiyatlariga, Respublikamizdagi pedagogika oliy o'quv yurtlari va universitetlarida o'qituvchi kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirish muammolariga ko'p e'tibor beradi. M. G. Davletshinning ilmiy qiziqishlari asosan oliy maktablarda psixologiyani o'qitish samaradorligini oshirish muammolariga qaratilgan edi.

M. V. Vohidov rahbarligida **M. Dadajonov** tomonidan "5-sinf o'quvchilarida geografik kartani o'rganish jarayonida fazoviy tasavvurlarning shakllanishi" nomli tadqiqotida aniqlanishicha, geografik kartani o'zlashtirishning mustahkamligi undagi

³³Davletshin M. G. Yosh va pedagogik psixologiya". -T.2004

obyektlarning joylashishi haqida o'quvchi ongida fazoviy tasavvurlar tizimining vujudga kelishiga bog'liq³⁴. Bu tizim rivojlanib, o'z ichiga murakkab assotsiatsiyalarni jalb qiladi.

Z. Nishanova rahbarligida **F. F. Rasulova** o'smirlarda agressiv xulq namoyon bo'lishida mikroyosh dinamikasini aniqlagan³⁵. Tadqiqotlardan aniqlanishicha, ota-onaning tarbiya uslubi va agressivlik orasida musbat bog'lanish bor. "Qabul qilish" va "kooperatsiya" munosabatlari agressivlik shakllaridan jismoniy agressiya, shubhalanuvchanlik, aybdorlik hissi va agressiyaning umumiy ko'rsatkichlarini oshiradi va aksincha "avtoritar giper ijtimoiy" tarbiya uslubida jismoniy agressiya, shubhalanuvchanlik, aybdorlik hissi, dushmanlik munosabati kabi ko'rsatkichlarni kamaytiradi.

10.4. Kattalar bilan muloqotning xususiyatlari

O'smirlik davrida kattalardan masofa saqlash va begonalashish ro'y beradi. Haqiqattan ham o'zini kattalarga qarshi qo'yish, mustaqil subyekt sifatida o'zinikini, o'z fikrini ajratish yaqqol namoyon bo'ladi. O'smirning kattalarga munosabati murakkabdir. O'smir bir tomondan kattalar bilan huquqlardan teng ekanligini prinsipial jihatdan talab qiladi, ikkinchi tomondan kattalarning yordamiga, qo'llab-quvvatlashiga, himoyasiga, bahosiga ehtiyoj sezadi. Kattalar o'smir uchun muhim, o'smirda ham kattalarga nisbatan empatiya kuchli, lekin amalda nazoratning "bolalarcha" shakli saqlanib qolganligiga, haddan tashqari g'amxo'rlik qilishlariga qarshi chiqadi.

Ota-onalar bilan o'zaro munosabatlardagi muammolar, o'qituvchilar bilan nizolashishlar – o'smirlik davri uchun odatiy hol bo'lsa-da, bunday holatlarning namoyon bo'lish tezligi kattalarning unga bo'lgan munosabatiga, oilaviy tarbiya uslubiga, o'smir xulq-atvoriga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lish ko'nikmasiga bog'liq. O'smir va kattalar orasida qulay munosabatlarni o'rnatishning zaruriy sharti kattalarning tashabbusi bilan ular hayotida umumiylikni yaratish, hamkorlik sohalarini kengaytirish, mazmunli aloqalarni

³⁴ Дадажанов М. Формирование пространственных представлений у учащихся V класса в процессе изучения географической карты. Автореф. к. пс. н. – Т. 1974. – 35с.

³⁵ Rasulova F.F. O'smirlarda agressiv xulq namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari. Ps. fPhD. avtoref. – Т. 2018. – 48b.

amalga oshirish, o'zaro yordam va ishonch muhitini yaratishdan iborat³⁶.

O'smirlar kattalarning ularga bildiradigan ishonchlariga katta ehtiyoj sezadilar. Kattalarning o'smir yoshdagilarga ta'sir ko'rsatishi, tarbiya berishi uchun eng qulay sharoit bu umumiy mehnat bilan shug'ullanishdir. Agar kichik yoshdagi bolalar yordamchi bo'lish rollaridan qoniqsalar, o'smirlar, ayniqsa katta o'smirlar kattalar bilan teng ravishda faoliyat ko'rsatayotganlaridan, lozim bo'lganda ularning o'millariga ham ishlay olishlaridan qoniqadilar. Kattalar o'smirlar bilan do'stona, uni to'la tushungan holda va aql bilan rahbarlik qilsalar, bunga o'smirlar ijobiy qaraydilar, lekin bu rahbarlik kattaning xohish-istagi ustunligida kechsa, unday holda ular to'la qarshilik ko'rsatadilar. Bu qarshilik ko'pincha salbiy natijalarga, ba'zan depressiya holatini ham yuzaga keltirishi mumkin. Bu holat ko'pincha ota-onasi avtoritar munosabatda bo'luvchi o'smirlarning oilalarida uchraydi. Bunday oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlar hayotda mustaqil holda harakat qilishlari, o'z rejalarini amalga oshirishlari, qiyin mas'uliyatni o'z zimmalariga olishlari birmuncha qiyin kechadi.

Ular ko'pincha intellektual xarakterdagi muammolarni ham qiyinchilik bilan yengadilar. O'smirlik davrida bolalarning atrofdagi odamlar bilan shaxsiy va ish yuzasidan bo'ladigan munosabatlaridagi mavqei o'zgaradi. Endi o'smirlar o'yin hamda damga kamroq vaqtlarini ajratgan holda ko'proq jiddiy ishlar bilan shug'ullana boshlaydilar va ularda bilish jarayonlari jadal rivojlana boshlaydi. O'qish o'smirlar hayotida katta o'rinni egallaydi. Ularga mashg'ulotlarning mustaqil shakllari yoqadi. Boshqa davr bolalariga nisbatan o'smirlarning fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari, qiziqishlarining ortishi, o'qituvchining o'quv materialini tushuntira olish mahoratiga bog'liq. Bilim o'rganish ehtiyojlari asosida asta-sekinlik bilan o'quv fanlariga nisbatan qat'iy ijobiy munosabat shakllanadi. Bu davrda o'qishning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu motivlar o'smirning, hayotiy rejalar, kelajak kasbi va ideali bilan bog'liq bo'ladi. Aynan o'smirlik davridan boshlab, bolalar hayotiy, ilmiy, badiiy bilimlarni kengaytirishga alohida ehtiyoj sezadilar va bunga harakat qiladilar. Bilimli bola tengdoshlari orasida hurmatga

³⁶Шаповаленко И.В. Взаимоотношения поколений в семье // Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / Под ред. Е.Г.Силыевой.-М.2002.С.65-120.

sazovor bo'ladi. Bilim o'smirlarga alohida bir quvonch bag'ishlaydi va uning tafakkur qilish layoqatini rivojlantiradi. Bu davrda o'quvchilarga beriladigan o'quv materialining hajmi katta bo'lgani uchun ham uni eslab qolishi yoki bir necha marta takrorlash yo'li bilan o'zlashtirishi qiyin. Buning uchun o'quvchi o'quv materialining mazmunini tahlil qilishi, undagi mantiqiy tuzilishni bilishi muhim. Bu davrda bolalarning idroki, diqqati va tasavvurlari rivojlanadi, lekin bu rivojlanish bolaning o'ziga va atrofdagilarga sezilmagan holda kechadi. Shu bilan birga bu davrda bolaning xotirasi, nutqi, tafakkur jarayonlari ham jadal rivojlanadi. Bu o'zgarishlar atrofdagilarga sezilarli darajada bo'ladi. O'smirlik davrida o'z-o'zini anglash darajasi kengayadi va unda boshqa odamlar, olam haqidagi bilimlari chuqurlashadi. O'yin faoliyati asta-sekin kamayib, yangi faoliyatlar yuzaga kela boshlaydi. Psixik rivojlanishning yangi bosqichi boshlanadi. O'smirlik davrida o'z faoliyatini nazorat etish rivojlana boshlaydi va o'zini-o'zi boshqarishga intilishi kuchayadi. Bir so'z bilan aytganda, o'smirlik davri psixik rivojlanishda keskin burilish davri hisoblanadi.

10.5. O'smirlik davrida psixologik yangilik

O'smirlik yoshida psixologik jihatdan eng muhim xislat – voyaga yetish yoki kattalik hissining paydo bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Kattalik hissi ijtimoiy-axloqiy sohada, aqliy faoliyatda, qiziqishda, munosabatda, xulq-atvorning tashqi shakllarida o'z ifodasini topadi. O'smirlik yoshiga xos bo'lgan psixologik xususiyatlarni o'rgana turib, o'smirlar shaxsining shakllanib, rivojlanib, kamolotga erishish yo'llarini va unga ta'sir etadigan biologik va ijtimoiy omillarning bevosita ta'sirini tushunish mumkin. Jinsiy yetilish o'smirning bu yoshdagi xulq-atvoriga asosiy biologik vosita sifatida ta'sir o'tkazadi. Lekin bu bevosita ta'sirdir. Kichik o'smir psixologik "mexanizmi" sxematik ravishda quyidagicha baholanadi. Endokrin garmonlarini paydo bo'lishi va ularning markaziy nerv sistemasiga ta'sir qilishi bilan bog'liq bo'lgan jinsiy yetilishning boshlanishi bolalar faolligining jismoniy va psixologik imkoniyatlarini oshiradi hamda ularning o'zlarini kattalardek his etish, mustaqil bo'lish tuyg'ularini tuyushlari uchun qulay shart-sharoitlarni olib keladi. Biroq, psixik

rivojlanishning bu bosqichida ham bola hali mustaqil harakat qilishga to'la tayyor bo'lmaydi. Ijtimoiy omillar esa quyidagilardir: kichik maktab yoshidan o'rta maktabga o'tish, ya'ni yakka o'qituvchi rahbarligidan ko'pchilik o'qituvchilar tasarrufiga o'tish va muloqotdagi o'zgarishlar ijtimoiy foydali ishlarni kengaytirib borish, mustaqil va amaliy ishlarni ko'proq bajarish, shu bilan birga bolaning oiladagi o'rning ham o'zgarishidir. Katta o'smirlarga nisbatan kichik o'smirlarda paydo bo'ladigan kelisha olmaslikni ulardagi jinsiy yetilish bilan emas, balki atrofdagi shart-sharoitlar, oiladagi ota-ona, aka-ukalarning unga munosabati, mahalla-ko'y, ya'ni ijtimoiy sharoitlar ta'siri bilan bog'lash zarur.

Mana shu ijtimoiy sharoitlarni ulardagi psixologik iqlimni o'zgartirish yo'li bilan o'smirlarning xulq-atvoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish, yomon xulq-atvor, o'jarlik, kamchiliklarini tan olmaslik kabi salbiy xislatlarning oldini olishi mumkin. Bu davrda o'smir baxtli bolalik bilan xayrlashgan, lekin kattalar hayotida hali o'z o'rini topa olmagan holatda bo'ladi. O'smir o'zining qobiliyati va kuchini to'g'ri baholamay turib, murakkab hayotiy masalalarni hal qilishga urinadi, ammo fikr yuritish qobiliyati yuzaki bo'lganligi sababli kundalik hayotida qator kamchiliklarga yo'l qo'yadi. Lekin u o'z xatosini tan olishdan ko'ra kattalar bilan bahslashishni afzal ko'radi. Tanqid qilgan kishilarni yoqtirmaydi, har bir tanqid go'yoki uni mensimaslik belgisi, atayin qilinayotgan ish bo'lib ko'rinadi. U mustaqil, o'zboshimchalik bilan ish tutishga urinadi, kattalarning maslahatiga e'tibor bermaydi. Ayrim o'smirlar o'zining kattalar safiga qo'shilganligini namoyish qilish uchun turli xil salbiy odatlarga o'rgana boshlaydilar. O'smir xulqidagi bunday o'zgarishlar o'qituvchi va ota-onalarni qattiq tashvishga soladi. Ularni ijobiy tomonga o'zgartirish uchun esa kattalardan psixologik bilim va tajribani talab etadi. Bu yoshda kattalar o'smirlarni bilib-bilmay qo'yayotgan kamchilik va xatolarini ko'pchilik ichida uyaltirib, kamsitib, qoralab emas, balki psixologik yo'l bilan yondashgan holda yordam berish uni *"katta bo'lib qolganlik"* tuyg'usini so'ndirib emas, balki katta odam qanday bo'lishi va qanday talablarga javob berishi kerakligini anglatishi zarur.

Kichik o'smir davrida bilish faolligi, bilishga bo'lgan qiziqish kuchayadi (11-12 yosh). O'smirlik davrida tafakkur, tushunchalarni

hosil qilish funksiyasi shakllanadi. Fan asoslarini, umumlashtirilgan bilimlarni o'zlashtirish hisobiga psixik funksiyalar ixtiyoriy boshqariladigan jarayonlarga qayta quriladi. Kognitiv sohadagi o'zgarishlar o'smirning tevarak-atrofga munosabatini, umuman shaxs sifatida shakllanishini o'zgartiradi. Idrok tanlovchan, maqsadga yo'naltirilgan analitik-sintetik faoliyatga aylanadi. Xotira mantiqiy opiratsiyalar bilan ichdan bog'liq bo'ladi. Nazariy diskursiv tafakkur tushunchalarga tayanilgan holda, ular o'zaro taqqoslanadi, bir fikrdan boshqa bir fikrga o'tish ro'y beradi.

O'smirning yangi huquqlarga da'vosi, avvalo, kattalar bilan o'zaro munosabatlarning butun muhitiga oid bo'ladi. O'smir avval bajonidil bajaradigan talablarga endi qarshilik ko'rsata boshlaydi: uning mustaqilligini cheklashganda, vasiylik qilishganda, yo'naltirishganda, nazorat qilishganda, quloq solishni talab qilishganda, jazolashganda, uning qiziqishlari, munosabatlari va fikrlari bilan hisoblashishmaganda u juda xafa bo'ladi va norozilik bildiradi. O'smirda o'z qadrini bilish hissi paydo bo'ladi va u o'zini kamsitish, mustaqillik huquqidan mahrum qilish mumkin bo'lmagan inson deb biladi. Ota-onalar va pedagoglar o'smirlar bilan alohida ishlab, ularning ko'nglini topishi va xatti-harakatlarini o'z vaqtida to'g'ri yo'lga solishlari lozim. Ba'zi o'qituvchilar kichik o'smirdagi bu o'zgarishlar – salbiy alomatlar, urushqoqlik, o'jarliklarining ildizlari qayerdan kelib chiqqani va nima bilan bog'langanligi, nimaning ta'siri ekanligini bilmay turib, noto'g'ri tashxis va xulosalar chiqaradilar, bu esa aksariyat holda fojiga olib kelishi mumkin. Asosiy ziddiyatni keltirib chiqaruvchi omillardan biri o'smirning o'z mustaqilligini imkoniyatidan ortiq darajada baholashidir. O'z imkoniyatlarini ortiqcha baholash bilan kichik o'smirning psixik imkoniyatlari o'rtasida tafovut paydo bo'ladi. Kattalarning irodasiga bo'ysinmaslik, maktab, sinf faollari va boshqalarning qarorlarini bajarmaslik bu mazkur sharoitga yetarli darajada baho bera olmaslikning yagona reaksiyasi bo'libgina qolmay, shu bilan birga bu o'smir, uning shaxsi nuqtayi nazaridan o'zini boshqalarga tanitish yo'li sifatida ham xizmat qiladi. Bu yo'l orqali bola o'z shaxsining ahamiyatini, uning ta'sirchanligini hamda tevarak atrofdagi kishilarga qarshilik ko'rsata olish qobiliyatini ham ta'kidlab ko'rsatishga erishmoqchi bo'ladi.

Demak, bu o'smirni to'laqonli psixik rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy bir xislat ekanligini bilgan holda shu bilan bog'liq salbiy ishlarni psixologik tabiatini to'g'ri tushunmog'i va bolalarni o'zlarini katta tutishlariga to'sqinlik qilmaslik, aksincha ularning bunday xatti-harakatlarini ijobiy baholashga intilishi kerak.

O'smirlarni o'z shaxslari haqidagi fikrlar ko'proq qiziqtiradi, ular o'zlarini bilishga, maqsadli rivojlantirishga tarbiyalashga harakat qiladilar. U kattalar huquqini cheklaydi, o'zinikini esa kengaytiradi, kattalarning o'z shaxsi va insoniylik qadrini hurmat qilishlarini xohlaydi, ishonch va mustaqillik namoyon etishga da'vo qiladi, ya'ni kattalar bilan ma'lum teng huquqlilikka va ularning shu narsani tan olishlariga erishishga harakat qiladi.

O'smirlik davrida ichki erkinlikning o'sishida, o'z-o'zini anglash layoqatlarida, mustaqil xatti-harakatlarida katta sifat o'zgarishlari yuz beradi. Bunday o'zgarishlarning yuzaga kelishida irodaning ham ahamiyati katta. Iroda oliy psixik funksiya sifatida o'smirning erkin harakat qilish quroli, shuningdek, shaxsi rivojining magistral chizig'i bo'lib hisoblanadi.

O'z-o'zini anglash hissining tarkib topishi, o'ziga nisbatan go'yo alohida mustaqil shaxs sifatidagi munosabatning vujudga kelishi bu davrdagi har ikki jinsdagi va istagan tepmerament tipidagi o'smirlar uchun muhim xususiyatlardir. O'smir o'g'il-qizlar shaxsining kamol topishida, o'zini anglash jarayonida o'ziga baho berish mayli va istagi o'zini boshqa shaxslar bilan taqqoslash, o'ziga bino qo'yish ehtiyoji paydo bo'ladi. Bular esa o'smirning psixik dunyosiga aqliy faoliyatiga, tevarak-atrofga munosabatning shakllanishiga ta'sir qiladi. Ilk o'smirlik davrida ko'pchilik o'smirlar o'zlariga salbiy shaxsiy xarakteristika beradilar. Katta bo'lgan sari o'smirning o'z-o'ziga bergan bahosi differensial xarakter (xulq-atvoriga, ijtimoiy vaziyatlarda o'zini tutishga va ayrim xatti-harakatlari)da namoyon bo'la boshlaydi.

O'g'il bolalar va qiz bolalarning ijtimoiy rollari turlicha bo'lishi to'g'risidagi jamiyatda tarkib topgan tushunchalar bilan bolalar tomonidan o'zlashtirilgan tasavvurlar o'smir yoshidagi shaxsning shakllanish yo'llarini belgilab beradi. O'smir o'z kuchi va quvvati, chidamliligi ortayotganini, bilim saviyasi kengayayotganini anglay boshlaydi.

O'smirlar ustanovkalari muhim funksional ahamiyatga ega bo'lib, uning ma'lum bir faoliyatni samarali bajarishga tayyorligi sifatida namoyon bo'ladi. Uning asosiy vazifalari: 1) faoliyat amalga oshirilishining qat'iy xarakterini belgilab beradi; 2) o'smir shaxsini standart vaziyatlardagi faoliyatlar kechishini erkin holda nazorat qilish va qaror chiqarishdan ozod qiladi.

O'smirlik davri xususiyatlarini talqin qilgan olimlarning ta'kidlashicha, o'g'il va qizlarning bu yoshda o'rtoqlari bilan munosabatlarga intilishi, tengdoshlari jamoasining hayotiga qiziqishi yorqin namoyon bo'ladi. Ushbu o'zgarishlar ta'sirida bolalar jismoniy va aqliy imkoniyatlarini o'sib borish munosabati bilan o'zlariga ko'proq ishona boshlaydilar, ular endi oilaviy muammolar muhokamasida ham ishtirok eta boshlaydilar.

Aslida o'smir yoshidagi bolalarning psixik holatlarini va psixik rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish, psixik muammolarini erkin va to'g'ri yechishlari uchun yordam berish, ularga psixologik yondashish zarur. Kichik o'smir yoshdagilar bilan ishlayotganda o'quvchining har bir tashqi va ichki reaksiyasi ortida uning o'z psixologik sabablari borligini bilish muhimdir. Bu "madaniyatsiz", "zararli", "tushunib bo'lmaydigan" deb nom olgan xatti-harakatlar bir qarashda shunday baholanadi, lekin bu xatti-harakatlar shaxs qaror topishining maxsus bosqichi uchun xos xususiyatdir. Kichik o'smirda o'z-o'zini hurmat qilish va o'zini anglashni shakllantirishning bir qancha yo'llari mavjud. Masalan: bu davrda kattalarga taqlid qilish yoki oilada o'z hurmatini talab qilish, o'z so'zini o'tkazish, o'zini hurmatli, obro'li katta yoshli kishining obraziga o'xshatib rivojlantirish kuchli bo'ladi. Ularga biror so'z yoki tanbeh bilan murojaat qilsangiz, u o'zini mustaqil fikrlay olishi va biror ishni albatta uddasidan chiqa oladigandek ko'rsatadi. Vaholanki, hali o'smirning psixologik imkoniyatlari yetarli emas yoki rivojlanmagan bo'lishi mumkin. Kattalar, o'qituvchilar o'smirdagi bu jarayonni psixologik nuqtayi nazardan baholay olishlari, unga soxta, yuzaki yondashmay, aksincha, unga o'z imkoniyatlarini o'stirishga, o'zichivatashqiyobiliyatlarini to'g'ri rivojlantirishga yo'naltirishlari muhim hisoblanadi. O'smirlar uchun o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi g'oyat katta ahamiyatga egadir. U endi salbiy va ijobiy tomonlariga alohida bir urg'u bermagan holda o'zi xohlagan

kishisi bilan do'st bo'lish huquqini talab etadi. O'smirlar orasida sodiqlik va to'g'rilik kabi xislatlar yuqori baholanib, sotqinlik, o'z so'ziga bevafoqlik, egoizm, qizg'anchilik qattiq qoralanadi va qattiq jazolanadi. Bu jazo u bilan urishish, kaltaklash, unga qarshi boykot e'lon qilish va uni yolg'izlatib qo'yish shaklida bo'lishi mumkin. O'smirlar o'zini hurmat qilishini, o'z fikrini va qiziqishini himoya qilishni bilmagan tengdoshlariga juda past baho beradilar.

5-6-sinf o'quvchilariga sinfdagi o'zi egallagan mavqeiga katta e'tibor berish xususiyati xos. Ayniqsa, 6-sinfdan boshlab, o'quvchilar o'z tashqi ko'rinishlariga, shuningdek, qarama-qarshi jinsdagi bolalar va ular bilan o'zaro munosabatlariga e'tibor bera boshlaydilar.

7-sinf o'quvchilarida esa o'z layoqatlarini rivojlantirishga xos qiziqish yuzaga keladi. 8-sinf o'quvchilari esa mustaqillik, o'ziga xoslik, do'stlik va o'rtoqlik bilan bog'liq bo'ladigan shaxsiy xislatlar paydo bo'ladi.

Ma'lumki, har bir bolaning munosabatlari aniq ishlarda ko'rinadi, mustahkamlanadi va qayd etiladi. Bola o'zidagi mustaqillikni shakllantirish uchun o'zi mustaqil ishlarni bajarishiga to'g'ri keladi. Lekin, ikkinchi tomondan bir marta mustaqil ish bajarish uchun mavjud shart-sharoitlardan holi bo'lishga harakat qiladi. Bola boshqa mexanizmlarga ega emas. Bular o'smirning o'z kuchiga ichki bir ishonchni mavjud emasligini bildiradi. Bu belgilar mana shu yoshda kishini mustaqil harakat qilishga qodir bo'lishga, ayni hollarda tevarak atrofdagi kishilarga qarshi borib, o'zini haq ekanligini qattiq turib himoya qilishga, boshqa hollarda esa vaziyatni vazminlik bilan qabul qilishga dav'at etadi. Mustaqil ishlar qilishga uringan o'smir shunday qilishga haqqi borligiga o'zini-o'zi ishontiradi, chunki men endi "katta bo'lib qoldim" deb o'ylaydi. Shuning uchun ham psixologlar "katta bo'lib qolganlik tuyg'usi" shaxsning o'smirlik yoshidagi eng asosiy yangilik sifatida talqin qiladilar. Bu yoshda kattalar o'smirlarni bilib-bilmay⁷ qo'yayotgan kamchilik va xatolarini ko'pchilik ichida uyaltirib, kamsitib, qoralab emas, balki psixologik yo'l bilan yondashgan holda yordam berish uni "*katta bo'lib qolganlik*" tuyg'usini so'ndirib emas, balki katta odam qanday bo'lishi va qanday talablarga javob berishi kerakligini anglatishi zarur. Demak, bu o'smirni to'laqonli psixik rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy bir xislat ekanligini bilgan holda shu bilan bog'liq salbiy ishlarni

psixologik tabiatini to'g'ri tushunmog'i va bolalarni o'zlarini katta tutishlariga to'sqinlik qilmaslik, aksincha ularning bunday xatti-harakatlarini ijobiy baholashga intilishi kerak. O'smirlarni o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi g'oyat katta ahamiyatga egadir.

O'smirlik davrida, asosan, bilish jarayonlari yuqori darajada rivojlanadi. Bu yillarda o'smirlar uchun hayot davomida kerak bo'ladigan asosiy shaxsiy va tadbirkorlik xususiyatlari ochiq ko'rina boshlaydi. Xotira, mexanik xotira darajasidan mantiqiy xotira darajasiga ko'tariladi. Nutq rivojlangan, xilma-xil va boy tafakkur esa o'zining barcha ko'rinishlari: harakatli, obrazli, mantiqiy darajasida rivojlanadi. O'smirlarni endi turli amaliyot va aqliy faoliyatlarga o'rgatish mumkin. Shuningdek, bu davrda umumiy va maxsus layoqatlar shakllanadi va rivojlanadi.

O'smirlik davriga juda ko'p ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar xos. Maktab dasturini o'zlashtirish va boshqa ishlar bilan bog'liq turli masalalarni yechishda ko'zga tashlanadigan o'smirlarning intellektual rivojlanganligi kattalarni ular bilan birga jiddiy muammolar bo'yicha fikrlashga undaydi, o'smirlarning o'zlari ham bunga harakat qiladilar. Boshqa tomondan esa ayniqsa, kelajak kasb, xulq-atvor etikasi, o'z majburiyatlariga mas'ullik kabi muammolar muhokamasida infantillik (yosh bolalarga xos jismoniy va psixologik holat)ni kuzatish mumkin.

O'smirlarning ana shu ketma-ket yuzaga keladigan qiziqishlariga asoslangan holda faol ravishda irodaviy ishbilarmonlik va boshqa foydali sifatlarni rivojlantirishi mumkin. O'smirlik davrida o'quv fanlarini turli o'qituvchilar o'qitishlari bilan kattalar shaxsi va faoliyatini baholashning yangi mezonlari ham shakllana boshlaydi. O'smirlik asosan, bilimli, talabchan, haqqoniy, o'quv materialini qiziqarli va tushunarli yo'l bilan yetkaza oladigan, o'quvchilarni ajratmaydigan, o'qituvchilarni ko'proq hurmat qiladilar va yaxshi ko'radilar. Ular o'qituvchi bilan munosabatlariga ham katta e'tibor beradilar.

10-15 yoshli bolalarning faoliyat motivlarida ham o'zgarishlar amalga oshadi. Ilk o'smirlik davrida ko'pchilik o'smirlar o'zlariga salbiy shaxsiy xarakteristika beradilar. Katta bo'lgan sari o'smirning o'z-o'ziga bergan bahosi differensial xarakter (xulq-atvoriga, ijtimoiy vaziyatlarda o'zini tutishga va ayrim xatti-harakatlari)da namoyon bo'la boshlaydi.

O'smirlik yoshidagi o'quvchilarning emotsional xususiyatlari.
O'smirlik yoshida, taxminan 13-14 yoshlarda, bolalarni emotsional kechinmalarida katta o'zgarishlar boshlanadi. Shu yoshdagi bolalarda ta'lim ta'siri ostida abstrakt-mantiqiy va tanqidiy tafakkur ancha o'sadi. O'smirlar dunyoqarashqarashlari bilan bog'liq bo'lgan masalalar bilan qiziqqa boshlaydilar, ularning kamalak va yoshlar ittifoqida ishtirok qilishlari bunday qiziqishlarning o'sishiga ko'p jihatdan yordam beradi. Mana shularning hammasi xilma-xil intellektual va axloqiy hislarni o'sishi uchun manba bo'lib qoladi. O'smirlarda xayol kuchli ravishda o'sadi. Hislarning o'zi xayolning o'sishiga yordam beradi va xayolning o'zi ham xilma-xil chuqur emotsional kechinmalarning manbai bo'lib qoladi. Kelajak to'g'risidagi orzular, qahramonlik, romantika shularning hammasi emotsional kechinmalarning manbaidir. Bu yoshda o'z-o'ziga baho berish hissi kuchli ravishda o'sadi.

O'smir yoshidagi bolalarning aloqa doirasining kengayishi va ularda ijtimoiy-siyosiy masalalarga qiziqish o'sishi tufayli axloqiy hislar o'smirlar hayotida katta o'rin oladigan bo'lib qoladi, ularda vatanparvarlik hissi yorqin namoyon bo'ladi. Shu yoshda organizmda fiziologik o'zgarishlar sodir bo'lishi sababli emotsional qo'zg'alishlarning xarakterida ham o'zgarish ro'y beradi. Hislar kuchli ravishda namoyon bo'laveradi, lekin ko'pincha bu hislar barqaror bo'lmaydi. Boshqa yoshdagi bolalarga qaraganda o'smirlarda injiqlik va arazlash ko'p bo'ladi.

10.6. Shaxs rivojlanishi va o'spirinlik davriga o'tishdagi inqiroz

O'smirlik yoshi dunyoqarash, e'tiqod, prinsip, o'zligini anglash, baholash kabi shaxs xususiyatlari shakllanadigan davr hisoblanadi. O'smir ulg'aygan sari unda "Ideal Men", "Axloqiy Men" va "Haqiqiy Men" singari shaxsga oid tizim, dunyoqarash, e'tiqod va boshqalar shakllana boradi, undagi o'zi to'g'risidagi tasavvurlar ancha aniq va barqaror bo'lib qoladi.

O'smir o'z faoliyatini muayyan prinsip, e'tiqod va shaxsiy nuqtayi nafari asosida tashkil qila boshlaydi. O'smir shaxsini tarkib toptirishda uning atrof-muhitga, ijtimoiy hodisalarga, kishilarga munosabatini hisobga olish lozim. Psixologlar o'tkazgan

tadqiqotlardan ko'rinadiki, o'smirlarning ko'pchiligi qat'iyatlilik, kamtarlik, mag'rurlik, samimiylilik, dilkashlik kabi ma'naviy, axloqiy tushunchalarni to'g'ri anglaydilar. Ularning turmush tajribasida fan asoslarini egallash natijasida barqaror e'tiqodiy va ilmiy dunyoqarash tarkib topadi, shular zaminida axloqiy ideallar yuzaga kela boshlaydi.

Ma'lumki, o'smirlik davrida o'smirning «men»i qaytadan shakllana boradi. Uning atrofidagilari ayniqsa, o'z-o'ziga bo'lgan munosabati, qiziqishlari, qadriyatlari yo'nalishi keskin o'zgaradi.

O'smir yoshdagi bolani birinchi galdagi intilishi, u o'zini endi kichkina bola emas, balki katta bo'lib qolganligini atrofda qilarga ishonitirishdan iboratdir. Mustaqil ishlar qilishga uringan o'smir shunday qilishga haqqi borligiga o'zini-o'zi ishonitiradi, chunki men endi "katta bo'lib qoldim" deb o'ylaydi. Shuning uchun ham psixologlar "katta bo'lib qolganlik tuyg'usi"ni shaxsning o'smirlik yoshidagi eng asosiy yangilik sifatida talqin qiladilar.

L. S. Vigotskiy o'smirlik davrida qiziqishlarning o'zgarishiga bog'liq ravishda ikki fazani (salbiy va ijobiy) ajratib ko'rsatgan. Salbiy faza ilgarigi qiziqishlarning so'nishi va yangi dastlabki jinsiy qiziqishlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Bunda quyidagi salbiy xulq-atvor ko'rinishlari namoyon bo'ladi: ish qobiliyatining, o'zlashtirishning pasayishi, o'smirning qo'polligi va yuqori qo'zg'aluvchanligi, uning o'zidan qoniqmasligi va xavotirlanish v.b. Ijobiy faza keng, chuqur yangi qiziqishlarning paydo bo'lishi bilan xarakterlanadi. O'smirda boshqalarning va o'zining psixologik kechinmalariga qiziqish paydo bo'ladi.

Men konsepsiyasi – o'z-o'zini anglashning yangi darajasi sifatida katta o'smirlik davrida yangi markaziy tuzilma hisoblanadi. O'z-o'zini anglashning yangi darajasini shakllanishi(o'zi haqidagi tasavvur, Men konsepsiyasi) o'z imkoniyatlari va xususiyatlarini, o'zining boshqalarga o'xshashligi va betakrorligini, o'zini shaxs sifatida bilish ehtiyojidan kelib chiqadi. O'smirlarning o'zi bilan bog'liq kechinmalari ko'pincha salbiy bo'ladi. Bu o'smirning o'ziga "tashqaridan" qarashiga, kattalarning bahosi va tasavvurlari interiorizatsiyasi qilinishiga bog'liq.

Ko'pincha o'smirlar o'zlariga salbiy baho beradilar, kamchiliklarining uzun ro'yxatiga faqat bitta ijobiy xislat qo'shiladi. Bu o'smirning o'ziga "tashqaridan" qarashiga bog'liq, kattalarning

salbiy bahosi ortib boradigan va ijobiy baho kamdan kam ko'rsatiladigan tasavvurlari interiorizatsiya qilinadi.

O'smirlarga o'zini baholashning shaxsiy mezonlarini ishlab chiqishga, o'zini "ichdan" ko'rishga va o'z yutuqlarini baholashga, shaxsining kuchli tomonlariga suyanishga o'rgatmoq lozim. O'smirlik davrining oxiriga kelib kuchli o'z-o'zini anglash ro'y beradi. Kattalarning bahosiga taqlid qilish yo'qolib, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini ko'rsatish, o'z-o'zini tasdiqlatish, o'z-o'zini namoyon qilishga intilish kuchayadi.

O'z oldiga kelajakda bajariladigan topshiriqlarni qo'yishi o'smirning o'qish faoliyatiga yangicha ma'no beradi, o'z-o'zini namoyon qilish, o'z-o'zini takomillashtirish, o'z-o'zini rivojlantirishga o'tiladi. Ilk o'spirinlik davriga (15-18) o'tishdagi inqiroz insonning shaxsiy taraqqiyot subyektini sifatida shakllanishi muammosi bilan bog'liq³⁷. 18-21 yoshlarda ijtimoiy-psixologik va shaxsiy o'z-o'zini belgilash tugallanadi.

O'zbekistonlik psixologlarning o'smirlik davri xususiyatlari borasidagi tadqiqotlariga e'tiboringizni qaratamiz.

G. B. Shoumarovning shogirdi D. R. Rahmonovning "O'smirlarda qo'rqinch determinatsiyasi xususiy holatlarining turli vaziyatlarda rivojlanishi" mavzusidagi ilmiy ishida mehribonlik uylarida, oilada va mehnat tuzatish koloniyalarida yashovchi o'smirlarda tadqiqot olib borgan bo'lib, psixik og'ishish chegaraviy zonasining uchta, ya'ni dezintegratsiyalashgan, biologik va ijtimoiy tarkibiy qismlarini aniqlashga imkon beradigan qo'rqinch determinatsiyasi mexanizmlarini yoritib bergan va o'z ilmiy izlanishlariga tayangan holda shaxslararo munosabatlar jarayonida emotsional zo'riqish tufayli yuzaga keladigan qo'rqinchning o'smirlar psixik holatiga jiddiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlab o'tgan. Uning fikricha, qo'rquv fenomenologiyasi uni tashkil etuvchi biologik, ijtimoiy va dezintegratsion komponentlarga bog'liqdir. Muallif dezintegratsion qo'rquv deganda o'smir emotsional sohasiga jiddiy rezonans olib keluvchi xayoliy subyektiv idrok etilgan xavf-xatarning shaxsda mavjudligini nazarda tutib, ushbu qo'rquv biologik hamda ijtimoiy qo'rquv xususiyatlarini va uning darajalarini aniqlashda

³⁷Полынова К.Н. Психологический анализ кризисов возрастного развития // Вопросы психологии. 1994. №1. С.61-69.

sababiy omil hisoblanishini ta'kidlaydi ³⁸. D. R. Rahmonova qo'rquvning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini yoritib berar ekan, oiladan tashqaridagi o'smirlarda emotsional namoyon bo'lishiga hamda shaxsning psixik holatlari ko'rsatkichlariga ko'ra oilada tarbiyalanayotgan o'smirlardagidan farq qilishini aytib o'tadi. Tadqiqotchi tomonidan dezintegratsion qo'rquv pubertat davridagi yosh xususiyati sifatida ko'rilib, o'smirda ijtimoiy vaziyat malakasining rivojlanishi psixik holatlar xarakteri va psixotravmatik holatlarni yengib o'tishni belgilab berishi e'tirof etilgan.

D. R. Rahmonova tadqiqotining ijobiy tomonlari shundaki, u bu davr xususiyatlarini turli muhitda tarbiyalanayotgan o'smirlar misolida o'rganadi. Ya'ni ularning natijalarini o'zaro solishtirish orqali xulosa chiqaradi.

O'smirlarda stress holatidan keyingi psixologik xususiyatlarni tadqiq etgan G. V. Xrulnova jarohatdan keyingi stress holati belgilari, jarohatdan so'nggi stress holatining tarqalganligi, psixologik jarohatni boshidan o'tkazgan o'smirlardagi boshqa psixik buzilish va shaxsiy og'ishishning ifodalanishiga e'tiborini qaratib, jinsiy belgilar bo'yicha stressli holat dinamikasining psixologik xususiyatlarini yoritib beradi ³⁹. G. V. Xrulnovaning fikricha, o'smirlarning stressli vaziyatlardan chiqish malakalarining mavjud emasligi somatik, emotsional, xulq-atvor, kognitiv, shaxsiy bosqichda ma'lum darajada stressdan keyingi buzilishlarni vujudga keltiradi. U o'smirlarda stress reaksiyalarini vujudga kelishiga oiladagi, tengdoshlari va kattalar bilan shaxslararo munosabatlar jarayonidagi muammolar, travmatik malaka sabab bo'ladi, deb hisoblaydi.

O'quvchilarda emotsional barqarorlik va uning shakllanish masalalariga e'tiborini qaratgan M. G. Davletshinning shogirdi G. A. Bogdalova emotsional barqarorlik xususiyatlari tarkibi, mexanizmlarini hamda uning o'smirlik yoshidayoq shakllanish imkoniyatlari va prinsiplarini o'rgangan. G. A. Bogdalova tadqiqot natijalariga asoslanib, emotsional barqarorlikni quyidagi

³⁸Радманова Д.Р. Особенности детерминации страха у подростков с различной ситуацией развития (на примере мальчиков): Дис. ... канд. психол. наук. – Т.: НУУз, 2006. – 152 с.

³⁹Хрульнова Г. В. Психологические особенности постстрессовых состояний у подростков: Дис. ... канд. психол. наук. – Т.: НУУз, 2006. –160 с.

jarayonlarning natijasi sifatida ko'rsatadi⁴⁰:

a) Xulq-atvorda barcha emotsiyalarning e'tiborsiz namoyon etilishi;

b) Emotsiyalarning osonlik bilan, silliqqina bir holatdan ikkinchi holatga ko'chirilishi;

b) Kishining o'z xulq-atvoriga mustaqil baho berishi.

O'smirlik davri xususiyatlari va emotsional o'zgarishlarni tadqiq etish B. M. Umarov ishlarida ham ko'rinadi⁴¹. U bolalar hamda o'smirlar suitsidining yosh va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini yoritib bergan bo'lib, olimning fikricha, o'qituvchi, o'quvchi hamda oila a'zolari o'rtasidagi shaxslararo nizolar, "sevgi-muhabbatga bog'liq bo'lgan nizolar", "qo'rquv", "his-hayajon", "g'am-g'ussa" va yosh davri "inqirozlari" bolalar, o'smirlar suitsidining asosiy sabablari bo'lib hisoblanadi. Muallif qo'rquv holatiga suitsidni yuzaga keltiruvchi omil sifatida qaraydi.

O'smirlar guruhida o'zini-o'zi psixologik muhofaza qilish jarayoniga e'tiborini qaratar ekan, Sh. R. Baratovning shogirdi E. M. Muxtorov o'smirlardagi o'zini-o'zi psixologik muhofaza qilish haqidagi tasavvurlarning shakllanishi eng avvalo ulardagi maktab hayotiga, o'zini o'zi baholashga, shaxslararo umumiy muloqotga bog'liq bezovtalik me'yorlariga, shuningdek, o'smirlar faolligini ta'minlovchi xotirjamlik, g'ayrat-shijoatlilik, hissiy ko'tarinkilik, o'z-o'ziga ishonchlilik sifatlariga mutanosiblilik yoki nomutanosiblik ko'rsatkichlarining namoyon etilishi bilan bog'liqligini ko'rsatadi⁴². Muallif o'smirlardagi o'zini o'zi adekvat hissiy baholash va ijtimoiy vaziyatga bog'liq me'yoriy bezovtalik motivatsiyasi ko'rsatkichlariga psixologik muhofaza mezonlari sifatida qaraydi.

O'smir shaxsi xususiyati, bu davrdagi o'ziga xos jihatlar va xulqiy buzilishlar bilan bog'liq muammolar G. K. Tulyaganova, N. G. Kamilova, E. I. Ganeyeva, Z. F. Kamaletdinova ishlarida yoritilgan. G. K. Tulyaganova "Tarbiyasi qiyin" o'smirlarning motivatsion ehtiyoj doirasidagi qiziqishlarining psixologik

⁴⁰Богдалова Г.А. Эмоциональная устойчивость и её формирование у учащихся раннего подросткового возраста: Дис. ... канд. психол. наук. –Т.: НУУз, 2000. – 175 с.

⁴¹Umarov B.M. Bolalar va o'smirlar suitsidining yosh va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Psixol. fan. nomz. ... dis. – T.: TDPU, 1993. – 154 b.

⁴²Muxtorov E.M. O'smirlar guruhida o'zini-o'zi psixologik muhofaza qilishning o'ziga xos xususiyatlari: Psixol. fan. nomz. ... dis. avtoref. – T.: TDPU, 2009. – 24 b.

xususiyatlarini tadqiq etar ekan, uning ta'kidlashicha, tarbiyasi "qiyin" o'smirlar qiziqish sistemasi ko'p jihatdan ularni qurshagan "muhit" yetakchi ehtiyojiga, yosh xususiyatiga, muomala doirasiga bog'liqdir, mo'tadil o'smirlar tarbiyasi "qiyin"lardan farqli o'laroq o'z qiziqishlarini boshqarish imkoniyatiga egadirlar. Yosh xususiyatiga ko'ra qiziqishning o'zgaruvchanligi kichik maktab yoshidan boshlanadi, ularda qiziqishning zaif ifodalanganligi oldingi taraqqiyot bosqichi hosilasidir. G. K. Tulyaganovanning fikricha, 6-sinfдан boshlab tarbiyasi "og'ir" o'smirlarda o'quv jarayoniga nisbatan qiziqish va motivatsiya susayadi, ammo ayrim tarbiyasi og'ir o'smirlar o'quv motivatsiyasi yuksakligi bilan ajralib turadilar⁴³.

Deviant xulq-atvorli o'smirlarda o'z-o'ziga baho berishning o'ziga xos xususiyatlari masalalari N. G. Kamilova ishlarida yoritilgan bo'lib, ijtimoiy maqbul xulq-atvorni ta'minlashda yordam beradigan o'z-o'ziga baho berishning asosiy xususiyati o'ziga bo'lgan emotsional-qadriyatli munosabatni belgilovchi, kongruentlik va o'z-o'zini anglash bilan xarakterlanuvchi konstruktivlik ekani ta'kidlanadi. Deviant xulq-atvorli o'smirlarda esa destruktiv o'z-o'ziga baho berish xos bo'lib, bu holat ularning shaxslararo munosabatlar jarayonida o'z o'rmini topishiga to'sqinlik qiladi, turli nizolarni vujudga keltiradi va shaxsdagi xulqiy buzilishlarga sabab bo'ladi⁴⁴.

O'smirlarda integral individuallik va uning rivojlanishida individual uslubning o'rni masalalariga e'tiborini qaratgan E. I. Ganeyeva ta'lim-tarbiyaviy jarayonida o'quvchilarda muomala individual uslubi shakllanishining o'ziga xos xususiyatlarini izohlab bergan⁴⁵. Olimaning tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, individual muomala uslubi o'smir integral individualligi strukturasining o'ziga xosligini belgilaydi, ya'ni turli ierarxik bosqichlarining xossalari aloqadorligini determinatsiya qilishda vositachi bo'g'in sifatida namoyon bo'ladi.

O'smir xulq-atvoridagi salbiy o'zgarishlar sabablarini ijtimoiy

⁴³ Тulyaganova Г.К. Интересы «трудного» подростка как отражение их мотивационно-потребностной сферы: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Т.: ТГПИ, 1993. – 22 с.

⁴⁴ Камиллова Н.Г. Особенности самооценки подростков с девиантным поведением: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Т.: НУУз, 2000. – 22 с.

⁴⁵ Ганеева Э.И. Формирование индивидуального стиля общения у подростков в учебно-воспитательном процессе: Дис. ... канд. психол. наук. – Т.: УзНУ, 2002. – 159 с.

omillar bilan bog'lagan **V. M. Karimov**ning shogirdi **A. T. Kadirova** o'smirlarda oilaviy nizolar to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlarning shakllanishida oila muhitining, xususan, ota-onalarning o'zaro munosabatlari, ularning farzand tarbiyasidagi mas'uliyati hamda har bir oila a'zosining ijtimoiy psixologik mavqei, oilaviy munosabatlarga tayyorlik xususiyatlari muhim ahamiyat kasb etishini e'tirof etadi. Shuningdek, o'smirlarda aniqlangan nizokashlik to'g'risidagi tasavvurlar mohiyatan oiladagi o'zaro munosabatlarga, nafaqat ota-ona bilan, balki aka-ukalar, opa-singillar o'rtasidagi muomala xarakteriga ham bog'liq ekanligini ta'kidlaydi⁴⁶.

V. M. Karimovning yana bir shogirdi **O. A. Abdusattorova** tomonidan o'smirlarda jinsiy identifikatsiya jarayonlarida namoyon bo'ladigan sifatlar, oila muhitida er-xotin va ota-onalik maqomlaridan kelib chiqadigan gender munosabatlar, jumladan liderlikka oid tasavvurlar, ushbu holatlarga ta'sir etuvchi oilaviy rollar taqsimoti, gender ustanovkalar, ekspektatsiya va refleksiv jarayonlar o'rganilgan bo'lib, u oila muhitida ustuvor bo'lgan munosabatlar uslubi va er-xotin munosabatlari o'smir yoshlarning jinsiy identifikatsiya jarayoniga bevosita ta'sir qiladi, deb hisoblaydi⁴⁷. Muallifning fikricha, o'smirning jinsiy identifikatsiyasida gender stereotiplarning ham o'rni bor, lekin bunday stereotip ustanovkalar ko'proq o'g'il bolalarga xos bo'lib, bu otaning sifatleri va gender munosabatlariga bog'liq; qizlardagi muskulinlikka moyillik va androgenlikning kuchli namoyon bo'lishi esa ulardagi yangicha fikrlash va onalarining oilaviy munosabatlar tizimidagi faol o'rni va jinslararo munosabatlarga nisbatan liderlik ustanovkasidan kelib chiqadi.

Xavotirlanishning tafakkur xususiyatlari bilan bog'liqlik masalalari **R. I. Sunnatova** ishlarida yoritib berilgan⁴⁸. U maktabgacha yoshdagi bolalar, o'quvchilar va kattalarda masalalarni hal etishdagi fikrlash faoliyatining individual tipologik xususiyatlarini tadqiq etgan bo'lib, uning fikricha o'ziga nisbatan hissiy-qadriyatli

⁴⁶ Kadirova A. T. O'smirlarda oilaviy nizolar to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlarning shakllanishi: Psixol. fan. nomz. ... dis. – T.: O'zMU, 2007. – 146 b.

⁴⁷ Abdusattorova O. A. Oila muhitida o'smirlardashakllanadigan jinsiy identifikatsiyaning gender xususiyatlari: Psixol. fan. nomz. ... dis. – T.: O'zMU, 2007. – 155 b.

⁴⁸ Sunnatova R. I. Индивидуально-типологические особенности мыслительной деятельности: Дис. ... докт. психол. наук. – Т., НУУЗ, 2001. – 311 с.

munosabat, ya'ni kongruentlik o'z-o'zini baholash darajasi, shaxsning intilishi, mustaqil rivojlanishga ko'maklashadigan konstruktiv o'z-o'zini baholash, o'zini yoqtirmaslik, ichki nokongruentlik, o'z-o'ziga konformlilik holatlari bilan ifodalanadi hamda o'z-o'zini realizatsiyalashda ichki to'siq bo'lib qoladi va mustaqil rivojlanish deformatsiyasiga olib keladi, ya'ni shaxs rivojlanishi umumiy yo'nalishiga destruktiv ta'sir etadi. Muallif himoyasizlik va keraksizlik hissi ko'rinishida namoyon bo'luvchi bolalardagi yuqori darajadagi xavotirlilik destruktiv o'z-o'ziga baho berish bilan bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. R. I. Sunnatova fikrlash faoliyatining individual-tipologik xususiyatlarini o'rganib, bu xususiyatlar qatoriga mustaqil yoki mustaqil emaslik, o'zini o'zi baholashda konstruktivlik-destruktivlik, fikrlash faoliyatida qaror qabul qilish bo'yicha shaxslararo ta'sir o'tkazish holatlarida konfliktlik-konformlik kabilar kirishini ta'kidlagan.

E. G'. G'oziyev tomonidan shaxsda mustaqil ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalalari o'rganilgan bo'lib, muallifning fikricha, ijodiy fikrlash quyidagi xususiyatlari bilan boshqa fikr yuritish jarayonlaridan muayyan darajada ajralib turadi: mazmundorligi, mantiqiyliigi, umumiyliigi, dinamikligi, qamrovliligi, noma'lumga intiluvchanligi, yechimda nostandartligi, yig'iqliigi, yoyiqliigi, originalliigi, haqqchilligi, izchilligi, bosqichma-bosqichliigi, to'g'ri va teskari yo'nalganliigi, uzluksizliigi va h⁴⁹. Z. Nishanova o'z izlanishlarida ijodiy tafakkurning ijtimoiy tabiatini, ijodiy tafakkurga ta'sir etuvchi ijtimoiy psixologik omillarni o'rganadi. Z. T. Nishanovanning ta'kidlashicha, mustaqil ijodiy fikrlash darajasi yuqori shaxslar o'zlarini noadekvat baholaydilar. Guruh muhitida tan olingan a'zolari o'zlariga guruhiiy baholashga nisbatan quyi baho beradilar, lekin ularda mustaqil ijodiy fikr yuqori ko'rsatkichga ega. Guruhdan ajralib qolgan a'zolar esa guruhiiy baholashga nisbatan o'zlarini yuqori baholaydilar, biroq ularda mustaqil, ijodiy fikr ko'rsatkichi quyi rivojlangan⁵⁰.

O'smir o'quvchilarning aqliy rivojlanish xususiyatlarini tadqiq etgan T. S. Jo'raev aqliy taraqqiyotni ro'yobga chiqaruvchi asosiy

⁴⁹G'oziev E. Umumiiy psixologiya. -T.: O'zbekiston faylasuflarimilliiy jamiyati. 2010. - 548 b.

⁵⁰Nishanova Z. T. Mustaqil ijodiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik asoslari: Psixol. fan. dok. ... dis. - T.: O'zMU, 2005. - 391 b.

omil sifatida o'quv faoliyatining umumlashgan usullarini ko'rsatadi⁵¹. Muallifning fikricha, o'quvchilarning yoshi va saviyasi orta borishi bilan murakkab usullarni yangi sharoitga ko'chirish uquvi ularda takomillashadi, usullarning ko'chish ko'lamiga kengayadi va fanlararo xususiyat kasb etadi, bu aqliy faoliyatning muhim omili sanaladi. T. S. Jo'raev o'quvchilar aqliy faoliyatning ko'rsatkichi bir xil emasligini ta'kidlab, bu xususiyat ularning saviyasiga, topshiriqni yechish motivatsiyasiga bog'liqligini aytib o'tadi. Muallif ta'lim jarayonida o'smir o'quvchilarda aqliy faoliyat usullarini shakllantirish shaxs aqliy kamolotini ta'minlashning muhim mezonini deb hisoblaydi.

X. G. Sharafutdinova tomonidan uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida aqliy qobiliyatlar tadqiq etilib, uning uzluksizligini xarakterlovchi, unda mavjud kamchiliklarning psixologik tavsifini beruvchi ma'lum sabablar mavjudligi kuzatilgan. Muallif o'zining izlanishlari natijasida umumta'lim maktabi o'quvchilari, kasb-hunar ta'limi yo'nalishi o'quvchilari hamda oliy o'quv yurti talabalari intellektual imkoniyatlari xususiyatlarida dinamik o'sishdan ko'ra anchagina notekis o'sish mavjud, degan xulosaga keladi⁵². Muallif tomonidan aqliy qobiliyatni psixodiagnostika qilish metodikasi modifikatsiya qilinib, aqliy qobiliyati past bo'lgan o'quvchilar bilan olib boriladigan psixokorreksion mashqlar majmuasi ishlab chiqilgan.

M. G. Davletshin rahbarligida **M. P. Babaxanova** tomonidan "O'smirlarda kitobxonlik qiziqishlarini shakllantirish" mavzuida ilmiy tadqiqot olib borilgan⁵³. O'tkazilgan tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha, o'quvchilarda kitobxonlik qiziqishlarini rivojlantirishda oila, atrofdagi kattalar va tengdoshlari ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarda kitobxonlik qiziqishlarini rivojlanishiga maxsus ishlab chiqilgan sinfdan tashqari mashg'ulotlar tizimi ham ta'sir etadi, ular o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi, bilimlarini chuqurlashtiradi, o'quv materialini yaxshiroq o'zlashtirishga imkon beradi, kitob o'qishga qiziqishni rivojlantiradi. Tadqiqotda kitobxonlik qiziqishlari hayotiy qiziqishlar bilan bog'liqligi isbotlandi.

⁵¹Jo'raev T.S. O'smirlar o'quvchilari rivojlanishining psixologik xususiyatlari: Psixol. fan. nomz. ... dis. – T.: O'zMU, 2005. – 171 b.

⁵²Sharafutdinova X.G. Uzluksiz ta'lim tizimida aqliy qobiliyat diagnostikasi va psixokorreksiya: Psixol. fan. nomz. ... dis. – T.: TDPU, 2009. – 198 b.

⁵³Бабханова М.П. Формирование читательских интересов у подростков. – Тбилиси. 1987. – 18 с.

O'zbekistonda olib borilgan o'smirlik davridagi bolalarni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlardan biri G. Q. To'laganova rahbarligida N. M. Dalimova tomonidan olib borilgan "Kompyuter o'yinlariga tobe o'smirlarning psixologik diagnostikasi va korreksiyasi xususiyatlari" mavzuidagi tadqiqot ham qiziqish uyg'otadi ⁵⁴. N. M. Dalimovanning ta'kidlashicha, kompyuter o'yinlariga tobe o'smirlar oilada, shaxslararo munosabatlarda, ijtimoiy muhitga moslashishda, maktabda birmuncha qiyinchiliklarga duch keladi. Shuningdek, muallif bolalar kompyuterdan oddiy kunlari 2 soatdan ortiq, dam olish kunlari 3 soatdan ortiq foydalanmasligi zarurligini ta'kidlagan. O'smir o'ynayotgan o'yinlarda aqliy rivojlantiruvchi va mantiqiy o'yinlarning ko'proq bo'lishi maqsadga muvofiq.

F. I. Haydarov rahbarligida N. I. Xalilova tomonidan "O'smirlik davrida o'zini o'zi nazorat qilish shakllanishining psixologik xususiyatlari" mavzuidagi ilmiy tadqiqoti ham e'tiborga molik⁵⁵. Tadqiqotlarda aniqlanishicha, o'smirlik davrida mustaqil fikr, mustahkam e'tiqod va dunyoqarash shakllanganligi ularda axloq sohasida o'zini o'zi nazorat qilishning rivojlanishiga olib keladi va bu ko'proq ijtimoiy xulq-atvorlar, munosabatlarda, o'zini tuta bilish hamda javobgarlikni his qilish, mustaqillikka intilish, axloqiy qarashlarning kengayishida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Z. Nishonovning shogirdi Sh. T. Alimbayeva tadqiqotlarida o'smirlik davrida xavotirlanishning ijodiy tafakkurga ta'siri o'rganilgan ⁵⁶. Xavotirlanish namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlaridan biri ushbu hissiy holatning ijodiy tafakkur namoyon bo'lishi va uning taqdimotiga ta'sirida ifodalanadi. Ammo xavotirlanishning ijodiy tafakkur namoyon bo'lishiga ta'siri bilvosita amalga oshsa, ijodiy tafakkur mahsullarini taqdim etish jarayoniga ta'siri bevositalik xarakterini kasb etadi.

⁵⁴Dalimova N.M. Komp'yuter o'yinlarigatobe o'smirlarning psixologik diagnostikasi va korreksiyasi xususiyatlari. Avtoref.... ps.f.n. –T. 2010. -24 b.

⁵⁵ Xalilova N.I. O'smirlik davrida o'zini o'zi nazorat qilish shakllanishining psixologik xususiyatlari.-T.: TDP.U.2010.-24 b.

⁵⁶AlimbaevaSh.T.O'smirlaro'quvfaoliyatidaxavotirlanishnamoyonbo'lishiningpsixologikxususiyatlari.Ps.f.n.... dis.T.2011. -148 b.

Xavotirlanishning ijodiy tafakkurga ta'sirida o'quv motivatsiyasining bilvositalovchi roli mavjud. Ichki o'quv motivatsiyasi ustun bo'lganda xavotirlanish ijodiy tafakkurning namoyon bo'lishiga ta'sir ko'rsatmasligi, tashqi motivatsiya ustun o'quvchilarda esa ushbu ta'sir ma'lum darajagacha stimul vazifasini bajarib, xavotirlanishning yuqori darajasida esa ijodiy tafakkurning susayishiga sabab bo'lishi aniqlandi. Shuningdek, o'quvchilardagi ichki o'quv motivatsiyasining yuqori bo'lishi shaxs bilan bog'liq xavotirlanishning pasayishiga olib kelsa, tashqi o'quv motivatsiyaning ustunligi shaxs bilan bog'liq xavotirlanishning ortishiga sabab bo'ladi. Ichki motivatsiya ustun bo'lganda taqdimot natijalarining past bo'lishini, tashqi motivatsiya ustun bo'lganda esa aksincha, ijodiy tafakkur mahsullarini taqdim etish darajasining yuqori bo'lishini ko'rish mumkin.

Z. Nishanovning shogirdi **N. Sh. Mullaboyeva** tadqiqotlarida o'smirlarda yolg'izlik hissining psixokorreksiyasi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan⁵⁷. Tadqiqotda aniqlanishicha, muloqotdagi uquvsizlik, o'smirning guruhga moslasha olmasligi yolg'izlikni keltirib chiqaruvchi determinantlardir.

Z. Nishanovning shogirdi yana birshogirdi **N. B. Atabayeva** tomonidan o'smirlik davrida altruizm o'rganilgan⁵⁸. Olib borilgan tadqiqot ishlari tahlili shuni ko'rsatdiki, altruizm motivlarining rivojlanganlik darajasi o'smirlarga qaraganda ilk o'spirinlik davrida yaqqolroq namoyon bo'ladi. Chunki, aynan ilk o'spirinlik davrida altruizmning rivojlanishi uchun turtki bo'luvchi uch muhim komponent, ya'ni kognitiv, motivatsion, xulq-atvor o'zaro uyg'un holda rivojlanib, shaxsning o'z-o'zini anglash sohasiga singib boradi. O'smirlar o'zlari uchun yangi bo'lgan faoliyat sohalari va shaxslararo munosabatlarga altruizmni qo'llash me'yorlari bilan bog'liq "chegaralar"ni ajrata boshlaydilar. Bunday sharoitda altruizmni umuminsoniy qadriyat va ijtimoiy-axloqiy hodisa sifatida farqlash imkoni tug'iladi. Mazkur holat ilk o'spirinlik davriga kelib, shaxsning

⁵⁷Mullaboyeva N.Sh. "O'smirlardayolg'izlik hissi psixokorreksiyasiva psixoprofilaktikasi".-T. TDPU. 2020. Ps.f.f.d. (PhD) dis. -177 b.

⁵⁸ Atabayeva N.B. "O'smirlarda altruizm namoyonbo'lishiningpsixologikxususiyatlari".-T. TDPU. 2020. Ps.f.f.d. (PhD) dis. -140 b.

“jamiyatni foydali a’zosi” sifatida o‘z-o‘zini anglash sohasida namoyon bo‘ladi va shaxsiy refleksiya darajasida rivojlanib boradi.

Yuqoridagi tahlillar asosida xulosa qiladigan bo‘lsak, o‘smirlik davridagi o‘g‘il va qiz bolalardagi altruizm motivlari gender stereotiplar ta’sirida namoyon bo‘lishiga qaramay, asosiy maqsad “Men”ga pozitiv munosabatni shakllantirish va o‘z-o‘ziga bahoni oshirishga qaratilgandir.

Ilk o‘spirinlik davrida esa o‘g‘il va qiz bolalarning altruistik xulqni namoyon qilishga moyilliklari orasida statistik farq aniqlandi. Buning asl sababini oiladagi tarbiya usuli va jamiyatlardagi ijtimoiy kutuvlar bilan bog‘lash mumkin. Chunki, odatda o‘g‘il bolalardan yoshligidanoq mustaqil, mard, jasur, o‘z hissiyotlarini boshqara bilish talab etiladi. Bu esa o‘z navbatida ulardagi shaxsiy hissiyotlarini oshkor etish imkonini cheklaydi. Shu boisdan, o‘g‘il bolalarda o‘zgalarga hamdardlik ko‘rsatish oshkora holda kuzatilmaydi, lekin shunga qaramay ular ich-ichlaridan azoblanayotgan insonga nisbatan empatiyani his etadilar. Qiz bolalar esa mutlaqo buning aksidir, ya’ni ular hech qachon o‘z hissiyotlarini oshkor etishdan uyalmaydilar. Shu jumladan, o‘zgalarga oshkora hamdardlik bildirish, atrofdagilarning g‘amlariga qayg‘urish ular uchun xosdir.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. O‘smirlik davrining asosiy psixik xususiyatlari.
2. O‘smirlik davridagi yetakchi faoliyat turi.
3. O‘quv faoliyatining qayta tuzilishi hamda o‘smirdagi bilish jarayonlarining rivojlanishi.
4. O‘smirlik davri krizisi, sabablari va namoyon bo‘lishi.
5. *»Tarbiyasi qiyin«* o‘smir xulq-atvoridagi salbiy xususiyatlar va ularga psixologik yondoshuv.
6. O‘smirlik yoshida individual yondoshuv.

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. O‘smirlik yoshiga o‘tishda yuzaga keladigan asosiy qayta shakllanish nimalardan iborat?
 - a) Bolaning tasavvurlari o‘z bolaligi haqida emas, balki o‘zining katta bo‘lganligini his etishidan;

b) Negativizm, janjallik holatlari, o'zini bola deb hisoblashni istamasligida;

*c) Mustaqillikka intilish, tevarak-atrofdagilarga nisbatan tanqidiy munosabatlarda bo'lishida;

d) Bilish jarayonlari rivojlanishining sekinlashishida.

2. O'smirlar bilan kattalar o'rtasidagi nizolarning kelib chiqish sabablari nimalarda aks etadi?

a) Ota-onalarning o'smirlarni "kattalashish" darajasini og'ir kechirishlarida;

*b) Kattalarda o'smirlarga nisbatan bo'ladigan munosabatlar kichkina bolaga bo'lgan munosabatdek saqlanib qolishida;

c) O'smirlarning moddiy tomondan kattalarga butunlay bog'liq bo'lib turishida.

d) Bilish jarayonlari rivojlanishining sekinlashishida.

3. O'smirlik yoshida o'zaro munosabatlarning xususiyatlari va "tanglik" davrining kechishi nima bilan aniqlanadi.

*a) O'smirning ijtimoiy mavqei kattalar olamiga o'tishi bilan;

b) O'smir organizmida anatomik-fiziologik o'zgarishlarning xarakteri bilan;

c) O'smirda o'qish motivlarining asta-sekin tarkib topishi bilan;

d) Bilish jarayonlari rivojlanishining sekinlashishida.

4. O'smirlik davrida aqliy rivojlanish nimalarda aks etadi?

a) Nutqning faollashuvi, dunyoqarashning o'sishida;

b) Bilish jarayonlari rivojlanishining jadallashishida;

*c) Barcha javoblar to'g'ri;

d) Bilish jarayonlari rivojlanishining sekinlashishida.

5. "Tarbiyasi qiyin" o'smirlarni keltirib chiqaruvchi sabablarni aniqlang.

a) Shaxsning psixik o'sishidagi kamchiliklar, irodaning bo'shligi;

*b) Shaxsning biologik nuqsonlari, shaxs tarbiyasidagi nuqsonlar, psixik kamolotidagi, maktab ta'limi va tarbiyasidagi kamchiliklar, maktabdan tashqari muhitdagi nuqsonlar;

c) Oilaviy nizolar, oilada pedagogik-psixologik bilimlarning yetishmasligi va tengqurlarining ta'siri;

d) Bilish jarayonlari rivojlanishining jadallashishida.

XI BOB. ILK O'SPIRINLIK DAVRI

Reja:

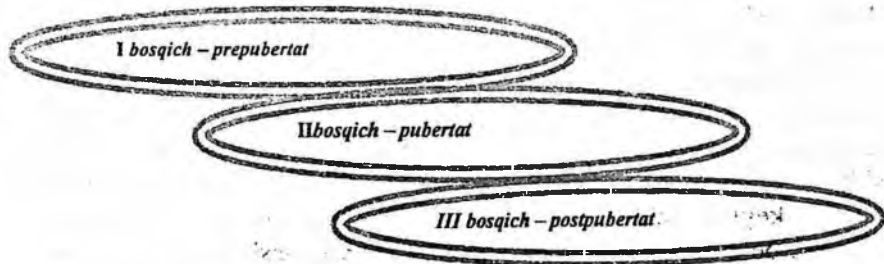
1. Ilk o'spirinlik psixologik yosh sifatida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
2. Ilk o'spirinlik davrida yetakchi faoliyat.

Tayanch tushunchalar: ilk o'spirinlik, o'spirinlik, intellektual rivojlanish, yetakchi faoliyat, muloqot, emotsional rivojlanish, yangi psixologik tuzilma.

11.1. Ilk o'spirinlik psixologik yosh sifatida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari

Ilk o'spirinlik davri *«kamolot bo'sag'asi»* deb ta'riflanadi. Bu kamolot bosqichi fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni o'z ichiga oladi. Psixologiya fani o'spirinlik muammosini kompleks o'rganishni da'vat etadi.

Bu juda qiyin masala, chunki psixofiziologik taraqqiyot sur'ati bilan uning bosqichlari ijtimoiy yetilish muddati bilan hamma vaqt ham to'g'ri kelavermaydi. *Akseleratsiya* natijasida bugungi ilk o'spirinlarning taraqqiyoti avvalgi avlodlarga nisbatan o'rtacha ikki-uch yil avval yetilmoqda. Fiziologlar bu jarayonni 2-darajali jinsiy belgilarning paydo bo'lishiga qarab, 3ta bosqichga ajratadilar:

Akseleratsiya munosabati bilan o'spirinlik yoshining chegarasi endi 15-16 dan 23 yoshgacha bo'lmoqda. Bunda ilk o'spirinlik 15-18 yosh, o'spirinlik 18-23 yoshdagi yigit va qizlarni o'z ichiga oladi. Demak, o'spirinlik ham oldin boshlanadi. Lekin, bu taraqqiyot

davrining konkret mazmuni birinchi navbatda ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi. Yoshlarning jamiyatda tutgan o'rnini, ularning mavqei, ular egallaydigan bilimlarning hajmi va bir qator boshqa omillar ijtimoiy sharoitlarga bog'liqdir.

Ilk o'spirinlik yoshidagi bolalar bu 15 yoshdan 17-18 yoshgacha bo'lgan akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilaridir. O'spirinlik – bu odamning fuqaro sifatida shakllanishi, uning ijtimoiy jihatdan yetilishi, o'z taqdirini o'zi hal qilishi, ijtimoiy hayotga faol ishtirok etishi davri, fuqaro va vatanparvarning ma'naviy sifatleri tarkib topadigan davrdir. Faol ijtimoiy hayot, o'qishning yangi xarakteri (mustaqil bilim olish) yigit va qizlarda dunyoqarashning shakllanishiga, ularda mustaqillik va burch hissining tarkib topishiga, bilimning turli sohalarida ularning ijodiy qobiliyatini avj oldirishga katta ta'sir ko'rsatadi.

Rus psixologi **L. I. Bojovich** ilk o'spirinlik davrida shaxs motivatsion sohasining rivojlanishiga urg'u beradi: o'quvchilarning hayotda o'z o'rnini va ichki pozitsiyasini aniqlashi, dunyoqarashning shakllanishi va uning bilish faoliyatiga, o'z-o'zini anglashga va axloqiy ongga ta'siri nazarda tutiladi.

Ilk o'spirinlar mustaqil hayot sohasida yaqin istiqbolga ega bo'lar ekanlar, o'zlarining hayot yo'llarini belgilab olishga, bundan buyongi mehnat faoliyatlarining aniq istiqbollarini aniqlab olishga, o'zlarining kelgusi ixtisoslarini tanlashga intiladilar. Shu munosabat bilan kasb-hunarga oid qiziqishlar tarkib topadi va yanada barqarorroq bo'lib qoladi, yigit va qizlar o'z kelajaklari haqida jiddiyroq o'ylay boshlaydilar.

Ilk o'spirinlik davridagi jismoniy rivojlanish ustida to'xtalib o'tamiz, bu narsa quyidagi sabablarga ko'ra muhimdir. Jismoniy rivojlanishning ayrim xususiyatlari ilk o'spirin shaxsining ayrim sifatleri rivojlanishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi va uning bundan keyingi hayot faoliyati sohasidagi imkoniyatlarini bir qadar belgilab beradi. Birinchidan, bu o'rinda kasb tanlash nazarda tutiladi, bu esa ma'lum darajada yigit va qizlarning individual jismoniy tuzilishi xususiyatlariga ham bog'liqdir. Ikkinchidan, jinslarning o'zaro mayli ta'sir ko'rsatadiki, bunda jismoniy rivojlanish xususiyatlari ancha muhim rol o'ynaydi. O'zining jismoniy kuchini va jozibadorligini, sog'lomligi va mukammalligini his etish yigit va

qizlarda o'ziga ishonch, dadillik, tetiklik, optimizm va xushchaqchaqlik singari sifatning tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadi.

Bo'yni o'sishi o'spirin qizlarda 15-16 yoshgacha, o'g'il bolalarda 17-18 yoshgacha davom etadi. Bu yoshda muskullar kuchi tez o'sadi. Masalan, 18 yoshli bola muskul kuchi 12 yoshli bolaga nisbatan 2 baravar ko'p bo'ladi. Jismoniy taraqqiyot, asosan, to'g'ri ovqatlanish rejimiga va jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishiga ko'p jihatdan bog'liq. Jinsiy taraqqiyot jihatdan bu yoshdagi ko'pchilik yigit va qizlar postpubertat (tugallanuvchi) davrda bo'ladilar. Bularning jismoniy rivojlanishi katta yoshdagi odamning jismoniy rivojlanishidan kam farq qiladi. Bo'yni va organizmning notekis o'sishi va rivojlanish davri tugallanadi hamda jismoniy rivojlanishning nisbatan birmuncha tekis davri boshlanadi. O'spirinlik yoshida jismoniy sifatlar (bo'y, og'irlik) nisbatan barqaror darajaga yetgan bo'ladi. Shuningdek, muskul kuchi va ishchanlik qobiliyati sezilarli darajada ortadi.

Ko'krak qafasining hajmi kengayadi, skelet, naychasimon suyaklar qattiqlashadi, to'qimalar va a'zolarining shakllanishi va funksional taraqqiyoti tugallanadi. Odatda bu yoshda yurak va qon tomirlarning rivojlanishida o'smirlarga xos bo'lgan notekislik endi tekislashadi, qon bosimi baravarlashadi, ichki sekretiya bezlari bir me'yorda ishlay boshlaydi. Nerv sistemasining va xususan, miya rivojlanishidagi o'zgarishlar ma'lum bo'lib qoladi. Lekin, bu o'zgarishlar miya massasining ortishi hisobiga emas, balki miyaning ichki hujayralari tuzilishining murakkablashuvi hisobiga ro'y beradi.

Katta yarim sharlar qatlamidagi hujayralarning tuzilishi sekin-asta katta yoshdagi kishi miyasining hujayralariga xos bo'lgan xususiyatlarga ega bo'ladi. Bosh miya po'stining qismlarida assotsiativ to'qimalarning miqdori ko'payadi. Natijada o'qish va mehnat jarayonida katta (yarim sharlar) qatlamining analitik-sintetik faoliyati murakkablashadi. Ba'zan bu yoshdagi o'quvchilarda nerv qo'zg'aluvchanligining ortishi, nerv sistemasi normal ishlashining buzilishi ko'pincha noto'g'ri yashash rejimining: tungi mashg'ulotlar, to'yib uxlamaslik, toliqish, chekish, noratsional ovqatlanish, zararli odatlar va boshqa ayrim sabablarning natijasida ro'y beradi.

Ilk o'spirinlik yoshining boshlanishida odatda jinsiy yetilish tugallanadi, ikkilamchi jinsiy belgilar rivojlanadi, bu hol yigit va

qizlarning tashqi ko'rinishida ham sezilarli o'zgarish hosil qiladi. Jinsiy yetilish davrining tugallanishi hali jismoniy yetuklikni ham, buning ustiga psixik va ma'naviy yetuklikni ham anglatmaydi. Faqat 18 yoshga borib, nikohdan o'tishga ruxsat beriladigan davrda, shu yosh uchun minimal darajada zarur bo'lgan jismoniy, ma'naviy, fuqarolik yetuklik darajasi boshlanadi. 18 yoshli yigit va qizlar jamiyat tomonidan katta yoshli kishilar deb e'tirof etiladi.

Ilk o'spirinlik davrini ikkinchi o'tish davri deb hisoblash mumkin. Agar birinchi o'tish davri ko'proq bolalikka yaqin bo'lsa, ikkinchi o'tish davrida bo'lgan o'spirin ko'proq yoshlik davriga yaqindir va shu jihatidan o'rganiladi hamda tadqiq etiladi. Ilk o'spirinlik davri, asosan, unda mustaqil hayotning boshlanishi (o'rta maktabni tamomlab, litsey, kollejlarga kirishi) bilan xarakterlanadi. Hayotdagi bu o'zgarishlar ilk o'spirinning shaxsiga, o'z-o'zini anglashiga ta'sir ko'rsatadi. O'smirlardan farqli o'laroq ilk o'spirinlar katta hayotni tasavvur etmaydilar, balki unda ishtirok etadilar.

Ilk o'spirinlarning mustaqilligi ortishi bilan kattalarning unga munosabatlari ham o'zgaradi. Kattalar o'smirlarga ko'proq bola deb qarasalar, ilk o'spirin yoshdagilarga katta odamdek munosabatda bo'ladilar. Ilk o'spirinlar hayotda o'z o'rmini topishga nisbatan intilishi anglangan holatda bo'ladi. U o'z hayotiy rejalarini amalga oshirish uchun harakat qila boshlaydi va ma'lum bir kasbni egallay boshlaydi yoki shu soha bo'yicha akademik litseylarda o'qishini davom ettiradi. O'spirinlar tanlagan sohalar yoki kasblarida juda katta yangiliklar, kashfiyotlar qilgilari keladi, lekin asta-sekinlik bilan yangilik va kashfiyotlar qilish uchun ularda bilim va tajriba yetishmayotganligini, buning uchun ko'proq o'qish va o'rganishlari kerakligini anglay boshlaydilar.

Hayot faoliyati kengaygan sari, o'spirinlarda ijtimoiy rollar kengligi faqat miqdor tomondangina kengayib qolmay, balki sifat tomonidan ham o'zgarib boradi. Masalan: 16 yoshda pasport oladi; 18 yoshidan faol saylash huquqiga va oila qurish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'spirin jinoiy ishlar uchun javobgar bo'ladi. Ba'zi o'spirinlar bu yoshdan boshlab ishlay boshlaydilar. Kasb tanlash haqida o'ylay boshlaydilar. Lekin, shunga qaramay o'spirinlarda kattalarga qaramlik xususiyatlari saqlanib qoladi.

O'spirinlar (16-18 yoshlar) o'zlarining psixologik xususiyatlari bilan boshqa yosh davrdagi bolalardan keskin farq qiladilar. Jismoniy hamda aqliy jihatdan voyaga yetgan, kamolotga erishgan, dunyoqarashi, o'z-o'zini boshqarishi kabi yetuk insoniy xususiyatlari tarkib topgan bo'ladi. Ular vazmin, mulohazali bo'ladilar, katta yoshdagilarga hurmat-ehtirom bilan qaraydilar. Ular uzoqni ko'zlaydigan, kelajak uchun qayg'uradigan, ota-onalarining yaqin yordamchisiga aylanadilar. O'quv faoliyati o'spirinning asosiy faoliyati bo'lib qolaveradi, o'qishga nisbatan o'smirlik yoshiga qaraganda o'spirinlikda bir muncha yuqoriroq bo'ladi. Mustaqil hayotga tayyorgarligini o'z-o'zini anglashi bilan bog'liq motivlar bu davrda yetakchi o'rinni egallaydi. Motivlar tizimida jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lishga intilish, insonlarga naf keltirish kabi ijtimoiy motivlar ustunlik qiladi. Bu davrda o'spirinlarning kelgusi hayoti va tanlayotgan kasbiy rejalariga ko'ra fanlarga nisbatan qiziqishlari o'zgaradi. O'spirinning fanlarga hamda shu fan o'qituvchilariga nisbatan munosabati o'zgaradi. O'spirinlik davrida o'ziko'zlagan maqsadlariga erishishga asoslangan motivlar birinchi o'ringa ko'tariladi. O'smirlar o'zlarining o'qishga bo'lgan munosabatlari va ularning o'qish-o'rganishga undovchi sabablarni yaxshi anglaydilar. O'spirinlik yoshida boshdan kechiriladigan his-tuyg'ularning boyligi, xilma-xilligi bilan, hayotning turli tomonlariga emotsional munosabatda bo'lishi bilan ajralib turadi.

Rus psixologi L. S. Vigotskiy 1920-yillardayoq ilk o'spirinlar haqida nazariyalar ko'pligini ta'kidlagan edi. Ilk o'spirinlar haqida 3ta yirik yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

biogenetik
yo'nalish

**Ilk o'spirinlik
haqida
nazariyalar**

Sotsiogene-
tik yo'nalish

Psixogene-
tik yo'nalish

Birinchi yoʻnalish biogenetik yoʻnalish deb ataladi, uning asosida yetilishning biologik jarayonlari yotadi. Ikkinchi yoʻnalish sotsiogenetik yoʻnalish deb ataladi, unda asosiy eʼtibor ijtimoiylashuvga qaratiladi. Uchinchi yoʻnalish psixogenetik deb atalib, uning asosida psixik jarayonlar va funksiyalarning rivojlanishi yotadi.

Taraqqiyotning **biogenetik nazariyalarida** rivojlanishning biologik determinantlariga asosiy urgʻu beriladi. Rivojlanish jarayonining oʻzi bosqichlari universal boʻlgan yetilish sifatida talqin etiladi. Bu yoʻnalishning yorqin namoyondalaridan biri XX asr amerikalik psixologi S. Xolldir. Uning taʼkidlashicha, rivojlanish psixologiyasining asosiy qonuni biogenetik “rekapitulyatsiya qonuni” hisoblanadi, unga koʻra individual rivojlanish, ontogenez filogenezning asosiy bosqichlarini takrorlaydi. Goʻdaklik rivojlanishning hayvonot fazalarini takrorlaydi. Bolalik qadimgi odamlarning asosiy mashgʻulotlari ovchilik va baliq ovlash boʻlgan davrga toʻgʻri keladi. 8dan 12 yoshgacha boʻlgan davr oʻsmirlikdan oldingi davr deb ataladi, yovvoyilik tugallanib, madaniyatning boshlanishi deb taʼriflaydi. 12-13 yoshdan 22-25 yoshgacha boʻlgan davrni oʻspirinlik deb ataladi, kattalikning boshlanishi, romantizm davri deb ataladi. Bu davrda tashqi va ichki nizolar avj olib, insonda “individuallik hissi” paydo boʻladi. Xollning bu nazariyasi psixologlar tomonidan tanqid qilinadi.

Biogenetik nazariyaning boshqa varianti nemis “konstitutsional psixologiya” vakillari tomonidan ishlab chiqildi. E. Krechmer va E. Yensh baʼzi biologik omillar asosida (tana tuzilishi tiplari va boshqalar) shaxs tipologiyalari muammolarini ishlab chiqib, insonning jismoniy tiplari va uning rivojlanish xususiyatlari orasida qandaydir bogʻlanish mavjud boʻlsa kerak, deb taxmin qiladilar. E. Krechmer barcha insonlarni ikki tomonga joylashtirish mumkin, bir tomonda sikloid (oson qoʻzgʻaluvchan, kayfiyati oʻzgaruvchan) ikkinchi tomonda shizoid (kamgap, hissiyotlari yorqin boʻlmagan) tiplarni joylashtirish mumkin. Krechmerning shogirdi K. Konradning taʼkidlashicha, bu tavsiflarni yosh bosqichlariga ham qoʻllasa boʻladi: Oʻsmirlikdan oldingi davr “sikloid”, ilk oʻspirinlik esa “shizoid”

davrga to'g'ri keladi. Shizoid shaxsning o'spirinligi murakkab va og'ir kechadi, uning xislatlari individual-tipologik xususiyatlar bilan yanada chuqurlashadi. Sikloid shaxs ilk o'spirinlik xavotirlanishlarini yengil shaklda boshidan kechiradi, bu yoshning xususiyatlari uning tipologik xususiyatlari bilan muvozanatlashadi.

Nemis olimi V. Seller "Konstitutsiya va rivojlanish" asarida (1952) ta'kidlashicha, psixik va somatik rivojlanish orasidagi bog'lovchi zveno bola tana tuzilishining o'zgarishi va uni anglash hisoblanadi.

Biogenetik yo'nalish namoyondalari olimlar e'tiborini taraqqiyotning psixik va jismoniy o'zaro bog'liqligini o'rganishga qaratdilar. Bu psixofiziologiya uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Psixika taraqqiyotini faqat biologik qonunlar asosida tushunish muvaffaqiyatga erishmadi. Ular taraqqiyotning ijtimoiy omillarining rolini yo'qqa chiqarib, faqat biologik omillarning rolini bo'rttirmoqchi bo'ldilar. Shunday nazariyalardan biri mashhur amerikalik psixolog A. **Gezell** nazariyasidir. U taraqqiyotda biologik omillarga urg'u beradi. Gezellning fikricha, ilk o'spirinlik yoshi 11dan 21 yoshgacha davom etadi, ulardan birinchi besh yil (11dan 16 yoshgacha) bo'lgan davr juda muhimdir. Uning ta'kidlashicha, o'n yil, oltin davr bo'lib bola muvozanatli, hayotni oson idrok etadi, ota-onasi bilan muomalasi yaxshi, tashqi ko'rinishi haqida qayg'urmaydi. 11 yoshdan organizmda qayta qurish boshlanadi; bola ta'sirchan bo'lib qoladi, qarshilik ko'rsatish (negativizm), kayfiyatning tez o'zgarishi, tengdoshlari bilan janjallar, ota-onaga qarshi isyon paydo bo'ladi. 12 yoshda hayotga munosabat ijobiylasha boshlaydi, o'smiring oiladan uzoqlashishi hamda tengdoshlarining ta'siri kuchaya boradi. Bu yoshdagi asosiy xislatlar: aqllilik, chidamlilik va hazil; o'smir bajonudil tashabbus bilan chiqadi, tashqi ko'rinishi haqida qayg'ura boshlaydi va qarama-qarshi jins vakillariga qiziqishi ortadi. 13 yoshlilarning asosiy xislatlari — o'smir o'zi bilan o'zi bo'lib, introvertlik xislatlari kuchayadi; o'z-o'zini tanqid qiladi, tanqiddan tez xafa bo'ladi, psixologiya bilan qiziq boshlaydi, ota-onaga ham tanqidiy munosabatda bo'la boshlaydi, do'st tanlashi ham o'zgarib boradi, somatik o'zgarishlar kuchayganligi sababli kayfiyatning tez o'zgarishi namoyon bo'ladi.

14 yoshda introversiya ekstroversiya bilan almashadi, o'smir muloqatchan, kuch-quvvatga to'la, o'ziga ishonchi ortgan, insonlarga va ular orasidagi farqqa qiziqish ortadi. U o'zini boshqalar bilan solishtirishni, kino va adabiy qahramonlarga o'zini o'xshatib, muhokama qilishni yoqtiradi. Gezellning ta'kidlashicha, 15 yoshlilarning xususiyatlarini yagona shaklda ifodalash qiyin, chunki individual farqlar ortib boradi. Bu yoshdagi yangi psixologik tuzilma - mustaqillik ruhining ortishi bo'lib, bunda o'smirning maktab va oilaga munosabati kuchayadi, tashqi nazoratdan qochish o'z-o'zini nazorat qilish va ongli o'z-o'zini tarbiyalash bilan uyg'unlashadi. Bularning barchasi o'smirning salbiy ta'sirlarni idrok qilish va tez xafa bo'lishini orttiradi.

16 yoshda yana osoyishtalik boshlanadi: isyonchilik xushchaq-chaqlikka aylanadi, ichki mustaqillik, hissiy barqarorlik, muloqatchanlik, kelajakka intilish kuchayadi. Shunday qilib, Gezellda biogenetik konsepsiya taraqqiyotning turli jihatlarini, xronologik birlashtirilgan tavsiflashga aylanadi.

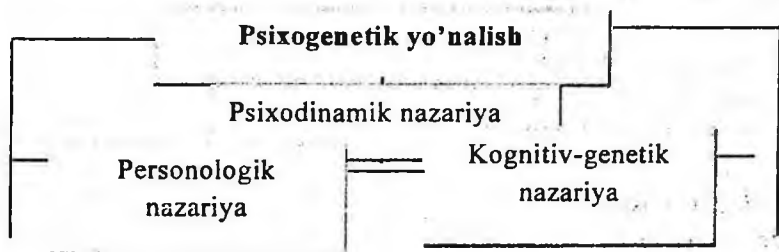
Sotsiogenetik nazariyalarda ilk o'spirinlik xususiyatlari jamiyatning tuzilishidan, ijtimoiylashuv usullaridan, boshqalar bilan o'zaro ta'sir xususiyatlaridan kelib chiqadi. Ilk o'spirinlikni o'rganishda sotsiogenetik yo'nalish ijtimoiy psixologiyaning ta'siri bilan bog'liq. Nemis psixologi K. Levinning "maydon nazariyasi" bo'yicha insonning xulq-atvori, bir tomondan shaxsning, ikkinchi tomondan uni o'rab turgan muhitning funksiyasidir. Lekin shaxs xususiyatlari va muhit hislatlari o'zaro bog'liq. Bola oiladan, maktabdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi, chunki bu ijtimoiy institutlar alohida olingan individlarsiz bo'lishi mumkin emas. Levin shaxsiy va muhit tarkibiy qismlarining birligi va o'zaro ta'sirini hayotiy yoki psixologik fazo deb ataydi. O'tish davrining muhim jarayonlari sifatida Levin shaxs hayotiy dunyosining, muloqot doirasining kengayishi deb hisoblaydi. Ilk o'spirinning xulq-atvori o'zgaruvchandir. Bolalikdan kattalikka o'tgan o'spirin, to'liq unisiga ham, bunisiga ham kirmaydi. Uning hayotiy dunyosi va ijtimoiy vaziyatdagi bu xususiyati intilish darajasining noaniqligi, ichki qarama-qarshilik, kuchli tortinchoqlik va agressivlik kabi psixikasining holatlarida namoyon bo'ladi. Bunday nizolar qanchalik

ko'p bo'lsa, bolalar dunyosi va kattalar dunyosi orasida farq shunchalik ko'p bo'ladi.

Levin konsepsiyasining yutug'i shundaki, u o'spirinlikni ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida qaraydi, shaxsning psixik taraqqiyotini uning ijtimoiy holatining o'zgarishi bilan bog'laydi.

Ilk o'spirinlik biogenetik va sotsiogenetik yo'nalishlarining umumiy xususiyati shundaki, taraqqiyotning manbaalari va harakatga keltiruvchi kuchlarini ular psixik omillardan tashqarida izlaydilar. Birinchi holda organizmda ro'y beradigan biologik jarayonlarga urg'u beriladi, ikkinchisida shaxs ishtirok etadigan ijtimoiy jarayonlarga urg'u beriladi.

Psixogenetik yo'nalish har ikkala yo'nalishning ahamiyatini kamaytirmagan holda, psixik jarayonlarning rivojlanishini birinchi o'ringa qo'yadi. Bu yo'nalishni uchga bo'lib o'rganish mumkin. Ular:

Xulq-atvorni hissiyot, mayl va boshqa psixikaning ratsional bo'lmagan tarkibiy qismlari bilan tushuntiruvchi nazariya **psixodinamik nazariya** deb ataladi. Bilish qobiliyatlari va intellektning rivojlanishiga urg'u beriladigan konsepsiya **kognitiv yoki kognitiv-genetik konsepsiya** deb ataladi. Shaxsning rivojlanishiga urg'u beriladigan konsepsiyalar **personologik konsepsiyalar** deb ataladi.

Ilk o'spirinlik haqida psixodinamik nazariyaning yirik namoyondasi mashhur amerikalik psixolog **E. Erikson** hisoblanadi. Uning falsafiy-metodologik qarashlari freydistik-psixanalizning davomi hisoblanadi. **Z. Freyd** shaxs taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi biologik jinsiy mayl ("libido") deb hisoblaydi. Eriksonning ta'kidlashicha, insonning rivojlanishi, o'zaro

bog'liq uch jarayondan iborat: biologiya o'rganadigan jismoniy taraqqiyot, psixologiya o'rganadigan ongli "Men"ning rivojlanishi, ijtimoiy fanlar o'rganadigan ijtimoiy rivojlanish. Taraqqiyotning asosiy qonuni – "epigenetik prinsip" bo'lib, rivojlanishning har bir yangi bosqichida oldingi bosqichlarda bo'lmagan yangi hodisa va xislatlar paydo bo'ladi. Taraqqiyotning yangi fazasiga o'tish "normativ inqiroz" shaklida o'tadi, u tashqaridan patologik hodisaga o'xshaydi, lekin o'sishning normal qiyinchiliklarini ifodalaydi.

Taraqqiyotning yangi bosqichiga o'tish oldingi bosqichga xos bo'lgan asosiy qarama-qarshilikni hal qilish asosida mumkin bo'ladi. Agar qarama-qarshilik hal qilinmasa u albatta keyin namoyon bo'ladi.

Erikson hayotiy siklni sakkiz bosqich (faza) ga bo'ladi.

Birinchi bosqich – go'daklik. Uning asosiy maqsadi – tashqi dunyoga "ishonish" hissin hosil qilishdir. Uning asosiy vositasi otanonaning muhabbati va g'amxo'rligidir. Agar go'dakda "asosli ishonish" vujudga kelmasa, unda dunyoga "asosli ishonmaslik", xavotirlanish hissi paydo bo'ladi.

Ikkinchi bosqich – ilk bolalik. Bolada uyat va shubhalanish kabi hislar paydo bo'ladi. Bolada mustaqillik, ma'suliyat, tartib va intizomni hurmatlash kabi xislatlar paydo bo'ladi.

Uchinchi bosqich – o'yin yoshi (5-7 yosh) tashabbus hissi, nimadir qilish hissi paydo bo'ladi. Bu yoshda guruhiiy o'yinlar, tengdoshlari bilan muloqot, xayolning rivojlanishi muhim hisoblanadi. Bu yoshda adolat, qoidaga mosligini tushunish hissi paydo bo'ladi.

To'rtinchi bosqich – maktab yoshidagi yangi psixologik tuzilma - maqsadga erishish qobiliyati, tashabbuskorlik hissidir.

Beshinchi bosqich – o'spirinlik bo'lib, boshqalarga o'xshamaslik, individuallik hissining paydo bo'lishi bilan xarakterlanadi. Erikson o'z-o'zini anglash, vaqtni yangicha his qilish, jinsiy qiziqishlar shakllanishi mexanizmlarini to'liq tavsiflaydi.

Oldinchi bosqich – yoshlik – boshqalar bilan intim psixologik yaqinlik, jumladan jinsiy yaqinlik ehtiyoji va qobiliyati paydo bo'ladi.

Yettinchi bosqich – yetuklik davrida hayotiy faoliyatning barcha sohalarida (mehnatda, ijodiyotda, g'amxo'rlikda, pusht qoldirishda, tajriba uzatish va boshqalarda) mahsuldorlik tuyg'usi uzluksiz hamroh bo'ladi va ezgu niyatlarning amalga oshishida turtki vazifasini bajaradi.

Sakkizinchi bosqich, ya'niqarilik– inson sifatida o'z burchini uddalay olganligidan, turmushning keng qamrovligidan qanoatlanish tuyg'ulari bilan xarakterlanadi.

Personologik yo'nalish vakillari, jumladan **E. Shprangerning** ta'kidlashicha, bu davrdagi asosiy o'zgarishlar: shaxsiy "Men"ni kashf qilish, refleksiyaning o'sishi, o'zining individualligini anglash va shaxsiy xususiyatlarini e'tirof etish, hayotiy e'zgu rejalarining paydo bo'lishi, o'z shaxsiy turmushini ongli holda qurishga intilish va hokazolardir. Shpranger o'spirinlikni ikki davrga bo'ladi. Birinchi davr 14-17 yoshlarda vujudga keladigan inqiroz o'spirinlarda o'zlarini kattalarning bolalarcha munosabati doirasidan qutulish tuyg'usi paydo bo'lishidan iboratdir. 17-21 yoshlilarning asosiy xususiyati ularda tengqurlaridan "ajralish" inqirozi va tanholik istagining paydo bo'lishidir. Bu holat tarixiy shart-sharoitlardan kelib chiqadi. Shpranger ilk o'spirinlarda o'z-o'zini anglash va qadriyatlar yo'nalganligiga asos solgan. Bu yo'nalishni keyinchalik **K. Byuler, A. Maslou** va boshqalar davom ettirganlar.

Kognitivistik yo'nalishning asoschilari qatoriga **J. Piaje, Dj. Kelli, L. Kolberg, D. Bromley, Dj. Birrer, A. Vallon, G. Grimm** va boshqalarni kiritish mumkin. J. Piajening intellekt nazariyasi aql-idrok funksiyalari hamda uning davrlari haqidagi ta'limotni o'z ichiga oladi. Intellektning asosiy funksiyalari uyushqoqlik va moslashish, ko'nikishdan iborat bo'lib, aql-idrokning funksional invariantligi deb yuritiladi.

U intellektni quyidagi rivojlanish davrlariga ajratadi: 1) sensomotor intellekt (tug'ilishdan 2 yoshgacha); 2) operatsiyalardan ilgarigi tafakkur davri (2 yoshdan 7 yoshgacha); 3) konkret operatsiyalar davri 7-8 yoshdan 11-12 yoshgacha); 4) rasmiy operatsiyalar davri.

Hayotiy istiqbol rejalarini qurish, kelajakka yo'nalganlik o'spirin hayotining mazmuniga aylanadi. Ilk o'spirinlik davrida mustaqil hayot ostonasiga qadam qo'yish – taraqqiyotning muhim ijtimoiy vaziyatidir. 17 yoshdagi inqiroz jarayonida shaxsiy taraqqiyot subyekt i sifatida insonning shakllanish vazifasi hal qilinadi. Ilk o'spirinlikdan katta o'spirinlikka o'tishda kasbiy o'z-o'zini belgilash tugallanib, o'z-o'zini namoyon qilish amalga oshadi.

11.2. Ilk o'spirinlik davrida yetakchi faoliyat

D. B. Elkoninning va A. N. Leontevning ta'kidlashicha, o'quv kasbiy faoliyat o'spirinlik davrida yetakchi faoliyat hisoblanadi. D. I. Feldshteynning fikricha, o'spirinlik davrida o'qish va mehnat asosiy faoliyat turlari sifatida shaxsning taraqqiyotini belgilaydi. Boshqa psixologlar esa kasbiy o'z-o'zini belgilashni ilk o'spirinlik davrida yetakchi faoliyat sifatida ko'rsatadilar. I.V. Dubrovina bu holatga aniqlik kiritadi, maktabni tugatgan paytda kasbiy o'z-o'zini belgilash haqida gapirish erta, chunki unda faqat istak, haqiqatda amalga oshmagan kelajak rejalar mavjud bo'ladi.

Ilk o'spirinlar shaxsining taraqqiyotida ijtimoiy foydali mehnatning roli katta. Ilk o'spirinlar mehnati faqat o'zining moddiy natija berishi tomoni bilangina muhim emas. Bu yoshdagilarning mehnatini to'g'ri tashkil etish shaxsning kollektivizm, umum foydasi uchun qilinadigan mehnatga muhabbat, tashabbuskorlik, maqsadga intiluvchanlik, intizomlilik, qat'iyatlilik singari sifatlarini tarkib toptirishga yordam beradi. O'quvchilar umumiy mehnatda qatnashar ekanlar, mehnatni va mehnat kishilarini hurmatlash tuyg'usini hosil qiladilar, ularda mehnat qilish ehtiyoji va istagi paydo bo'ladi.

Mehnat jarayonida o'quvchilarda yangi tuyg'ular – o'z mehnatidan quvonish, yaratilgan narsa bilan faxrlanish tuyg'usi, ko'p kuch-g'ayrat sarflagandan keyin erishilgan g'alabadan qanoat hosil qilish tuyg'usi vujudga keladi. Ana shu yangi quvonchli emotsiya o'quvchini yana bir marta bu tuyg'ularni boshdan kechirish uchun tag'in mehnat vaziyatiga jalb qiladi. Mehnatning ijtimoiy ahamiyati va uning natijalariga ijtimoiy baho berish – o'quvchini mehnatga psixologik jihatdan tayyorlashning zarur tomonlaridan biridir.

Jamoada mehnat qilishda uning tarbiyaviy ahamiyati kuchli bo'ladi. Jamoaviy mehnat, o'zaro mehnat ma'suliyati ilk o'spirin shaxsini tarkib toptirishda katta rol o'ynaydi. Jamoa bo'lib mehnat qilish o'quvchilarning mehnatda hamkorlik va o'zaro yordam ko'rsatish tajribasini, bir-birlarini nazorat qilish tajribasini hosil qilishlariga imkon beradi, mehnatning umumiy natijalaridan shaxsiy manfaatdorlikni, o'z xatti-harakatlarini jamoa manfaatlariga bo'ysundirish odatini tarkib toptiradi. Ilk o'spirinlik yoshi – mehnat hayotida o'z-o'zini aniqlab olish yoshi bo'lib, bu vaqtda o'quvchi

o'zining mehnatdagi iste'dodini jiddiy ravishda izlay boshlaydi, unda o'zining kelajakdagi kasbini belgilab olish intilishi paydo bo'ladi. O'smirlardan farqli ravishda ilk o'spirinlar kasbni o'ylab tanlaydilar, nima uchun shu kasbni tanlaganliklarini asoslab beradilar. Ularning ko'plari o'zlarining individual jismoniy va psixik xususiyatlarini biror kasb kishisiga qo'yiladigan talablar bilan taqqoslamochi bo'ladilar. Buning natijasida ilk o'spirinlar amaliy jihatdan masalaga yaqinlashib qoladilar va o'z qiziqishlari hamda imkoniyatlarini hisobga olib, haqiqiy kasblarni tilga ola boshlaydilar.

Ming-minglab kasblar bor, lekin muayyan mehnat turiga individual moyillik bilan unga bo'lgan qobiliyat va uning ijtimoiy ahamiyatiga yuqori baho berish birga qo'shib ketgan vaqtdagina chin yurakdan tanlangan kasbgina kishiga ma'naviy qoniqish va jamiyatga foyda keltiradi. Ilk o'spirinlar uchun xarakterli xususiyat — kasblarga keskin tanlab munosabatda bo'lishdir. Ular ayrim kasblarni, yuksak baholaydilar, o'quvchilarning ko'z o'ngida bu kasblarning ijtimoiy mavqei ulug'dir. Boshqa kasblarning ijtimoiy mavqei juda past.

Kasbiy niyatlarning barqarorligini o'rganish yuzasidan N. I. Krilov o'tkazgan tekshirish shuni ko'rsatdiki, hatto o'z niyatlarini amalga oshirib, oliy o'quv yurtiga kirgan talabalar orasida ham ko'plari o'zlarining kim bo'lishlarini oxirigacha hal qilmaganlar. Bunga sabab yoshlarni mazkur oliy o'quv yurtiga olib kelgan kasb haqidagi tasavvur bilan bu kasbning haqiqiy, amaliy mazmuni o'rtasidagi nomuvofiqlikdir. O'zining kasb tanlash bo'yicha taqdirini tasodifan hal etish murakkab kechinmalarga, tanlangan kasbi sohasida ikkilanishlarga, og'ir ichki nizolarga olib kelishi mumkin. Bu esa yigit va qizlar uchun ham, jamiyat uchun ham katta zarar keltiradi.

Kasb tanlash nimaning ta'siri ostida ro'y beradi? Bunday tanlashning motivlari nima?

Ko'pdan-ko'p materiallar maktab o'quvchilarida o'zlarining kelajakdagi kasblariga qiziqishni tarbiyalashda maktab va o'qituvchilarning ma'lum darajada rol o'ynashini ko'rsatadi. Bir qancha tadqiqotlarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, so'rab chiqilgan o'quvchilarning 40-50 % kelajakdagi kasbni tanlashga biror o'quv predmetiga bo'lgan qiziqishlari sabab bo'lganligini aytadi. Ko'pgina o'quvchilar xalq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan kasblarni tanlaydilar, bunga Vatanga foyda keltirish istagini sabab qilib

ko'rsatadilar, lekin bu kasblarni o'zlarining individual xususiyatlariga, qobiliyatlariga muvofiq keladi, deb hisoblamaydilar. Ilk o'spirinlarning ko'pchiligi kasb tanlashga motiv qilib o'z qobiliyatlarini ko'rsatadilar. Ko'p o'quvchilar esa oilaviy an'analarning mavjudligini, moddiy-maishiy ta'minlanganlik sababini, do'stlar va o'rtoqlaridan namuna olganligini motiv qilib ko'rsatib o'tadilar. Ayrim hollarda ish joyi yoki oliy o'quv yurtining uydan yaqinligi va boshqalar motiv bo'lgan.

Ilk o'spirinlarning qiziqishlarini xarakterlaganda avvalo shuni aytish kerakki, yigit va qizlar odatda xuddi shu yoshda biror fanga, bilim tarmog'iga, faoliyat sohasiga bo'lgan o'zlarining qat'iy spetsifik qiziqishlarini belgilab oladilar. Ilk o'spirin yoshidagi bunday qiziqish shaxsning bilish-professional yo'nalishining tarkib topishiga olib keladi, yigit yoki qizning maktabni tamomlagandan keyin qanday kasb tanlashini, hayot yo'lini belgilab beradi. Ana shunday maxsus qiziqishning mavjudligi muayyan sohadagi bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirishga doimiy intilishni rag'batlantiradi: katta maktab yoshidagi o'quvchi zarur adabiyot bilan aktiv ravishda tanishib boradi, tegishli to'garaklarda bajonidil shug'ullanadi.

Ilk o'spirinlik yoshida bilishga oid qiziqishlar tobora keng, qat'iy va amaliy xarakter kasb etadi. O'quvchilarning qiziqishlari keng va xilma-xil bo'lib boradi: texnikaga, tabiyotga, ijtimoiy-siyosiy masalalarga, falsafiy-axloqiy masalalarga, sportga qiziqish ortadi.

Insonning hayot yo'li turli tumandir. Ilk o'spirinlikda inson hayot yo'lini o'zi tanlaydigandek tuyuladi, lekin uning kasb tanlashiga tarbiya, muhit va boshqalar ham ta'sir qiladi. Kasb-hunar kolleji yoki litseyini bitirgandan so'ng shaxsiy bo'lmagan tashqi omillarning ta'siri yanada kuchli bo'ladi. V. N. Shubkinning ta'kidlashicha, biz tanlaydigan yo'llardan boshqa bizlarni tanlaydigan yo'llar ham mavjud. Oliy o'quv yurtini tugallagan yoshlar ta'limni hayotni mazmunli va qiziqarli qilish vositasi sifatida hamma narsadan ustun qo'yishadi. Ishlaydigan yoshlar esa ta'limning mohiyatini jamiyatga ko'proq foyda keltirishda degan fikrdalar.

O'spirinlar turli kasblarni turlicha baholaydilar. 17 yoshlilar kasblarni kontrast "oq-qora", mavhum deb baholasalar, 25 yoshlilar o'zlarining hayot yo'llari bilan baholaydilar. Muvaffaqiyatli kasbga

yo'naltirishning muhim shartlaridan biri o'quvchilarning mehnatga to'g'ri munosabatda bo'lishi va ularning faolligidir.

Kasbga yo'naltirish – shaxsning ijtimoiy taqdirini belgilashning tarkibiy qismidir. Kasb tanlash hayot mazmuni haqidagi o'ylari va shaxsiy "Men" tabiati bilan mos kelganda muvaffaqiyatli hisoblanadi.

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti talabalarida Z. T. Nishanova rahbarligida o'tkazilgan D. Xodjakulova tadqiqotlarida so'ralganlarning yarmisi yana shu kasbni tanlashlarini ta'kidlab, tasdiq javobini berishgan, uchdan bir qism talabalar esa ikkilanishlarini bayon etishgan⁵⁹. Talabalarda kasbiy yo'nalغانlikning shakllanishi va rivojlanishi jarayoniga faol maqsadga muvofiq ta'sir ko'rsatish uchun quyidagilarni tavsiya etish mumkin:

1. Oliy o'quv yurtidagi ta'lim jarayonida har bir talabaning barqaror kasbiy yo'nalغانligi shakllanishiga yordam berish uchun ta'limning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan psixologik fenomenlar majmuini hisobga olish zarur.

2. Oliy ta'lim davomida har bir talabaga individual yondashuvni amalga oshirmoq, kasbiy yo'nalغانlik imkoniyatlaridan kengroq foydalanish lozim.

3. Talabalarining anchagina qismi kasbni anglamay tasodifan tanlaganliklarini hisobga olib, oliy o'quv yurtidagi ta'lim jarayonida talabalarda dunyoni kasb nuqtayi nazaridan ko'rishni shakllantirishga yo'naltirilgan tadbirlar tizimini tavsiya etish mumkin.

4. Ko'pchilik talabalar hozirgi zamon masalalari bilan aloqasi borligi, ilmiylik, muammolilik, bilimining chuqurligi, ta'limda ko'rsatmalik va texnika vositalarining qo'llanilishini mutaxassislik fanlarini o'qitishdagi ijobiy jihatlar sifatida ta'kidlangani bois, darslarni jonli, yangi pedagogik texnologiyalarga asoslangan holda qiziqarli qilib o'tishlarini o'qituvchilarga tavsiya etgan.

5. Talabalarda kasbiy yo'nalغانlikni shakllantirish uchun kasb professiogrammasi va psixogrammasi bilan tanishtirish hamda kasbiy muhim xislatlarni psixologiya darslarida amaliy mashg'ulotlarda hamda tarbiyaviy soatlarda guruh murabbiylari yordamida rivojlantirishni tavsiya etilgan.

⁵⁹Xodjakulova D.I. Talabashaxsasikasbiy yo'nalغانliginingpsixologikxususiyatlari. Ps.f.n....avtoref. –T. 2011-24 b.

E. N. Sattarov rahbarligida **S. N. Jo'raeva** tomonidan talaba shaxsiga kasbiy shakllanish ta'sirining psixologik jihatlarini o'rganildi⁶⁰. Tadqiqotda shaxsning kasbiy faoliyatga mutanosibligini belgilovchi psixologik xususiyatlar va omillar aniqlandi, talabalarning oliy o'quv yurtiga kirishida ta'lim yo'nalishlarini tanlashlariga sabab bo'luvchi psixologik omillarning roli aniqlandi, shaxs xususiyatlarining kasbiy faoliyatga mutanosibligini ta'minlashga xizmat qiluvchi kasbiy motivlar, ustanovkalar va yo'nalganlikning o'rni aniqlangan.

A. X. Ubaydullayev tomonidan "Yoshlarni kasbga yo'llashda aksidental qobiliyatlarni diagnostikasi" nomli ilmiy tadqiqotida "xavf-xatar hissi" va "xavfsiz psixomotorika" kabi tizimlarni o'z ichiga olgan aksidental qobiliyatlar konsepsiyasining nazariy va amaliy ahamiyatligi ko'rsatilgan⁶¹. Aksidental qobiliyatlar individual me'yorda ifodalangan, faoliyat xavfziligini ta'minlashda o'ziga xos namoyon bo'luvchi bilish va psixomotor jarayonlar faoliyatini ta'minlovchi funksional sistemalar xususiyatlari tushuniladi.

O'zbekiston psixologlari tadqiqotlarida yuqori sinf o'quvchilarida o'quv faoliyatini boshqarish masalalariga ham e'tibor qaratilgan bo'lib, jumladan **Sh. V. Azizova** o'quv faoliyatini yuqori sinf o'quvchisi tomonidan boshqarish imkoniyati bir necha omilga bog'liq ekanini ta'kidlaydi⁶²:

a) o'quvchilar tomonidan egallangan, umumlashgan ta'limiy usullar tizimi va xususiyatiga;

b) o'quvchilar o'quv faoliyati individual uslubining mavjudligiga;

v) ijtimoiy va shaxsiy-amaliy tajribaning ko'lamiga;

g) har qaysi ta'limiy usulning anglanganlik darajasiga.

Muallifning e'tirofi etishicha, bu tarkibiy qismlarning muayyan tizim shakliga kelganligi ta'limni optimallashtirishning puxta negizini va shart-sharoitini yaratadi.

Respublikamiz psixologlari tomonidan ilk o'spirinlar shaxsining psixologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlagan qator tadqiqotlar

⁶⁰Jo'raeva S.N. Talaba shaxsiga kasbiy shakllanish ta'sirining psixologik jihatlarini o'rganildi. Psixol.f.n....dis. –T.: TDPU, 2010. - 133 b.

⁶¹Убайдуллаев А.Х. Диагностика аксидентальных способностей в профориентационной работе среди молодежи. –Т. Автореф.....к.пс.н 1994.-19 с.

⁶²Азизова Ш.В. Психологические особенности управления учебной деятельностью старшеклассников. Автореф.....к. пс. н. –Т..1998.-21 с.

o'tkazilgan. Jumladan, M. G. Davletshin rahbarligida M. T. Isakova tomonidan o'tkazilgan "Yuqori sinf o'quvchilari xarakter xislatlarining shakllanishida milliy an'analarning ta'siri" mavzusida ilmiy izlanish olib borilgan⁶³. Tadqiqotda o'zbek etnik guruhiga xos bo'lgan yuqori sinf o'quvchilari xarakter xislatlarining etnopsixologik xususiyatlari, ya'ni Vatanga muhabbat, kattalarga hurmat, mehnatsevarlik, rostgo'ylik, uyatchanlik, kamtarlik kabi xislatlarning shakllanishiga milliy ana'analarning ta'siri o'rganilgan.

Shunday tadqiqotlar sirasiga A. Jabborov rahbarligida o'tkazilgan O. U. Avlayevning tayanch-harakat a'zolari buzilgan ilk o'spirinlarning shaxs xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotini keltirish mumkin⁶⁴. Tadqiqot natijasida muallif quyidagilarni aniqlagan: Tayanch-harakat a'zolari buzilgan kontingentlar shaxsining motivatsiyalari mazkur yoshdagi sog'lom tengdoshlari singari bir xildagi munosabatni namoyon qilganiga qaramay ularning imkoniyatlari shaxslilik pozitsiyasidan cheklanib qoladi. Ichki motiv, bilish motivi, musobaqalashuv motivlaridagi natijalar nisbiy ma'noda tenglikni ifodalasa-da, ammo ularning o'zini o'zi hurmatlashi sog'lom tengdoshlariga qaraganda ancha past ko'rsatkichli motiv darajasini namoyon etadi.

Demak, ilk o'spirinlik davri katta mustaqil hayotga qadam qo'yish bo'sag'asidir.

⁶³Исакова М.Т. Влияние национальных традиций на формирование черт характера у старшеклассников. Автореф....к.пс.н. –Т.1997.-17 с

⁶⁴Avlayev O.U. Tayanchharakata'zolari buzilgan ilko'spirinlar shaxsining psixologik xususiyatlari. Ps.f.n...avtoref.-T.2006.-23b.

XII BOB. O'SPIRINLIK DAVRI

Reja:

1. O'spirinlik davrida intellektual rivojlanish.
2. Shaxs rivojlanishi.
3. O'spirinlik davrida muloqot.

Tayanch tushunchalar: ilk o'spirinlik, o'spirinlik, intellektual rivojlanish, yetakchi faoliyat, muloqot, emotsional rivojlanish, yangi psixologik tuzilma

12.1. O'spirinlik davrida intellektual rivojlanish

Ilk o'spirinlarning bilish jarayonlari shunday darajaga yetadiki, kattalar bajaradigan barcha aqliy ishlarni bajarishga amaliy jihatdan tayyor bo'ladilar. Ularning bilish jarayonlari murakkab va egiluvchan bo'lib boradi. Ular bu yoshga kelib jiddiy ishlarga ko'p vaqtlarini ajrata boshlaydilar, dam olish va o'yin-kulguga juda kam vaqt ajratadilar. Ularning barcha bilish jarayonlari, jumladan, xayol, xotira, nutq, tafakkur rivojlanadi. Ilk o'spirinlik yoshidagi o'quvchilarining bilish jarayonlari turli nuqtayi nazarlarni tahlil etishga va bu masala bo'yicha har tomonlama fikr yuritishga yordam bera oladi. Bilishga qiziqishning rivojlanishi, o'qishga ongli munosabatda bo'lishning o'sishi bilish jarayonlarining ixtiyoriyligini, ularni boshqara olish mahoratini yanada rivojlantirishga undaydi.

Bu yosh davrining oxiriga borib, o'quvchilar o'zlarining bilish jarayonlarini to'la-to'kis egallab oladilar, ularni hayot va faoliyatning muayyan vazifalariga bo'ysundiradilar. Ular axloqiy va siyosiy va boshqa mavzular bo'yicha erkin fikrlaydilar. Ilk o'spirinlarga umumiydan xususiyga, xususiydan umumiyga xulosa chiqarish, ya'ni induksiya va deduksiya xosdir.

Ilk o'spirinlar ko'pchilik ilmiy tushunchalarni o'zlashtiradilar, turli masalalarni yechish jarayonida ulardan foydalanishni o'rganadilar. Bu esa ularda nazariy yoki so'z-mantiq tafakkurning rivojlanganligini bildiradi. Kuzatish aniq maqsadga qaratilgan va yanada sistemali bo'lib boradi. Shaxsning kuzatuvchanlik xususiyati rivoj topadi. Shu bilan birga N. D. Levitov ko'rsatib o'tganidek, o'spirinlar o'z kuzatishlarida parishonxotir bo'lmasliklarini,

kuzatishni o'z oldilariga qo'yilgan vazifalarga bo'ysundirishlarini, yetarli darajada to'plangan faktlar to'planmaguncha xulosa chiqarishga shoshilmasliklarini nazorat qilib borish zarur. Ilk o'spirinlarning o'quv faoliyati ularning faolligi va mustaqilligiga ancha yuqori talablar qo'yadi. Akademik litsey va kasb-hunar kolleji dasturida belgilangan materiallarni o'zlashtirish uchun nazariy tafakkur rivojlangan bo'lishi hamda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini egallash zarur.

Xotirani rivojlantirishda mavhum so'z-mantiq xotira, ma'nosiga tushunib esda olib qolishning roli sezilarli darajada ortadi. Garchi ixtiyoriy xotira ustunlik qilsa-da, ixtiyorsiz esda olib qolish ham ilk o'spirinlar tajribasidan chiqib ketmaydi. U faqat o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi, ilk o'spirinlarning qiziqishlari, xususan ularning bilishga oid va kasb tanlashga oid qiziqishlari bilan ko'proq bog'lanadi. Shu bilan birga faol ravishda bilim egallash, o'qish va jamoat faoliyatida har holda ixtiyoriy xotira yetakchi rol o'ynaydi.

So'zma-so'z yodlab olish alohida hollarda zarur ekanligini o'quvchilar yaxshi tushunadilar. Ilk o'spirinlar esda olib qolish usullaridan – rejalarni va tekstning sxemalarini, konspektlarni tuzish, asosiy fikrlarni ajratib ko'rsatish va ostiga chizish, ilgari ma'lum bo'lgan fikrlarga taqqoslash, solishtirish usullaridan o'smirlarga qaraganda beqiyos darajada keng suratda foydalanadilar. Ular esda olib qolishga alohida-alohida yondoshadilar.

Qiziqishlarning differensiyalashganligi diqqatning tanlovchanligini, ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqatning roli ancha ortishini belgilab beradi. Ilk o'spirinlarda ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat bilan bir qatorda ixtiyoriy diqqatning ham ahamiyati ortadiki, ular o'quv materialli bilan bevosita qiziqmasdan, o'rganilayotgan hodisalarning hayotiy ahamiyatini tushunib, unga diqqatlarini qaratadilar.

Diqqatni ko'chirish va taqsimlash qobiliyati sezilarli ravishda rivojlanib, takomillashib boradi. Xususan, diqqatni taqsimlash bir vaqtning o'zida o'qituvchining tushuntirgan narsalarini ham tinglash, ham yozib borish, o'z javobining mazmunini kuzatib borish mahoratining shakllanishida o'z aksini topadi. Ilk o'spirinlar o'quv ishlari jarayonida o'zlariga ta'sir qiladigan chalgituvchi narsalarga

o'smirlardan ko'ra ko'proq qarshi turishga, bardosh berib yengishga qobildirlar.

O'spirinlarning ayrimlarida diqqatning tanlovchanligi shu narsada ham ko'rinadiki, ular o'quv materialini idrok qilar ekanlar, hamma vaqt uning ahamiyatiga baho berishga, uni amaliy jihatdan ahamiyatliligi nuqtayi nazardan idrok qilishga harakat qiladilar. Agar unga material muhim bo'lib tuyulmasa, u o'z diqqatini susaytiradi. Shunisi qiziqki, diqqatning bu o'ziga xos harakati ko'pincha atayin ro'y bermaydi. Odatda ilk o'spirinning diqqati shu sohadagi muayyan bilimlarni amalda tatbiq etish haqida gap borgan vaqtdagina ixtiyorsiz ana shu predmetga qaratiladi.

Bu yoshdagi o'spirinlar atrofda turli voqea-hodisalardagi haqiqatni bilishga intiladi. Ularni tayyor yechimlar, ma'lumotlar emas, balki shu yechim va ma'lumotlarni o'zlari mulohaza yurgizib, qidirish jarayonining o'zi ko'proq qiziqtiradi. Bu borada turli masalalar bo'yicha bahs va munozaralar yuritishga va o'zlarining fikrlarini isbotlashga juda qiziqadilar. Bu davrda bilish jarayonlarining rivoji faol ravishda davom etadi. Bu rivojlanish o'spirinning o'ziga va uning atrofida kuzatuvchilarga kam seziladi. Bu davrga kelib, o'spirinlar to'la ravishda mantiqiy tafakkurga ega bo'ladilar, nazariy fikr yuritib, o'zlarini-o'zlari tahlil eta oladilar. Ular endi bema'lol axloqiy, siyosiy va boshqa mavzularda bahslash olib, o'z munosabatlarini bildiradilar. O'spirinlik davrida bolalar juda ko'p ilmiy tushunchalarni o'zlashtirib, ulardan turli masala va muammolarni yechishda foydalana oladilar. O'spirinning o'z-o'zini anglashi o'quv, mehnat va muloqot motivatsiyalarini o'zgarishida o'z aksini topadi. Bu davrda, bolada yangi faoliyatlar yuzaga kelib, psixik rivojlanishida yangi bosqich boshlanadi.

O'spirinlik yoshi o'qish, mehnat, muloqot singari yetakchi faoliyatlar asosida umumiy va maxsus layoqatlarning rivojlanayotganligi bilan xarakterlanadi. Lekin, bu rivojlanish o'spirinning o'ziga va uning atrofida kuzatuvchilarga kam seziladi. O'spirinlik davriga kelib, juda ko'p bolalarda o'z faoliyatlarini oldindan rejalashtirish layoqati yaxshi rivojlangan bo'ladi. Shuningdek, o'z-o'zini boshqarish ham o'spirinlik yoshidagi bolalarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

O'spirinning o'quv mashg'ulotiga munosabati o'z xususiyati va mazmuni jihatidan boshqa yoshdagi o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi munosabatidan tubdan farq qiladi. Ular voyaga yetib boradilar, ularning tajribasi ortadi; ular mustaqil hayot bo'sag'asida turganliklarini anglaydilar. O'quvchilarning o'qishga ongli qarashi kuchayadi, bu qarash bevosita hayotiy ma'no kasb etadi. Ilk o'spirinlar jamiyatning kelajakdagi mehnat hayotida to'laqonli ishtirok etishning zaruriy sharti bilim, ko'nikma va malakalarning mavjud fondi ekanligini, hosil qilingan mustaqil bilim egallash ko'nikmalari ekanligini aniq ravshan his qiladilar. Bilimlarga ehtiyoj sezish hozirgi vaqtda ilk o'spirinlarning xarakterli xususiyatlaridan biridir. O'quv rejasi va dasturning murakkablashuvi, yangi fan va mavzularning kiritilishi, o'zlashtirilishi nazariy tafakkur yordamida amalga oshirishni taqozo etadi. Ana shundan kelib chiqqan holda, o'quvchilarning o'qishga munosabati ham o'zgaradi, ular ayrim fanlarga tanlab munosabatda bo'la boshlaydilar.

O'spirinlik davrida bilishga oid qiziqish ko'lami tobora amaliy xususiyat kasb eta boshlaydi. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy masalalarga, texnika, tabiatga, osmon jismlariga, sport va hokazolarga qiziqishi kuchayadi. O'spirinlarda sezgirlik, kuzatuvchanlik yanada takomillashib boradi, mantiqiy xotirasi, esda olib qolishining oqilona yo'li sifatida ta'lim jarayonida yetakchi vazifani ado eta boshlaydi. Mazkur pallada o'spirinlarning tafakkuri tobora mantiqiy, faol, mustaqil va ijodiy xususiyat kasb eta boshlaydi. Tafakkur rivojlanishi bilan birgalikda o'quvchilarning nutq madaniyati rivojlanadi. O'spirin turli janrdagi adabiy asarlarni o'qishi, tushunishi orqali mustaqil fikr yuritish, mulohaza qilish va munozaraga kirishish, nazariy fikrlash hamda o'z-o'zini tahlil qilishga o'rganib boradi. O'spirinlik tafakkurining sifatiga uning mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, mustaqilligi, samaradorligi, tezligi kabilar kiradi. Tafakkurning mazmundorligi deganda, o'spirin ongida tevarak-atrofdagi voqelik to'g'risida qancha miqdorda mulohazalar, muhokamalar va tushunchalar joy olganligi nazarda tutiladi.

Tafakkurning chuqurligi deganda esa, moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning asosiy qonunlari, xossalari, sifatleri, ularning o'zaro bog'lanish va munosabatlari o'spirinning fikrlash faoliyatida to'liq aks etganligi tushuniladi. Tafakkurning kengligi o'zining mazmundorligi

va chuqurligi sifatleri bilan bog'liq bo'ladi. Tafakkurning mustaqilligi deganda o'spirinning shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga yangi vazifalar qo'ya bilishi, bu vazifalarni hech kimning yordamisiz, oqilona usullar bilan mustaqil hal qilish xususiyatini tushunish kerak. Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga to'liq javob olingan vaqt bilan belgilanadi.

Ayrim qiz va yigitlar aqliy rivojlanishdan orqada bo'lib, o'quv materiallarini o'zlashtirishga ulgurmaydilar yoki qiynaladilar, ular tevarak-atrofdagi voqelikni bilib olish maqsadida umumlashtiruvchi tushunchalardan foydalanishni bilmaydilar, chunki bu tushunchalar, xulosalar, fikrlar, hodisa va faktlarni yodlab oladilar. Bolalarni aqliy jihatdan rivojlantirish uchun o'qish faoliyatlarida faollashtirish va ularning bilimlarini ongli ravishda o'stirib borish kerak.

Ta'limda ongllilik o'quvchining yuqori darajadagi faolligi bilan ta'minlanadi. Bilimlarini faol faoliyat ko'rsatib o'zlashtirganda, o'quvchilar bu bilimlarni yaxshi tushunibgina qolmay, ularni amaliy faoliyatda qo'llashga ham o'rganadilar. O'quvchilarga ijtimoiy masalalar, iqtisodiy hamda ijtimoiy faktlar va hodisalarni mustaqil ravishda ilmiy tahlil qilish va ularga baho berish usullarini maxsus o'rgatish muhim va zarurdir. Bu o'rinda o'quvchilarning mustaqil fikrlashlarini faollashtirishga, to'g'ri rahbarlik qilgan holda rivojlantirish lozim. O'spirinlarning aqliy jihatdan rivojlanishida nazariy tafakkurning roli kattadir.

O'spirin adabiy asarlarni o'qish va tushuntirish orqali mustaqil fikrlash, mulohaza yuritish va munozaralarga kirishishga o'rgana boradi. Unda asta-sekin tabiat va jamiyat haqida o'zining nuqtayi nazari, e'tiqodi, qarashi shakllanadi. Ma'lumki, shaxsning ana shu fazilatlarining fikrlashi, mustaqil o'ylashi, to'g'ri hukm va xulosalar chiqarishi, qat'iy qarorga kela olishi natijasidir.

O'spirinlarning adabiy asarni baholashi, u haqda shaxsiy fikrlarni bildirishi, muammo yuzasidan bahslashuvi insoniy xislatlarning muayyan darajada ishtirok etishi tanqidiy tafakkurning aynan o'zginasidir. Turmushda uchraydigan noo'rin tanqidiylik esa o'spirinning badiiy didi va hayotiy tajribasi zaifligidir. O'qituvchining asosiy vazifasi o'quvchilar tafakkuridagi tanqidiylikni haqqoniylik darajasiga ko'tarishdan, ularga voqelikka odilona, oqilona, tanqidiy nuqtai-nazardan qarashni o'rgatishdan iborat. O'spirinlarda moddiy

dunyo to'g'risida shaxsiy fikrlar, mulohazalar, ilmiy dunyoqarash tarkib topganidan keyingina tafakkurning tanqidiylik xususiyati rivojlana boshlaydi. Tanqidiy tafakkurning rivojlanishi o'quv materiallarini puxta o'zlashtirishga, ta'lim jarayonida tashabbuskorlikka, voqelikni isbotlash va asoslash ko'nikmalari tarkib topishiga imkon yaratadi. Hodisalar to'g'risida hukm va xulosa chiqarish, tasdiqlash yoki inkor qilish qobiliyatini rivojlantiradi. O'spirinning qobiliyati va iste'dodi ta'lim jarayonida, mehnat faoliyatida rivojlanadi. Qobiliyatning o'sishi bilimlar, ko'nikmalar, malakalarning sifatiga bog'liq bo'lib, shaxsning kamol topish jarayoniga qo'shilib ketadi. Demak, maktabda o'tiladigan, darslar, laboratoriya ishlari, amaliy mashg'ulotlar, referat, konspekt yozish kabi faoliyat turlari o'spirinlar o'zlashtirish uchun zarur materiallarni mustaqil holda tushunishga olib keladi.

Shaxsning bilish jarayonlari uning emotsiyalari bilan bog'liq. O'smirlik davridagi kuchli emotsional reaksiyalar garmonal va fiziologik jarayonlarga bog'liq. Bolgariyalik psixologlar **G. D. Pirov** va boshqalar 5 yoshdan 17 yoshgacha bo'lgan bolalarni ko'ndalang kesim metodi orqali o'rganib, nerv faoliyatining eng qo'zg'aluvchan tipi 5 yoshlilar orasida uchrashini aniqlashgan. Bola katta bo'lgan sayin qo'zg'aluvchanlik kamayib, muvozanatlilarning soni ortgan. Pubertat yoshda (11-13 yosh qizlarda va 13-15 yosh o'g'il bolalarda) qo'zg'aluvchanlarning miqdori ortadi, bu davrning oxiriga borib qo'zg'aluvchanlik yana kamayadi.

Emotsional zo'riqishning fiziologik manbaalari qizlarda aniq payqaladi, ularda depressiya, jizzakilik, xavotirlanish va o'z-o'zini hurmat qilishning pasayishi hayz ko'rishning ma'lum davrlariga bog'liq. Bunga o'z vaqtida **Sh. Byuller** ham e'tibor bergan edi.

O'g'il bolalarda aniq fiziologik bog'liqlik ko'zga tashlanmaydi, lekin pubertat davr ular uchun ham qiyin kechadi. Rus psixologi **P. M. Yakobson** kattalar va tengdoshlariga salbiy reaksiyalar 12,5-13, 5 yoshda eng ko'p uchraydi, deb ta'kidlagan edi. O'smir va o'spirinlardagi emotsional reaksiyalar faqat garmonal o'zgarishlarga bog'liq bo'lib qolmay, balki ijtimoiy omillar va tarbiya sharoitlari, individual-tipologik farqlarga ham bog'liq. Katta bo'lishdagi psixologik qiyinchiliklar, "Men" obrazi va intilish darajasi orasidagi

qarama-qarshilik kabi o'smirlarga xos bo'lgan emotsional zo'riqish, ilk o'spirinlik davrida ham saqlanib qoladi.

Psixolog V. R. Kitlovskaya proyektiv testlar yordamida xavotirlanishning yosh dinamikasini o'rganib, bog'cha yoshidagi bolalar tarbiyachilar bilan muloqotda eng ko'p xavotirlanishlarini, ota-onalar bilan kamroq xavotirlanishlarini aniqlagan. Kichik maktab yoshidagi bolalar tengdoshlari bilan kamroq, begona katta odamlar bilan muloqotda ko'proq xavotirlanishi ma'lum bo'lgan. O'smirlar bo'lsa begona katta odamlar va o'qituvchilar bilan kamroq, ota-onalari va tengdoshlari bilan muloqotda ko'proq xavotirlanishi aniqlangan. Ilk o'spirinlar esa barcha sohadagi muloqotda eng yuqori xavotirlanish namoyon bo'lgan, ayniqsa ota-onalar va ular bog'liq bo'lgan kattalar bilan muloqotda kuchli xavotirlanish namoyon bo'lgan. A. E. Lichkoning ta'kidlashicha, 14-18 yoshda xarakterning ba'zi xususiyatlariga ortiqcha urg'u beriladi. Ilk o'spirinlikdagi tipologik o'zi bilan o'zi bo'lib qolish, ba'zan insondagi to'liq emaslik hissi bilan birga kechadigan yakkalanib qolishga olib keladi.

Yosh ulg'aygan sayin insonda emotsional qo'zg'alish hosil qiluvchi omillar ko'payib boradi. Agar katta odam yosh bolalarga o'xshab har bir qo'zg'atuvchiga javob qaytaraversa, u ko'p qo'zg'alish va emotsional beqarorlikdan olamdan o'tgan bo'lur edi. Kattalarni xavotirlanishdan tashqi ta'sirlarga tanlab javob qaytarish hamda ichki tormozlanish va o'z-o'zini nazorat qilishning mahsuldor ichki mexanizmlari qutqaradi.

Amerikalik olim G. Djons 12 yoshli o'smirlar va 17 yoshli ilk o'spirinlarning emotsional reaksiyalarini (teri-galvanik reaksiyalari) solishtirdi. U so'zli qo'zg'atuvchilarni yoqimli, yoqimsiz va befarqlarga ajratgan. Tajriba natijalaridan ma'lum bo'lishicha, umumiy emotsional reaksiya o'smirlarga nisbatan ilk o'spirinlarda yuqori bo'lgan. Lekin ular orasidagi asosiy farq tanlash darajasida kuzatilgan: ilk o'spirinlar o'smirlarga nisbatan befarq va yoqimsiz so'zlarga javob qaytarganlar. SHunday qilib, ilk o'spirinlarning emotsiyalari, intellekt singari aniq qo'zg'atuvchi bu sinaluvchi uchun qanday ahamiyatga egaligini hisobga olmasdan o'lchash mumkin emas. Ilk o'spirinlik davridagi emotsional qiyinchilik va muammolarni aniq qarab chiqish lozim, chunki ularning kelib chiqish sabablari har xil. O'smirlik davridagi *dismorfofobiya* – o'z tanasi va

tashqi ko'rinishidan tashvishlanish ilk o'spirinlik davrida o'tib ketadi. Ilk o'spirinlarda namoyon bo'ladigan xavotirlanish belgilari bu yoshdagi maxsus qiyinchiliklarga reaksiya emas, balki ilgari olingan ruhiy jarohatlanishning keyin namoyon bo'lishidir.

Ko'pchilikda o'smirlikdan ilk o'spirinlikka o'tishda muloqotchanlik va umumiy emotsional kayfiyat yaxshilanadi. **Y. A. Silinaning** longityud tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, u bolalarni 7 va 9 sinflarda kuzatib, o'smirlarga nisbatan ilk o'spirinlarda kamroq impulsivlik va emotsional qo'zg'aluvchanlik, ko'proq ekstravertlik va emotsional barqarorlik kuzatilishini aniqlashgan. **A. V. Kuchmenko** tadqiqotlarida ham 16-18 yoshli ilk o'spirinlar o'smirlarga qaraganda, o'zlarining nerv sistemasi tipiga bog'liq bo'lmagan holda bosiqlik va barqarorlik kuzatilgan.

Amerikalik psixolog **R. Kettel** tadqiqotlarida ham ilk o'spirinlarda o'smirlarga nisbatan muloqotchanlik, odamlar bilan kirishimlilik, boshqaruvchanlik kabi xislatlar ortishini, umumiy qo'zg'aluvchanlik kamayishini aniqlangan.

Shunday qilib, ilk o'spirinlik yoshi emotsional holatlarni ifodalash usullari va emotsional reaksiyalarning differensiallashishini hamda o'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'zini boshqarishning ortishini kuzatish mumkin. Ilk o'spirinlarning kayfiyati o'smirlarga nisbatan barqaror va anglangan hamda ijtimoiy sharoitning keng doirasiga mos bo'ladi.

Doimo hissiyot vujudga keltiradigan shaxsiy muhim munosabatlar doirasining kengayishi oliy hislarning rivojlanishida namoyon bo'ladi. Axloqiy norma va tamoyillarning ma'lum tizimini o'zlashtirish jamiyat va boshqa odamlar oldida ma'suliyat hissi, hamdardlik qobiliyati, do'stlik va muhabbat ehtiyoji, o'rtoqlik hissi va axloqiy-siyosiy hislar kabi yuksak axloqiy hislarga aylanadi.

O'spirin tomonidan qabul qilingan xulq-atvor normalarining buzilishi unda aybdorlik hissini vujudga keltiradi. Shu bilan birga unda estetik hislar doirasi ham kengayadi. Ilk o'spirinlarda intellektning rivojlanishi bilan birga hazil-mutoyiba hissining ham rivojlanishini ta'kidlash joiz. Intellektual va praksis hislar ham sezilarli rivojlanadi. Sodda bolalarcha qiziquvchanlik tafakkur jarayonidan ongli zavqlanish, qiyinchiliklarni yengishdan quvonish, ijodga ongli intilish va boshqalarga aylanadi.

Shunga ko'ra har kim qobiliyatiga yarasha kasb-hunar tanlasa, bu sohada muvaffaqiyatli mehnat qilsa, ijtimoiy turmush taraqqiyotiga muhim hissa qo'shgan bo'ladi. O'spirinlar u yoki bu kasbni o'z ixtiyorlari bilan ongli ravishda tanlashlari uchun ular mustaqillik, dadillik, qat'iylik, o'zini tuta bilish, chidamlilik, sabr-toqat kabi irodaviy xislatlarga ega bo'lishlari kerak. Mehnat qilishda muqaddas burchni bajarish istagi, maqsadning aniqligi, hunar o'rganishga ishtiyoqmandlik mazkur fazilatlarining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'spirinlar aqliy rivojlanishida tasavvurning ahamiyati juda katta, chunki inson biron bir ishni qilishga kirishar ekan, albatta uning natijasini tasavvur eta olishi kerak. Tasavvursiz hech qanday ishni to'g'ri rejalashtirish mumkin emas. O'spirinda tasavvur qila olish layoqati yaxshi rivojlangan bo'lsagina, u o'z hayotidagi idealni tasavvur eta oladi, shunga ko'ra uzoq va yaqin rejalarini tuzadi.

Hozirgi yigit va qizlarni 30-40 yil avvalgi tengqurlari bilan solishtirganda, ularning umumiy saviyalari naqadar o'sganligini ko'rish mumkin. O'spirinlarning intellektual qiziqishlari doirasi keng va ko'p qirralidir. O'spirinlarning qiziqishlari aksariyat hollarda o'zi tanlagan kasb va yo'nalish shuningdek, hayotiy rejalariga asoslangandir. O'spirinlik yoshiga kelib, yigit va qizlarning dunyoqarashlari yuksak pog'onaga ko'tarila boshlaydi. Bu esa o'spirinning tashqi olamni tushunishiga, baholashiga bo'lgan munosabatlarini aniqlashga yordam beradi. O'spirinlarning dunyoqarashi endi ularning ilmiy, falsafiy, siyosiy va diniy qarashlari tizimidan iboratdir.

Ma'lum bir kasbda faoliyat ko'rsatishni boshlayotgan o'spirin unga intellektual, ijtimoiy-psixologik hamda axloqiy jihatdan tayyor bo'lishi kerak. O'smirlik davrining oxirlari va o'spirinlik yoshiga kelib, ularda mehnat ko'nikma va malakalari rivojlanadi. Bu ko'nikma va malakalari ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatlari bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Har qanday kasbiy ko'nikma va malakalarning o'sishi, avvalo, o'spirin intellektining umumiy rivojlanganlik darajasiga bog'liq. Shuning uchun ham bu davrdagi o'spirinlar intellektining rivojlanishiga alohida e'tibor berish lozim.

O'zbekistonda E. G'. G'oziev rahbarligida J. S. Iskenderov tomonidan pedagogika kolleji o'quvchilarida xarakterning intellektual

va irodaviy xususiyatlarini shakllanishini baholashda test-reyting tizimidan foydalanishning samarali yo'llari ishlab chiqildi⁶⁵. Pedagogika kolleji o'quvchilarida xarakterning intellektual va irodaviy xususiyatlarini shakllanish jarayoni shaxsning umumiy yo'nalganligi, kasbiy ustanovkalari, kasbiy tasavvurlari va imkoniyatlari mutanosibligi omillar asosiga qurilishi tadqiqot davomida dalillandi.

O'spirinlar xulq-atvori buzilishiga olib keladigan sabablarning psixologik xususiyatlari Z. F. Kamaletdinova ishlarida yoritilgan⁶⁶. Muallif olib borgan tadqiqotlari natijasida deviant xulqning vujudga kelishi g'oyaviy-mazmuniy xarakterga ega ekanligini ta'kidlab, uning vujudga kelishiga sabab bo'luvchi ikki omilni ko'rsatib o'tadi: birinchisi, o'quvchining doimiy ravishda qoniqarsiz baho olishi natijasida diqqati, intellektual tushuncha bilan bog'liqlik harakatlari pasayib ketadi.

Ikkinchi holatda esa ota-onalarining o'z bolalariga nisbatan mehsiz va shafqatsizligi oqibatida talablarga nisbatan tushunmaslik mexanizmi kuchga kiradi.

Bu yoshdagi bolalar uchun muloqotga kirishish ehtiyojining mavjudligi ham juda muhim, lekin u yetakchi emas, faqat tanlagan kasb va yo'nalishlari bo'yicha mashg'ul bo'lmagan o'spirinlarga ko'proq tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishga ehtiyoj sezadilar. Bu yoshdagi bolalar mehnat faoliyati bilan xuddi kattalardek shug'ullana oladilar.

Ilk o'spirinlik davrini kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarning shakllanishi uchun senzitiv davr deb hisoblash mumkin. O'zining kasbiy taqdirini tasodifan yoki noto'g'ri hal etilishi murakkab ichki kechinmalarga, ikkilanishlarga, ziddiyatlarga olib kelishi mumkin.

Bu esa yigit va qiz hayoti uchun ham, jamiyat uchun ham katta zarar keltiradi. Kasb tanlash vaqtida ilk o'spirinlar o'z moyilligi va qobiliyatlarini shaxsiy sifatlar, xususan, nerv sistemasining tipi, analizatorlar xususiyati emotsional-irodaviy sifatlarini ham hisobga olishlari zarur.

⁶⁵Iskenderov J.S. Pedagogika kolleji o'quvchilarida xarakterning intellektual va irodaviy xususiyatlarini shakllantirish. Ps.f.n. ... avtoref. – T. 2009.-26 b.

⁶⁶Камалетдинова З.Ф. Психологические особенности мотивационно-смысловой сферы старшеклассников с отклоняющимся поведением. Автореф.....к. пс. н. – Т. 1993.-19 с.

12.2. Shaxs rivojlanishi

Kelajakka intilish ilk o'spirinlarning psixologik xususiyati hisoblanadi. İlk o'spirinlik davrida shaxs rivojlanishining muhim omili hayotiy rejalar qurish, hayotiy istiqbollarni anglash hisoblanadi. Hayotiy reja keng tushuncha bo'lib, shaxsiy o'z-o'zini belgilashning barcha sohasini qamrab oladi. *Kelajakka hayotiy rejalar qurish, kasbiy o'z-o'zini belgilash – o'spirinlik davridagi markaziy psixologik yangilikdir.*

G'arb psixologiyasida o'z-o'zini belgilash jarayoni identiklikning shakllanish jarayoni ham deb ataladi. Erikson shaxsiy identiklikni izlashni kattalik davrida markaziy vazifa sifatida qaragan.

Eriksonning ta'kidlashicha, identiklik inqirozi bir necha qarama-qarshiliklarni o'z ichiga oladi:

- vaqtinchalik istiqbol;
- o'ziga ishonish yoki tortinchoqlik;
- turli rollarni sinab ko'rish yoki bir rolda qotib qolish;
- shogird tushish;
- lider munosabati (avtoritetning noaniqligi yoki davomchisi);
- g'oyaviy e'tiqod yoki qadriyatlar tizimining aralashib ketishi;

Bu murakkab yo'lda muvaffaqiyatsizliklar ham bo'lishi mumkin. *Identiklik diffuziyasi (yoki rollarning aralashib ketishi)* o'spirin ancha uzoq vaqtgacha psixoiijtimoiy o'z-o'zini belgilashni amalga oshira olmay qiynaladi.

Shunday qilib, hayotiy rejalarini tuzish o'tmish, kelajak va hozirgi "Men"ning qulay birikuvini asosida quriladi. O'spirinlik davrida shakllangan ijobiy "Men" konsepsiyasi, o'z-o'zini hurmat qilish, o'z-o'zini qadrlash hissi istiqbol maqsadlarini qurishga va ularga erishish uchun faol intilishga undaydi.

O'spirinlarda *qadriyatlar* shakllanadi, dunyoga umumlashtirilgan qarashlar tizimi sifatida *dunyoyqarash* shakllanadi, hayotga anglangan umumlashgan munosabat *inson hayotining mazmuni shakllanadi.*

O'spirinlarni hali to'la katta deb hisoblab bo'lmaydi, chunki ularning shaxs xususiyatlarida hali bolalikni kuzatish mumkin. Bu ularning fikrlarida, berayotgan baholarida, hayotga va o'z kelajaklariga munosabatlarida ko'zga tashlanadi. Ko'pchilik o'spirinlar maktabni tugatish vaqtiga kelib ham kasb tanlashga

nisbatan mas'uliyatsiz yondoshadilar. Bu davr o'spirinning axloqan o'z-o'zini anglashi va barqaror "Men" obrazining shakllanishi shuningdek, axloqning yangi bosqichiga o'tishi bilan xarakterlanadi. Bu anglash oddiygina o'sishdan iborat bo'lib qolmasdan, u sifat jihatdan o'ziga xos xarakterga ega bo'ladi, bu hol o'z shaxsining ma'naviy-psixologik xususiyatlarini konkret hayotiy maqsadlar va intilishlar nuqtayi nazaridan anglash va ularga baho berish ehtiyoji bilan bog'langandir.

Ilk o'spirinning o'zini o'zi anglashi o'smirning o'zini-o'zi anglashidan xuddi shu tomonlari bilan farq qiladi. Xuddi ana shu narsa ilk o'spirinlarda o'zining psixik hayotiga, o'z shaxsining sifatlariga, o'z qobiliyatlariga chuqur qiziqish uyg'otadi, xuddi shuning uchun ham o'z xatti-harakatlariga nazar tashlash, o'z his-tuyg'ularini va kechinmalarini bilib olish ehtiyoji paydo bo'ladi.

O'z-o'zini anglash o'quvchining ichki kechinmalar dunyosiga kirishi bilan bog'liq emas va foydasiz, maqsadsiz o'z-o'zini tahlil qilishdan ham iborat emas. O'z-o'zini anglash hayot va faoliyat talablaridan kelib chiqadi. Jamoadagi yangi vaziyat, tevarak-atrofdagilar bilan bo'ladigan yangicha munosabatlar o'quvchini o'z imkoniyatlarini baholashga, o'zining shaxsiy xususiyatlarini, o'ziga nisbatan qo'yilayotgan talablarga javob bera olishi yoki javob bera olmasligi nuqtayi nazaridan anglashga majbur qiladi.

Ilk o'spirinning o'z-o'zini anglashiga oid bu qiziqarli xususiyat quyidagilardan iborat. Ilk o'spirin o'zining kuchli va ojiz tomonlarini, o'zining ustunligi va kamchiliklarini o'smirda qaraganda yaxshiroq va chuqurroq baholay oladi. Biroq o'smir ko'pincha ilk o'spiringa qaraganda o'ziga to'g'riroq baho beradi. O'smirda o'z-o'zini anglashning rivojlanishiga boshqa kishilarning fikrlari ta'sir qiladi. O'smir go'yo o'ziga tevarak-atrofdagilar ko'zi bilan qaraydi, uning aynan o'zi haqidagi fikrlari ko'pincha ota-onalari, o'qituvchilari va o'rtoqlarining fikrlarini takrorlaydi. Tabiiyki, uning o'z-o'ziga baho berishi ham ancha obyektiv bo'ladi, chunki u tevarak-atrofdagilarning obyektiv bahosini takrorlaydi. Bu hol akademik litsey va kollej o'quvchilarida boshqacha bo'ladi.

Yoshining ortishi bilan unda o'z shaxsini, o'z xatti-harakatlari va faoliyatini mustaqil tahlil qilish va baho berish tendensiyasi kuchayadi. O'z-o'ziga baho berish esa hamisha tashqaridan berilgan

bahoga qaraganda qiyinroqdir. Shuning uchun ilk o'spirin o'zining shaxsiy xususiyatlarini va xatti-harakatlarini o'smirlarga qaraganda yaxshiroq tahlil qila olmasa ham, o'ziga ayrim hollarda obyektiv baho bera olmaydi. Shuning uchun ular ko'pincha o'z shaxslariga ortiqcha baho beradilar, g'ayri tabiiy manmanlik, kekkayish, takabburlik, kibrlanish hollariga yo'l qo'yadilar, tevarak-atrofdagi kishilarga mensimasdan munosabatda bo'ladilar; boshqalar esa o'zlariga g'ayri-tabiiy ravishda yetarli baho bermaydilar, o'zlarini "o'rtamiyona", "arzimas", "oddiy va ko'zga tashlanmaydigan odam" deb hisoblaydilar.

Intellekti yaxshi rivojlangan o'spirinlar kattalarni tashvishga solayotgan muammolarni tushuna oladilar va ularni muhokama eta oladilar. O'spirinlar juda ko'p muammoli savollarga javob o'ylaydilar. Ularning diqqatini ko'proq axloqiy masalalar tortadi. Ilk o'spirinning o'z-o'zini anglashi o'smirning o'z-o'zini anglashidan shu jihatlari bilan farqlanadi. Xuddi ana shu narsa ilk o'spirinni o'zining psixik hayotiga, o'z shaxsining sifatlariga, o'z qobiliyatlariga chuqur qiziqish uyg'otadi, xuddi shuning uchun ham o'z xatti-harakatlariga nazar tashlash, o'z his-tuyg'ularini va kechinmalarini bilib olish ehtiyoji paydo bo'ladi. Agar o'smirning tushunchasida sezgir kishi hamisha boshqalarga yordam ko'rsatsa, ilk o'spirin yoshidagi o'quvchilar esa bunda ancha nozik tafsilotlarning ham farqiga boradilar, ular sezgirlik – ayniqsa qanday yordam zarurligini his qila bilish va u ana shu yordamni ustalik bilan kishini xafa qilmasdan, ko'rsata olishdan iborat deb hisoblaydilar.

O'smir o'zining hozirgi ahvoriga muvofiq ravishda o'ziga baho beradi, katta maktab yoshidagi o'quvchi o'zining kelajagiga muvofiq ravishda o'ziga baho beradi. O'smir o'zicha: "Men maktab jamoasining a'zosi sifatida qandayman?" deb savol beradi. Ilk o'spirin esa o'ziga: "Men kelgusi mustaqil hayot uchun qandayman? Men unga yaroqlimanmi?" – deb savol beradi.

Ilk o'spirin shaxsga, umuman uning barcha xususiyatlarini hisobga olgan holda baho bera bilsa, o'smir o'zining shaxsiga ayrim ishlar, xatti-harakatlarga qarab baho beradi va bu bahoni umuman shaxsga tatbiq etadi.

Ilk o'spirinda o'zi, o'z shaxsi to'g'risida to'g'ri, obyektiv tasavvur hosil bo'lishi uchun unga ko'p o'ylab, ustalik bilan yordam ko'rsatish

kerak. Agar o'qituvchining bergan bahosi do'stona va to'g'ri bo'lsa, uning fikrlari ilk o'spirinning imkoniyatlariga chuqur ishonch bilan, uning shaxsini chuqur hurmat qilish bilan aytilgan bo'lsa, hatto o'qituvchining bildirgan keskin tanqidiy mulohazalari ham odatda yetarli darajada diqqat-e'tibor va minnatdorchilik bilan qabul qilinadi.

Agar kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun axloqiy masalalarni yechish manbai o'qituvchilar bo'lsa, o'smirlar bu savollarga javobni ko'proq tengdoshlari davrasidan qidiradilar. O'spirin yoshdagilar esa savollarga to'g'ri javobni topishda ko'proq katta kishilar foydalanadigan manbalarga murojaat etadilar. Bunday manbalar asosan real, ko'pqirrali, murakkab insoniy munosabatlar va ilmiy-ommabop, badiiy, publitsistik adabiyotlar, san'at asarlari, matbuot, radio, televideniye bo'lib hisoblanadi. Bugungi o'spirinlarga hayotga nisbatan hushyor, aqliy-amaliy qarash, erkinlik va mustaqillik xos. Ular haqqoniy bo'lish tushunchasiga ham real tarzda yondoshadilar. Litsey va kollejni tugallash vaqtiga kelib, juda ko'p o'spirinlar axloqiy jihatdan shakllangan va ma'lum axloq normalari qat'iylashgan xususiyatlarga ega bo'ladilar.

O'spirinlarda axloqiy dunyoqarash bilan bir qatorda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, madaniy, diniy va boshqa sohalar bo'yicha ma'lum bir qarashlar vujudga keladi. Juda ko'p yillardan beri o'spirinlarni yaxshilik va yomonlik, haqiqat va noqonuniylik, axloqiylik va axloqsizlik masalalari tashvishlantirib keladi. Hozirgi davr o'spirinlari har bir narsaga ishonuvchan yoki salbiy munosabatlar bo'lmay, balki hayotga real, aqliy, amaliy qaraydigan, ko'proq erkin va mustaqil bo'lishga intiluvchi yoshlardir.

O'spirinlar ongli ravishda egallangan axloq normalari asosida o'z xatti-harakatlarini yo'lga solishga intiladilar. Bu esa, avvalo o'spirin o'zini anglashining o'sishida namoyon bo'ladi. Bu narsa ularning alohida shaxs ekanligini tan olishga intilishida o'z ifodasini topadi. Buning uchun ayrim yoshlar turli modalarga mayl qo'yish, tasviriy san'atga, musiqaga, kasb-hunarga, tabiatga maftunkor qiziqishlarini namoyish qilishga harakat qiladilar. O'quv va mehnat jamoalari ta'sirida matonat, jasurlik, sabr-toqat, kamtarlik, intizomlilik, halollik kabi insoniy fazilatlar takomillashadi. Xudbinlik, aloqaydlik, munofiqlik, laganbardorlik, dangasalik, qo'rqqoqlik, g'ayirlik singari illatlarning barham topishi tezlashadi.

O'spirinlar shaxsining shakllanishi jarayonida jamoat tashkilotlarining roli alohida ahamiyat kasb etadi. Ularda faollik, tashabbuskorlik, mustaqillik, qat'iyatlilik, mas'uliyatlilik, o'z harakatlarini tanqidiy baholash singari fazilatlar barqaror xususiyat kasb etib boradi. O'spirin yigit va qizlarning jamoatchilikda faol ishtirok etishi orqali muayyan tashkilotchilik qobiliyati namoyon bo'ladi. O'zining kimligi, qandayligi, qobiliyatlari, o'zini nimaga hurmat qilishini aniqlashga intiladilar. Do'st va dushmanlarining kimligi, o'z istaklari, o'zini va tevarak-atrofni, olamni yaxshi bilishi uchun nima qilish kerakligini anglashga harakat qiladi. Ma'lumki, o'spirinlarning hamma savollari anglangan bo'lmaydi. Ba'zan o'spirinlar o'zlaridan hech qanoatlanmaydigan, o'z oldilariga haddan tashqari ko'p vazifalar qo'yadigan, lekin uning uddasidan chiqqan olmaydigan bo'ladi. Mana bulardan ko'rinib turibdiki, o'spirinlar o'z-o'zini analiz qilish teranligi va yuksak talablarni bajarish kerakligini o'zida aks ettira boradilar. Bu esa o'spirinlarning kelgusi yutuqlari shartlaridan biridir.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, shaxsning ilk o'spirinlikdagi eng muhim xislatlaridan biri o'z-o'zini hurmatlash, o'z-o'ziga baho berish hamda o'zini shaxs deb tan olish yoki olmaslik darajasidir. O'spirinlar o'zlarida shaxsning muayyan kompleks sifatlarini hosil qilishga intiladilar. Ularni o'z-o'zini tarbiyalash borasida bir butun ma'naviy psixologik qiyofani shakllantirish masalasi qiziqtiradi. Bunda shaxs ideali va namunaning mavjudligi katta ahamiyatga ega. Masalan: o'g'il bolalar – qahramonlik, yaxshi ota, tadbirkor, o'qituvchi, vrach yoki badiiy asar hamda kinofil'dagi obrazlarni o'zlariga ideal deb bilsalar; qizlarimiz mehnatkash ayol, jozibali jamoat arbobi, nazokatli uy bekasi yoki ilmiy xodim va boshqalarni ideal deb biladilar. O'zaro munosabat va emotsional hayot o'z mavqeini belgilashning murakkab muammolarini o'spirinning o'zi hal qila olmaydi. Bu masalani o'spirinning ota-onasi, o'z tengqurlari, o'qituvchilar ishtirokida ularning qo'llab-quvvatlashida hal qilishi mumkin. O'spirinlarni ming yillab tashvishlantirayotgan axloqiy muammolar bu – yaxshilik va yomonlik, adolat va qonunga xiloflik, tartiblilik va ma'suliyatsizlik va hokazo. Hozirgi ilk o'spirinlar ko'p asrlar oldin yashagan yigit va qizlardan farq qilmasalar-da, ularga hayotga amaliy nuqtayi nazardan qarash xos bo'lib, ko'proq mustaqillik va erkinlik xos. Dunyoda va

mamlakatimizda ro'y berayotgan jo'shqin ijtimoiy hodisalar, o'zgarishlar yosh avlodga mustaqil tanlash, barcha narsada shaxsiy yo'nalganlik, mustaqil qaror qabul qilish imkonini bermogda. Zamonaviy yigit va qizlarning psixologiyasini hayotning o'zi bir necha o'n yillar ilgari yashagan tengdoshlaridan farq qiladigan qilib shakllantirmogda. Bu xislatlar quyidagilar: axloqiy xarakterga ega bo'lgan ko'p muammolarni qo'yish va hal qilish, mustaqillik, fikrlarning har doim to'g'ri emasligi, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va diniy muammolarni hal qilish.

12.5. O'spirinlik davrida muloqot

O'spirinlarda qadriyatli ma'noli muloqot dominantlik qiladi. Yigit va qizlarning kattalar va ota-onalar bilan muloqoti demokratik xarakter kasb eta boshlaydi. O'spirinning kattalar bilan muloqotining mazmuni hayot mazmunini izlash, o'zini bilish, hayotiy rejalar va ularni amalga oshirish yo'llari, insonlar orasidagi shaxslararo munosabatlar, kasb egalari haqidagi muammolarni qamrab oladi.

Kattalar bilan muloqot bir xil davom etmaydi, o'zini qiziqtirgan muammoni hal qilgach, keyingi muammo bo'yicha savollar tug'ilguncha kamroq muloqot qilishi mumkin. Yigit va qizlar o'ziga yaqin kattalar bilan muloqot qilishga kasb tanlash muammolariga duch kelganlarida hayotiy tajribalarini o'rganish uchun ehtiyoj sezadilar. Bir-birini tushunish, biri-birini qo'llab-quvvatlashga asoslangan hamkorlik sharoitida muloqot samarali kechadi. O'spirin uchun kattalar bilan ishonchli muloqtning mazmuni shundan iboratki, uning muammolarini tushunish, hamdardlik bildirish va uni hal qilish uchun yordamlashishdan iboratdir. Muloqtdagi o'zaro ishonch o'spirin shaxsiga hurmat, hayotiy qiyinchiliklarni yenga olishiga ishonch bildirish – ota-ona va farzand munosabanlarida uyg'unlikni ta'minlashning muhim asosidir. O'spirinlik davrida muloqotga ehtiyoj kuchayadi, muloqot vaqti ortadi, muloqot doirasi kengayadi. Muloqot doirasining kengayishi bilan muloqot chuqurlashadi va individuallashadi.

Axloqiy va ijtimoiy, siyosiy hislarning rivojlanishi ayniqsa xarakterlidir. Ular odatda muayyan axloqiy talablar bilan o'zaro

to'g'ri munosabatda bo'ladilar. Boshdan kechirgan his-tuyg'ularni anglab yetish mahorati ham rivojlanadi.

Ilk o'spirinlik davrida do'stlashish muammosi. Axloqiy va ijtimoiy, siyosiy hislarning rivojlanishi ayniqsa xarakterlidir. Ular odatda muayyan axloqiy talablar bilan o'zaro to'g'ri munosabatda bo'ladilar. Boshdan kechirgan his-tuyg'ularni anglab yetish mahorati ham rivojlanadi.

Do'stlik – ilk o'spirinlik davridagi shaxslararo munosabat va hissiy bog'lanishning muhim turidir. O'spirinlik yoshida o'quvchilarda o'rtoqlik hissining rivoj topishi xarakterlidir. *Rossiya* psixologlari *I. V. Straxov* bilan *A. L. Shnirman* tadqiqotlarining ko'rsatishicha, o'spirinlik yoshidagi do'stlik, o'smirlik yoshidagi do'stlikdan ba'zi bir xususiyatlari bilan farq qiladi.

Birinchidan, o'spirinlarda do'stlik motivlari ancha chuqurroq bo'ladi. Do'stlikning o'ziga yuqori talablar qo'yiladi, bular: oshkoralik, o'zaro ishonch, talabchanlik, sadoqat, birgalikda doimiy yordam ko'rsatish, kamchiliklarni tugatish, do'stiga yordam berish, o'zaro hurmat, bir-birini tushunish va hokazo.

Ikkinchidan, do'stlik hislari ancha sermazmun bo'lib, qiziqishlar faoliyatning keng doirasini qamrab oladi.

Uchinchidan, do'stlik emotsional bo'lib, do'sti kechirayotgan hislarga javob bera olish qobiliyatiga ega bo'ladi.

O'spirinlik yoshidagi do'stlik ko'pincha butun umr bo'yi davom etadi. Ilk o'spirinlik davridagi do'stlikning psixologik qonuniyatlari o'zining barqarorligi bilan ajralib turadi. Har xil insonlarning do'stligi bir xil bo'lmaydi, yosh, jins, va individual-tipologik xususiyatlarga ega bo'ladi. O'rtoqlik munosabatlari jamoani jipslashtirishga yordam beradi, uning hayotiy faoliyatini oshiradi. Yoningda o'rtog'ing borligini his qilishning o'ziyoq qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi. O'spirinlar do'stlik, samimiylilik, emotsional sofdillik kabi xislatlarni birinchi o'ringa qo'yishadi. Do'stlar bir-birlari bilan yuraklarini bo'shatadilar. Do'stlarga samimiy mehribonlik shaxsining reflektivlik darajasiga hamda uning emotsional hayot xususiyatlariga bog'liqdir. O'spirin hamma vaqt rostgo'y, samimiy bo'lishni istaydi.

Ilk o'spirinlik davridagi do'stlikning mezonlarini aniqlash uchun ularga quyidagi bir necha tugallanmagan gaplar taklif etiladi: "Do'st – bu...", "Do'stim bilan men ko'pincha....", "Do'st va o'rtoq bir emas,

chunki ular ...". Bunda do'stlikning ikkita bosh mezoni aniqlandi: birinchisi o'zaro yordam ko'rsatish va sodiqlik; ikkinchisi – psixologik yaqinlik ("...meni tushunadigan"; " ...meni yaxshi ko'radigan", "...hamma narsa haqida gaplashish mumkin" va h.). Birinchi tipdagi javoblar ko'p uchrasa-da, yosh ulg'ayishi bilan, ayniqsa 18-19 yoshlilarda psixologik yaqinlik ehtiyoji ortadi. Bu ehtiyoj qizlarda o'g'il bolalarga nisbatan, shahardagi ilk o'spirinlarda qishloqdagi tengdoshlariga nisbatan kuchli namoyon bo'ladi.

Ilk o'spirinlarning do'stlashishi o'z tabiatiga ko'ra ko'p funksiyalidir, bu esa uning ko'p shakllari mavjudligini: oddiy birgalikda vaqt o'tkazishdan, to bir-birlariga sirlarini ochiq aytishgacha kuzatish mumkin. Asosida birgalikdagi faoliyat yotadigan guruh munosabatlardan farqli ravishda do'stlik bu eng avvalo hissiy bog'lanishdir. Do'st uchun shaxsiy yaqinlik muhimdir.

Ilk o'spirilik davridagi do'stlikning psixologik ahamiyati shundaki, u bir vaqtning o'zida u o'z-o'zini ochish maktabi va boshqa insonni tushunish maktabidir. Shuning uchun ilk o'spirinlar alter ego (ikkinchi "Men")ning qanday tipini tanlashlari qiziqish uyg'otadi. 15-16 yoshli yigit va qizlar o'zlaridan kattalarni do'st sifatida tanlashadi, ularning gaplarini jon deb eshitishadi, ularning xulq-atvorini kuzatishadi. Kattalar bilan do'stlashish ular uchun qadrlidir. Kattalar bilan emotsional aloqaga kirish ehtiyoji ba'zan o'z hayotiy ideallarini topgandek, ularga berilib ketishga ham olib kelishi mumkin.

Lekin tengdoshlari bilan do'stlashish ehtiyoji undan-da kuchli namoyon bo'ladi. "Kim bilan do'stlashishni xohlarding, o'zingdan kattalar bilanmi, tengdoshlaring bilanmi, yoki o'zingdan kichiklar bilanmi?" degan savolga ilk o'spirinlarning ko'pchiligi (75-85 %) tengdoshlarini tanlashgan, kattalarni (11-20%), hamda kichiklarni juda kam (1-4 %) tanlashgan. Qizlar ham ko'pincha tengdoshlarini tanlashgan, lekin ko'pincha kattalarni ham tanlashgan (39-50%), o'zlaridan kichiklarni hech tanlashmagan. (I. S. Kon va V. A. Losenkov tadqiqotlari natijalari).

Do'st tanlashdagi bunday farqlarning psixologik mohiyati nimada? Fransuz psixologi B. Zazzo ham o'z tadqiqotlarida yuqoridagidek natijalarni qo'lga kiritgan. "Ideal do'st" yoshi ba'zi har doim anglanmaydigan psixologik ehtiyojlarni ochadi. Buning uchun

tengdoshlarni tanlash teng munosabatlarga intilishni bildiradi. Tengdoshi bilan do'stlashish o'xshashlik va tenglik tamoyillariga asoslanadi: "Men bilan teng yigit bilan muloqot qilish oson", "Ustimdan kuladi, deb qo'rqmasdan unga hamma narsani aytish mumkin", "O'zimni aqlli ko'rsatishga intilmasdan, qanday bo'lsa shunday o'zimni ko'rsatishim mumkin, u bilan o'zimni erkin tutaman". O'zidan kattaroq do'stni tanlash g'amxo'rlik, rahbarlik ehtiyojini bildiradi: "Men bilmaydigan narsalarni aytib berishi mumkin".

Do'stlarcha yaqinlik ba'zi do'stlarning o'xshashligini bildiradi. Lekin bunday o'xshashlik har doim hamma narsada ko'rinmaydi. Amerikalik psixolog D. Kendel 1900 nafar do'stlarni o'rganib, ba'zi obyektiv xarakteristikalarida (ijtimoiy kelib chiqish, jins, yosh va boshqalarda) o'xshashlikni aniqlagan; do'stlarning psixologik xususiyatlarida va ijtimoiy ustanovkalaridagi o'xshashlik ahamiyatsiz bo'lgan.

Ilk o'spirinlik davridagi do'stlik psixologiyasi shaxs xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Bunda avvalo jins farqlari kuzatiladi. Qizlarda o'g'il bolalarga nisbatan 1,5-2 yil oldin yaqin do'stlikka ehtiyoj paydo bo'ladi, ularda do'stlik hissiyotlarga boy. Qizlarda do'stlikning mezonlari yigitlarga nisbatan psixologik motivlarga boy bo'lib, ular yozilib gaplashib, bir-birlariga sirlarini aytishga ehtiyoj sezishadi.

Do'stlikning individual-psixologik xususiyatlari kam o'rganilgan. O'spirinning emotsional hayotida yangi bir holat sevgi paydo bo'ladi. O'spirinlik sevgisi sof, pokiza, beg'ubor, xilma-xil kechinmalarga boy, yoqimli, xayolga berilish va samimiyat belgilariga ega bo'ladi. Yigit va qizlarning sevgini boshdan kechirishida bir-birlarini hurmat qilish, do'stlik, o'zaro yordam, bir-birini tushunish kabi xislatlar xarakterli bo'lib, ular bir-birlaridagi yuksak ma'naviy sifatlarni qadrlaydilar. Yigit va qiz bolalar o'rtasidagi munosabatlar o'spirinlik yoshida faollashgan bo'ladi. O'rtoqlariga nisbatan munosabatlar doirasi kengayadi, Ayniqsa, qizlarda aralash do'stlik ehtiyojlari kengayadi. Bolalarga xos 16-17 yoshlarda birinchi jinsiy moyillik va sevgi ehtiyojlari ko'rina boshlaydi. Ikki jins o'rtasidagi o'zaro munosabat masalasi asosiy muammolardan biri bo'lib hisoblanadi.

Ilk o'spirinlarda kuchli va chuqur his bo'lgan sevgi hissi aks ettirilgan, kishiga yaxshi ta'sir ko'rsatadigan badiiy adabiyot, kinofilm va teatrlarga zo'r qiziqish paydo bo'ladi. O'z hissiyotlarini o'zi ham qog'ozda bayon qilish, ko'pincha she'riy shaklda izhor etish ehtiyoji tug'iladi.

Mabodo ana shunday hislar akademik litsey va kasb-hunar kolleji o'quvchilarida paydo bo'lsa, unga qanday munosabatda bo'lish kerak? Ayrim o'qituvchilar o'quvchilarda ana shu hisning paydo bo'lishidan ko'pincha cho'chidilar va asabiylashadilar. Ular bu tuyg'uda "yomon berilib ketishlik"ni, "bemavrid va zararli sevgini" ko'radilar, bu o'qishga va jamoat faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, deb hisoblaydilar. Ta'nalar, boshqacha nazar bilan qarash va masxara qilishlar, "baloning oldini olish", "ta'qiq etilgan munosabatlarga chek qo'yish", "yo'l qo'ymaslik" kabi nojo'ya urinishlar boshlanadi. Bu hisga ko'pincha salbiy munosabatda bo'ladilar.

Vaholangki, 16-17 yoshda boshqa jinsdagi kishiga mayl qo'yish va qiziqish bilan qarash normal hodisadir. 18 yoshda yigit va qizlar nikohdan o'tish huquqiga ega bo'ladilar. O'spirin sevgisi o'z asos e'tibori bilan sog'lom sevgi bo'la oladi. Samimiy kechinmalar olamiga qo'pollik bilan bostirib kirish sira ham mumkin emas, buning ustiga yigit yoki qizning ana shu tuyg'uga berilgani uchun uning ustidan kulish, haqorat qilish va koyishga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Birinchi sevgi alomatlarini avaylash, ularga sezgirlik va ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish kerak. Lekin bu ana shu tuyg'ularga beparvo va befarq qarash kerak, degan ma'noni bildirmaydi.

Bu tuyg'ularning qanday xarakter kasb etishi, yigit va qiz o'rtasida qanday munosabatlarni keltirib chiqarishi o'quvchilar shaxsining ma'naviy darajasiga bog'liq. Ko'p hollarda sevgi tuyg'usi yigit va qizlarga yaxshi ta'sir ko'rsatadi. U yigit va qizlarga o'z kamchiliklariga barham berishga, shaxsning ijobiy fazilatlarini hosil qilishga intilishni vujudga keltiradi, o'qib-o'rganishga, qiyinchiliklarga qarshi kurashga o'rgatadi. Bu tuyg'u ilk o'spirinlarni pokiza, muloyim qiladi, ularda olijanob tuyg'ular va intilishlarni tarbiyalaydi. Unday bo'lsa, nega bu tuyg'uga chek qo'yish kerak? Aksincha, tarbiyachi bunday tuyg'uni qadrlashi va hurmat qilishi, uning vujudga kelishidagi soflikni avaylashi, bu tuyg'uning kelgusida ham har ikkala tomonga yaxshi ta'sir ko'rsatishi uchun qo'lidan

kelgan hamma chorani ko'rishi (hech bo'lmaganda, halaqit bermasligi) kerak.

O'spirinlarda sevgi hissi bir qancha holatlarga bog'liq. *Birinchidan* - jinsiy yetilish; *ikkinchidan* - ishonadigan, suyanadigan va har qanday nozik masalalar bo'yicha gaplashish mumkin bo'lgan do'stga ehtiyoj; *uchinchidan* - bu tabiiy insoniy ehtiyoj hisoblanib, inson ko'pincha o'zini yolg'iz his qilganida kuchli emotsional bog'liqlikka intiladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha bunday tuyg'u kuchaygan shaklda birinchi bor ilk o'spirinlik davrida yuzaga keladi. İlk o'spirinlar yolg'iz bo'lishni istamaganliklari uchun o'zlari faol ravishda o'zaro yaqin muloqot, bir-birlari bilan intim munosabatni izlaydilar. Ba'zan o'spirinlar bu hislarga shunchalik berilib ketadilarki, boshqa narsalar mavjudligi haqida mutlaqo unutib qo'yadilar. Bu davrda o'spirinlarda sevish mumkin bo'lgan qiz yoki yigit ideali paydo bo'ladi va ko'p yillar davrida bu ideal saqlanib turadi. O'spirinlar tasavvuridagi ideal kimnidir yoqtirishiga, sevishiga turtki bo'ladi. O'spirinlarning ideal obrazlari ba'zan real bo'lmaydi, ya'ni ular hech kimni «unga» o'xshatmaydilar. Bu esa ularda ishonchsizlik hamda yolg'izlik hissini ham yuzaga keltirishi mumkin. İlk o'spirinlarga shu mavzuda badiiy adabiyotlar o'qish, kinofilmlar, teatrlar tomosha qilishni tavsiya etish hamda yoshi ulug' kishilar bilan suhbatlar o'tkazish, ularga o'zlarini kelgusi hayotlarini o'zlariga mos turmush o'rtoqlar topish masalasiga jiddiyoq yondoshishlariga yordam beradi.

Respublikamizda ilk o'spirinlik davrida do'stlikning psixologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlagan tadqiqotlarni **prof. G'. B. Shoumarov** rahbarligida **F. A. Akromova** o'tkazgan. Uning tadqiqotlarida ham do'stlikka doir yuqoridagi natijalar olingan. **Prof. G'. B. Shoumarovning** yana bir shogirdi **G. Y. Baykunosova** o'spirinlarda hasad hissining rivojlanishi yoshga bog'liq kategoriya ekanligini aniqlagan⁶⁷. Shaxsda hasad hissini profilaktika qilish uchun o'zini adekvat baholash, dushmanlik, nomukammallik kompleksini, egotsentrizm, ijtimoiy mavqe, muvaffaqiyatga erishish ehtiyojini korrektsiyalash zarur. Eng muhimi

⁶⁷Baykunosova G. Yu. O'spirinlarda hasad hissini namoyon bo'lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Ps.f. PhD....avtoref.-T.2019.-48b.

shaxsboshqalargahasadqilmaslikuchunboshqalar bilan emas, o'zini o'zibilansolishtirish zarur, bir, besh, o'n yil oldin qanday edim, hozir qandayman, nimalarim yo'qedi, nimalarga egabo'ldim. Shundaytaqqoslashtufaylishaxsda shukronalikhissihamshakllanadi.

Shunday qilib, 18-23 yosh esa o'spirinlik deb ataladi. Bu davrda kasbiy o'z-o'zini belgilash yetakchi faoliyat hisoblanadi. E'tiqod va dunyoqarash bilan bir qatorda, axloqiy ideallar bu davrda paydo bo'lgan yangi psixologik tuzilmalardir.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. O'spirinlik davrida psixologik jarayonlarning shakllanish xususiyatlari.

2. O'spirinlikdagi aqliy rivojlanish bilan yetakchi faoliyatlar o'rtasidagi bog'liqlik.

3. Umumiy va maxsus layoqatlarning rivojlanishi.

4. O'spirinlik davrida kasb tanlashning o'ziga xos xususiyatlari.

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Ilk o'spirinlik davri qanday ta'riflanadi?

a) Yetuklik davri;

*b) "Kamolot bo'sag'asi";

c) Ilk balog'at davri;

d) Qiyin davr.

2. Ijtimoiy psixologik holat bo'lgan o'spirinlik qanday ifodalanadi?

a) O'spirinlik o'z xulq-atvorida amal qiladigan axloqiy prinsiplar, e'tiqod, tushunchalar tez sur'atlar bilan shakllanish davri;

*b) Bu o'spirinning kattalar jamoasining to'liq a'zosi bo'lishga tayyorgarligini subyektiv boshdan kechirishi sifatida kattalik hissining yuzaga kelishi davri;

c) Bu o'spirinning fuqaro sifatida tarkib topishi, uning ijtimoiy hayotga faol qo'shilishi davri;

d) Ishonchsizlik hamda yolg'izlik hissini ham yuzaga keltirishi mumkin.

3. O'spirinlik davrida yuzaga keladigan yangi xususiyatlar nimalardan iborat?

*a) E'tiqod va dunyoqarash bilan bir qatorda, axloqiy ideallar ham paydo bo'ladi;

b) O'qishga ongli munosabati o'sadi va his-tuyg'ularning boyligi, turli-tumanligi bilan farq qiladi;

c) Mustaqillikka intilish hamda o'zining katta bo'lib qolganligini ko'rsatish istagida namoyon bo'luvchi, o'ziga xos kattalik hissining vujudga kelishidir;

d) Samimiy kechinmalar olamiga qo'pollik bilan bostirib kirish.

4."Akseleratsiya" terminining ma'nosi nima?

a) Tiklash;

*b) Tezlatish;

c) Umumlashtirish;

d) sekinlashish.

5. O'spirinlik davri qanday psixologik xususiyatlari bilan boshqa davrlardan farq qiladi?

a) Mustaqillikka bo'lgan ehtiyoji ortadi;

b) Tafakkuri, idroki, qiziqishlari, qobiliyati yanada rivojlanadi;

*c) Jismoniy hamda aqliy jihatdan voyaga yetadi, kamolotga erishadi, dunyoqarashi, o'z-o'zini boshqarish kabi yetuk xususiyatlari tarkib topgan bo'ladi;

d) Mustaqillikka intilish hamda o'zining katta bo'lib qolganligini ko'rsatish istagida namoyon bo'luvchi, o'ziga xos kattalik hissining vujudga kelishidir.

Reja:

1. Yoshlik ijtimoiy-tarixiy kategoriya sifatida.
2. Yosh chegaralari. Yoshlik davrida shaxsning rivojlanishi.
3. Hayot mazmuni va qadriyatlar tizimining namoyon bo'lishi.
4. Yoshlik davrida ijtimoiy faollik.

13.1. Yoshlik ijtimoiy-tarixiy kategoriya sifatida

Rivojlanishni (jismoniy, psixik, ijtimoiy taraqqiyot) yosh davrlariga ajratgan holda o'rgangan ko'plab tadqiqotchilar (L. S. Vigotskiy, D. B. Elkonin, J. Piaje va boshqalar) o'spirinlik yoshi, ya'ni balog'atga yetish davrida yakunlaganlar. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, kattalar olamini aks ettiradigan yosh davrlari ham tahlil etila boshlandi, bunga bir qator omillar zamin yaratib berdi: □ Hayot davomiyligining ortishi, o'rtacha umr ko'rishning uzayishi; □ Kasbiy yetuklikka erishish davrining uzayganligi; □ Moddiy va maishiy ta'minotning yaxshilanishi tufayli ijtimoiy faol hayot tarzining yuzaga kelishi, qulay yashash sharoiti; □ Ijtimoiy sohaning izchil kengayib borishi; □ Kattalar hayot tarzi va ularning oilasi bilan ish olib borish zarurati;Keksalik yoshidagi odamlarning ruhiy va ijtimoiy faolligi.Ijtimoiy va ruhiy kamolot nuqtai-nazaridan yoshlik, asosiy va eng qadrlanadigan davr hisoblanadi. Yoshlarning hayot tarzi, faolligi, xulqi va madaniyati, butun bir jamiyatning ko'zgusi sanaladi, butun diqqat-e'tabor mazkur avlod vakillariga qaratiladi, siyosiy partiyalar, tadbirkorlar va san'at arboblari o'z yonalishlarini aynan ushbu qatlamning fikriga ko'ra belgilaydilar. Yoshlik davri haddan ziyod quvvatga to'la yosh bo'lib, bir qator sohalarda mahorat ko'rsatish imkonini beradi, charchoq xolatlari ko'zga tashlanmaydi. Odam yoshlik davrida ijodkorlikka moyil bo'ladi, tevarak atrofni va albatta o'z-o'zini o'zgartirishga, hayotga yangicha ruhiyat bag'ishlashga qodir bo'ladi. Yosh yigit qizlar sog'lom, kuch-g'ayratga to'la bo'ladi, har qanday ishni bajarishga o'zida kuch topa oladi, har qanday to'siq va qiyinchilikni yengib o'ta oladi, o'zlarining g'oyalarini ro'yobga

chiqarish tinim bilmay mehnat qiladilar, faqat dastlabki ayrim muvaffaqiyatsizliklarni boshdan kechirish birmuncha qiyinroq kechadi.

13.2. Yosh chegaralari

Yoshlik davrida shaxsning rivojlanishi yoshlik davri 23,28,30 yoshlardan iborat bo'lib, bu davrning o'ziga xos xususiyatlaridan biri jamiyat hayotining barcha jabhalarida jismoniy, ruhiy va ijtimoiy kamolotga erishgan shaxs sifatida faol ishtirok etish va ishlab chiqarish sohasida mehnat faoliyatini amalga oshirishdan iboratdir. Yoshlik davridagi mehnat faoliyatini boshqa yosh davrlaridan quyidagi uchta muhim belgisi tufayli farqlash mumkin: □ sohaning mohiyatini tushunib yetish, ishlab chiqarish shart-sharoitiga va mehnat jamoasi a'zolarining xarakter xususiyatlariga moslashish (ko'nikish) - mehnat faoliyatining dastlabki yillari (taxminan 1 yildan 3 yilgacha) da mehnat jamoasida o'z o'rnini topish va qadr-qimmatga erishish; □ mutaxassis sifatida o'zini takomillashtirish uchun ijodiy izlanishlarni amalga oshirish (mehnat faoliyatining ikkinchi pallasi 3 yildan 8 yilgacha — ish staji nazarda tutiladi) va kasbiy mahoratni egallash; □ kasbiy mahorat sirlaridan foydalanish, tashabbus ko'rsatish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda ijtimoiy yetuklikni namoyish qilish yoki mehnat faoliyatidagi barqarorlikni ko'rsatish, bir maromda bir necha yil (10 yildan ortiq) mehnat qilish, kasbiga doir ijtimoiy faollikni amalga oshirish. Hozirgi mutaxassislarning ko'pchiligi o'quv yurtlaridagi nazariy bilimlar bilan amaliy ko'nikmalar o'rtasida ma'lum bir uzilish mavjudligi sababli mustaqil faoliyatning dastlabki kunlaridan boshlab bir qator qiyinchiliklarga duch keladilar: □ ijtimoiy qiyinchiliklar: yangi va notanish muhit shart-sharoitlari, yangicha shaxslararo munosabatlar tizimi, mehnat jamoasining saviyasi, jamoadagi kishilarning xarakter hislatlari, mehnat jamoasining erishgan natijalari, qadriyatli yo'nalishlari, an'analari, ma'naviy-ahloqiy qiyofasi; □ bilim olish va bilishga oid qiyinchiliklar: o'quv yurtida olingan bilimlardagi uzilishlar, bilim darajasining sayozligi, ma'naviy-ahloqiy saviyaning cheklanganligi, amaliy ko'nikmalarning yetishmasligi, ijodiy izlanish faoliyatining zaifligi, tashabbuskorlikning yetishmasligi;

□ mutaxassislik bilan bogʻliq oʻziga xos qiyinchiliklar: ishlab chiqarish sohasi, yangi texnologiya, qurilmalar toʻgʻrisidagi bilim, koʻnikma va malakalarning yetarli emasligi, kasbning iqtisodiy negizini toʻla anglab yetmaslik, sohaga doir turli muammolar oldida ojizlik qilish. Mutaxassislik boʻyicha yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yengib oʻtish davrida shaxsning bilish jarayonlarida miqdor hamda sifat oʻzgarishlari roʻy beradi. Ziyolilarda ilmiy faoliyatning oʻsish dinamikasini tadqiq etgan Z. F. Esareva, uning boshlanishi matematiklarda 18-23, fiziklarda 24-27, biologlarda 25-31, psixologlarda 27-30, tarixchilarda 27-32, filologlarda 28-33 yoshlarni tashkil etishini koʻrsatib oʻtadi. Yoshlarning ijtimoiy hayotdagi faol ishtirokini oʻrgangan V. Shevchuk ijtimoiy faoliyatga kirishishning eng yuqori choʻqqisi 25 yosh ekanini aniqlab, ushbu holat odamlarning 45,4 foizida boʻlishini maʼlum qiladi. Uning fikricha, qolgan yosh davrlarida insonning jamoatchilik faoliyati nisbatan juda kichik birlikni tashkil qilar ekan, hatto, u 45 yoshda 3 foizga teng boʻladi. 23-28 yoshgacha boʻlgan davrda bir qator psixik funksiyalar darajasining oʻzgarishi, takomillashuvi yuz beradi, fazoviy tasavvur, bilish darajalari: diqqat va idrokning yaxlitligi ortadi, xotira, anglash va ijodiy hayol oʻsib boradi. Yoshlik davrining ilk pallasida shaxs kamolotida yuzaga keladigan ijtimoiy-ruhiy yangilanishlar

13.3. Hayot mazmuni va qadriyatlar tizimining namoyon boʻlishi

Yoshlik davrida yigit-qizlarning shaxs sifatida ulgʻayishida quyidagi muhim psixologik mexanizmlar jiddiy taʼsir koʻrsatadi: □ mehnat jamoasi - mehnat jamoasidagi psixologik iqlim, maʼnaviyat olami, ijtimoiy ong, ijtimoiy-ahloqiy qadriyatlar, muayyan anʼanalar va odatlar yangi aʼzoning xarakterida ijobiy yoki salbiy oʻzgarishni vujudga keltirishi mumkin. Mehnat jamoasiga yangi qoʻshilgan aʼzo, jamoada oʻz oʻrni va qadr-qimmatini qaror topishi uchun tinimsiz harakatda boʻladi. Mehnat jamoasidagi ijtimoiy-psixologik iqlimga moslashish maqsadida ichki ruhiy ziddiyatlarga, murakkab hissiy kechinmalarga dosh berishi talab etiladi. Shaxsning xarakterini shakllantiruvchi asosiy omil mehnat jamoasidagi ijtimoiy fikr sanaladi, jamoa tartib-qoidalariga boʻysunish har bir aʼzoning burchi

hisoblanadi. Ayrim hollarda ko'pchilikning tazyiqiga uchragan shaxsda mustaqil fikrlash susayib, ikkilanish. tuyg'usi paydo bo'ladi. □ oila mikromuhiti – yoshlik gashtini surayotgan yigit va qizlar oilaning barcha a'zolari: ota-onasi, opa-singillari, aka-ukalari, turmush o'rtog'i va farzandlariga oqilona munosabatda bo'lishi talab etiladi. Oiladagi shaxslararo munosabatlar ko'lamining kengligi sababli, muloqot doirasi o'ziga xos tarzda kechishi zarur bo'ladi. Oilaning tinch-totuvligi va ahilligiga xalal bermaslik uchun yoshlar (kelin-kuyovlar) ba'zan o'zlarining zamonaviy qarashlaridan voz kechishlari, shaxsiy fikrlarni oilaviy qadriyatlarga uyg'unlashtirishlari lozim bo'ladi. Oiladagi dilkashlik har bir oila a'zosi uchun umumiy «til» topishga zamin yaratadi, oiladagi qulay ijtimoiy-psixologik iqlim asosiy ma'naviy omil vazifasini o'taydi. □ norasmiy ulfatlar – yoshlik davrida, shaxs ruhiyatiga ta'sir ko'rsatadigan omillardan biri ulfatlar davrasi hisoblanadi. Ulfatlar odatda shaxsiy mayli, qiziqishi, intilishi, orzu-istagi, maqsadi, qarashlari, yoshi va xulqi bir-biriga mos keladigan guruhdan iborat bo'ladi. Ko'ngilchanlik, do'stlar ra'yiga qarshi bormaslik tufayli yoshlar xarakterida ma'lum bir salbiy o'zgarishlar yuzaga keladi. Ayrim yoshlar mazkur yangilanishlar tufayli o'zidagi yuksak hislar, mustahkam e'tiqod, dunyoqarash, mustaqil fikrlash tuyg'ularidan voz kechadi, ya'ni «do'sting uchun zahar yut» qabilida ish tutiladi. Natijada mas'uliyatsizlik, yuzakilik, loqaydlik, ikkiyuzlamachilik singari illatlar tarkib topa boshlaydi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ba'zan ulfatlar davrasida tadbirkorlik va ishbilarmonlikka doir amaliy ko'nikmalarni egallash imkoniyati ham bo'ladi. Shu boisdan, o'zaro yig'inlarga faqat mehmondorchilik, kimnidir ko'nglini olish nazaridan yondashmay, uning imkoniyatlaridan foydalanishga harakat qilish ayni muddaodir. Yoshlik davri insonning eng gullab-yashnagan, kuch-quvvatga, orzu-havasga, ijodiy rejalarga va izlanishlarga, aqliy imkoniyatlarga boy davridir. Kelajak taqdiri, mo'l-ko'lhiligi, farovonligi, qudrati, madaniyati — yoshlarga bog'liq, shuning uchun ularning istiqbol rejalari, yaratgan loyihalari, shakllanayotgan ma'naviy va ruhiy olami hech kimni befarq qoldirmasligi kerak. Yoshlik davrining yakunlanish qismiga kelganda shaxsning o'z-o'ziga, oilasiga, kasbiga va ijtimoiy majburiyatlariga nisbatan barqaror munosabat shakllanadi, odam o'zining jismoniy, ruhiy va iqtisodiy imkoniyatlarini chamalay oladi.

13.4. Yoshlik davrida ijtimoiy faollik

Yoshlik davrida shaxs sifatida ulg'ayishning quyidagi ijtimoiy vaziyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin: • Yoshlik davri ishga joylashish bilan boshlanadi. Mehnat faoliyati orqali shaxs o'zining ijtimoiy-kasbiy va psixologik imkoniyatlarini ro'yobga chiqara oladi, hayotiy rejalarini amalga oshira boshlaydi; • Ijtimoiy-kasbiy ekspektatsiya yuz beradi – mustaqil hayotga qadam qo'ygan yoshdan kutilayotgan natijalar hamda real holat o'rtasidagi farqlar tufayli yuzaga keladigan inqirozli vaziyatlar; • Yetakchi faoliyat – jamiyat e'tirof etgan mehnat faoliyati; • Mehnat faoliyatini egallash va unga bog'liq ravishda shakllanadigan ijtimoiy-kasbiy xulq-atvor namunalari quyidagi yangilanishlarga olib keladi:

Kasbiy ijtimoiylashuv; kasbiy tajriba; kasbiy muhim sifatlar; kasbiy faoliyatga nisbatan uyg'unlik.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Yoshlik davrining umumiy tavsifi?
2. Yoshlik davridagi ijtimoiy-ruhiy yangilanishlar?
3. Yosh chegaralarini izohlab bering.
4. Yoshlik davrida shaxs sifatida ulg'ayish?
5. Yoshlik davrida hayot tarzining kechishi?
6. Yoshlik pallasida qadriyatlar tizimining namoyon bo'lishi?
7. Yoshlik davrida ijtimoiy faollikning ortishi?
8. Yoshlik davri inqirozlari haqida tushuncha bering.
9. 30 yoshdagi inqirozli holatlarni tavsiflab bering.

Reja:

1. Yetuklik psixologik bosqich sifatida.
2. Yetuklikni davrlashtirish muammosi.
3. Yetuklik davrining yetakchi faoliyati va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
4. Yetuklik davrida shaxs rivojlanishi.
5. Yetuklik davrining inqirozlari.
6. Yetuklik davrida psixofiziologik va bilish jarayonlarining rivojlanishi.

Tayanch tushunchalar: yoshlik, o'rta yetuklik, yetuklik bosqichlari, me'zonlari.

14.1. Yetuklik psixologik bosqich sifatida

Yetuklik ontogenezdagi nisbatan uzoq davom etadigan davrlardan biridir. Odatda yetuklik uch bosqichi ajratiladi:

- Ilk yetuklik (yoshlik),
- O'rta yetuklik,
- Yetuklik (qarilik va keksayish).

Yetuklik tushunchasi va yetuklikka erishish me'zonlari.
Rivojlanish jarayonining ko'p qirraliligini hisobga olgan holda yetuklikning ko'pgina belgilarini ajratish mumkin⁶⁸.

- Jismoniy o'sish bilan kamroq, ko'proq kognitiv takomillashish bilan bog'langan rivojlanishning yangi xarakteri;
- Yangi sharoitlarga muvaffaqiyatli moslashish, qarama-qarshilik va qiyinchiliklarni ijobiy hal qilish, vaziyatga tez moslashish;
- Tobelikni bartaraf etish va boshqalar va o'zi uchun ma'suliyatni his qilish;
- Xarakterning ayrim xislatlari (qat'iylik, umidvorlik, vijdonlilik, hamdardlik bildirish va boshqalar).

“Kattalik” va “yetuklik” tushunchalari aynan bir xil tushunchalar emas. Yetuklik – hayot faoliyatining eng ijtimoiy faol va mahsuldor

⁶⁸Крайт Г. Психология развития. С. 647-653.

davridir, u kattalikning shunday davriki, unda shaxs va intellekt rivojlanishining eng yuksak darajasiga erishiladi. Qadimgi greklar bu yoshni va ruh holatini "akmè" deb atashgan, "cho'qqi", oliy bosqich, gullagan davr degan ma'nolarni anglatadi.

Gumanistik psixologiyada (A. Maslou, G. Olport, K. Rodjers v b.) yetuk shaxsning o'z-o'zini namoyon qilishi jarayoniga katta ahamiyat berilgan. Maslouning fikricha, o'z-o'zini namoyon qiladigan shaxslar elementar ehtiyojlarini qondirish bilan chegaralanib qolmaydi, haqiqat, go'zallik, yaxshilik kabi oliy qadriyatlarga intiladi. Ular o'z faoliyatlarida yuksak cho'qqilarga intiladilar. O'z-o'zini namoyon qilish uchun o'z ustida tinmay ishlashni talab qiladigan jarayondir.

G. Olportning ta'kidlashicha, shaxsning yetukligi motivatsiyasining funksional avtonomligi bilan belgilanadi. Olportning fikricha, o'z-o'zini namoyon qiladigan shaxs quyidagi xislatlarga ega bo'ladi:

A) tashqi dunyoga qiziqish, Men hissi kengaygan;

B) boshqalarga nisbatan g'amxo'rlik (hamdardlik, hurmat, chidamlilik);

V) emotsional xavfsizlikni fundamental his qilish (o'zini nazorat qilish, o'zini qabul qilish);

G) borliqni real idrok qilish va harakatlardagi faollik;

D) o'z-o'zini tushunish, ichki tajribasini vaziyatga ko'chirish;

E) "hayot falsafasi", tajribani tartibga soladi, tizimlashtiradi va individual xatti-harakatlarga ma'no beradi.

14.2.Yetuklikni davrlashtirish muammosi

Yetuklikning bosqichlari turli olimlar tomonidan turlicha talqin qilingan. Yetuklik davrini birinichlardan bo'lib davrlashtirgan **Sh. Byuler** o'z-o'zini aniqlashni asos qilib, yetuklikning beshta bosqichini ajratgan:

–Birinchi bosqich (16-20 yosh) shaxsiy o'z-o'zini belgilashdan oldin keladi.

–Ikkinchi bosqich (16-20 yoshdan 25-30 yoshgacha) – urinib ko'rinish va izlash bosqichidir (kasb, umr yo'ldosh va b.). Bu davrda hayotiy maqsadlar noreal bo'lib, o'zgarib turadi.

–Uchinchi bosqich (25-30 yoshdan, 45-50 yoshgacha) – yetuklik davri: inson hayotda o‘z o‘rnini topadi, oila quradi. 40 yoshlarda shaxs o‘zining hayotda erishgan natijalariga qarab o‘zini baholay boshlaydi.

–To‘rtinchi bosqich (45-50 yoshdan 65-70 yoshgacha) – qartayotgan inson, kasbiy faoliyatning tugashi, maqsadlar qo‘yish va faol o‘z-o‘zini belgilashning yo‘qolishi.

–Beshinchi bosqich (70 yoshdan keyin) – qari inson: o‘tmishni eslash va tinchlikni xohlash.

Mashhur gollandiyalik psixolog va psixoterapevt **B. Divexud** kattalar hayotidagi 7 yillik bosqichlarni ajratgan Uotering davrlashtirishini misol sifatida keltiradi⁶⁹:

21-28 yosh – hayotiy bazisni egallash;

28-35 yosh – topilgan hayot asoslarini tasdiqlash;

35-42 yosh – ikkinchi jinsiy yetilish, kasbiy maqsadlarga yo‘nalganlik;

42-49 yosh – maniakal-depressiv davr;

49-56 yosh – shaxsiy qartayish bilan kurash;

56-63 yosh – donolik;

63-70 yosh – o‘z hayotida yana muvaffaqiyatga erishish mumkinligini anglash, “ikkinchi yoshlik” imkoniyati.

Lekin inson hayot yo‘lini bunday davrlashtirish tavsiflovchi xarakterga ega bo‘lib, jiddiy empirik asoslarga ega emas.

Antropologlar va fiziologlar tomonidan yetuklikning quyi chegarasini 17 yoshdan (**D. Birren**), 21 yoshdan (**D. B. Bromley**), 20 yoshdan ayollar, 21 yoshdan erkaklar (xalqaro klassifikatsiya bo‘yicha), 25 yoshdan (**V. V. Bunak**) boshlanadi, deb hisoblashgan. O‘rta yetuklik chegaralari ham turli olimlar tomonidan turlicha ko‘rsatilgan: 20 yoshdan 35 yoshgacha (**D. Veksler**), 25 yoshdan 40 yoshgacha (**D. Bromley**), 25 yoshdan 50 yoshgacha (**D. Birren**), 36-60 yoshgacha (yoshning xalqaro klassifikatsiyasi bo‘yicha).

Yetuklikning yuqori chegarasi va keksalikning boshlanishi haqida ham turlicha qarashlar mavjud: 55 yoshdan (**V. V. Bunak**, **V. V. Ginzburg**, **D. Bromley**, **D. Veksler**), 60 yoshdan (**G. Grim** va ko‘pchilik demograflar), 75 yoshdan (**D. Birren**).

⁶⁹ Дивухуд Б. Кризисы жизни – шпсы жизни. Развитие человекамжду детством и старсостью. Калуга 1994.

Ilk yetuklik (yoshlik) bosqichi saylov huquqiga ega bo'lish, to'liq xuquqiy va iqtisodiy javobgarlik, ijtimoiy faollikning barcha turlari bilan shug'ullanish imkoniyati bilan tavsiflanadi. Bu bosqichda hayotiy muhim qarorlar qabul qilinadi, kasbiy ta'lim olish tugallanadi, kasbiy rollar egallanadi, ma'lum muloqot doirasi shakllanadi. Ko'pchilik oila qurgan va birinchi farzandli bo'lishadi, er-xotin va ota-ona rollari egallanadi va amalga oshiriladi.

O'rta yetuklik davridagi insonlar keksalik davriga o'tayotgan ota-onalari va ota-ona uyidan alohida chiqib mustaqil hayot boshlayotganlar orasidagi holatni egallaydi. Odatda ular ijtimoiy tomondan moddiy mustaqil emaslik, kasbiy faoliyatda yuqori darajaga erishganligi tufayli oila boshlig'i, boquvchisi, jamiyatni boshqaruvchi bo'ladilar.

14.3. Yetuklik davrining yetakchi faoliyati va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari

Bu yosh davrida rivojlanishning ijtimoiy vaziyati insondan ishlab chiqarish sohasiga, mehnat faoliyati sohasiga, o'z oilasini qurish va farzandlar tarbiyalashga faol kirishishni talab etadi. Yetuklik davrida rivojlanishning ijtimoiy vaziyati ichki tomondan mustaqillikka intilish, ma'suliyat hissining kuchayishida ifodalanadi. O'z hayoti va yaqinlarining hayoti uchun shaxsiy ma'suliyatni anglash, bu ma'suliyatni qabul qilishga tayyorlik —etuklik davridagi rivojlanish ijtimoiy vaziyatining asosiy kechinmasidir.

A.N. Leontev, D. B. Elkonin tomonidan bolalik davri uchun ishlab chiqilgan yetakchi faoliyat haqidagi tasavvurlar yetuklik davrida uning ma'nosini chuqurroq tushunishni talab qiladi.

Yetuklik davrida faoliyatning yetakchi tipi mehnat hisoblanadi. Akmeologiya nuqtayi nazaridan aniqlanishicha, nafaqat jamiyatning ishlab chiqarish faoliyatiga kirishish, bunday faoliyatda insonning kuchlarini maksimal darajada foydalanish nazarda tutiladi⁷⁰. Shunday qilib, insonning turli faoliyat sohalarida — jismoniy, axloqiy, intellektual, kasbiy sohalarida yuksak yutuqlarga erishishga intilishi nazarda tutiladi.

⁷⁰Бодалев А.А.Вершина в развитии личности взрослого человека.—М.:1998.С.17.

14.4. Yetuklik davrida shaxs rivojlanishi

Yetuklik davrida shaxsning rivojlanishi psixologiyadagi kam o'rganilgan muammolardan biridir. Masalan, psixoanalitik nazariyalar shaxs anomaliyalariga, patologik variantlariga e'tibor qaratadi. Norma kasallik belgilarining yo'qligi sifatida qaraladi. Boshqa yo'nalish, gumanistik psixologiya vakillari o'zligini namoyon qilgan mashhur shaxslarni absolyutlashtiradi.

N. A. Ribnikov 1920-yillarda katta odamlarning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadigan yosh psixologiyasi sohasini akmeologiya deb atagan. Bu g'oya so'nggi 10 yillikda akmeologiyaning insonni yetuklik davridagi rivojlanish mexanizmlari, qonuniyatlari va mexanizmlarini o'rganadigan mustaqil ilmiy fanga aylanishiga sabab bo'ldi. Akmeologiya insonning individ sifatida, shaxs sifatida faoliyatning talantli subyekt i sifatida, individuallik sifatida ota-ona, fuqaro, turmush o'rtoq, do'st sifatida shakllanish sharoitlari, yo'llari va usullarini o'rganadi.

A. A. Bodalevning ta'kidlashicha, yetuk inson "rivojlanishidagi cho'qqi", yetuklik cho'qqisi sifatida *akme fenomeni* – ko'p o'lchamli holat bo'lib, variativ va o'zgaruvchandir turli yosh davrlarida cho'qqiga turlicha erishiladi⁷¹. Inson hayot yo'lini kuzatish cho'qqiga erishishda har bir yosh davrining (go'daklik, ilk bolalik, maktabga yosh davri v.h.) inson bo'lg'usi makroakmesining namoyon bo'lish shakllari va mazmuniga tayyorlanishda katta ahamiyatga ega. Fan va madaniyatda buyuk iz qoldirgan mashhur insonlarning hayotini o'rganish hayotining har bir bosqichida mikroakmelar namoyon bo'lganligi kuzatish mumkin.

Turli insonlardagi akmelarni solishtirishdan shu narsa aniqlandiki, uning namoyon bo'lishi lokal (bir faoliyat doirasida) va keng (ko'p sohalarda) bo'lishi mumkin (misol sifatida **Leonardo da Vinchi** va **M. V. Lomonosov**ni olim-ensiklopedist va san'at arbobi sifatida keltirish mumkin). Inson tomonidan akmega erishishga yordamlashuvchi yoki unga halaqit beruvchi bir necha omillarni ko'rsatish mumkin:

⁷¹Бодалев А.А.О феномене "акме" и некоторых закономерностях его формирования и развития // Мир психологии и психология в мире. 1995. № 3. С.113-119.

– Ijtimoiy makroomillar (jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy omillar, shaxs yashagan tarixiy davr, ijtimoiy kelib chiqishi, aniq ijtimoiy vaziyat, insonning yoshi, jinsi);

– Ijtimoiy mikrooomillar (maktab, oila, ta’lim muassasalari, ishlab chiqarish jamoasi, oilaning boshqa a’zolarining, o’qituvchilar, muloqot doirasining ta’siri);

– O’z-o’zidan rivojlanish omili, shaxsning o’z ustida ishlashi, ichki dunyosining uzluksiz faolligi.

14.5. Yetuklik davrining inqirozlari

G’arb psixologiyasida yetuklik davridagi inqirozlarni o’rganish bu yosh davridagi rivojlanishni tahlil qilishning asosiy yondashuvlaridan biridir⁷². Ko’proq shaxsiy o’sishlar ro’y beradigan yosh davrlarini ajratish mumkin: 20 yoshlar atrofida, 30 yoshlar atrofida (28-34), 40-45, 55-60 yoshlarda va nihoyat keksalik davrida. Yetuklik davrida inqirozlarning kechishi, davomiyligi shaxsiy hayotdagi sharoitlarga bog’liqdir. Bu yosh davrida rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi o’sishga va o’z-o’zini takomillashtirishga ichki intilish hisoblanadi. Inqirozni keskinlashtiradigan sharoitlar sirasiga sog’liqning to’satdan o’zgarishi (kutilmagan kasallik, uzoq kasallanish, garmonal o’zgarishlar), ijtimoiy va siyosiy hodisalar, talablarning, sharoitning va ijtimoiy kutilmalarning o’zgarishi v. b.) kirishi mumkin. Kritik davrning kechishi turli shakllarda namoyon bo’lishi mumkin. Bu davrning “inqirozligi” haqidagi tasavvurga barcha tadqiqotchilar ham qo’shilmaydilar.

Inson hayotining “ikkinchi yarmiga” K.Yung ham juda qiziqqan. Hayotning o’rtasini u “ruhning chuqur va qiziqarli o’zgarishlari” ro’y beradigan kritik davr sifatida qaragan⁷³. Yetuklik davrida inson ichki o’z-o’zini anglashi, K. Yungning ta’biri bilan aytganda “individualizatsiyani” amalga oshirishi zarur. Hayotining ikkinchi yarmida inson shaxs turli elementlarining muvozanati va integratsiyasi yordamida o’z shaxsining yuksak rivojlanishiga erishishi mumkin. K. Yungning fikricha, shaxsning yuksak darajasiga hamma ham erishmaydi.

⁷²ШюиоГ. Возрастные кризисы. Ступенчатости роста. СПб. 1999.

⁷³Юнг К. Проблема души нашего времени. –М.: 1993. С.467.

D. Levinsonning kattalar hayotini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlari qiziqish uyg'otadi. U 35-45 yoshdagi 40 nafar amerikalik erkaklarni o'rgangan, ularning har biri bilan 15 soatlik biografik interv'yu o'tkazgan hamda mashhur shaxslarning biografiyalarini o'rgangan. Natijada erkaklarning hayot siklida har bir 20 yil davom etadigan uch asosiy eralarni aniqlagan. Har bir era davomida individuum hayot strukturasi qayta quradi. Levinson quyidagi o'tish davrlarini ajratgan:

- Ilk yetuklik – 17-22 yosh;
- 30 yoshlarga o'tish – 28-33 yosh;
- O'rta yetuklik – 40-45 yosh;
- 50 yoshlarga o'tish – 50-55 yosh;
- kechki yetuklikka o'tish – 60-65 yosh.
- Yeteklik davriga kirishning boshlanishi – 17-33 yoshlarga to'g'ri keladi. To'liq yetuk bo'lish uchun yosh erkak rivojlanish jarayonida vujudga keladigan 4 vazifani uddalashi kerak:

1) Orzuga erishish va reallik haqida o'ylab ko'rish: asossiz fantaziyalar va umuman erishib bo'lmaydigan maqsadlar, shuningdek, orzuning umuman yo'qligi o'sishga imkon bermaydi;

2) Ota-ona bola munosabatlaridan yetuk tengdoshlar dunyosi munosabatiga o'tishni amalga oshirish uchun ustoz topish;

3) O'zining karyerasini qurish;

4) "O'ziga xos ayol" bilan intim aloqalarni o'rnatish, bu ayol unga kattalar dunyosiga kirishga yordamlashadi, uning umidlarini oqlaydi, uning bog'liq xulq-atvori va boshqa kamchiliklariga chidaydi, orzulari amalga oshishida uni qahramon deb qabul qiladi.

Levinsonning fikricha, o'tish davrlarida inson stresslarni boshdan kechiradi, chunki bu davrda maqsadlar, qadriyatlar, hayot tarzi qayta quriladi va qayta baholanadi.

Amerikalik olim G. Shixi, Levinsonning tadqiqotlaridan ilhomlanib, shunday izlanishlarni ayollarda o'tkazadi⁷⁴. Uning tadqiqotlari ham Levinson natijalarini tasdiqladi.

Dastlabki inqiroz ilk yetuklikka o'tishda, 20-22 yoshda namoyon bo'lib, "ota-ona ildizlaridan bo'linish" inqirozi deb ataladi. Yoshlikning asosiy vazifalari va muammolari: hayotiy rejalarini

⁷⁴ Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста.

aniqlashtirish va ularni amalga oshirishga kirishish; o'zligini topish individuallikni ishlab chiqish; o'zining huquq va majburiyatlarini bilgan yetuk inson deb anglash; turmush o'rtoq tanlash va o'z oilasini qurish; kasbiy faoliyatda ixtisoslashish va mahoratni egallash.

30 yoshlar – o'rta yetuklik, "oltin yoshga" o'tish yuqori darajada ishchanlik davri. 30 yosh inqirozi to'plangan tajriba asosida hayotiy rejalarni korreksiya qilish vazifalari bilan bog'liq; kasbiy faoliyat va oilada tartibli va oqilona hayot strukturasi yaratish bilan bog'liqdir. Yoqimsiz hislarni bartaraf etishga intilgan inson ilgarigi tanlovlari – turmush o'rtoq, karyera, hayotiy maqsadlarini qayta baholaydi. Ko'pincha hayot tarzini tubdan o'zgartirish kuzatiladi; erta qurilgan oilaning buzilishi; kasbiy qayta yo'llash.

30 yoshdan keyin – "ildizlar va kengayish" – moddiy va yashash muammolarini hal qilish bilan bog'liq, xizmat pog'onasida ko'tarilish, ijtimoiy aloqalarning kengayishi, o'z kelib chiqishini tahlil qilish, ilgari rad etilgan o'z Menini asta-sekin qabul qilish.

40 yosh inqirozi – hayot o'rtasining inqirozi bo'lib, keng tarqalgandir. Bu yosh davridagi inqirozning dastlabki belgilari ichki dunyoning o'zgarishi – ilgari muhim, qiziqarli deb hisoblangan narsalarga befarq munosabat namoyon bo'ladi. Identiklik inqirozi – o'ziga o'xshamaslik, boshqacha bo'lib qolganini his qilishda ko'rinadi. Inqiroz jismoniy kuchlari va yoqimtoyligining kamayayotganini his qilish bilan bog'liqdir. Hayotiy kuchlarining kamayayotganligini anglash – o'z-o'zini baholashga va Men konsepsiyasiga qattiq ta'sir qiladi. Ayniqsa bu yoshdagi inqiroz ijod bilan shug'ullanuvchi kasb egalarida qiyin kechadi.

40 yosh inqirozi xavfli va katta imkoniyatlar davri sifatida anglanadi. Yoshligi tugaganini anglash, jismoniy quvvatining kamayganligi, rollar va kutilmalarning o'zgarishi, xavotirlanish, chuqur o'z-o'zini tahlil qilish, kayfiyatning keskin tushishi bilan kechadi. Hayotini to'g'ri yashaganiga shubhalanish bu yosh davridagi yetakchi muammodir. Bundan tashqari G. Spixi ayollardagi yosh inqirozlarining erkaklardan farqlarini ko'rsatib bergan. Ayollarning hayot yo'li bosqichlari ko'proq oilaviy sikl hodisalari bilan bog'liq: turmush qurish, farzandlar tug'ilishi, bolalarning ulg'ayishi, "bo'sh uya"(ulg'aygan bolalar ota-ona uyini tark etishi).

Eriksonning ta'kidlashicha, o'rta yetuklik davrida avlodini saqlash hissi kuchayadi, kelgusi avlod va uning tarbiyasiga qiziqish ortadi. Hayotning bu davri turli sohalarda yaratuvchanlik va mahsuldorlik bilan ajralib turadi.

R. Pek Eriksonning g'oyalarini davom ettirib, bu yosh davrida 4 inqirozning kuzatilishini va ularning hal qilinishi navbatdagi shaxsiy rivojlanish uchun zarur sharoit hisoblanadi:

- insonda donolikni hurmat qilish rivojlanadi (jismoniy kuchga nisbatan);

- jinsiy munosabatlarning ijtimoiy munosabatlarga almashinuvi (jinsiy rollarning susayishi);

- emotsional egiluvchanlikni saqlash;

- ruhiy egiluvchanlikka intilish (psixik rigidlikni bartaraf etish), xulq-atvorning yangi shakllarini izlash⁷⁵.

Inson inqirozli kechinmalarni muvaffaqiyatli bartaraf etish uchun o'zida emotsional egiluvchanlikni, o'sayotgan bolalar va keksayayotgan ota-onalarga nisbatan hissiy barqarorlikni rivojlantirishi zarur. O'rta yosh inqirozini hal qilish – hayotiy maqsadlarni qayta ko'rib chiqish, insonga berilgan umrning qisqaligini anglash, hayot sharoitlarini tuzatish, yangi Men obrazini ishlab chiqish, turmush o'rtog'iga, do'stlariga, farzandlariga ko'proq e'tibor qaratish, yangi holatini to'g'ri idrok etish yangi barqaror davrga olib keladi. Inqirozlarni muvaffaqiyatli bartaraf etgan insonlarda 50-60dan keyin kundalik muammolar chetga chiqadi, yanada mahsuldor ishlash uchun sharoit yaratiladi. Hayotiy tajribani umumlashtirish asosida ikkilamchi ijodiy cho'qqilarga erishish mumkinligi, o'z tajribasini tizimlashtirish, ishxonadagi yoshlarga o'rgatish shaxsga quvonch bag'ishlaydi.

Inqirozli kechinmalarning hal qilinmasligi 50 yoshlarda uning yanada kuchayishiga olib keladi. Inson o'zidagi o'zgarishlarni rad etib, lavozim kreslosiga yanada yopishib oladi: "Men xali shu yerda ekanman, men bilan hisoblashish kerak, menga yana ishingiz tushadi". So'nggi vaqtlarda jamiyatning tez rivojlanishi, axborotlashuv asrida yetuklik davri inqirozlarining yanada yasharganligini kuzatish

⁷⁵Grase J. Craig Humandevlopment. Prentice- Hall. 1996. P.787-788

mumkin. 60 yoshga yaqinlashganda nafaqaga chiqishga tayyorlanish munosabati bilan barcha motivatsiyada o'zgarish kuzatiladi.

Yetuklik davridagi inqirozlarning bolalik davridagi inqirozlardan farqlari quyidagilarda kuzatiladi:

- yetuklik davrida asosiy faoliyat turi doimiy bo'ladi (mehnat, ishlab chiqarish, oila, muloqot v.b.), bolalik davrida esa yetakchi faoliyat doimiy ravishda o'zgarib turadi;

- yetuk shaxs asosiy faoliyat turining ichida chuqur o'zgarishlar ro'y beradi;

- yetuklik davri inqirozlari uzoqroq vaqtda (7-10 y) paydo bo'ladi, ma'lum bir xronologik yoshga bog'lanmagan, ko'proq ijtimoiy vaziyatga, hayotning shaxsiy sharoitlariga bog'liq;

- inqirozlar orasidagi intervallarda rivojlanish tekis kechadi, xronologik chegaralar shartlidir;

- yetuklik davridagi inqiroz anglangan holda, yopiq kechadi, atrofdagilarga keskin namoyon qilinmaydi;

- inqirozdan chiqish, uni bartaraf etish shaxsning ichki faolligiga, uning o'zigagina bog'liq.

Normal inqirozlardan farqli ravishda anomal rivojlanishda ichki qarama-qarshiliklarni hal qilish uchun nuqsonli shakllardan foydalaniladi. Masalan, spirtli ichimliklarga berilish motivatsion va mazmunli intilishlarning o'zgarishiga olib keladi.

14.6. Yetuklik davrida psixofiziologik va bilish jarayonlarining rivojlanishi

Psixik funksiyalar rivojlanish mexanizmlarida quyidagi xususiyatlar aniqlandi:

- Psixofiziologik funksiyalar rivojlanishi ikki fazali xarakterga ega. Birinchi bosqich – funksiyalar taraqqiyotida *frontal rivojlanish* bo'lib – tug'ilgandan ilk yoki o'rta yetuklikkacha kuzatiladi. Ikkinchi bosqich – *psixofiziologik funksiyalarning ixtisoslashuvchi* – 26 yoshdan keyin faolroq namoyon bo'la boshlaydi. 30 yoshda ixtisoslashuv hayotiy tajribaning egallanishi va kasbiy mahorat evaziga ustunlik qiladi.

- Yetuk insonning psixologik va psixofiziologik rivojlanishi qarma-qarshi va murakkab strukturaga ega bo'lib, bilish qobiliyati va

alohida funksiyalar funksional darajasining susayishi, barqarorlashishi va kuchayishi jarayonlarining almashishini (birgalikda kelishini) kuzatish mumkin. Aniqlangan qonuniyat neyrodinamik, psixomotor xarakteristikalariga verbal va noverbal intellekt, xotira kabi oliy psixik funksiyalarga xosdir.

– *Rivojlanishning geteroxronligi(bir xilda kechmasligi) – insonning individ, shaxs va faoliyat subyekt i sifatida yutuqlari va rivojlanish darajasi mos kelmaydi.*

Bilish funksiyalarining dinamikasi. 17 yoshdan 50 yoshgacha bo'lgan davrda verbal va noverbal intellekt rivojlanishi bir xilda kechmaydi. Ilk yetuklik davrida(18-25 yosh) psixik funksiyalarning kuchli rivojlanishi xos. Xotira, diqqat tafakkur konstruktiv, ijobiy siljishlar, cho'qqilar kuzatiladi. Barqarorlashuv 33-35 yoshda kuzatildai. 35 yoshgacha inson intellektual faoliyati funksional asoslarining bir butunligi davom etadi. 30-33 yoshda diqqat, xotira, tafakkur kuchli rivojlanadi, 40 yoshlarda ular birmuncha susayadi. 41-50 yoshda 36-40 yoshga nisbatan tafakkur ham birmuncha susayadi.

Ko'pchilik soha vakillari uchun 35-39 yosh ijodiy faollik uchun o'rtacha maksimum yosh hisoblanadi. Aniqroq to'xtaladigan bo'lsak, matematik, fizik, ximik kabi aniq fanlarda ijodiy cho'qqiga erishish 30-34 yosh, geolog, vrachlarda 35-39 yosh, psixolog, faylasuf va siyosatchilarda bir muncha kechroq 40-55 yoshlarda kuzatiladi.

Kattalarda bilish funksiyalarining saqlanishiga qadriyatlar yo'nalganligi katta ta'sir ko'rsatadi⁷⁶. Hayotning turli sohalarida yangilikka faol intilish, ma'lumotlarni izlash, erishilgan natija bilan cheklanmaslik, obrazli tafakkur rivojlanish darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'z kasbiy mahoratini takomillashtirish, maxsus adabiyotlarga doimiy murojaat qilish verbal-mantiqiy, amaliy va obrazli tafakkurning rivojlanishiga olib keladi.

51-55 yoshda ham tafakkurning har xil turlarining, diqqat va xotiraning rivojlanishiga kabi faoliyatdagi bilishga faol intilish, bo'sh vaqtda ham nimalarnidir o'rganishga intilish ijobiy ta'sir qiladi.

Kattalarning intellektual potensialini optimallashtirishning muhim omillari quyidagilardir: ma'lumoti darajasi (oliy, texnik, gumanitar, o'rta maxsus v.h.); ta'lim – individual va tashkiliy bilish jarayoni

⁷⁶Канитов А.К. Обучаемость взрослых в различные периоды зрелости // Психология развития. Хрестоматия. 2001. СПб., С.329-335.

sifatida; kasbiy faoliyat turi; mehnat faoliyati xarakteri (aqliy zo'riqishga ehtiyoj, ijodiylikning mavjudligi) v.b.

Yetuk insonlar intellekti saqlanishi bilan bir qatorda uning strukturasida sifat jihatidan qayta o'zgarishlar sodir bo'ladi. So'zli matnlarni umumlashtirish ustunlik qiladi. Intellekt rivojlanishida yangi bo'lishi mumkin bo'lgan bosqich – *muammoni o'zi qo'ya olishidadir*.

Uzoq muddatli xotirada verbal esga tushirish keksalik davrigacha o'zgarmaydi, reaksiya tezligi, qisqa muddatli xotira, qayta esga tushirish bir muncha susayadi. Shunga qarmay kasbiy xotiraning takomillashishi mnemik funksiyalarning umumiy susayishi bilan mos kelmasligi mumkin.

So'nggi zamonaviy longityud tadqiqotlarda aniqlanishicha, yetuklik davridagi insonlarning kognitiv rivojlanishi tugallanmaydi, lekin kattalarning aynan qanday qobiliyatlari qanday qilib o'zgarishi haqida umumiy fikrga kelinmagan. Bunda ayrim olimlar *“dialektik tafakkur va mustaqil tanlangan pozitsiya va ma'suliyat”* tushunchalaridan foydalanadilar, bunda intellekt sifat jihatidan qayta qurilishi nazarda tutiladi. Tafakkur rivojlanishida dialektik bosqich bu qarama-qarshi fikrlarni o'ylab topish, ularni sintezlash yoki ideal va real holatlarni integratsiya qilishdir. Boshqa tadqiqotchilar esa turli yosh davrlaridagi murakkab vazifalarni hal qilish uchun intellektdan egiluvchan foydalanish va uni doimiy takomillashtirish haqida fikr yuritadilar⁷⁷.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

- 1.Yetuklikni davrlashtirish muammosi haqida fikringizni bildiring?
- 2.Yetuklik davrining yetakchi faoliyati nima va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari qanday?
- 3.Yetuklik davrida shaxs rivojlanishi to'g'risida fikringizni bildiring?
- 5.Yetuklik davrining inqirozlari?
- 6.Yetuklik davrida psixofiziologik va bilish jarayonlarining rivojlanishi qanday kechadi?

⁷⁷Grase J.Craig Humandevlopment,Prentice- Hall,1996.P.770 -778.

Reja:

1. Keksalik bioijtimoiy hodisa sifatida.
2. Gerontopsixologiya muammolariga doir dolzarb tadqiqotlar.
3. Keksalik va keksayish nazariyalari.
4. Keksalikni yosh chegaralari muammosi.
5. Keksalik davrida shaxsiy inqiroz va yoshning psixologik vazifalari.
6. Keksalik davrida yetakchi faoliyat va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
7. Keksalik davrining shaxsiy xususiyatlari.
8. Keksayish davrida bilish jarayonlari.

Tayanch tushunchalar: gerontologiya, oliy psixik jarayonlar, skleroz, demensiya, altsgeymer.

15.1. Keksalik bioijtimoiy hodisa sifatida

Qarilikning birinchi davri gerontogenez, yoki keksayish davri deb ataladi. Ko'pchilik olimlarning fikriga ko'ra, bu davr 60dan keyin boshlanadi. Ba'zi olimlar esa bu davrni ayollarda 55 yoshdan, erkaklarda 60 yoshdan keyin boshlanadi, deya ta'kidlashgan. Bu yoshdagi insonlarni uch guruhga bo'lish mumkin: qariyalar, keksalar, uzoq umr ko'ruvchilar.

Xorij olimi Bernsayd bu davrni to'rt guruhga ajratgan: 60-69 yoshgacha qarilikdan oldingi davr, 70-79 yoshgacha qarilik, 80-89 yoshgacha keksalik, 90-99 yoshgacha munkillagan qarilik.

Bu yoshning eng muhim xususiyatlaridan biri yosh o'zgarishi bilan kechadigan genetik programmalashtirilgan jarayonning qarishini bildiradi. Qarilik murakkab bioijtimoiy psixologik hodisadir. Biologik jarayon sifatida qarilik organizmning keksayishi, o'lim ehtimolining ortishi bilan bog'liq. Ijtimoiy hodisa sifatida keksalik nafaqaga chiqish, ijtimoiy statusning o'zgarishi, muhim ijtimoiy rollarning yo'qolishi bilan bog'lanadi. Psixologik darajada bu ro'y bergan o'zgarishlarni anglash va unga muvaffaqiyatli moslashishdan iborat.

Bu yosh o'zgarishlari nimalarda ko'rinadi, degan o'rinli savol tug'iladi?

Dastlab organizm faoliyatining sekin-asta susayishida kuzatiladi. Bu yoshdagi insonlarning jismoniy kuchi, energiyaning umumiy zaxirasi yoshlik davriga nisbatan ancha kamayganligini kuzatish mumkin. Insonning qon aylanish va immun tizimi ham susayadi.

Qarish jarayoni insonning nerv sistemasiga ham ta'sir qiladi. Dastlab uning sezgirligi kamayadi, tashqi ta'sirlarga organizmning sekin reaksiya bildirishi, turli sezgi organlari sezgirligining pasayishi kuzatiladi. Qarilik davrida ko'pchilik insonlar u yoki bu ma'lumotni olish uchun ko'proq vaqt sarflayotganligini his qilishadi...

Qarish jarayonining natijalari insonning eshitish sezgirligining susayishida kuzatiladi. Fozard (1990)ning tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, bu yoshdagi insonlarda eshitishning susayishi qariyalarning uchdan bir qismida, ko'proq erkaklarda kuzatiladi.

Bu yoshdagi insonlarning ko'pchiligida ko'rishning turlicha buzilishlari kuzatilishi mumkin. Ko'z gavhari elastikligining yo'qotilishi hisobiga predmetlarga nazar tashlash qobiliyatining susayishini payqash mumkin. Ko'z gavhari strukturasi o'zgarishi aniq ko'rmaslikka, keyinchalik kataraktga olib kelishi mumkin. Qariyalardagi o'zgarishlardan biri sifatida ko'rish o'tkirligining susayishida, mayda detallarni farqlashning qiyinchiligida namoyon bo'ladi. Bunday o'zgarishlar bifokal va trifokal ko'zoynaklar bilan to'ldirilishi mumkin. Qariyalarda ko'rish sezgirligining o'zgarishi ko'p jihatdan psixofizik funksiyalar dinamikasi bilan ko'p jihatdan bog'liq. Qariyalarda ranglarni ajratish ham bir muncha susayadi, faqat sariq rangni ajratish 50 yoshdan keyin ham o'zgarmaydi.

Ta'm bilish sezgilari ham qariyalarda qariyb o'zgarmaydi. Bartoshukning (1990) tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, shirinni sezish qobiliyati o'zgarmaydi. M. Spitzer (1988)ning tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, achchiqni sezish bir oz kamayadi. Ta'm bilish sezgilaridagi qator o'zgarishlar ba'zan insonning individual xususiyatlariga ham bog'liq bo'ladi. Qariyalar ovqatdagi ba'zi komponentlarning ta'mini sezishda qiyinchilikni boshdan kechiradi, bu esa ta'm bilish analizatori emas, balki hid bilish sezgirligining susayishi evaziga sodir bo'ladi.

Hid sezgirligining o'zgarishiga asosiy sabab nerv uchlari va tolalarida karaxtlikning boshlanishidir. Bundan tashqari, hid bilish sezgirligi kamayishining sabablari havoning ifloslanishi, zaharli va qo'lansa hidli moddalar bilan nafas olish, chekish, oziq-ovqatda A vitamini yetishmasligidir.

Shunday qilib, keksayish davrida ko'pchilik sensor funksiyalar susayadi. Lekin shuni ta'kidlash joizki, biz yuqorida ko'rib o'tgan sensor sezgirlik tiplarining ko'pchilikda susayishi kuzatilsa-da, bu hamma bir xil emas. Sensor funksiyalarning susayishi, shaxs shug'ullangan faoliyat turiga bog'liq ravishda o'zgarish kuzatiladi. Masalan, butun hayoti davomida musiqa bilan shug'ullangan insonlarda eshitish sezgirligining unchalik o'zgarmaganligini kuzatish mumkin.

15.2. Gerontopsixologiya muammolariga doir dolzarb tadqiqotlar

Qarilik ijtimoiy kategoriya sifatida XX asrda ajratildi. Bu oxirgi yuz yilda Yer planetasidagi demografik o'zgarishlar bilan bog'liq. Dunyo aholisining keksayishi ro'y bermoqda, ya'ni rivojlangan davlatlarda keksa insonlar soni ortib bormoqda. Aholi keksayishining sabablaridan biri tug'ilishning kamayishi, salomatlikning yaxshilanishi, kichik va katta yoshdagilarda o'lim sonining kamayishi, hayotning individual davomiyligining ortishidir. Bronza davrida hayotning o'rtacha davomiyligi 18-20 yil bo'lsa, o'rta asrlarda 35 yil, 19 asrda 44 yil bo'lsa, 20 asrda 68-72 yilni tashkil etadi.

Aholining keksayishi fenomeni iqtisodiy, tibbiy, huquqiy, siyosiy va boshqa muammolarni tug'diradi. Saylovchilar va tovar istemolchilarining ko'pchilik qismi keksalar bo'lganligi uchun barcha tizimlarni qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Rivojlangan Yevropa va Amerika mamlakatlarida ham keksalar muammolarini hal qilish borgan sayin qiyinlashib bormoqda (hatto uni "sekin ta'sir qiladigan demografik bomba deb atashmoqda")⁷⁸. Ayrim mamlakatlarda nafaqa yoshini qayta ko'rib chiqish masalasi qo'yilgan (Masalan, Buyuk Britaniyada 2010-yildan keyin ayollar uchun nafaqa yoshi 65 yosh deb belgilab qo'yildi).

⁷⁸Стьюарт-Гамилтон Я. Психология старения.—М.: 2002. С. 14.

Gerontopsixologiya – yosh psixologiyasining bo‘limi bo‘lib, keksalik muammolarini o‘rganuvchi psixologiya tarmog‘i sifatida so‘nggi vaqtlarda ko‘p taqiqotchilar e‘tiborini o‘ziga tortmoqda.

Qariyalarda bilish jarayonlaridagi farqlar bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqotlarga ko‘ra, xotirani tekshirishda standart topshiriqlarni bajarishda 30 yoshli va 70 yoshli kishilar turli tezlikda bajaradi. Sodda kognitiv topshiriqlar, ya‘ni turli predmetlarni kattaligi bo‘yicha xotirada taqqoslashda qariyalarga yoshlarga qaraganda 50% ko‘p vaqt talab etilgan. Topshiriq murakkablashtirilganda yoshlarga qaraganda qariyalarga 2 barobar ko‘p vaqt talab etilgan (Baltes, 1993).

Qariyalarda kognitiv jarayonlar o‘zgarishiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda operatsiyalarning bajarish tezligini yo‘qotishni kompensatsiya qilish mumkin. 1985-yilda S. Salthouse tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda qari mashinistkalar yoshlardan qolishmay ishini bajarishgan, ularda reaksiya vaqti va barmoqlarning sekin harkatlanishini kuzatish mumkin. Tadqiqotchi eksperiment o‘tkazish tartibini murakkablashtirib, mashinistka oldindan o‘qib olishi mumkin bo‘lgan so‘zlar sonini chegaralaganda, qari mashinistkalarining ish tezligi keskin pasayib ketgan, bu yosh mashinistkalarining ish tezligiga umuman ta‘sir qilmagan. Qari mashinistkalar yozish tezligini saqlash uchun tekstni oldindan o‘qib olib uni xotirada saqlashga harakat qilishgan.

Uzoq muddatli xotirani o‘rganishga bag‘ishlangan test natijalarida yosh farqlari kuzatiladi. Qator tadqiqotlarda qariyalalar so‘zlar qatorini qayta esga tushirishga qaraganda tanishga bo‘lgan topshiriqlarni yaxshiroq bajarishi aniqlandi (Craik & McDowd, 1987). Ular materialni xotirada saqlash uchun ko‘proq tanlovchanlikni namoyon qiladi. Qariyalarda foydasiz so‘zlar ro‘yhatini eslab qolish ichki isyonni keltirib chiqaradi. Shu bilan bog‘liq ravishda ma‘nosiz so‘zlarni eslab qolishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ular quyi natijalarni namoyon etishgan, ma‘noli so‘zlarni, qiziqarli iboralarni eslashda keksalar yoshlarga qaraganda yaxshi natija ko‘rsatishgan (Meyer, 1987).

Shunday qilib, qator olimlar tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlardan ma‘lum bo‘lishicha, qariyalalar ular uchun muhim hisoblangan va hayotda kerak bo‘ladi, deb o‘ylangan materialni yaxshiroq eslab qoladilar.

Uchlamchi xotira bu ilgari bo'lib o'tgan voqeani eslashdir. Xotiraning bu turi keksalarda to'liq eslab qolinadi.

15.3. Keksalik va keksayish nazariyalari

Keksalikni o'rganish bo'yicha bir necha nazariyalar mavjud. Har bir nazariya asosida keksalikni qanday tushunish yotadi.

Keksalik biologik muammo sifatida. Har bir nazariya organizmning qarish mexanizmi bo'yicha o'z modeliga tayanadi. Biologik nazariyalarga rus gerontologiyasining asoschisi A. A. Bogomolsning organizm fiziologik jarayonlari uyg'unligining buzilishini keksayishda asosiy omil deb hisoblagan nazariyasini hamda keksayishni intoksifikatsiya sifatida qaragan **I. I. Mechnikov** nazariyasini kiritish mumkin.

Gerontolog V. V. Frolkis keksalikni organizm moslashuv imkoniyatlarining qisqarishi sifatida qaraydi. Antiqarish yoki vitaukta tushunchasi (lot. Vita-hayot, auktum-cho'zmoq) olim tomonidan taklif etilgan moslashuv-boshqaruv nazariyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Keksayish evolyutsion jihatdan dasturlashtirilib genetik kodga kiritilishi haqidagi tasavvur, hujayralarning buzilishi bilan bog'liq g'oyalar biologik nazariyalarga misol bo'la oladi.

Keksalik ijtimoiy muammo sifatida. Ijtimoiy nazariyalarga "erkinlik" hamda "o'yindan chiqish" nazariyalari misol bo'la oladi. Jamiyatdan uzoqlashuv, motivatsiyaning o'zgarishi, kommunikativlikning pasayishi, o'z ichki dunyosiga o'ralashib qolish kabilarda kuzatiladi. Jamiyatdan uzoqlashish ilgarigi ijtimoiy rollarning yo'qotilishi, sog'liqning yomonlashuvi, topish-tutishning kamayishi, yaqin kishilarning yo'qotilishi yoki uzoqlashishida namoyon bo'ladi. Subyektiv ravishda bu kerak emaslik tuyg'usi, qiziqishlar doirasining pasayishi, uning o'ziga qaratilishida namoyon bo'ladi. Bu jarayon insonning nafaqaga chiqishi bilan boshlanadi, lekin qari inson ishxonada nimalar bo'layotgani bilan qiziqib turadi, lekin bu sekin-asta sun'iy xarakterga ega bo'la boradi, sekinlik bilan bu ham to'xtaydi. Insonga keladigan ma'lumotlar kamayib boradi,

qiziqishlar doirasi torayadi, faolligi pasayadi, qarish jarayoni tezlashadi⁷⁹.

Faollik nazariyasi ("Yangi bandlik") jamiyatdan uzoqlashish nazariyasiga qarama-qarshidir. Faollik nazariyasi keksalarni jamiyat hayotiga tortish, ular qanchalik faol bo'lsa, ularning hayotdan qoniqqanlik darajasi yuqori bo'ladi, degan g'oyaga asoslanadi. Uzlüksiz hayot yo'li kontsepsiyasi qarilikni ilgarigi hayot uslubini saqlab qolish uchun kurash maydoni sifatida talqin etadi.

Qarilik kognitiv muammo sifatida. Bu yondashuv asosida keksalarda intellektual va emotsional qobiliyatlarning pasayishi yoki yo'qotilishi jarayoni yotadi. "Foydalanmaslik" nazariyasiga ko'ra intellektual ko'nikmalar yetarlicha foydalanmaslik natijasida keksalarda yomonlashadi. Kognitiv nazariyaning boshqa variantida keksa inson o'zidagi o'zgarishlarni qanday talqin qilishiga bog'liqligi nazarda tutiladi. Bunda uch soha asosiy rol o'ynaydi: shaxsiy kechinmalar (sog'liqning yomonlashuvi, jozibadorlikning kamayishi), ijtimoiy mavqe xususiyatlari (kirishimlilik, integratsiya yoki ajralib qolish), shaxsiy hayotining tugayotganligini anglash).

Keksayishning kompleks nazariyalari. Kompleks nazariyalar keksayishning biron jihatiga urg'u beradigan nazariyalarga qarshi chiqadi. Keksayish ko'p qirrali jarayon bo'lib, u o'zaro biologik, ijtimoiy va psixologik jarayonlar bilan bog'liqdir. Har bir insonga o'ziga xos keksayish yo'li xos. Dj. Turner, D. Xelms⁸⁰ uch o'zaro bog'liq jarayonni ajratib ko'rsatadilar:

Psixologik keksayish – individ o'zi keksayish jarayonini qanday tasavvur qiladi va his qiladi, boshqalarning keksayishi bilan o'zini taqqoslab keksayish jarayoniga qanday munosabatda bo'ladi.

Biologik keksayish – yosh o'tishi bilan organizmda o'zgarishlarning sodir bo'lishi;

Ijtimoiy keksayish – individ keksayishni jamiyat bilan, ijtimoiy rollarni bajarish bilan qanday bog'laydi.

⁷⁹Краснова О.В. Социальная психология старения как основная составляющая социальной геронтологии// Мир психологии. 1999. № 2. С.96-106.

⁸⁰Краснова О.В. Социальная психология старения как основная составляющая социальной геронтологии// Мир психологии. 1999. № 2. С.133-141.

15.4. Keksalikning yosh chegaralari muammosi

Qarilikning yosh chegaralarini turli olimlar turlicha tavsiflashadi, lekin ko'pchilik 60-65 yoshni qarilikning boshlanishi sifatida e'tirof etishadi. Misol sifatida bir necha olimlarning qarashlarini keltiramiz:

Chexiyalik professor **B. Prijigoda**: 60-75 qarilik, 75-100 yosh keksalik.

D. Birren: 50-75 yosh so'nggi yetuklik, 75- yoshdan keyin qarilik.

D. B. Bromley qarilikning 3 bosqichini ko'rsatib o'tadi: 65-70 yosh sevimli ishdan uzoqlashish; 70 yoshdan keyin keksalik; 110 yoshgacha munkillaganlik, qarib kasalga chalinish va o'lim.

Rossiya gerontologiyasi asoschilaridan biri **I. V. Davidovskiy** keksalik boshlanishining aniq sanasi mavjud emas, degan fikrni bildirgan⁸¹. Boshqa mashhur gerontolog **N. F. Shaxmatovning** ta'kidlashicha, keksayish muammolariga biologik nuqtayi nazardan yondashib, psixik keksayishni markaziy nerv sistemasining oliy bo'limlarida yoshga oid destruktiv o'zgarishlar natijasi sifatida qaraydi.⁸² Keksayish yoshga oid muqarar jarayon bo'lishiga qarab har kimda har xil individual kechadi.

Butunjahon sog'liqni saqlash Yevropa byurosining klassifikatsiyasiga muvofiq, erkaklarda qarilik 61-74 yosh, ayollarda 55-74 yosh, 75dan keyin keksalik boshlanadi, 90 yoshdan keyin uzoq umr ko'ruvchilar deb ataladi. Qarilik boshlanishida ijtimoiy mezon sifatida insonning nafaqaga chiqishi bilan belgilanadi. Lekin turli mamlakatlarda turli kasb egalarida ayollar va erkaklarda nafaqa yoshi turlichadir (55dan 65 yoshgacha davom etadi). Qarilik davriga o'tishning boshqa ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari – bu asosiy daromad manbaining o'zgarishi, ijtimoiy mavqening o'zgarishi, ijtimoiy rollar doirasining o'zgarishi hisoblanadi. Odatda yosh qariyalar 75 yoshgacha hamda keksa qariyalar 75 yoshdan keyin farqlanadi. Bunda faol va mustaqil hayot tarzini kechiradigan qariyalar hamda doimiy mehribonlikni, e'tiborni talab qiladigan imkoniyatlar funksional mezon bo'lishi mumkin.

⁸¹ Далидовский И.В. Геронтология. –М. 1966.

⁸² Шахматов Н.Ф. Психическое старение: счастливое и болезненное. – М. 1996. С.31-36.

15.5. Keksalik davrida shaxsiy inqiroz va yoshning psixologik vazifalari

Yetuklik va keksalik orasidagi inqiroz 55-65 yoshlarga to'g'ri keladi. Keksalik davridagi inqirozni nafaqadan oldingi inqiroz deb ataladi, bunda asosiy determinant sifatida ijtimoiy omil nafaqa yoshiga yetish omili ko'rsatiladi. Darhaqiqat nafaqaga chiqish inson hayotini tubdan o'zgartirib yuboradi, jamiyatdagi muhim ijtimoiy rolining yo'qotilishi, insonning o'z referent guruhidan ajralishi, muloqot doirasining torayishi, moddiy ahvolidan yomonlashuvi, ba'zan "iste'fo shoki" holatining o'tkir kechishida namoyon bo'ladi.

Bu holat ko'pchilik qartayayotgan insonlarda qiyin kechadi, salbiy hissiy holatlarni vujudga keltiradi. L. I. Ansifirovaning ta'kidlashicha, qariyalarning uch xil asosiy shaxs tiplarini ajratish mumkin⁸³. Birinchi tipdagi qariyalar nafaqaga chiqishni yaxshi boshdan kechiradi, yangi qiziqarli mashg'ulotga jon deb ko'chadilar, yangi do'stona munosabatlarni o'rnatishga layoqatli. Bularning bari ularning hayotdan qoniqqanlik darajasining yuqori bo'lishiga hamda umrining uzun bo'lishiga ham ta'sir etadi. Ikkinchi tipdagi qariyalar hayotga passiv munosabatda bo'ladi. Ularda qiziqishlar doirasining pasayishi, o'z-o'ziga hurmatning yo'qolishi, kerak emaslik va mos emaslik hissi kuzatiladi.

Ushbu yosh davridagi inqirozni yumshatish strategiyalaridan biri "hayotga yangicha qarash" texnikasidir. Bu texnika o'z ichiga yangi ijtimoiy yondashuvga psixologik tayyorgarlik, bo'sh vaqtni oldindan rejalashtirish, yangi hayot tarzini, jamiyatga kirishishning yangi usullarini izlash, salbiy holat va hodisalarni oldindan his qilish, nafaqaga chiqishni qat'iy kun tartibi va qat'iy cheklavlardan ozod bo'lish hamda insonning yangi qobiliyatlari namoyon etadigan erkin fazo sifatida ijobiy idrok etish kabilarni o'z ichiga oladi.

Keksalik davriga o'tishdagi inqirozlar bo'yicha boshqa bir yondashuv shaxs ichidagi, identiklik inqirozidir. Bunda qarilik alomatlarini subyekt tomonidan emas, balki atrofdagilar tomonidan seziladi. Fiziologik qartayish jarayonlari domiyligi tufayli uzoq vaqt

⁸³Л.И. Андифирова Новые стадии поздней жизни: Время теплой осени или суровой зимы // Психологический журнал. 1994 № 3. С.99-105.

subyekt tomonidan anglanmaydi, o'zining "o'zgarmasligi" haqida illyuziya paydo bo'ladi.

Keksalikni anglash kutilmaganda sodir bo'ladi (masalan, sinfdoshlari bilan uchrashganda) hamda ichki nizolarga olib keladi. Ba'zan qarilikni anglash bilan bog'liq inqiroz o'smirlik davridagi inqiroz bilan tenglashtiriladi (bunda ham o'zining o'zgargan tanasiga yangicha munosabatni ishlab chiqishdan iborat), lekin qarilik inqirozi og'irroq kechadi.

E. Erikson konsepsiyasida qarilik ilgarigi hayot yo'lining tugashi sifatida talqin etiladi⁸⁴.

Keksalik psixosotsial inqirozining mohiyati shundan iboratki, Egoning yaxlitlikka erishishidir. Kexsa psixologik yoshga o'tish muvaffaqiyatini E. Erikson oldingi yosh inqozlarini ijobiy hal qilish bilan bog'laydi.

Eriksonning ta'kidlashicha, donishmandlik ruhning ma'lum holati bo'lib, bunda o'tmish, hozir va kelajakka bir vaqtda boqish, hayot tarixini tasodiflardan xalos etish hamda avlodlar bilan aloqa o'rnatish sifatida talqin etiladi. Donishmandlik keksalik davrining eng yuksak yutug'idir.

Qarilik davrida rivojlanishning yosh vazifalari quyidagilarda bo'lishi mumkin:

- yosh o'zgarishlariga moslashish, tana, psixofiziologik;
- keksalikni adekvat idrok etish (salbiy stereotiplarga qarshi turish);
- vaqtni aql bilan taqsimlash, qolgan hayotini maqsadga yo'naltirib foydalanish;

- rollarni qayta yo'naltirish, eski rollar pozitsiyasidan voz kechish va yangilarini shakllantirish;

- yaqin insonlarning yo'qotilishi va farzandlarning uzoqlashishi munosabati bilan bo'ladigan affektiv holatlarga qarshi kurashish, emotsional egiluvchanlikni saqlash;

- ruhiy egiluvchanlikka intilish (psixik rigidlikni yengib o'tish), xulq-atvorning yangi shakllarini izlash;

- ichki yaxlitlikka intilish va o'tgan umrni anglash.

15.6. Keksalik davrida yetakchi faoliyat va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari

Keksalik davri ishlab chiqarishda faol ishtirok etishdan uzoqlashish, nafaqaga chiqish bilan ijtimoiy pozitsiyaning o'zgarishi taraqqiyotning ijtimoiy vaziyatidagi muhim o'zgarishlardir. Keksalarga nisbatan ijtimoiy vaziyatning noaniqligi ular hayotining ijtimoiy vaziyatini to'liq deb bo'lmaydi. Keksalik davrida inson quyidagi savolni hal qiladi: eski ijtimoiy aloqalarini saqlab qolish hamda yangi ijtimoiy aloqalarni o'rnatish yoki yaqinlarining qiziqishlari bo'yicha ularga qo'shilish yoki o'z muammolarini hal qilish uchun individual hayotga kirish. Bu tanlov u yoki bu moslashuv strategiyasini – o'zini shaxs sifatida yoki individ sifatida saqlab qolishni belgilaydi. Ana shu tanlovga, moslashuvning strategiyasiga bog'liq ravishda yetakchi faoliyat o'zini shaxs sifatida saqlab qolishga, yoki individ sifatida saqlab qolishga yo'naltirilishi mumkin.

“Yopiq kontur tipi” bo'yicha adaptatsiya strategiyasida tashqi dunyoga qiziqishlar va intilishlar darajasining pasayishida, egotsentrizm, emotsional nazoratning susayishi, to'liqmaslik kompleksi, qo'zg'aluvchanlik ba'zan atrofdagilarga befarqlikda namoyon bo'ladi. Ba'zan ushbu keksayish modelini “passiv keksayish” yoki ijtimoiy qiziqishlarning yo'qolishi ham deb atashadi. Bunga alternativ ravishda yana bir model mavjud, bunda jamiyat bilan aloqalar saqlab qolinadi, yanada rivojlantiriladi. Bunda yetakchi faoliyat ijtimoiy tajribani tizimlashtirish va uzatishdan iborat bo'ladi. Bunda keksalar kasbiy faoliyatlarini davom ettirishlari, memuarlar yozishlari, o'qitishlari, ustozlik qilishlari, nabiralarni tarbiyalashlari va jamoat ishlari bilan shug'ullanishlari mumkin.

O'zini shaxs sifatida saqlab qolish uchun kuchi yetadigan mehnat bilan shug'ullanish, turli qiziqishlarga ega bo'lish, yaqinlarga kerakli inson bo'lishga intilish, hayotga qiziquvchanlikni his qilish zarur.

N. S. Pryajnikov keksalikni turli davrlarga bo'lgan va bu davrlarning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib o'tgan⁸⁵.

I. Nafaqadan oldingi keksalik. (55 yoshdan nafaqaga chiqquncha) – nafaqaga tayyorlanish.

1. Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati.

nafaqani kutish: kim uchundir nafaqaga chiqish bu “tezroq dam olishni boshlash”, kim uchundir faol mehnat faoliyatining to‘xtatilishi hamda qolgan energiyasini va tajribasini nima qilishni bilmay noaniqlik;

asosiy aloqalar ish joyidagilar bilan bo‘lib, hamkasblari uning tezroq nafaqaga ketishini xohlashadi, inson esa buni sezadi, boshqa tomondan inson uni nafaqaga boshqalarga nisbatan kechroq chiqazishlariga umid qiladi;

– yaqinlari bilan munosabatlarda kekxa inson oilasini, nabiralarini ham ta‘minlashi mumkin bo‘lgani uchun “foydali”, ikkinchi tomondan yaqinda o‘zining ishlamaganida, nafaqasiga qarab qolganida “kerak emasligini” his qilish;

– ishda o‘ziga “munosib shogird” tayyorlash, tarbiyalashga intilish.

2. Yetakchi faoliyat:

– ulgurmaganlarini bajarishga intilish, ishda o‘zidan keyin “Yaxshi nom” qoldirishga intilish;

– o‘z tajribasini shogirdlariga, o‘quvchilariga uzatishga intilish;

– nabiralar tug‘ilganda nafaqa yoshidagi insonlar o‘zini maksimal darajada namoyon qilishda nabiralar tarbiyasi bilan ham shug‘ullanib, “bo‘linishlari” mumkin;

– nafaqaga chiqish aniq bo‘lganda o‘zining keyingi hayotini rejalashtirish, nafaqada nima bilan shug‘ullanish haqida o‘ylaydi.

II. Nafaqaga chiqqan davr (nafaqaga chiqqan birinchi yil) – bu yangi ijtimoiy status, yangi rol ni egallash. Bu davr quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1. Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati.

eski aloqalar birinchi davrda saqlanib qoladi, ular sekin-asta kamayib boradi;

– asosan aloqalar qarindoshlar va yaqinlari bilan bo‘ladi (“tajribasiz nafaqaxo‘rlar bilan juda ehtiyot bo‘lib muloqotda bo‘lish lozim);

– sekin asta nafaqaxo‘r do‘stlari paydo bo‘ladi;

– yaqinlari va do‘stlari bo‘sh vaqti ko‘p nafaqaxo‘rning nabiralar tarbiyasi bilan shug‘ullanishini istashadi, shuning uchun

bolalar va nabiralar bilan muloqot ham nafaqaxo'r ijtimoiy vaziyatining bir qismi hisoblanadi.

2. Yetakchi faoliyat:

– bu birinchi navbatda yangi rol sifatida “o'zini izlash”, turli faoliyatlarda o'z kuchini sinab ko'rishdir, bu “sinab ko'rish va xato qilish” metodi orqali o'z-o'zini aniqlashdir (bunda u kundan kunga hayot qisqaligini his qiladi).

– Ayrim nafaqaxo'rlar nafaqani rasmiylashtirib kasbiy faoliyati bo'yicha mehnat faoliyatini ham davom ettirishadi. Bunda ishlayotgan nafaqadagilarda shaxsiy muhimlik hissi ortadi.

– Yoshroq insonlarni uyaltirish, o'rgatish hissi borgan sari kuchayadi.

– Ayrim nafaqaxo'rlar xotirjam o'tgan umrini sarhisob qilishga harakat qiladi, ayrimlar “memuarlar” yozib o'z tajribasi va kechinmalari bilan bo'lishishga harakat qiladi.

III. Keksalik davri (nafaqaga chiqqandan so'ng bir necha yildan keyin sog'liqning jiddiy yomonlashuvigacha bo'lgan davr) bunda inson yangi ijtimoiy statusni egallab olgan bo'ladi va quyidagilar bilan tavsiflanadi:

1. Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati.

o'ziga o'xshagan keksalar bilan muloqot;

keksa insonning bo'sh vaqtdan foydalanayotgan, yoki unga “g'amxo'rlik” qilayotgan oila a'zolari bilan muloqot;

ayrim nafaqadagilar jamoat ishlari bilan mashg'ul bo'ladilar.

ayrim nafaqadagilar uchun boshqalar bilan munosabat o'zgaradi, ayrim keksalarning ilgari yaqin munosabatlari asta-sekin uzoqlasha boradi.

2. Yetakchi faoliyat

bo'sh vaqtdagi qiziqishlar (ayrim keksalar har xil faoliyat bilan shug'ullanib, o'zlarini sinab ko'radilar.

har xil usullar bilan shaxsining nimalarga qodirligini ko'rsatishga intilish;

ayrim keksalar (sog'liqlari yaxshi bo'lsa-da) uchun o'limga tayyorlanish yetakchi faoliyat bo'lib qoladi, bu dinga berilish, tez-tez qabristonga borish, yaqinlariga “vasiyatlar” qilishda namoyon bo'ladi.

IV. Sog'liqning birdan yomonlashishi sharoitidagi uzoq umr ko'rish sog'lig'ida jiddiy muammolari yo'q keksalarning holati bir-biridan farq qiladi.

1. Ijtimoiy vaziyat.

yaqinlar, qarindoshlar, vrachlar va palatadagi sheriklar bilan asosan muloqot amalga oshiriladi.

qariyalar uyida palatadoshlari bilan muloqot (xorijda hech kimi yo'q qariyalarni bunday uylarga joylashtiriladi).

2. Yetakchi faoliyat:

da'volanish, qandaydir usullar bilan bo'lsa-da kasallikka qarshi kurashish;

o'z hayoti mazmunini anglashga intilish. O'z hayotini bezashga intilish, hayotidagi yaxshi narsalarga intilish. Bunda inson "bekorga yashamaganligini ko'rsatish uchun" o'zidan yaxshiroq narsa qoldirgisi keladi.

IV. Nisbatan mustahkam sog'liq bilan uzoq umr ko'rish(75-80 yosh va undan kattalar)

1. Ijtimoiy vaziyat.

yaqinlar va qarindoshlar bilan muloqot, ularning oilasida uzoq umr ko'ruvchi shaxs yashayotganligidan faxrlanish;

uzoq umr ko'ruvchi qariyada yangi do'stlar va tanishlar paydo bo'ladi;

uzoq umr kechirish noyob hodisa bo'lganligi uchun u bilan gaplashishga hamma, hattoki OAV xodimlari ham intiladi.

2. Yetakchi faoliyat:

Insonning layoqatiga bog'liq bo'lib, ko'proq faol hayot tarzini kechirish, sog'liqni saqlash uchun faqat vrachlarning aytganlarini qilish emas, balki o'z sog'lig'ini his qilish ham muhim.

15.7. Keksalik davrining shaxsiy xususiyatlari

Keksalik davridagi insonlarga emotsional sohada ham maxsus o'zgarishlar xos. Bu affektiv reaksiyalarning kuchayishi (kuchli asab qo'zg'alishi); sababsiz xafa bo'lish, yig'lash va boshqalarda namoyon bo'ladi. Qariyalarda o'tmish qadriyat hisoblanadi. Kaliforniya universiteti olimlarining 40 yillik longityud tadqiqot natijalaridan

ma'lum bo'lishicha, 30 yoshda emotsional va psixologik barqaror faol shaxslar 70 yoshda ham o'z faolliklarini saqlab qoladi.

Qariyalarning ijtimoiy va psixologik mavqesini belgilaydigan muhim omillardan biri jismoniy sog'liq, jismoniy faollikdir. Jismoniy noxushliklar keksalik davrida hayotdan qoniqmaslikning muhim sababidir. Buning xususiy oqibatlarini atrofda qilarga qiziqishning pasayishi, yaqinlar bilan munosabatlarning o'zgarishi, o'z-o'zini baholashning pasayishida ko'rinadi.

Biroq shaxsiy keksayishga munosabat — keksalar psixik hayotining faol elementidir. Jismoniy va psixik o'zgarishlarni anglash, o'zining jismonan nosog'lomligini his qilish keksalik davrida o'z-o'zini anglashning yangi darajasini tashkil etadi. Keksalarning jismoniy kuch va imkoniyatlarining chegaralanganligiga chidamliligi yoki chidamsizligi shaxsiy qartayishga munosabatini bildiradi.

K. Roshakning ta'kidlashicha, ehtiyojlar ierarxiyasi, tuzilishi o'zgaradi: qiyinalishdan qochish, xavfsizlik ehtiyoji, avtonomiya va mustaqillik ehtiyoji⁸⁶. Shu bilan birga keksalik davrida vaqtinchalik hayotiy rejalarning umumiy o'zgarishi ro'y beradi. Hozirgi hayot va o'tgan umr haqida tasavvurlar kelajak hayotga nisbatan muhim ahamiyatga ega. Keksalarning o'tmish xotiralarga qaratilganligi fenomeni ular psixik hayotining muhim qismidir.

Shuningdek, bu davrda hayotdan qoniqish hamda o'z-o'zini baholashning susayishi kuzatiladi. Amerika psixologlari tadqiqotlarida nafaqaga chiqqan erkaklar o'rganilib, 5 xil shaxs tiplari o'rganilgan⁸⁷.

1. Konstruktiv tip — ichki muvozanat, ijobiy emotsional kayfiyat, o'ziga nisbatan tanqidiylik va boshqalarga nisbatan chidamlilik bilan tavsiflanadi. Kasbiy faoliyatni to'xtatgandan so'ng ham hayotga nisbatan optimistik ustanovka saqlanib qoladi. Bunday keksalarning o'z-o'zini baholashi yuqori bo'lib, atrofda qilarning yordamiga tayangan holda kelajak uchun reja tuzadi.

2. Bog'liq tip — ijtimoiy qabul qilingan va yaxshi moslashgan tip. Yuksak hayotiy va kasbiy intilishlar bo'lmaganida turmush o'rtog'iga yoki farzandiga bo'ysunadi. Oilaviy vaziyat tufayli hissiy muvozanat saqlab turiladi.

3. Himoyalalanuvchi tip — zo'r berib doimiy faollik orqali o'z-o'zini

⁸⁶ Розак К. Психологические особенности личности в пожилом возрасте. Автореф. дис. — 1990.

⁸⁷ Стюарт-Гамилтон Я. Психология старения. С. 131-132.

ta'minlashga intilish. Nevrotik tip sifatida baholanadi.

4. Agressiv-ayblovchi tip bunday keksalar shaxsiy muvaffaqiyatsizliklari uchun aybni boshqalarga to'nkaydi, shubhalanuvchan va birdan tutoqib ketadi. Ular o'zlarining keksaligi, nafaqaga chiqqanligi haqidagi fikrni qabul qilishni istamaydi, kuchi tugayotgani va o'lim haqida o'ylab, yoshlarga nisbatan dushmanlarcha munosabatda bo'ladi.

5. O'z-o'zini ayblovchi tip – passivlik, depressiyaga beriluvchanlik, tashabbussizlik, yolg'izlik, hayotga pessimistik munosabat, o'lim baxtsizlikdan qutulish yo'li sifatida qabul qilinadi.

I. S. Kon keksalikdagi ijtimoiy-psixologik tiplarni ajratishda mezon sifatida faoliyatning yo'nalganligidan foydalanadi.

Ijobiy psixologik qulay tiplar:

1) Nafaqaga chiqqandan so'ng jamoat ishlarini davom ettirish, faol va ijodiy munosabatda bo'lish;

2) shaxsiy hayoti bilan shug'ullanish – moddiy ta'minlanganlik, xobbi, qiziqishlar, mustaqil ta'lim olish, yaxshi ijtimoiy va psixologik ta'minlanganlik;

3) oilaning boshqa a'zolariga qulay bo'lish uchun ularga yordamlashish, bular ko'proq ayollardir. Zerikish yo'q, lekin birinchi va ikkinchi guruhdagilarga nisbatan hayotdan qoniqqanlik quyiroq;

4) hayotning mazmuni sog'liqni mustahkamlash bilan bog'lanadi, bu ko'proq erkaklarga xos. Hayotni bunday tashkil etish ma'lum ma'noda axloqiy qoniqish hosil qiladi, ba'zan sog'liqqa nisbatan xavotirlanish kuzatiladi.

Keksalarning salbiy tiplari:

1) agressiv, maxmadonalar;

2) o'z hayotidan norozi, baxtsiz, muvaffaqiyatsiz keksalar.

Keksalik davrida paydo bo'lgan yangi psixologik tuzilma – bu hayotiy donishmandlik, hamda ruhning chuqur qatlamlari bilan yashash qobiliyatidir.

15.8. Keksayish davrida bilish jarayonlari

Kundalik hayotda ko'pchilik qariyalarning aqli ham susayadi, deb hisoblaydi. Masalan, yosh yigit qo'ygan narsasini eslay olmasa, hech kim bunda hech qanday qo'rqinchli narsani ko'rmaydi, lekin bunday

e'tiborsizlik qariyalar tomonidan amalga oshirilsa, bunday o'zgarishlarni qarilik o'zgarishlarining namoyon bo'lishi deb, skleroz deb baholaydi.

So'nggi vaqtlarda ilmiy adabiyotlarda normal qarilikda intellektual faoliyatning susayishi haqidagi qarama-qarshi fikrlar uchraydi. Qarilik davrida kognitiv jarayonlarning o'zgarishi muammosini o'rgangan tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, ko'pchilik aqliy ko'nikmalar nisbatan saqlanib qoladi. Bu yosh davrida xotirani keng doirada o'rganish natijalariga ko'ra (Perlmutter, Adams, Barry, Kaplan, Person & Verdonik, 1987) xotiraning susayishi nafaqat qarilik oqibati emas, balki boshqa omillar, depressiya, faol faoliyatning to'xtatilishi va dorilarning salbiy ta'siri natijasidir.

Qarilik davrida kognitiv rivojlanish darajasida ma'lum susayish ro'y beradi. Masalan, bilish jarayonida ma'lumotlarni qayta ishlash, mexanik eslab qolish tezligining pasayishi kuzatiladi. Lekin bunga mos ravishda kompensatsiyalar ham ro'y beradi. Natijada ma'lum kognitiv xarakteristikalarining yo'qotilishi kundalik hayotga ta'sir qilmaydi. (Perlmutter et al., 1987; Salthouse, 1985).

Qarilik davridagi inson bilish qobiliyatidagi muhim o'zgarishlardan biri – bu jismoniy va aqliy operatsiyalar bajarish tezligining susayishida namoyon bo'ladi. Bu yoshga yetgan insonlarda reaksiya vaqti ortadi, perseptiv ma'lumotlarni qayta ishlash sekinlashadi, kognitiv jarayonlar tezligi susayadi.

Qariyalarda kognitiv qobiliyatlarning susayishi muammosi xotira funksiyalarining o'zgarishi doirasida ko'proq o'rganilgan.

Informatsion nuqtayi nazardan yondashuvchi xorij psixologlari sensor, birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi xotira mavjudligini ta'kidlaydi. Ularning fikricha, *sensor xotira* – juda qisqa muddatli ko'rish yoki eshitish xotirasidir, bunda informatsiya qayta ishlanguncha 250 millisekund vaqt oralig'ida xotirada saqlab turiladi. O'tkazilgan tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, qariyalar yoshlarga qarganada kamroq ma'lumotni xotirada saqlab qoladi. *Birlamchi xotira* xorijlik tadqiqotchilar tomonidan cheklangan ma'lumotlar hajmini saqlash sifatida tavsiflanadi. Masalan, sotib olinayotgan tovarning narxini eslab qolishni misol sifatida keltirish mumkin. Bu xotira turini ishchi xotira, yoki operativ xotira ham deb atash mumkin.

Tadqiqotlarda yoshlar keksalarning birlamchi xotirasida farqlar aniqlanmagan.

Ikkilamchi xotira uzoq muddatli xotira turi bo'lib, unda yosh xususiyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Yodlash va qayta esga tushirishni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda qariyalar berilgan ro'yxatdagi kam so'zlarni, rasm detallarining oz qismini eslab qolishi aniqlandi.

Uchlamchi xotira bu ilgari bo'lib o'tgan voqeani eslashdir. Xotiraning bu turi keksalarda to'liq eslab qolinadi. Keksalar ilgari bo'lib o'tgan tarixiy voqealarni batafsil eslab qoladi, agar bu voqeada o'zi ishtirok etgan bo'lsa, yanada yaxshiroq xotirada saqlanadi.

Shu bilan birga keksalik davridagi insonlarda xotira saqlanishida individual farqlar kuzatiladi. Masalan, oliy ma'lumotli keksalar o'rta ma'lumotli tengdoshlariga nisbatan xotira testlarini yaxshiroq eslab qoladi. Intellektual faoliyat bilan faol shuhullanadiganlar bu testlarda yaxshi natija ko'rsatishadi.

Rus psixologlari tomonidan xotiraning yosh funksiyalari o'zgarishini kuzatilgan tadqiqotlarda aniqlanishicha, yosh o'tishi bilan mexanik esda olib qolish yomonlashadi, mantiqiy xotira esa saqlanib qoladi. Obrazli xotira so'z-mantiq xotiraga nisbatan kamroq esda qoladi. Shunday qilib, keksalik davrida xotira asosida mantiqiy bog'lanish yotadi, mantiqiy xotira tafakkur bilan chambarchas bog'langani uchun keksalarda tafakkur yaxshi rivojlangan deyish mumkin.

Yoshlar xotira jihatdan keksalardan ustun bo'lsalar-da donolik jihatidan ustun emas. Donolik – bu inson bilimlarining ekspert tizimi bo'lib, hayotning amaliy jihatlariga yo'naltirilgan, hayotiy muhim muammolar bo'yicha foydali maslahatlar berishdir.

Pol B. Bal hamkasblari bilan birga donolikni o'rganib, uning bir necha kognitiv xususiyatlarini aniqlagan. Birinchidan donolik, insonlarning hayot mazmuniga aloqador muhim va murakkab muammolarni yechish bilan bog'liqdir. Ikkinchidan, donolik bilimlar, fikrlar va maslahatlarning yuksak darajasi bilan ajralib turadi. Uchinchidan, donolik bilan bog'liq bilimlar shunchalik keng va chuqurki, ularni maxsus vaziyatlarda qo'llash mumkin. To'rtinchidan, donolik shunday aqlni o'z ichiga oladiki, undan shaxsiy foydaga hamda insoniyat foydasiga foydalanish mumkin. Beshinchidan,

donolikka erishish qiyin, lekin ko'pchilik insonlar uni osongina angleydi.

Intellectual funksiyalar pasayishining sabablari. Keksalarda intellektual funksiyalarning pasayishiga turli sabablar: bevosita va bavoosita sabablar bo'lishi mumkin. Intellektual funksiyalar pasayishining bevosita sabablariga miya kasalligi, masalan Altsgeymer kasalligi va miya qon-tomirlarining kasallanishini keltirish mumkin. Bavoosita sabablariga esa bosh miya funksiyalari bilan bog'liq emas, lekin intellektual funksiyalarni amalga oshirish uchun ta'sir ko'rsatadigan sabablar kiradi. Ularga: inson sog'lig'ining umumiy yomonlashuvi, ma'lumot darajasining quyiligi, bilish faoliyati motivatsiyasining mavjud emasligi va boshqalar kiradi.

Demensiya – keksalik boshlanishi bilan bog'liq shaxs o'zgarishlari, amneziya, bilish nuqsonlarini o'z ichiga olgan buzilishlarning bir butun kompleksidir. *Senil demensiya* – inson tafakkurining adekvatligida namoyon bo'ladigan miyaning organik kasalligidir. Amerikalik olimlar tadqiqotlarida aniqlanishicha, qariyalar uyida yashovchi 75-84 yoshli keksalarning 20% demensiya kasalligining bir turi hisoblangan Altsgeymer kasalligiga chalinishgan. 85 yoshdan keyin qariyalar uyida yashovchi keksalarning 47 % ida senil demensiya kuzatilgan (Evans et al., 1989). O'z oilalarida va faol hayot tarzini olib borayotgan keksalarda demensiya kamroq kuzatilgan.

Altsgeymer kasalligi. Ushbu kasallikda keksalarda bosh miya po'stlog'i hujayralarining buzilishi kuzatiladi. Kasallikning dastlabki belgilari mayda-chuydalarni esdan chiqarib qo'yishda namoyon bo'ladi. Keyinchalik qacda bo'lganligini, kundalik ishlarni ham esdan chiqarib qo'yadi, o'ziga ovqat ham tayyorlay olmaydi, yaqin kishilarini ham tanimaydi. Demensiyaning boshqa bevosita sababi mikroinsul'tdir. Mikroinsult – miya qon bilan ta'minlanishining o'tkir buzilishidir.

Keksalarda intellektual funksiyalarning buzilishi barchada bir xil emas. Ayrim olimlar 70 yoshdan keyin ham ishchanlik qobiliyatlarini saqlab qolgan: P. La-mark, M. Eyler, K. Laplas, Im. Kant, I. P. Pavlov «Yigirma yillik tajriba» asarini 73 yoshda yaratgan.

Uzoq umr ko'ruvchilar

Yirik jahon psixologlari S. Pako, G. Offre, L. Bin, U. Maynot, E. Medavir, A. Komfort, I. V. Dividovskiy, B. G. Ananev, N. V. Nagorniy, E. D. Aleksandrova va boshqalar uzoq umr ko'rish sirlarini ekologik omillar orqali tushuntirishga harakat qiladilar. Aksariyat olimlarning fikricha, ekologik omillar insonning yashash sharoitiga, kamol topishiga, bevosita yoki bilvosita ta'sir qiladigan omillardir. Insonning ijtimoiy muhiti sharoitlari ichiga kasb mehnati, turmush ta'rizi, madaniyati va ma'naviyati kabilar kiradi. Jahon fani to'plagan ma'lumotlarga ko'ra, ochiq havoda ortiqcha zo'riqishsiz jismoniy mehnat bilan shug'ullangan odamlarda harakatning tezligi, qad-qomatning tikligi, ma'naviy tetiklik ruhiy faollik uzoqroq saqlanadi. Mana shu holat jismoniy tarbiya bilan doimiy shug'ullanuvchi kishilarda ham bo'ladi.

"Umrni uzaytirish muammolari" nomli (1952) kitobida dog'istonliklarda uzoq umr ko'rishning asosiy sabablari quyidagilar ekanligini ta'kidlaganlar:

1. Respublikaning tog'li qismidagi iqlim sharoiti va jo'g'rofiy omillar.

2. sutkasiga 3-4 marta iste'mol qilinadigan go'shtli, o'simlik moyli va sutli oziq-ovqatlar, chekishning, ichish va ortiqcha jinsiy aloqaning taqiqlangani;

3. avloddan-avlodga asrlar davomida o'tib kelayotgan ma'daniy an'analar, o'ziga xos turmush tarzi va uning xususiyatlari;

4. gigiyenaning barcha qonun va qoidalariga rioya qilinishi va butun umr boyi jismoniy mehnat bilan shug'ullanish;

5. bir maromda ham passiv, ham aktiv hordiq chiqarish;

6. aholi turmush darajasining moddiy-maishiy jihatdan yaxshilanishi va hokazolar.

S.Pako va uning izdoshlari ta'kidlaganidek, keksayish jarayonida ayrim psixofiziologik va psixologik jarayonlarning barqarorlashuvi inson umrining uzayishiga, unda ijodiy faollik uzluksiz davom etishiga yordam beradi, aqliy mehnat bilan doimo shug'ullanuvchi keksa odamlarda ma'ntiqiy xotira saqlanadi. Shu bilan birga iqtidorli va aqilni peshlash mashqlari bilan shug'ullangan kishilarda ham

intellektning yuksak darajasi saqlanib, boshqa bilish funksiyalarining faoliyati bir tekis harakatni vujudga keltiradi.

Uzoq umr ko'rishning, umr uzayishining muhim omillaridan yana bittasi kasb-korlik faoliyatiga bog'liq psixik holatning barqarorlashuvidir. Ana shu holatgainsonning ko'rish idrokida fazoni farqlash (fazoviy tasavvur) qobiliyati kiradi. Fransuz gerontologi va oftalmologi G. Offre o'zining "Gerontologiya asoslari" (1960) kitobidan joy olgan "Ko'zning keksalarga xos o'zgarishi" asarida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlar keltiradi. Uning fikricha, keksalikda presbioniya (grekcha, qarilikda ko'rishning zaiflashuvi) hodisasi roy berib, yaqinni ko'rish yomonlashadi, g. Offerning fikricha, 10 yoshdan akkomodasiya kuchi 16 dioptriya (grekcha optiq o'lchov) teng bo'lsa, 40-45 yoshda 4, keyinchalik esa 1 dioptriya tushib ketishi mumkin. 50-60 yoshlarda akkomodasiya o'zining eng quyi darajasiga tushadi, biroq shundan keyingi yosh davrlarida barqarorlashib boradi. Jahon psixologiyasi fani ma'lumotlariga qaraganda, akkomodasiyaning kuchishunchalik kamayib boradiki, yaqinni faqat ko'zoynak bilan ko'riladigan bo'ladi.

Ba'zi ma'nalarda mayda narsalar bilan shug'ullanmaydigan, ko'zi uzoqni ko'rishga o'rgangan odamda akkomodasiya yuksak darajada saqlanishi, ko'z xiralashuvi juda sekin, goho butunlay ro'y bermasligi mumkin.

M. Y. Lojchnikova va L. N. Kuleshovaning aniqlashicha, haydovchilar, temiryo'lchilar, ovchilarning ko'rish sezgirligi yoshligida 1 yoki 1,5 birlikka teng bo'lsa, uzoq yillardan keyin ham o'zgarmasligi mumkin.

I. V. Davidovskiy va B. G. Ananov ta'kidlaganidek, qarish va uzoq umr ko'rish o'ziga xos xususiyatlarga ega. Binobarin, umrni uzaytirishning juda ko'p omillari bor. Yuqorida uzoq umr ko'rishning ekologik omillari ifodalanadi, lekin uning psixologik, ijtimoiy-psixologik omillari, manbalari va mexanizmlari ham mavjuddir. Umuman aytganda, insonning umrini uzaytirish uchun shaxslararo yaxshi munosabat, shirin muomala, samimiy muloqot, oilaviy totuvlik, asab sistemasini asrash, barqaror his-tuyg'u, hamdardlik, psixik faollik, irodaviy tetiklik bo'lishi zarur.

E. G'oziyevning shogirdi A. B. Sabirova ontogenezning kechki bosqichlarida insondagi subyekt lilik va emotsional sohaning

o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etgan bo'lib, bu davrda o'z-o'zining emotsional holatini quyi baholash shaxsiy xavotirlanishning oshishiga sabab bo'lishini, shuningdek, o'z-o'zining emotsiyalari quyi baholanganda esa vaziyat bilan bog'liq xavotirlanish darajasi ortishini ta'kidlab o'tadi⁸⁸. Bu qonuniyat emotsional nazorat hissiy o'z-o'zini boshqarishning obyektiv indikatori ekanidan dalolat beradi. A. B. Sabirova o'z tadqiqoti natijasida qarilik va keksalik davrida shaxsiy xavotirlanish o'rtasida ahamiyatli darajadagi farq namoyon bo'lganini ko'rsatib, bu holatni quyidagicha izohlaydi: qarilik davrida insonlar kuchli emotsional zo'riqishni boshdan kechiradilar va bu holat ulardagi normal hayotiy tuzilmalarning buzilishiga olib keladi. Keksalik davrida esa shaxs bilan bog'liq xavotirlanishning susayishi qarilik davriga nisbatan xulq-atvor strategiyasining ishlab chiqilganligiga asoslanadi va bu holat ulardagi emotsional hayajon reaksiyasini susaytiradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Gerontopsixologiya nimani o'rganadi?
2. Keksalik haqida qanday nazariyalarni bilasiz?
3. Keksalik davrida shaxsiy inqiroz nimalarda namoyon bo'ladi?
4. Keksalik davrida yetakchi faoliyat?
5. Keksalarning qanday tiplarini bilasiz?
6. Keksalik davrida bilish jarayonlaridagi o'zgarishlar?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Keksalik davrini o'rganadigan psixologiya sohasini belgilang?

- a) zoopsixologiya;
- b) differensial psixologiya;
- c) patopsixologiya;
- *d) gerontopsixologiya.

2. Demensiya – bu....

a) qarilik va keksalik davrida shaxsiy xavotirlanish o'rtasida ahamiyatli darajadagi farq;

⁸⁸ Сабирова А.Б. Особенности субъективности и эмоциональной сферы человека на поздних этапах онтогенеза: Автореф. дис. ... канд. психол. наук – Т., ТГПУ, 2009. – 22 с.

*b)keksalik boshlanishi bilan bog'liq shaxs o'zgarishlari, amneziya, bilish nuqsonlarini o'z ichiga olgan buzilishlarning bir butun kompleksidir;

c) Keksalik davrida esa shaxs bilan bog'liq xavotirlanishning susayishi;

d) miya qon bilan ta'minlanishining o'tkir buzilishidir.

3. Senil demensiya –

*a)inson tafakkurining adekvatligida namoyon bo'ladigan miyaning organik kasalligidir;

b) o'z oilalarida va faol hayot tarzini olib borayotgan keksalarda namoyon bo'ladi;

c) inson sog'lig'ining umumiy yomonlashuvi, ma'lumot darajasining quyiligi;

d) bilish faoliyati motivatsiyasining mavjud emasligi.

4. Alsgeymer kasalligi –

a) bilimlar, fikrlar va maslahatlarning yuksak darajasi bilan ajralib turadi;

b) donolik bilan bog'liq bilimlar shunchalik keng va chuqurki, ularni maxsus vaziyatlarda qo'llash mumkin;

c) bilish faoliyati motivatsiyasining mavjud emasligi;

*d) keksalarda bosh miya po'stlog'i hujayralarining buzilishi kuzatiladi.

5. Keksalik davrida paydo bo'lgan yangi psixologik tuzilma

a) mustaqil fikrlash;

b) dunyoqarashning shakllanishi;

*c)bu hayotiy donishmandlik hamda ruhning chuqur qatlamlari bilan yashash qobiliyatidir;

d) refleksiya, identifikatsiya, empatiya.

XVI BOB. DIFFERENSIAL PSIXOLOGIYA PSIXOLOGIYA FANI TARMOG'I SIFATIDA

Reja:

1. Differensial psixologiya predmeti.
2. Psixologiyaning rivojlanish bosqichlari
3. Ruhiy me'yorlar tushunchasi
4. Differensial psixologik tadqiqotlar yo'nalishlari
5. Differensial psixologiya usullarining tasnifi

16.1. Differensial psixologiya predmeti

Differensial psixologiya bu fanning shunday sohasiki, unda yakka shaxs va odamlar guruhi ruhiyatidagi xususiy farqlarni, bundan tashqari mazkur farqlarning tabiati, manbaalari hamda ularning kelib chiqishi o'rganiladi. Umuman bu fan ruhiy muvozanat qonuniyatlari haqidagi fandir.

Individuallashtirish butun tiriklikka xos xususiyatdir. Hayotning hattok psixikagacha bo'lgan shakllari uchun ham farqlanishning ahamiyatli spektriga ega bo'ladi, to'g'risi bu farqlanishlar organizmning shakllanishi va faoliyatiga aloqadordir. Turmushning aks ifodasi va unda mo'ljallanishi paydo bo'lganida esa farqlar tirik mavjudotlar faoliyatining barcha shakllariga ta'sir ko'rsata boshlaydi.

Ruhiyatning yakka shaxsiy farqlari nafaqat insonlarga, balki butun hayvonot olamiga xosdir. Shuningdek ichki ko'rinishdagi farqlar o'zaro ko'rinishdagi farqlardan ko'p hollarda ustun keladi. Xuddi masalan, eng aqlli kalamushni bir holatda takroran harakatlanishga o'rgatishdagi natija, evolyutsion rivojlanish zinapoyasining yuqori pillapoyasida turgan, ammo ahmoq bo'lgan maymunni o'rgatishdan samaraliroqdir. Kulrang g'ozlarda ijtimoiy xulqning namoyon bo'lish xususiyati mavjud bo'lib, bu xususiyat mashhur etolog K. Lorens ahamiyat bermagunicha faqat insonlarga xos deb hisoblab kelingan edi. Bu xususiyatni, g'ozlarning do'stlik va rashk tuyg'ulari haqida ma'lumot beruvchi, hayratlanarli qichqiriqlarida ko'rish mumkin, shuningdek, qirq yillik turmush uchun sherik tanlab olinganligidan ham dalolat beradi (1).

Ikkinchi tomondan esa inson fikrlashida, xuddi ikki fazali masalani yechish qobiliyati kabi xususiyat mavjud bo'lib (V. Keler tajribalarida kuzatilgan, ko'proq maymunlarda namoyon bo'ladi), uning ijtimoiy saviya sohasiga tegishli bo'lmasligi ham kam uchramaydigan holatlardan (masalan, ota-onalar ajrashib ketishganlaridan so'ng, bola bilan muloqotlashish huquqini taqsimlab olishda "ikkilamchi yurish"ni hisoblash va shu tarzda umumiy manfaatlarni himoya qilish xususiyatini ko'p hollarda mutlaqo yo'qotadilar. O'z navbatida, individual variatsiya haqiqatan ham guruhlararo va turlararo variatsiyalarni berkitib qo'yishi mumkin. Ya'ni birinchi o'rinda inson shaxsi yuzaga keladi.

Har bir insonda barcha insonlar uchun umumiy bo'lgan, ularni o'zaro qarindosh qiladigan, shu bilan birga faqat o'zigagina xos bo'lgan narsa bor. Kundalik hayot mobaynidagi bizning o'zaro ta'sirlashishimiz jarayonlarida biz individual farqlarga duch kelamiz va ko'p hollarda ularning vositasida hayotiy-ruhiy tashxisni amalga oshirish mumkin. Ammo ilmiy bilimni ilmiy bilimdan quyidagi omillar bilan farqlanadi: hal etilmagan muammolar, aniq uslublar vositasida ishlab chiqilgan yechimlarning aniqlanishini yuzaga keltiruvchi nazariyalar miqdori, ilmiy faktlarni qayd qilishdagi obyektiv metodlar hamda ularning ilmiylik darajalarining miqdorlari bilan. Agarda ilmiy ongni (bilimni) har bir odamda turlicha me'yorda namoyon bo'luvchi faqat hissiy bilimlarga asoslangan san'at bilan solishtirilsa, u holda san'atning subyektiv ekanligi va emotsional ta'sir ko'rsata olishi ma'lum bo'ladi. Shuningdek ilm-fan bilan din orasida ham farqlar mavjud bo'lib, ular asosan qalbni anglash yo'llaridan iborat bo'ladilar, ya'ni din bitta g'oyada qotib qolishlikni ilgari suradi va ishonchga asoslanadi; fan esa isbotlashga intiladi va jarayonlarda o'z-o'zini inkor etishlik orqali aniqlanib borishi bilan doimo yangilanib turadi. Shuning uchun ham qachonlardir yolg'on deb tan olingan konsepsiyalar vaqti-vaqti bilan yana fanga qaytib turadilar (3,4).

Yaqin o'tmishgacha psixologiya har bir yangi va yosh fanga xos bo'lgan umumiy ruhiy qonuniyatlarni aniqlashga, umumiy pozitsiya muammolarini ishlab chiqishga intilar edi. Va qoidaga binoan umumiylikni izlash borasida alohida ko'rinishdagi individuallik sarf bo'lar edi. Biroq tadqiqotlar davomida har bir izlanuvchi ruhiyatning

individual muvozanatlashuvi bilan to'qnashgan, bunday to'qnashuvlar avval kuzatuvdagi xatoliklar manbai deb qaralgan, keyinchalik esa bu xatolar manbai asosida inson ruhiyatining namoyon bo'lishida muvozanatlash ish muammolari kelib chiqq boshladi va fanni rivojlantirish mantiqining o'zi differensial psixologik qatlamning ajralib chiqishiga olib keldi (9).

Differensial psixologiya fanining vazifalari inson ruhiyatidagi individual farqlarning yuzaga kelishi va namoyon bo'lish qonuniyatlarini aniqlashdan iborat. Bundan tashqari ruhiy tashhis tadqiqotlarining nazariy asoslarini hamda ruhiy tuzatish dasturini ishlab chiqishni ham o'zichiga oladi. Endilikda fanning bu sohasi maksimal darajada so'rovnomalar amaliyotiga ko'chirilgan bo'lib, aynan shu sababli tez rivojlanmoqda. Misol tariqasida quyidagi fakti, ya'ni fizika fanining amaliyotiga mikroskop, telefon va rengenoterapiyalarning kirib kelishi fizika fanining kamsitilmasligini keltirishimiz mumkin. V. Shternning fikricha, psixologiya faniamaliy masalalarning yechilish jarayonida ishtirok etganida o'zining asl ilmiy xarakterini yo'qotmaydi. Yangi tushunchaning tug'ilish (masalan, xarakter aktsentuatsiyasi, xulqning ko'rinishi) jarayoni differensial psixologiya bag'rida amalga oshiriladi. Bu xususiyatni tashxis qilish uchun, test yaratilganida esa mazkur masala estafeta bo'yicha ruhiy tashxis va differensial ruhiy o'lchov sohalari mutaxassislariga topshiriladi (to'g'ri teskari holatlar kuzatilgan, ko'p holatlarda saviya faktor modellarini ishlab chiqishda amaliyotda ishlayotgan test o'zining nazariy mulohazasiga ega bo'lmasligi kuzatilgan).

Differensial psixologiya – bu boshqa yo'nalishlar bilan kesish ish sohasiga ega bo'lgan psixologik bilimdir. Yakunida vazifalarning hayvonlar ruhiyatini qo'shgan holda umumiy qonuniyatlarini o'rganishga qaratilishi bilan umumiy psixologiyadan farq qiladi. Solishtirma psixologiya (qachonlardir bu atama differensial psixologiyaning to'g'ri tarjimasi bo'lgan sinonim sifatida ishlatilgan) hozirgi kunda evolyutsion rivojlanish zinapoyasining turli xil bosqichlarida turgan tirik mavjudotlar ruhiyatining xususiyatlarini o'rganadi. U ko'p hollarda zoopsixologiya fanidan foydalanadi va antropogonezda hamda inson ongining paydo bo'lish muammolari bilan shug'ullanadi. Yosh psixologiyasi inson rivojlanishining ulg'ayish pog'onasiga xos bo'lgan xususiyatlarini qonuniyatlar

prizmasi orqali o'rganadi. Ijtimoiy psixologiya insonning biror-bir katta yoki kichik o'lchamdagi ijtimoiy guruhga taalluqli bo'lish kuchiga ega bo'lgan xususiyatlarini ko'rib chiqadi. Va nihoyat differensial psixo fiziologiya inson psixologiyasining individual xususiyatlarini asab sistemalari xususiyatlarining asoslanishi nuqtayi nafari bo'yicha tahlil qiladi.

Differensial psixologiya fani rivojlanishining boshlanishidanoq o'zining bir turli emasligi bilan diqqat markaziga tushdi. O'z vaqtida Shtern ham, uning ruhiy va jismoniy fenomenlarini (hodisalarini) o'rganishini, harakatlarni (u vaqt davomiyligiga ega bo'lgan fenomenlar sifatida aniqlangan) hamda moyillikni (surunkali va potensial xarakterga ega bo'lgan fenomenlar) o'rganishini qayd qilib o'tgan. Ya'ni nafaqat berkitilgan va obyektiv kuzatuvga molik bo'lmagan hodisalarnigina emas, balki xulqda, maqsadlarda va topshiriqlarda boshqacha qilib aytganda amalga oshiriladigan va amalga oshirilmaydigan qobiliyatlarda namoyon bo'luvchi hodisalarni kuzatish mumkin. An'anaviy tushunchalarda fenomenlar deb bevosita tajriba obyektlari tushunilgan, harakat va moyillik deganda esa bilvosita tajriba obyektlari tushunib kelingan.

Hozirgi vaqtda differensial psixologiya individuavllikning individli, predmet-mazmunli va ma'naviy dunyoqarashli sifatlarini, o'z-o'zini anglash xususiyatlarini, shaxs fe'lining turlarini va har xil turdagi faoliyatning amalga oshirilishini (kasbiy, o'quv, umumiy va boshqalar) o'rganadi.

16.2.Differensial psixologiyaning rivojlanish bosqichlari

Barcha boshqa turdagi fanlar kabi psixologiya fani ham o'zining rivojlanishida uch bosqichni o'tagan (aniqrog'i, ularni bosib o'tish jarayonida): ilmiylikgacha bo'lgan bilim, anglashning tabiiy-ilmiy paradigmalari va ijtimoiy paradigmalari. Ilmiylikgacha bo'lgan bilim kuzatuv uslubini, muloqotga kirishining yuqori bo'lmagan darajasini hamda turmush uquvlarini egallash bilan xarakterlanadi.

Tabiiy ilmiy paradigma mazkur tajriba natijalariga tayanishda sabab-oqibat qonuniyatlarini o'rgatish zarurligini ilgari suradi va bu qonuniyatlarni umumlashtiradi (namotetik deb ataluvchi va hodisalarning umumiy xususiyatlarini aks ettiruvchi yondashish),

biroq xususiyat va qonuniyatlar genezisi bu holatda ko'ribchiqilmaydi. Ilmiy voqeliklarga yaqinlashish odatda fan yoshligidan guvohlik sifatida qaralib, mazkur fan uchun birlik fenomenining ma'lum bir toifadagi hodisalar vakili bo'lib qolishi va barcha uchun umumiy prinsip yoki qonuniyatlarning ochilishiga olib kelishi mumkinligi bilan qimmatli. Shu sababli bu birlik ongning rivojlanishi uchun nisbiy qiymatga ega.

Ijtimoiy paradigma esa bunga qarama-qarshi ravishda qaralayotgan hodisaning ajoyib xususiyatida mujassamlashgan bo'lib, o'z oldiga olingan ma'lumotlarni statistik tasdiqlash talablarini qo'ymaydi (hodisalar alohida xususiyatlarining asosiy qimmati sifatidagi tasdiqlovchi yondashuvga idiografika deb ataladi).

".....Differensial psixologiya qachonki uni yaratgan fan umumiy psixologiyadan qutqarilgan taqdirdagina sokin rivojlanish fazasiga erishish imkonini qo'lga kiritishi mumkin bo'ladi", – deb yozgan edi V. Shtern 1911-yilda (11-bet,6). Aytish mumkinki, hozirgi kunda bu jarayon o'tib ketib bo'lgan. Bu yerda tarixiy yondashuvni – hodisalarni ularning tiklanishi bo'yicha ko'rib chiqish, taxlil qilish hamda natijasini tashxis qilishni mutlaqo chetlab o'tib bo'lmas ekan.

Ijtimoiy paradigmaning diniyligi ilmiy intizomning yetukligi haqida guvohlik beradi hamda nafaqat inson va jamiyat haqidagi fanlar bilan, balki tabiat haqidagi fanlar bilan ham belgilanadi. Zamonaviy psixologiya o'zining psixografiya intilishi uchun tushunish va yozuvga tushirish uchun anglashga yo'l beradi. Uzoq vaqt davomida individual farqlar psixologiyasi nomi bilan umumiy psixologiyaning tarkibini tashkil etuvchi differensial psixologiya shu tarzda mustaqil fan bo'lib, umumiy psixologiyadan ajralib chiqadi. Umuman xususiyat ahamiyatining ortib borgan sari individuallik tobora izlanishning maqsadlariga aylanib boradi (shaxsni aniqlashdagi marksistik qarashlarni alohida bir odamga xos bo'lgan abstrakt g'oya bilan emas, balki jamoadagi umumiy munosabatlar yig'indisi sifatidagi qarash bilan solishtiring) (7,11).

Differensial psixologiya jarayonlari davomida ilmiylikkacha, empirik g'oyalar yo'nalishlari, hattoki o'z ismlariga ega bo'lishiga ulgurgan tiklanish ibtidosiga ham ega. Shu tarzda xaktereologiya odamlar orasidagi farqlarni oddiy turlarga keltirishga intilgan, ya'ni anotomo-fiziologik bo'lgani sari psixologik qobiliyatiga o'xshash

bo'lgan asoslarning ham tasnifini tuzish bilan shug'ullangan. I. Kantva I. Banzenlar xaraktereologiya vakillari bo'lishgan. Boshqa yo'nalishi bo'lgan psixognostika esa alohida harakatlar, anatomik tavsifnomalar va inson fe'li xususiyatlari orasidagi munosabatlarni aniqlashtirish va o'rnatish bilan shug'ullangan. Bunda diqqat-e'tibor insonning fokusi turli xil bo'lgan tabiiy xususiyatlariga tushirilgan. Shunday qilib, J. Lavatero tomonidan asoslangan fiziognomika, shaxsiyat belgilari, mimika va hattoki insonsuratining oddiy tasviri ham uning xulq-atvorini aytib berish uchun asos bo'lib xizmat qilganlar. F. A. Gall tomonidan rivojlantirilgan frenologiya (kranioskopiya) tarafdorlari inson xususiyatlarini uning bosh suyagi tuzilishi shakliga asoslanib, aniqlashga intilganlar. Hammadan ko'proq I. Mishon shug'ullangan, grafologiya yozuvi haqidagi fanni yoqlovchilar esa individuallik belgilarini harflarning yozilishi, qiyaligi, bosish qattiqligi va inson holatida aks etuvchi aniq harakatlaridagi boshqa tavsifnomalari bo'yicha tashhis qilishga uringanlar. Ilmiylikkacha bo'lgan bu barcha bilim sohalari o'z vaqtida ishonchsiz deb topilgan va pozitivistik fan tomonidan rad etilgan bo'lsa, hozirgi davrga kelib ular yangi asoslar bilan individual farqlar psixologiyasiga qaytmoqda. Kelgusidagi tadqiqotlarning vazifasi – empirik muloqotlarning bu holatlarini validlash va ularni zamonaviy ilmiy natijalar bilan bog'lashdan iboratdir.

“Differensial psixologiya” terminini birinchi marta nemis psixologi V. Shtern o'zining 1900-yili chop ettirilgan “Individual farqlar psixologiyasi” nomli ishida kiritgan. Ma'lum bir davr davomida uning sinonimi sifatida quyidagi tushunchalardan foydalanilgan: hozirgi kunda xarakter haqidagi bilimlar sohasiga kiritilgan xaraktereologiya (I. Banzen, Y. Lyuka); hozirgi kunda xulqni tadqiq qiluvchi etologiya fani (Dj. St. Mill); bugungi kunda ruhiyat tahlilining adlerian yo'nalishini belgilovchi, individual psixologiya (A. Bine, E. Krepelin); tabiiy psixologiyani bildiruvchi maxsus psixologiya (G. Xeymans) (11).

Yangi ilmiy yo'nalishning birinchi yirik vakillaridan A. Bine, Dj. Ketell, F. Galton V. Shtern, Rossiyada esa A. F. Lazurskiylar bo'lishgan.

Tadqiqotning asosiy uslublari boshlanishida yakka va guruhlar holatidagi testlar, ya'ni aqliy qobiliyatlarini farqlovchi testlar,

keyinchalik esa topshiriqlar va hissiy reaksiyalarni o'ldash uchun mo'ljallangan loyihalash uslublari sifatida bo'lgan (1, 2, 5).

Individual farqlar psixologiyasi doimo pedagogika, tibbiyot va mehnat psixologiyasi amaliyoti ta'siri ostida bo'lgan. Uning aniq bir fanga shakllanib borishi esa navbatdagi yo'llanmalar tufayli mumkin bo'lib qoldi (3, 8).

1. Tajriba usulini psixologiyaga qo'llash. Bu yerda V. Vunt tomonidan qilingan kashfiyot juda muhim hodisa bo'lib, bu kashfiyot 1879-yili birinchi ruhiy-tajriba laboratoriyasida kashf qilingan. Bu laboratoriyada tajriba sharoitida (introspeksiya uslubini qo'llagan bo'lsada) ruhiy jarayonlarni xususiy holda appersepsiyani o'rganishdan boshlangan. Bu kabi laboratoriyalar Yevropaning boshqa davlatlarida va Amerikada ham tez sur'atda tashkil etila boshladi. Pozitivistik psixologiyaning rivojlanishida Fexner-Veberning asosiy psixofiziologik qonunini ajratib olish ahamiyatli bo'la boshladi. Bu qonun sharofati bilan hayotning "yorqin" va "qorong'u" taraflari yetarli darajada oddiy algebraik bog'liqlik bilan o'zaro bog'liq bo'lib qoladilar. Bu ilmiy fakt – ilmiy yo'nalishlar haqqoniyligining ifodali illyustratsiyasidir, chunki Fexner materializmni o'zining kamyob nuqtayi nazari bilan mustahkamlashga hammadan ko'p harakat qilgan edi, qayta qurishgacha bo'lgan davrda uning tasdiqlashiga qarab uni "momiqli idealist" deb yozganlar.

1796-yildayoq Grinvi observatoriyasining assistenti Kinnibrukning shubhali yolg'oni bilan ruhiy holat sifatida reaksiya vaqti kashf etilgan edi (kuzatuv ko'rishdagi mo'ljal va eshitilgan axborotni talab etuvchi "ko'z" va "quloq" uslubiga tayanadi). Oradan yigirima yil o'tgach bu voqea haqida Keningberslik astranom Bessel ilmiy hisobotlardan o'qib qoladi (1784 -1846) va turli kuzatuvchilar ko'rsatmalari individual variatsiyalari haqidagi masalalar bilan qiziqib qoladi. Bu narsa psixik jarayonni simultant (bir daqiqalik) fenomen sifatida emas, vaqt davomiyligida sodir bo'ladigan bog'lanish o'rta va yakun qismlarga ega bo'lgan jarayon sifatidagi qarash bog'lanishining foydasi uchun asosiy argument bo'ldi. Keyinchalik golland tadqiqotchisi F. Dondersreaksiya vaqtini hisoblash uchun maxsus sxema ishlab chiqdi va reaksiya vaqtining uzayishi ruhiy jarayonlar murakkablashuvining ko'rsatkichi sifatida qabul qilina boshladi. Endilikda bu kashfiyotlarni chinakamiga baholash qiyin ammo

ruhiyatning obyektiv kuzatuv yo'llari butunlay mavjud bo'lmagandagi manzarasida ular haqiqatan revolyutsion ohangga ega bo'ladilar: ruhiyatni o'zgartirish, o'lchash va baholash mumkin bo'lib qoldi. Hozirgi zamon tadqiqotchisi A. Anastazining fikricha tajriba usuli psixologiyani, o'zini mustaqil fan deb tan olinishi munosabati bilan, yetilmaganlik komplekslaridan ozod etdi; bu esa, o'z navbatida, psixikaning, ilmiylikkacha bo'lgan bosqichda eng faol jaranglagan, hodisalariga nisbatan qiziqishning rivojlanishini biroz to'xtatib qo'ydi.

2. Differensial psixologiyaning mukammal fanga aylanishida navbatdagi yo'llanma statistik tahlil usullarining qo'llanilishi bo'ldi. Har bir ruhiysifat, ixtiyoriy psixik xususiyat, mazkur egri chiziqning maksimumdan minimumgacha o'zgarishini ifodalovchi, kontinuumdagi nuqta deb qaralishi mumkin. Deyarli har safar, qachonki ruhiysifat ko'p o'zgaruvchi harakatlar natijasi bo'lganida normal taqsimot egri chizig'i hosil bo'ladi, ya'ni odatda kichik (subnormal) va katta (supernormal) qiymatlar o'rtacha (normal) qiymatlardan kam bo'ladi.

Biroq qayd etib o'tish lozimki, qonuniyatlarning barchasi ham normal taqsimot qonuniga bo'ysunavermaydi, masalan, turli xil qiymatdagi aholi punktlari miqdorlarining taqsimlanishini aniqlovchi qonuni mavjud. Bu qonun chiziqli bog'lanishni ifodalaydi: qishloq va posyolkalar ko'p, lekin aholisi zich bo'lgan shaharlar kam. Shuning uchun ham doimo o'rganilayotgan hodisa normal taqsimot qonuni bilan ifodalanishiga ishonch hosil qilish zarur.

Ijtimoiy-ruhiy holatlarga ehtimollik nazariyasini belgiyalik sotsiolog Adolf Kettle va Frensis Galtonlar qo'llashgan, ular bu nazariyani qo'llashi mkoniyatlariga birinchilardan bo'lib ahamiyat berishgan. Kettle ko'proq guruhlarini o'rganar va ijtimoiy jarayonlardagi ritmga ahamiyat berar edi. Bu holat, psixologlar tomonidan ko'p marotaba tanqid qilingan, "o'rtacha odam" nazariyasining (har bir odamning harakatlanishi ko'pchilikning o'zini qanday tutishiga qarab sodir bo'ladi) yaratilishiga asos bo'ldi. F. Galton esa aksincha butun fikrini o'rtacha tavsifnomalarga emas, balki super normal tavsifnomalar xususiyatlariga qaratdi, alohida xususiyatlar uning e'tiboridagi asosiy predmet bo'lgan va bu haqda 1869-yili nashr ettirilgan "Nasliy daho" nomli kitobida ham yozgan.

Galton supermenlarni o'rganishga harakat qilgan va o'zining ishlarida daholik bu – nasliy asoslangan sifat ekanligi haqida yozib o'tgan.

Statistik uslublar – bu amaliy matematikaning qo'llanilishi bo'lib, psixologiyada ulardan tajriba natijalarini qayta ishlash maqsadida, olingan ma'lumotlarning ishonchliligi va obyektivligini oshirish uchun foydalaniladi. Galtonning korrelyatsion taxlil g'oyasi otionalaridagi ruhiy va fiziologik belgilar naslga tortish qonuniyati orqali ularning farzandlariga o'tishini o'rganish natijasida tug'ilgan. U intellektual qobiliyatlarni o'rganuvchi omillar tahlilining bir necha variantlarini ishlab chiqdi hamda qayta tuzilayotgan testlarni tekshirish uchun bir qator maxsus uslublarni taklif etdi.

Endilikda psixologiyada statistik uslublardan foydalanishning bir necha yo'llari ajratilgan, ya'ni: a) guruhlash, tasnif yaratish va ma'lumotlarni grafik usulda tasvirlashni o'z ichiga olgan psixologiya; b) tanlanmalar tadqiqotining natijasidagi ma'lumotlarga asoslanib bashorat qilishda foydalaniladigan statistik xulosa nazariyasi; v) o'zgarishlar orasidagi bog'lanishlarning sababini aniqlash va tekshirishga xizmat qiluvchi, tajribalarni rejalashtirish nazariyasi.

Odatda statistik tahlilning quyidagi usullaridan foydalaniladi. Dispersion tahlil ko'rsatkichlarning individual variatsiyalash me'yorini aniqlashga imkon beradi (ma'lumki, bir xil o'rtacha qiymatlarda taqsimotning og'ishi sezilarli darajada o'zgarishi mumkin). Ayrim tadqiqiy va amaliy masalalar uchun aynan dispersiya asosiy ma'lumotni beradi. Xuddi, masalan, maktab o'quvchilarining algebra fanidan yozgan ishlari uchun olgan baholarning o'rtacha qiymati o'g'il bolalarda ham qiz bolalarda ham to'rt ballga teng bo'ldi, deb tasavvur qilaylik. Biroq o'g'il bolalarda besh baho ham uch baho ham mavjud bo'lib, qizlarda esa bir-birlaridan ko'chirishlarida faollik ko'rsatganliklari natijasida hammalari bir xilda to'rt ballga ega bo'lishgan. Har bir guruhdan olingan yakuniy natija bir xil, ammo o'rtacha bahoga mujassamlashgan ruhiy-tarbiyaviy mazmun mutlaqo turlichadir. Korrelyatsion tahlil aloqalar miqdorining o'rganilayotgan o'zgarishlari orasidagi bog'lanishlarni tasdiqlaydi.

Korrelyatsion tahlil aloqalar miqdori va tadqiq qilinayotgan o'zgarishlar orasidagi bog'lanishlarni tasdiqlaydi. Bunday tasdiqlashga faqatgina belgilarning bir vaqtda sodir bo'lishi taalluqli

bo'lib, nima sababdan tasdiqlanishi esa mutlaqo tasdiqlanmaydi. Masalan, er-xotinning nikohdan qoniqlashlari xavotirlanishga salbiy korrelyatsiyasini qayd etish mumkin (oilaviy hayotdan qoniqlash qay darajada bo'lsa, ular o'zlarini shu darajada xotirjam his etadilar). Ammo bu faktga asoslangan holda uyda hammasi o'z joyida bo'lganligi sababli ularning xotirjam ekanliklarini yoki xavotirlanish darajasi past bo'lganligidan hamma hayotga nisbatan umuman ijobiy munosabatda ekanliklaridan hamkorlikdagi hayot ularni to'liq qanoatlantirayotganligini bilishimiz mumkin emas. Korrelyatsiya koeffitsientini hisoblashda musbat birdan manfiy birgacha qiymat qabul qiluvchi bir necha formulalar mavjud. Qiymati nolga yaqinlashuvchi korrelyatsiya o'zgarishlari orasidagi bog'lanishning mavjudligini tasdiqlay olmaydi.

Va nihoyat faktorlar tahlili bu bevosita kuzatib va o'lchab bo'lmaydigan xususiyatlarni aniqlash uchun mo'ljallangan usullar guruhidir. Faktorlar tahlilining vazifasi umumiy ko'rinishda o'zgaruvchilar miqdorini kamaytirishdan, ulardagi turli tumanlikni bir nechta umumiy faktorlarga keltirishdan iborat. Agarda korrelyatsiya koeffitsientini hisoblash natijalari bo'yicha bir necha kattaliklar orasida alohida zich bo'lgan bog'lanish kuzatilsa, u holda bu kattaliklar orqasida umumiy yuqori darajada muloqotlashish faktori mavjud deb taxmin qilish mumkin. Faktorlar modelidan hozirgi kunda barcha sohalarida keng foydalaniladi, bu narsa shaxs psixologiyasi va intellektidan juda ommalashgan. Statistik tahlil usullaridan foydalanish uchun o'rganaliyotgan xususiyatlarda normal taqsimotning mavjud ekanligiga ishonch hosil qilish kerak: lekin hattoki bu shart bajarilgan taqdirda ham olingan natijalarning tasodifiy bo'lib qolish ehtimoli mavjud bo'ladi va bunday ehtimollik "ahamiyatlilik darajasi" deb ataladi.

3. Differensial psixologiyani shakllantirishdagi ilmiy bilimning asl nusxasidagi uchinchi yo'llanma psixologiya sohasida psixogenetika bilan chegaradosh bo'lgan genetika ma'lumotlaridan foydalanish bo'lib, uning predmeti insondagi individual psixologik xususiyatlarning kelib chiqishidan hamda ularning shakllanishidagi muhit va genotipning rolidan iborat. Variantlar ichida eng axborotlisie gizakli uslub bo'lib, bu uslub muhit ta'sirini eng yuqori darajada muvozanatlash va tadqiq qilinayotgan sifatning addiktivlik (avloddan

avlodga uzatiluvchi), noadditivlik (siblinglarda ishtirok etib, bir avloddagi faqat qarindoshlar uchun ahamiyatga ega) dispersiyalarini, manbaga bog'liq differensiallash imkonini hamda atrof-muhitdagi farqlarga bog'liq ravishdagi dispersiyani beradi. Undan birinchi marta Galton foydalangan, biroq oxirgi vaqtlarda xuddi shuningdek genetik tahlildan ham keng foydalanilmoqda.

16.3. Ruhiy me'yorlar tushunchasi

Differensial psixologiya fanining asosiy iste'molchisi psixodiagnostikadir. Individual farqlar psixologiyasida ma'lum bir tushunchalar hosil bo'lib, keyinchalik ularni o'lchash uchun bir qancha uslublar yaratiladi va tanlanadi. Shuningdek, bu yerda olingan natijalarni baholash va integrallash usullari haqida tasavvur ham yuzaga keladi. Shu sababli o'z mazmuniga ko'ra turli xil sifatlariga ega bo'lgan ruhiy me'yor tushunchasi o'ta muhim bo'ladi va unga eng kamida to'rtta faktor ta'sir ko'rsatadi.

1. Me'yor – statistik tushuncha. Eng ko'p bo'lgan miqdor normal deb hisoblanadi va taqsimotning o'rtasiga to'g'ri keladi, uning "dumli" qismlari esa mos ravishda quyi ("subnormal") yoki yuqori qiymatlar sohasini ko'rsatadi. Xususiyatni baholashda insondagi ko'rsatkichning boshqalar bilan dahldor ekanligini va shu tarzda uning normal taqsimot egri chizig'idagi o'rnini aniqlashimiz lozim. Xususiyatlarga "sub" va "super" pristavkalarining qo'yilishi ularga etik yoki pragmatik baho bermasliklari munozarasiz haqiqatdir (axir insondagi tajovuzkorlik ko'rsatkichi "superme'yoriy" bo'lsa, bundan atrofidaqilar va o'ziga yaxshi bo'lar ekanmi).

Me'yorlar mutlaq emas, ular mazkur guruh uchun (yosh bo'yicha, ijtimoiy va boshqalar) emperik holda olinadi. Xuddi masalan oxirgi yillar davomida qizlarda gimaskulinlik ko'rsatkichi MMRI so'rovnomasi bo'yicha mustahkam o'sgan; biroq bu holat barcha qizlarning o'zlarini xuddi o'spirinlarday tutishlarini bildirmaydi. Bu yerda faqatgina eskirib qolgan me'yoriarni qayta ko'rib chiqish zarur ekanligini qayd etadi.

2. Ijtimoiy streotiplar bilan asoslangan me'yorlar. Agar inson xulqi mazkur jamiyatda qabul qilingan umumiy qoidalarga mos kelmasa, bunday holat me'yordan chetga og'gan deb hisoblanadi.

Masalan, Rossiya madaniyatiga asosan oyoqlarni stol ustiga qo'yish mumkin emas Amerika madaniyatiga ko'ra esa bunday holat hech kim tomonidan muhokama qilinmaydi.

3. Ruhiy salomatlik bilan uyg'unlashuvchi me'yorlar. Vrachga murojaat qilishni talab etuvchi holatlarni normal (normal emas) deb hisoblanadi. Biroq psixiatriyada ham baholashdagi yondoshuv munozaralidir, me'yordan sezilarli og'diruvchi topshiriq sifatida esao'z-o'zini boshqarish faoliyatini va qobiliyati mahsuldorligining buzilishi qabul qilinadi. Xuddi masalan kattaroq yoshdagi odam o'z xotirasining susayganligini anglagan holda yordamchi vositalardan (yozuv daftarchasi, ehtiyojda zarur bo'lgan buyumlarni nazari tushadigan joylarga qo'yish) foydalansa, bunday xulq me'yor talablariga mos keladi, biroq agarda u o'ziga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'lmasdan, o'zining hayot muhitini "protez qilish" zaruratidan voz kechsa, u holda oxir-oqibatda oldida turgan masalalarni yechishga qobiliyatsiz bo'lib qolishga olib keladi va ruhiy salomatlikning buzilganligidan dalolat beradi.

4. Nihoyat me'yorlar haqidagi tasavvur kutish, shaxsiy-umumlashmagan tajriba va boshqa subyektiv o'zgarishlar bilan aniqlanadi: masalan, agar oiladagi birinchi farzand gapirishni bir yarim yoshdan boshlasa-yu, ikkinchi farzand esa ikki yoshda ham so'zlarni to'g'ri talaffuz qila olmasa, unda bu holat nasliy orqada qolish deb qabul qilinadi. V. Sh ternin sonni baholashda ehtiyotkorlikka da'vat etib, quyidagilarni qayd qilib o'tgan: birinchidan ruhshunoslar u yoki bu xususiyatning o'rnatilgan o'xshashligiga qarab, individning, mazkur xususiyatini tashuvchi anormalligi haqida xulosa chiqarish huquqiga ega emaslar; ikkinchidan esa shaxsning aniqlangan nome'yoriyligini uning boshlang'ich sababchisi singari tor ma'noli belgiga keltirish mumkin emas. Zamonaviy tashxis quyidagi "Me'yor" tushunchasida shaxsdan tashqari tavsifnomalarini tadqiq qilishda foydalaniladi, nutq shaxsiyatidan kelib chiqqan holatda esa "xususiyat" atamasi qo'llaniladi va shu orqali normativ yondashuvdan belgilangan inkor bo'rttirib ko'rsatiladi.

Demak, me'yorlar – bu sovib ulgurmagan hodisalar bo'lib, ular doimo yangilanib va o'zgarib turadi. Psixologik diagnostika

metodikalarining standartlari ham doimiy ravishda qayta ko'rib turishlari lozim.

16.4. Differensial psixologik tadqiqotlar yo'nalishlari

Hozirgi vaqtda alohida belgilar ayrim holatlarda differensial psixologiya e'tiborining obyektiga aylanib qolyapti – masalan, xavotirlanish, chuqur ta'sirchanlik, kasbiy mo'ljil, ba'zida esa umumiy yaxlit individuallik. V. Shtern individual farqlar psixologiyasi vazifalarining, hozirgi kunda rivojlanishini davom ettirayotgan va boyitib borayotgan to'rtta yo'nalishni ajratib oldi. Agarda qaralayotgan sifatning qay darajada variativ ekanligi, ma'lum bir tanlashda undagi qiymatlar og'ishi kengligining miqdori tadqiq qilinayotgan bo'lsa, olib borilayotgan izlanishlar birinchi yo'nalishda bo'ladi. Agarda bizni qiziqtirayotgan belgi bir vaqtda yana qanday xususiyatlar bilan namoyon bo'lishini aniqlash qiziqarli bo'lsa, demak biz boshqa yo'nalishda izlanish olib borayotgan bo'lamiz. Bunda biz birinchi holatda ham, ikkinchi holatda ham berilgan fazilatning genezisi va bashorati haqidagi savollarni o'rta tashlamay faqatgina bir daqiqadagi qiziqish bilan chegaralanamiz. Agarda biz individuallikka yaxlit bir hodisa sifatida yondoshsak, u holda tarixiy yondoshuvga rioya qilishimiz va nihoyat bizni qiziqtirayotgan fazilat rivojlanishining sabablari va undagi asosiy lahzalarni oydinlashtirishimiz zarur. Hattoki, individuallikning ko'p darajaliligini va ko'p omilliligini ochishga harakat qilayotganimizda ham tarixiy bo'lishimiz kerak. Nima bilan namoyon bo'lishi mumkinligini biz bilmaymiz va o'zimizni tipologik yondoshuvni qo'llash imkoniyati bilan ta'minlashimiz zarurdir. Shuning uchun ham ikkinchi va uchinchi turdagi izlanishlarni olib borishda biz ko'ndalang emas, balki longityud tadqiqotlarni o'tkazamiz (11). Xullas, hozirgi vaqtga kelib individual farqlar psixologiyasi o'zining xususiy psixologiya nazariyasini egallashda namoyon bo'luvchi sifatlarning turli-tumanligini saqlab qolgan. Xuddi, masalan, intellektual qobiliyatlar nazariyasi amalda jinsning evolyutsion nazariyasi bilan bog'liq emas, qiziqqonlik nazariyasi esa shaxsiyat fe'l-atvori nazariyasiga umuman taalluqli emas. Shuning uchun zamonaviy differensial psixologiya asosiy tendensiyasi – bu xususiy, turli

tipdagi va yaxlit yagona individuallik nazariyasiga integratsiya qilinishidir.

Afsuski, bugungi kunda ham V. Shterning quyidagi aytgan fikrlari o'z kuchini saqlab kelmoqda, ya'ni: alohida vazifalar differensial psixologiyasi hamda "ayol, rassom, jinoyatchi va boshqalarning" psixologiyasi monografiyalarda munozaralarning asosiy predmeti bo'lib qolishi kerak (11, 8-bet). Keyinchalik kursning asosiy mazmunini bayon etish jarayonida biz quyidagi mantiqqa rioya qilishga harakat qilamiz: kategoriyalarning kiritilishi va uning psixologiya fani bilan to'ldirilishi; tadqiq qilinayotgan fazilatning tug'ma va vaqt davomida egallangan determinantlariga ko'rsatma; mazkur sohada ruhiy tashhis imkoniyatlari. Biroq bu tuzilmaga hamma vaqt ham rioya qilish mumkin emas, shu sababli ayrim hollarda biz yoki belgining variativligi haqidagi ma'lumotlar bilan yoki bo'lmasa emperik tipologiyalarni ko'rib chiqish bilan chegaralanishimizga to'g'ri keladi.

Differensial psixologiyaning asosiy yo'nalishlari

Tadqiqot obyekti		Tadqiqot sifati	
1. Belgi	Bir necha individda faqat bitta	Variatsion	"gorizont tal"
2. Belgi	Bir necha individda ikkita va undan ortiq	Korrelyatsion	
3. Individuallik	Bitta individ ko'p belgilarga nisbatan	Psixogeo grafik	"vertikal"
4. Individuallik	Ko'p belgilarga nisbatan ikki va undan ortiq individlar	solishtirma	

16. 5. Differensial psixologiya usullarining tasnifi

Usul – metod so'zi grekchadan olingan bo'lib, yo'l, ya'ni anglash yo'li ma'nosini bildiradi. Ruhiyatning individual farqlari haqidagi tasavvurga ega bo'lish uchun ma'lumotlarni olishning turli xil usullaridan foydalanadilar. Hayvonot olamida bu ishni bajarish birmuncha osonroq kechadi – u yerda sun'iy seleksiya asos sifatida qabul qilinadi. Yaxshiyamki odamlarda bu narsa hozircha sinab ko'rilmagan, ammo o'xshashliklar va farqlar ustida olib boriladigan

statistik tadqiqotlardan foydalanish mumkin, ayniqsa, tarbiyalash shartlarini variatsiyalashtirishda individuallikning turli xilda xarakterlari uchun turlicha dioxotomiyalar bo'yicha tasniflanuvchi bir nechta xil usullardan foydalanish mumkin (1, 2, 5, 7).

Foydalanilayotgan tajribaning turiga qarab introspektiv (subyektiv tajriba ma'lumotlariga asoslangan) va ekstrospektiv (obyektiv natijalarga tayanuvchi, o'lgahash imkoniga ega) usullar ajratib olinadi.

Ta'sirning faolligiga qarab kuzatuv va tajribaga ajratiladi. Erishilgan qonuniyatlarning umumlashganlik darajasiga qarab nomotetik (umumiylilikni tushuntirish psixologiyasini ko'zlovchi) va idiografik (yagonalikni, psixografiyani va tushunish psixologiyasini ko'zlovchi).

Tadqiq qilinayotgan hodisaning o'zgarish barqarorligi bo'yicha urg'u beruvchi va shakllantiruvchi (o'rganilayotgan sifatning oxirgi holati boshlang'ich holatidan farqlanuvchi) usullar ajratib olinadi.

Differensial psixologiya usullari tushunish va tushuntirish oppozitsiyasi ta'sirida rivojlangan. Tushunish idiografik yondoshuvning yuzaga kelishiga, tushuntirish esa – tajriba usullariga olib keldi. Ijtimoiy va tabiiy ilmiy paradigmalarning bir-birlarga qarama-qarshi qo'yilishi tadqiqotchi tomonidan foydalaniladigan metodik apparat afzalligida ham aks etgan. Hozirgi vaqtda bunday ziddiyatlar birmuncha yumshatilgan. Biroq differensial psixologiyaning barcha tajriba usullariga taalluqli bo'lgan ikkita eng jiddiy savollari hanuz ochiqqligicha qolmoqda. Ularning birinchisi quyidagicha ta'riflanadi: ruhiy belgilar faqat bevosita subyekt ning o'zigagina berilganligi sababli, o'z-o'zidan kelib chiqqan holda tadqiqotchi boshqa bir insonning ruhiy olamiga yorib kirishi mumkinmi. Bu savol psixologik izlanishlarda o'xshashlik yoki izohlash muammolarini o'rtaga tashlaydi. Ikkinchi savol esa bevosita tadqiqotchining o'zigagina berilgan jismoniy belgilar bilan uning ichki ruhiy mazmundorligi orasidagi moslashuvga taalluqlidir. Bu muammo simptomatologiya sohasiga (sifat belgisiga asosan ruhiy sabab haqida xulosa chiqariladi) tegishli bo'ladi. Xullas, psixologik tadqiqotning maksimal darajada validlovchi usullarini izlash – bu doimo yechib kelinayotgan va avvalgiday juda muhim masaladir.

Differensial psixologiyada qo'llanib kelinayotgan usullarni shartli ravishda bir necha guruhlariga ajratish mumkin: umumilmiy, psixogenetik, tarixiy va xususan ruhiy.

Umumilmiy usullar

Umumilmiy usullar – bu psixologik reallikda qo'llanilishi mumkin bo'lgan, shu bilan birga boshqa ko'pgina fan sohalarida ham foydalaniladigan usullar modifikatsiyasidir.

Kuzatuv – ekspert bahosida beriladigan natijalar bo'yicha insonni maqsadli yo'naltirilgan holda sistematik ravishda tadqiq qilishdir. Kuzatuvning bir necha xil turlari mavjud. Usulning imtiyozlilik quyidagidan iborat: mazkur usulning afzalligi shundanki, birinchidan insondagi tabiiy xulqning faktlari yig'iladi; ikkinchidan inson yaxlit bir butun shaxs sifatida qabul qilinadi; uchinchidan subyekt hayotining konteksti aks ettiriladi.

Kuzatuv turlari

1	Vosita yordamida – bevosita (bilvosita – aloqali)	Aloqa shakli bo'yicha
2	Daladagi – laboratoriyadagi (tabiiy – tajribaviy)	Faoliyat shartlari bo'yicha
3	Ochiq – yopiq (inkognit)	Obyekt bilan ta'sirlashish sifatiga qarab
4	Yoqilgan – yoqilmagan	
5	Tasodifiy – maqsadga yo'naltirilgan	Maqsad bo'yicha
6	Barchasi – tanlangani	Tartiblanganligi bo'yicha
7	Ixtiyoriy – tuzilmaviy	
8	Qayd qiluvchi – baholovchi	Natijalarning qayd qilinishi bo'yicha

Kamchiliklari qatoriga es quyidagilarni keltirish mumkin:

1) kuzatilayotgan faktning yo'ldosh hodisalar bilan tutashib ketishi; 2) sustkashlik, izlanuvchining beparvoligi uni siqib chiqarilgan pozitsiyaga solib qo'yadi; 3) qayta kuzatish imkonining yo'qligi; 4) natijalar faqat yozma shaklda qayd qilinadi.

Aniq maqsadni (ruhiy faoliyatning qaysi qatlamlarini kuzatishni aniqlab olish) shakllantirish bilan kuzatuvni yanada ilmiyroq qilish

mumkin; bir nechta bir xil vaqt lifiksatsiyalar vositasida obyektivlikni, katta uzilishlarni chetlab o'tishga harakat qilgan holda doimiy bir xillikni; maskirovkani, bunda kuzatuv shunday tashkil etiladiki, kuzatilayotgan shaxs bu haqda bilmaydi va kuzatilayotgan hodisalarni qayd qilish texnikasidan foydalaniladi.

Psixologiyada kuzatuv varianti bu o'z-o'zini kuzatishdir (introspektiv usullar). Tajriba – bu biror-bir kattalikni manipulyatsiya qilishga va uning o'zgarish natijalarini kuzatishga maqsadli yo'naltirilgan usuldir. Psixologiyada tajriba usulining o'zgacha xususiyati shundaki, bunda hodisalarni to'g'ridan-to'g'ri o'rganishning imkoniyati yo'q hamda faktlar izoh berishdan xoli emas. Bu jarayon natijasida o'zaro ta'sirlashuv real holatlarning subyektiv xarakteri tomonidan yuzaga keluvchi noto'g'ri talqinlar bo'lishi mumkin. Ya'ni biz o'lchab ko'rishga harakat qilmasligimiz uchun eng kamida uchta odamning subyektiv real holatlari ta'siriga duch kelishimiz shubhasizdir: sinaluvchi, tajriba o'tkazuvchi, ya'ni eksperimentator-interpretator va foydalanilayotgan usul (test)ni tuzuvchi.

Tajriba usullarining afzalliklari quyidagilardan iborat: 1) tadqiq qilinayotgan ruhiy jarayonni yuzaga keltiradigan sharoitni yaratish mumkin; 2) tajriba sinovini ko'p marotaba takrorlash imkoniyatining mavjudligi; 3) bayonnomani sodda tarzda olib borish mumkin; 4) tajriba ma'lumotlari kuzatuvnikiga nisbatan bir xil turli va bir xil qiymatli bo'ladi.

Mazkur usulning kamchiliklariga to'xtalib o'tsak, ular quyidagilardir: 1) jarayonning tabiiyligi yo'qoladi; 2) inson shaxsining to'liq manzarasi bo'lmaydi; 3) maxsus texnikaga zarurat tug'iladi; 4) tadqiq qilinayotgan reallikning tabiiy qabul qilinishidan uzilish (tajriba olib boruvchi ko'proq asboblardagi strelkalar ko'rsatayotgan ko'rsatkichlarga, testlarga va boshqalarga mo'ljallanadi) kuzatiladi.

Tajribaning bir necha xil turlari mavjud bo'ladi. Maxsus sharoitlarda o'tkaziladigan va o'zining ishtirok etishidan xabardor. A. F. Lazurskiy tomonidan ilmiy taomilga keltirilgan, sinovda ishtirok etmayotganligidan ham bexabar bo'lgan insonning odatiy faoliyat sharoitlariga eng yuqori (maksimal) darajada yaqinlashtirilgan tabiiy tajriba. Masalan, Z. M. Istomina maktab yoshigacha bo'lgan bolalarning qisqa muddatli xotira hajmini tekshirib, to'g'ri yo'riqnoma

holati (do'kondan turli xil sabzavotlarni sotib olish) bilan va o'yin faoliyati holatlari (masalan bolaning altruistik xulqini o'rganish maqsadida bolalar bog'chasidagi metodistxonasiga, kattalar bilan o'yinlash uchun chaqirishadi) orasidagi tafovutni, ya'ni ahamiyatga ega bo'lgan farqni ko'rdi.

Shakllangan tajriba ishning ayrim holatlarini konstatatsiya qilibgina qolmay, balki uning o'zgarishlarini ham (masalan maktab o'quvchisining o'ta sarosima holatiga tushishiga sabab bo'luvchi past o'zlashtirish bilan bog'liq ekanligiga ishonch hosil qilgan holda ular uchun o'ziga nisbatan ham ishonch tuyg'usini hosil qiluvchi treninglar o'tkaziladi, bunday mashg'ulotlar shakllangan tajribaga taalluqli bo'lishi mumkin) o'z ichiga oladi. Psixologik-pedagogik tajriba shakllangan variant bo'lib, bu holatlarda o'qitish usulini (sinovdan o'tganidan so'ng uni dastur deb atash mumkin) o'tkazishga qaratilgan bo'ladi.

Tajriba yakka yoki guruh holida o'tkazilishi hamda qisqa yoki uzoq muddatli bo'lishi mumkin. Tajriba validli bo'lish shartlariga (yaroqlilik, maqsadlar, usullar va natijalarning mosligi singari tushunarli), namoyishkorona bo'lishlik (tanlov vakolati va tuzilmasining tajriba xulosalari tarqatiladigan ommaboplikka moslashuvi) va ishonchlilik talablariga (olingan natijalarning vaqt davomida o'zgarmasligiga) javob berishi kerak.

Modellashtirish – turli xil mazmundagi (vaziyatlar, holatlar, rollar, kayfiyatlar) ruxiy reallikni bunyod etishdir. Psixologik modellashtirishga kayfiyat o'zgarishi (unga hissiy bo'yalgan voqeani so'zlab berish vositasida his qilayotgan kayfiyat, fanning o'zgarishi, xotiralarning uyg'onishi va shunga o'xshashlar) misol bo'lishi mumkin.

Psixogenetik usullar

Usullarning bu guruhi muhitdagi va psixologik sifatlarning individual variatsiyalaridagi nasliy faktorlarni ajratishga qaratilgan (1, 10, 11, 12).

Geneologik nasliy uslub – bu uslub F.Galton tomonidan “Nasliy daho” nomli kitobining yozilishida foydalanilgan qarindosh oilalarni o'rganish usulidir. Usuldan foydalanishda quyidagi holatlar yo'llanma

bo'lib xizmat qiladi: agar biror-bir belgi nasliy bo'lsa va unda kodlanib-muhrlanib qolsa, u holda qarindoshlik qancha yaqin bo'lgani sari odamlarning mazkur belgi bo'yicha o'xshashligi ham shunchalik yuqori bo'ladi. Shuning uchun ham geneologik usulni qo'llashda birinchi darajali qarindoshlikda bo'lgan, nuklearoilani tashkil etuvchi (bu ota-ona juftligi – avlod va sibling-sibling) qarindoshlar haqidagi ma'lumotlardan foydalanish zaruriy shartdir. Faqatgina ular umumiy genlarning o'rta hisobda 50% ga ega bo'ladilar. Qarindoshlik darajasining kamayib borishi bilan (taxminiy holda) nasliy fazilatlarida o'xshashlik kamroq namoyon bo'lib borishi kerak.

Geneologik daraxtlar, tamg'alar va belgilarni tuzishda o'ziga yarasha aniqlangan qoidalar mavjud. Avlodlarining daraxti tuzilayotgan odam proband deb ataladi (nemischadan der Proband – sinalayotgan ma'nosida). Qarindoshlik-urug'lik a'zolari avlodlariga mosholda qator bo'yicha eng avvalgilaridan keyingilariga qarab joylashtiriladilar, shuningdek, bolalar ham tug'ilish tartibi bo'yicha bir qator ichida joylashadilar. Ruhiy tashxis va ruhiy davolash vazifalari uchun ba'zan geneogramma deb ataluvchi geneologik usul variantidan foydalanadilar, bunda qarindoshlik munosabatlari bilan bir qatorda ruhiy yaqinlik (quyuq-sovuq) munosabatlari, ziddiyatli munosabatlar, shuningdek, oilaviy sahnalashtirilgan topshiriqlar ham qayd qilinadi. Geneogramma eng kamida uch avlod chegarasidagi oila uchun tuziladi va inson hayotidagi ruhiy kontekstiga (mazkur holatda ijtimoiy merosxo'rlik haqida ham gapirish mumkin) aniqlik kiritishga imkon beradi.

Boqib olingan bolalar usuli tarbiyalash uchun tarbiyachilar yoki biologik begona bo'lgan ota-onalarga juda erta berib yuborilgan bolalarni boqib oluvchi va biologik ota-onalarga qo'shib-qo'yishni tadqiq qilishdan iborat. Bolalarning biologik ota-onalari bilan 50 foizi umumiy genlarga ega bo'lganliklari, lekin umumiy hayot muhitiga ega bo'lmaganliklari vaaksincha boqi bolgan ota-onalari bilan esa hech qanday umumiy genlarga ega bo'lmay biroq hayotning muhit sifatlarini birgalikda baham ko'rayotganliklari sababli bolalarda nasldan-naslga o'tish bilan yoki muhit ta'sirida yuzaga keluvchi ayrim fazilatlar vaqt davomida paydo bo'lishi mumkin. O'xshashlik darajasi esa fazilatning tabiatini ifodalaydi.

Operatsion validlik usuli ko'p marotaba tanqidlarga uchrashiga qaramasdan hozirgi vaqtda psixogenetika sohasida eng toza usul deb qabul qilingan.

Egizakli usuli E. Torndayk va R. Zazzolar tomonidan qo'llanib kelingan. Egizaklar orasidan monozigotlilar (bitta tuxum hujayrasidan rivojlangan va shu sababli identik genlar to'plamiga ega bo'lgan) hamda dizigotlilar (o'zining genlari to'plami bilan oddiy aka-ukalarga va opa-singillarga ega bo'lgan hamda ulardan bir vaqtda tug'ilganligi bilan farqlanuvchi) ajratib olinadi. 1. Nazorat egizaklar usuli monozigotli va dizigotli egizaklarni ichki juftlikda solishtirishdan iborat. 2. Egizakli juftlik usuli, ko'pincha yopiq holdagi ijtimoiy-ruhiy tizimni hosil qiluvchi, egizak juftligi ichida rollar va vazifalarning taqsimlanishini o'rganishdan iborat. Egizaklarning har biri bu tizimga "mujassamlashgan shaxsni" paydo qiluvchi ichki sistemalar sifatida kiritiladi. 3. Nazoratdagi egizaklar usulida egizaklardan biri shakllantirish ta'siri ostida bo'ladi, ikkinchisiga esa bunday ta'sir ko'rsatilmaydi va shu holatda o'quv-malakaning paydo bo'lish vaqti qayd qilinadi. Agar oxirgi hisobda malaka bir vaqtda namoyon bo'lsa, uholda buni yetilish omili hisobiga taalluqli deyish mumkin. Bir yoshli bolalarni tuvakka o'tirishga o'rgatish va zinapoyada chiqib-tushish malakasini hosil qilish borasidagi butajribalar T. Bauer tomonidan yozib qoldirilgan. 4. Ajratilgan monozigotli egizaklar usulidan ijtimoiy kataklizmlar holatida va vaziyat taqozosi bilan egizaklar bir-biridan keskin farqlanuvchi muhit sharoitida bo'lgan vaqtlarida foydalaniladi. Sifatlarning bir-birlariga o'xshashligi nasliy sabablarga bog'liq bo'lib, farqlanishi esa muhit ta'siridan yuzaga keladi.

Tarixiy usullar (hujjatlarni tabliil qilish usuli)

Tarixiy usullar buyuk shaxslarni o'rganishga hamda ularning ma'naviy tiklanishlarida impuls vazifasini bajargan muhitning va naslning xususiyatlarini tekshirishga bag'ishlangan. Qoidaga binoan mazkur usullarni qo'llashda obyekt qilib, faoliyati madaniy qimmatga bo'lgan natijalarning paydo bo'lishiga olib kelgantarixiyindivid-inson tanlab olinadi.

Biroqtarixiyusullarmutlaqoordinarodamlarnito'liqroqo'rganishhuchunq

o'lanilishim mumkin. Buguruxgabiografikkundalikli tarjimai hol usullari mansub bo'lib, ulardagi umumiylik bolang'ich manbaa yoki tarjimayi xoldan foydalanishligidadir.

Tarjimai hol usuli – buyuk insonning psixologik-ruhiy portretini chizish uchun uning uzoq muddatli davr davomidagi shaxsiy tarjimayi xolidan foydalanishni taqozo etadi. Tarjimai holda berilgan ma'lumotlardan foydalanishdagi qiyinchilik biografiyasining nuqtayi nazarini tushuntirishidan iboratdir, bunda faktlar o'rniga xulosalar keltirish holatlari kam emas. Agar ruhshunos buyuk inson qalbidagi kechinmalari bilan qiziqsa, u holda rasmiy tarjimai holdan ham ilgariroq, ruhiy tavsianomalariga asoslangan holda uning hayot yozuvini tuzib chiqishi mumkin: bu holda ruhshunos "psixografiyani" o'tkazadi. P. Mebiustomonidan kiritilgan patografiya usuli ham (buyuk insonlar kasalliklari haqida qo'lyozma) shu kabi biografik usul variantlaridandir. Rossiya ilm-fanida patografik usuldan mashhur genetik olim V. L. Efroimsonda holikning yo'llanmasini o'rganishda foydalangan.

Kundalik usul – biografik usulning oddiy odamlar hayotini o'rganishga bag'ishlangan variantidir, mazmuni esa uzoq muddatli vaqt davomida uning rivojlanishi va xulqi haqidagi ekspert (ota-ona, tarbiyachi, hamkasb) tomonidan olib borilgan yozuvlardan iborat.

Avtobiografiya – bu bevosita taassurotlar va retrospektiv tajribaga asoslangan hayot qo'lyozmasidir. Mazkur usul natijalarining noto'g'ri talqin qilinishi shaxsiy dinamika jarayonlari tomonidan yuzaga kelishi mumkin. Qayd qilishning eng yangi usullari video yozuv imkoniyatlari bilan bog'liq.

Xususiy psixologik usullar

Bu guruh tadqiqotning differensial psixologiya vositalari asosiy qismini tashkil etadi (5, 6, 8, 9, 14, 15).

Introspektiv usullar (o'z-o'zini kuzatish va o'z-o'ziga baho berish) o'rganish obyektni bevosita ochib berishi bilan asosiy afzallikka ega. Zamonaviy ilm-fanda ulardan tadqiqotning boshlang'ich bosqichlarida foydalaniladi. 1. O'z-o'zini kuzatish ayni vaqtda shaxsiy introspeksiyasini amalga oshirishga ega bo'lgan dolzarb belgi – fenomen konstatatsiyasiga xizmat qiladi. Mazkur

usulning kamchiliklariga ruhiy fenomenlar (masalan jazavalar) salmoqli qismining introspeksiya jarayonida buzilish faktlari; fenomenlarning ongsiz dunyoga tez siqib chiqarilishi va natijada olingan ma'lumotlar ishonchligining past bo'lishi taalluqlidir. Shuning uchun V. Shtern qayd etib o'tganidek, introspeksiyada salbiy ekzistensial yechimlarni qabul qilish (o'z-o'zini eslashda reduksiya qilingani sababli qiyofa yoki g'am chekish bo'lmaganligini uqtirish) mumkin emas. Nutq (ruhiy fenomenlardan orqada qoluvchi), mantiqiy bog'liqlik tendensiyasi (ruhiy fenomenlar ko'pincha parchalangan vaqtda) va kutish orqali amalga oshirilgan ta'sir etishni to'g'ri talqin manbalaridir. Shunday qilib, introspeksiyalar maxsus o'rganilgan sinaluvchilar ruhiyatining anglab yetilgan elementlari haqida ko'proq yoki kamroq ishonchli bo'lgan ma'lumotlarni beradi.

2. O'z-o'zini baholash, o'z-o'zini kuzatishdan farqli ravishda dolzarb fenomenlar bilan bir qatorda yanada barqaror bo'lgan ruhiy sifatlarni aks ettiradi. Usulning kamchiligiga esa yuzaki mulohaza yuritish (sirdan o'xshash bo'lgan simptomlar ostida turli xil xususiyatlar berkingan bo'lishi mumkin), ko'proq o'rganilgan xususiyatlar qiymati (natijada ularni ko'paytirish yoki kamaytirishga intilish kuzatilishi mumkin), ruhiy uyalish holatining paydo bo'lishi (ya'ni shaxsiyatidagi haqiqiy xislatlarini o'zi va boshqalar oldida ochib berishga qarshilik qilish).

O'z-o'zini baholashga sinash qobiliyatini anonim holatda kuzatish va nazorat qilish mazkur usulning yanada ishonchliroq bo'lishiga olib keladi.

Psixofiziologik (apparat) usullar inson xulqining psixofiziologik asoslarini o'rganish uchun belgilangan bo'lib, undan B. M. Teplov maktabining tadqiqotlarida foydalanilgan. Ular laboratoriya sharoitlarini va maxsus asboblarni talab etadilar: amaliy ruhiy tashhis qo'yishda kam qo'llaniladi (13).

Hissiyotlarning shartli reflektor o'zgarishlarini o'lchash usuli (moslashuv va boshqa modallar qo'zg'atuvchilari ta'siridagi sensibilizatsiya). 2. Teridagi galvanik reaksiya usuli (KGR) –teridagi elekt o'tkazuvchanlikning o'zgarishi. 3. Mutlaq va differensial nuqsonlarni oddiy hamda alohida sharoitlarda o'lchash usuli (ko'rish – eshitishni qo'zg'atuvchilar bilan va aksincha boshqa qo'zg'atuvchilar bilan – kofein va boshqa farmovositalar ta'siridagi «induksion usul»).

4. Boshqa sensor funksiyalarni o'lash: jimirlashning kritik chastotasi va boshqalar. 5. Elektroen sefalografik usul (EEG, alfa-indeks. Alfa ritmining chastotasi va amplitudasi). Harakatlantiruvchi reaksiyalar usuli (reaksiya vaqtini o'lash hamda ko'proq yolg'on detektor nomi bilan mashhur bo'lgan, kuchlanishli motor A. R. Luriya o'zgarishlari usuli). 7. Nutq bo'yicha serebral ustunlikni aniqlashda foydalaniladigan dixotik eshitish usuli. Uning mazmuni o'ng va chap quloqqa bir vaqtning o'zida uzatiladigan avval verbal keyin noverbal materialning taqdim qilinishidir. Verbal materialning qabul qilinishi va qaytarilishida o'ng quloq egalik qiladi (ya'ni o'ng yarim shar), noverbalning qabul qilinishida esa – chap quloq. Qo'shimcha ko'rsatkichlarga aktivatsiya afzalliklarini ko'rsatuvchi, EEG ma'lumotlari mansubdir.

Ijtimoiy-psixologik usullar esa so'rovlar va sotsiometriyani o'z ichiga oladi. So'rovnomalar obyektiv qayd qilingan faktlarga emas, balki respondentning o'z-o'zini hisobot qilishidagi ma'lumotlarga tayanadi. Suhbat qurish, intervyu olish va anketa o'tkazish so'rovning turlarini tashkil qiladi.

1. Suhbat – bu odam bilan erkin muloqotlashuv vositasida olinadigan yangi axborotdir. Suhbat qurish chog'ida rollar simmetrik taqsimlanadi.

2. Intervyu – suhbatning alohida shakli bo'lib, bunda sheriklardan bittasi lider-boshqaruvchi, ikkinchisi esa unga ergashuvchi bo'ladi va savollar faqat bir tomondan beriladi. Qat'iy belgilangan savollar to'plamidan iborat bo'lgan standartlashgan intervyu uning variantidir. Savollar albatta berilishi lozim, shuningdek, maskirovka qilish maqsadida boshqa savollar bilan aralashtirilgan bo'lishi mumkin.

3. Anketa so'rovi – maxsus tayyorlangan savollarga berilgan javoblar asosida axborot olish. Anketalar quyidagicha turlarga bo'linadi: a) savollar mazmuni bo'yicha; b) ularning shakli bo'yicha – ochiq va yopiq; v) savollarning tuzilishi bo'yicha; g) savollarning miqdori va tartiblanish ketma-ketligi bo'yicha.

Anketa so'rovi og'zaki va yozma hamda yakka tartibda yoki guruh bo'yicha bo'lishi mumkin. Bolalar bilan ishlashda anketa usuli ularning 10 yoshidan boshlab qo'llaniladi, bu yoshgacha esa savollar faqat intervyu shaklida qayd qilinishi mumkin.

4. Sotsiometriya odamning guruhdagi mavqeini (holatini) aniqlaydi va sotsiometrik mezon sifatida ajralib turuvchi belgilarni baholovchi ekspert o'rnida qo'llanilishi mumkin (masalan, sotsiometrik indeks bo'yicha odamni uning ham kasblari, guruhdagilar uni qay daraja daaltruistik, do'stonalik, mas'uliyatli va boshqa xislatlar bo'yicha baholashlari haqida mulohaza yuritish mumkin).

"Uzunasiga" va "ko'ndalang" qirqimlarning yosh psixologiyasi usullari. 1. "Ko'ndalang" qirqimlar turli xil yoshdagi bolalarning alohida guruhlarini solishtirishni anglatadi. Mazkur usuldan bolalarning ruhiy rivojlanish normalarini olishda A. Gezell tomonidan foydalanilgan. Tadqiqotni olib borish uchun tanlanadigan yoshoralig'i (intervali) o'ta yuqori bo'lsa, alohida qirqimlar orasidagi vaqtinchalik oraliqlar ham shunchalik kam bo'lishi kerak, ya'ni yosh bolalarda bu usulni ko'proq o'tkazish kerak. Bu usul rus psixologlari tomonidan tarixiy an'analarning yo'qligi sababli qattiq tanqid qilingan. 2. "Uzunasiga" (longityudli) qirqimlar N. M. Shelovanov va N. L. Figurinlar tomonidan bolalarning kundalik xulqini o'rganishda qo'llanilgan, ba'zi hollarda tomonlari o'rganiladi (masalan nutqning rivojlanishi). Bularga kundaliklar (onalar va o'smirlar kundaliklari) bolalarning tug'ilishidan boshlab ma'lum bir bosqichgacha kuzatuvning natijalarini o'zichiga olgan biografik usullar taaluqlidir. Usulning kamchiliklari bajarilishining qiyinchiligida va ko'p vaqtning sarflanishidadir, afzalligi esa rivojlanish dinamikasini ochib bera olishidadir.

Uzunasiga va ko'ndalang qirqimlarning birlashish ehtimoli ham mumkin: boshida ko'ndalang tadqiqotlar o'tkaziladi, keyinchalik burilish punktlarida esa batafsil longityud tadqiqotlar olib boriladi.

Faoliyat (ijod) maxsulining tahlili – psixologik reallikni predmetlashtirish (faoliyatni uning natijalari bo'yicha qayta tiklash vositasi yordamida o'rganishni anglatadi. Variantlari – grafologik ekspertiza, grafikli va boshqa loyihalash usullari. Ruhiy-tarbiyaviy (psixologik-pedagogik) tadqiqotda ular bilimni nazorat qilishning turli xil shakllarini qabul qilishlari mumkin bo'lib, bu shakllar insonning o'qish faoliyati dinamikasini qayta tuzishga imkon beradi.

Test usuli – bu individuallar aroindividual ichidagi yoki guruhlar aro farqlarni aniqlashtirishga qaratilgan, qisqa standartlashtirilgan

sinovdir. Testlarni qo'llash tartibi inson huquqlari Deklaratsiyasiga va bola huquqlari Konvensiyasi talablariga javob berishi lozim.

O'rganilayotgan reallika bog'liq holda testlarni quyidagi guruhlariga birlashtirish mumkin (klassifikatsiya emperik xarakterga ega, sinflar kesishadi). 1. Qobiliyatlar testi. 2. Aql va malaka testlari. 3. Qabul qilish testlari. 4. Fikrlar (ijtimoiy topshiriqlar). 5. Estetik testlar. 6. Proyektiv testlar. 7. Vaziyatli testlar (topshiriqni turli xil sharoitlarda bajarish). 8. O'yin testlari.

Testlar juda tejamlidir, biroq ishonchlilik darajasi yuqori emas va noto'g'ri ma'lumot (falsifikatsiya)ga oson beriluvchan (ayniqsa, tasodifiy javoblar soni ba'zan 30 foizga yetishi mumkin bo'lgan, kompyuterlashtirilgan shaklda) bo'ladi.

Psixosemantik usullari (Ch. Osgudning shaxsiy differensial, K. Kellining repertuar kataklari) muqobillashgan individual-mo'ljalli usullar guruhini namoyon etadi va olamga hamda o'ziga nisbatan ongsiz ravishda harakat qiluvchi o'lchashlarni aniqlash imkonini beradi. Ko'p hollarda mazkur usuldan shaxsning o'z-o'zini anglashini o'rganishda foydalaniladi, kompyuterda qayta ishlab chiqishni talab etadi.

Test savollari:

Differentsial psixologiya qachondan boshlab mustaqil fan sifatida rivojlana boshlagan?

XX asrning boshi.

XIX asrning oxiri.

XIX asrning boshi.

XX asrning o'rtasi.

Differentsial psixologiya atamasi kim tomonidan fanga kiritilgan?

Galton.

V. Shtern.

Ayzenk.

Kettel.

Differentsial psixologiyaning predmeti nima?

Odam va hayvon psixikasi o'rtasidagi tafovutlar.

Erkak va ayolar psixologiyasi.

Individlar va guruhlararo psixologik tafovutlar.

Turli yosh davrlari o'rtasidagi farqlar.

Differentsial psixofiziologiya tushunchasi kim tomonidan fanga kiritilgan?

Teplov. B. M.— 1956-y.

Pavlov. I. P.— 1905-y.

Galton. F.— 1876-y.

Nebilitsin. N. D. — 1963-y.

Differentsial psixofiziologiya qanday fan?

Kishilar o'rtasidagi individual psixofiziologik tafovutlarni o'rganadi.

Psixologiya va fiziologiya orasidagi soha.

Asab tizimi xususiyatlarini o'rganadi.

Fiziologik jarayonlarni o'rganuvchi fan.

Differentsial psixologiya qaysi psixologiya sohasi negizida tashkil topgan?

Psixodiagnostika.

Eksperimental psixologiya.

Umumiy psixologiya.

Yosh psixologiyasi.

Differentsial psixologiyaga kim asos solgan?

Shtern.

Ayzenk.

F. Galton.

Kettel.

Differentsial psixologiya psixologiyaning qanday sohasi?

Tadbiqiy.

Diagnostik.

Tadqiqotchilik.

Nazariy — amaliy.

Quyidagi tushunchalarning qaysi biri odamlar ruqiyatini o'rganuvchi degan ma'noni anglatadi?

Psixoanaliz.

Psixoterapiya.

Psixotexnika.

Psixognostika.

F. Gaiton individual xususiyatlarni o'rganishda qaysi metoddan foydalanishni ilgari suradi?

Matematik – statistik va test.

Laboratoriya tajribasi.

Anketa va test.

Biografiya.

“Individual farqlar psixologiyasi haqida” kitobining muallifi kim?

L. Tyorstin.

D. J. Gilford.

V. Shtern.

A. Bine.

Egizaklar metodining asoschisi kim?

R. Zazzo.

F. Galton.

A. Gezell.

A. Anastazi.

Egizaklar metodining maqsad va vazifasi nima?

Egizaklarni taqqoslab o'rganish.

Egizaklar ruxiyatidagi o'xshash va farq qiluvchi tomonlarini aniqlash.

Individual psixologik xususiyatlar tabiatini o'rganish.

Individual farqlarning vujudga kelishida irsiyat va muhitning rolini aniqlash.

Ikkita alohida tuxum hujayradan shakllangan egizaklar qanday nomlanadi?

Monozigot.

Dizigot.

Sibelor.

Syom egizaklari.

Juft egizaklar metodini kim tomonidan taklif qilingan?

R. Zazzo.

F. Galton.

A. Gezell.

M. Juyel – Nilson.

XVII BOB. INDIVIDUALLIKNING INTEGRAL TAVSIFI

Reja:

1. Individuallik haqida axborot olish kanallari.
2. Muhit va nasliy omillarning o'zaro ta'sirlashuvi
3. Nasl va muhit tushunchalariga zamonaviy qarashlar.
4. Differensial psixologiya individual farqlar psixologiyasining ilmiy bazasi sifatida.

17.1. Individuallik haqida axborot olish kanallari

Individuallikni o'rganuvchi usullar ba'zida, axborot olingan kanal asosida uch guruhga bo'linadi (9).

L (life record data) L – ma'lumotlarni inson huquqini kundalik hayotida qayd qilishga asoslangan ma'lumotlar. Inson xulqini turli xil sharoitlarda faqat birgina psixolog tomonidan batafsil o'rganib bo'lmaganligi sababli, ko'p hollarda bu ishga ekspertlar, ma'lum bir sohada sinalayotgan bilan o'zaro aloqada bo'lish tajribasiga ega bo'lgan odamlar jalb juetiladi.

L – ma'lumotlarni validlangan qilish qiyin, chunki kuzatuvchining shaxsiga bog'liq bo'lgan noto'g'ri talqindan qutulish mumkin emas; shuhrat samarasi ta'sir ko'rsatadi (sistematik tarzda bo'lib turadigan noto'g'ri talqinlar); shuningdek, tekshirish usulining nomukammallig bilan bog'liq bo'lgan (muvaqqatli shakllantirilgan savollar bilan) instrumental shakldagi noto'g'ri talqinlar.

L – ma'lumotlarning boshqa kamchiligi – vaqtning ko'p sarflanishidir.

Savollar validligini oshirish uchun baxolovchi ekspertlar talablariga rioya qilish kerak: 1. Kuzatilayotgan xulqning terminlardagi qirralarini aniqlash (xavotirlanishning, agressivlikning namoyon bo'lishini qanday qilib qayd qilishni oldindan kelishib olish). 2. Kuzatuvning davomiyligini ta'minlash. 3. Bitta sinaluvchiga kamida o'nta ekspertni jalb etish; 4. Xabardorlik effekti bo'lmasligi uchun va ekspertlar o'z ro'yxatlarini takrorlamasliklari uchun sinalayotganlarni bir uchrashuv davomida kamida bittadan belgi bo'yicha ranjirovka qilish.

Berilgan baholar albatta shakllangan va miqdor ko'inishida ifodalangan bo'lishi kerak.

T (objective test data) – tajriba vaziyatlari nazorat qilinayotgan obyektiv test (sinov) ma'lumotlari. Obyektivlik katestlarni to'g'ri baholanish imkoniyatiga chegara qo'yilganligi sababli erishish mumkin hamda sinaluvchining reaksiyasi baho olishning obyektiv usuliga ega.

G. V. Birenbaum va B. V. Zeygarniklarning yakunlanmagan ishlarini eslab qolish bo'yicha olib borgan tajribalari hamda altruistik xulqni o'rganish maqsadida vaziyatlarni modellashtirish tajribalari T – ma'lumotlarining qo'llanilishiga misol bo'la oladi. Ya'ni shaxsning u yoki bu xususiyatlari namoyon bo'lishi uchun yaxlit obyektiv vaziyatni barpo etish zarurdir.

Ma'lumotlarni olishning bu kanali ko'p vaqt hamda kadrlar sarfini talab etadi, shuningdek, farazlarni tekshirish tadqiqotining pilotaj bosqichida qo'llaniladi. Keyinchalik bundagi gipotezalar boshqa, ko'proq usullar bilan tekshirib chiqiladi.

Tadqiqotning validlik va evristikligini oshirishda quyidagi taktik, yondashuvlarni qo'llash foydalidir: 1) tadqiqotning asl maqsadini maskirovka qilish; 2) kutilmagan masalalarning qo'yilishi; 3) noaniqlik zonasini yaratish va sinaluvchining faolligini rag'batlantirish uchun tadqiqot maqsadining noaniq va tushunarsiz yozilishi; 4) sinaluvchining diqqat-e'tiborini chalg'itish; 5) test olish vaqtida hayajonli vaziyat paydo qilish ("sizdan oldin bu vazifani osongina bajarishgan" kabilar); 6) testli vaziyat mazmunidan foydalanish; 7) avtomatlashtirish reaksiyalarni qayd qilish; 8) ixtiyoriy bo'lmagan indikatorlarni (elektrofiziologik, biokimyoviy va vegetativ o'zgarishlar) qayd qilish; 9) "fan" indikatorlarini (jismoniy mavqeini, faollik va toliqish darajasini) qayd qilish.

Q (questionnaire data) – so'rovnomalalar, anketalar va boshqa standartlashtirilgan usullar yordamida olinadigan ma'lumotlar. Bu kanal o'zining yuqori tejamliligi sababini dividual tadqiqotlarida markaziy o'rinni egallaydi (guruhda qo'llash, natijalarni avtomatlashtirilgan holda qayta ishlash mumkin). Biroq u yuqori darajada ishonchli deb hisoblanmaydi.

Olingan axborotning noto'g'ri talqin qilinishida quyidagi sabablarga bog'liq bo'lishi mumkin: sinaluvchida madaniyat va bilim

– saviya darajasining pastligi (qishloqlarda yashovchi odamlarga va 10 yoshgacha bo'lgan bolalarga anketalarni to'ldirish qiyin); o'z-o'zini anglash va maxsus bilim malakasining yo'qligi, noto'g'ri etalonlardan foydalanish (ayniqsa, chegaralangan jamoada, qachonki odam o'zini umumiy ommaviylik bilan emas, balki o'zini yaqinlari bilan solishtirgan vaqtda). Bundan tashqari sinaluvchilarning turli xil bahonalari yoki ijtimoiy xohishlari tomoniga yoki o'z kamchiliklarini bo'rttirib ko'rsatishga tomon noto'g'ri talqin qilishga olib kelishi mumkin.

Shunday qilib, individuallikni anglashning mutloq mukammal usuli mavjud emas, lekin yuqorida sanab o'tilgan barcha usullarning har biridagi kamchilik va afzalliklarini to'g'ri anglagan holda ular yordamida butkul ishonchli axborotlarni olishni o'rganish mumkin. Ilmiy izlanishlar bu bilan nihoyalanmaydi.

Nihoyasida inson individual xususiyatlarini o'rganish uchun qaysi usulning tanlanishi unchalik muhim emas, asosiysi u to'g'ri qo'yilgan va yangi ilmiy bilimning o'sishiga foyda ko'rsatgan bo'lishidadir. Bu hol yuz berishi uchun olingan natijalarni umumlashtirish zarurdir (qandaydir ko'pchilikni bo'lish protsedurasi taksonomiya yoki tasnif deb ataladi).

Individual farqlar psixologiyasida mavjud turlarning barchasi ham bu talablarni hisobga olgan holda tuzilmagan. Biroq emperik (noilmiy) klassifikatsiyalar orasida juda qiziqarlilari ham bor, ayniqsa, qat'iy ilmiy bo'lganlari umuman foydasiz bo'lishlari mumkin.

Xullas belgilarni aniqlashda bir usuldan, individuallikni tadqiq qilishda esa boshqalaridan foydalanishlari shubhasizdir. Shuning uchun ilmiy yoki amaliy dasturni tuzishda ketma-ket holda quyidagi lahzalarni aniqlab olish lozim:

- 1) ko'rib chiqish predmeti nima: belgimi yoki individuallik;
- 2) ko'rilayotgan hodisa individuallikning qaysi darajasiga mansub;
- 3) tadqiqotchi qaysi paradigmaga amal qilyapti, tabiiy ilmiygami yoki ijtimoiy;
- 4) qanday usulni qo'llash ma'qulroq, sifat usulimi yoki miqdor usulimi;
- 5) nihoyat, dasturga aynan qaysi turdagi aniq usullarni kiritish lozim.

17.2. Muhit va nasliy omillarning o'zaro ta'sirlashuvi

Psixik individual variatsiyalar manbalarini aniqlash – differensial psixologiyaning markaziy muammosidir. Ma'lumki individual farqlar nasliy omillar bilan muhit orasidagi ko'p sonli hamda murakkab o'zaro ta'sirlar natijasida hosil bo'ladi. Nasldan naslga o'tishlik biologik turning muqarrar mavjud bo'lishini, muhit esa uning o'zgaruvchanligini va ehtimol o'zgarib turuvchi hayot sharoitlariga moslashib ketishini ta'minlaydi. Nasliylik ko'payish davrida ota-ona tomonidan embrionga uzatiladigan genlar orqali amalga oshadi. Agar kimyoviy muvozanatlilik yoki genlarning yetishmasligi kuzatilsa, u holda rivojlanayotgan organizmda jismoniy notabiiylik yoki ruhiy patologiyalar yuzaga kelishi mumkin. Ammo hattoki odatdagi vaziyatlarda ham nasliylik turli xilda rajadagi bioximik, fiziologik, jismoniy, ruhiy reaksiya me'yorlari yig'indisining natijasi bo'lgan xulq variatsiyalarining juda keng spektrini o'tkazishi mumkin. Nasliylik chegarasining ichida esa yakuniy natija muhitga bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, inson faolligining harbir namoyon bo'lishidan asldan o'tgan biror-bir holatni va muhitning biror bir ta'sirini payqash, eng asosiysi mazkur me'yor va mazmunini aniqlash mumkin (1, 2, 4, 17,19).

Bundan tashqari, insonda ijtimoiy nasl ham mavjud bo'ladi, bunday nasldan hayvonlar mahrumdirlar (madaniyat namunalaridan iborat bo'lish, urg'u bilan talaffuz etishning uzatilishi, masalan onadan bolaga sovuqqon onalik tarbiyasi vositasida yuzaga keluvchi shizoid, oilaviy sohalarining takrorlanishi). Biroq bu hodisalarda ko'proq bir necha avlodlar davomida namoyon bo'lib kelayotgan xususiyatlar genetik fiksatsiyasiz qayd qilinadi. "Ijtimoiy deb ataluvchi nasliylik haqiqatda o'rab turgan muhit ta'siriga to'sqinlik qila olmaydi",-deb yozadi A. Anastazii (1,75 bet).

"O'zgaruvchanlik", "nasliylik" va "muhit" tushunchalariga nisbatan bir qancha mulohazalar mavjud .Turning muqarrarligiga asosiy sabab nasliylik bo'lsada, ko'pgina nasliy belgilar o'zgarishga moyil bo'ladilar va hattoki nasliy kasalliklar ham bedavo emas. Xuddi shu kabi muhit ta'sirining izlari ham individning psixologik qiyofasida yetarlicha mustahkam bo'lishi mumkinligi to'g'ridir keyingi avlodga

genlar orqali uzatilmagan holatida ham (masalan tug'ilishdagi jarohat natijasida bola rivojlanishining buzilishi) (1)

Individuallikning shakllanishida ikki faktorning hissasini turli xil nazariya va yondoshuvlar turlicha baholaydilar (1, 2, 3, 4, 17, 19, 21). Qadimdan ular tomonidan biologik yoki muhit o'zgarishlarini ma'qul ko'rish nuqtayi nazaridan quyidagi ijtimoiy-madaniy determinatsiyalar guruhlar ajratilgan. 1. Biogenetik nazariyalarga asosan individuallikning shakllanishi deganda tug'ma va genetik berilganlar bilan aniqlanganlik tushinilgan rivojlanish bu mazkur xususiyatlarning vaqt bo'yicha sekin-asta ochilib, oshkor bo'lib borishidir, muxit hissasining ta'siri esa, juda chegaralangandir. Biogenetik yondoshuvlar ko'p hollarda millatlarning boshlang'ich farqi haqidagi rasistik o'quvning nazariy asosi bo'lib xizmat qilgan. F. Galto, shuningdek, rekapitulyatsiya nazariyasining muallifi St. Xollarush bu yondoshuvning tarafdorlari bo'lishgan. 2. Ijtimoiy genetik nazariya tarafdorlirining esa tajriba o'ljasini tasdiqlovchi sensualistik yondashuv uqtirishlarga eng boshlanishida inson – bu tozadoska (tabula rasa), uning barcha muvaffaqiyatlari va xususiyatlari tashqi sharoitlardan (muhit) hosil bo'lgan. Bu kabi pozitsiya Dj.Lokka tomonidan ajratib yuborilgan. Bu nazariyalar ancha rivojlanuvchan, ammo ularning kamchiliklari – bolani boshlang'ich passiv mavjudot, ta'sir obyekti deb tushunishda (1, 4, 11, 17). 3. Ikki faktorli nazariyalarda (ikki omil konvergentsiyasi)rivojlanish bu tug'ma tuzilmalar bilan tashqi ta'sirlar orasidagi o'zaro ta'sirlashuvining natijasi deb tushunganlar. K. Byuler, V. Shetm, A. Binelar muhit ta'sirin asliy faktorlar ustida bo'ladi, deb hisoblaganlar. Ikki faktorli nazariy asoschisi V. Shtern hech qaysi bir funktsiya haqida u ichki yoki sirtqi ekanligini haqida so'rash mumkin emas, deb hisoblaydi. Unda nima ichki-yu, nima sirtqi ekanligi haqida qiziqish kerak. Ammo ushbu ikki faktorli nazariya doirasida ham bola avvalgidek unda bo'layotgan o'zgarishlarning passiv ishtirokchisi deb hisoblangan. 4. L. S. Vigotskiyning oliy psixik funksiyalar haqidagi (madaniy-tarixiy yondoshuvi) o'quvining tasdiqlashicha individuallikning rivojlanishi insonda umumlashgan tajriba madaniyatining miqdori sababli amalga oshadi. Insonning tug'ma xislatlari rivojlanishning sharoiti bo'lib, muhit esa uning rivojlanish manbaidir (chunki unda inson ega bo'lishi

lozim bo'lgan barcha omillar mavjuddir). Faqat insongagina xos bo'lgan oliy psixik funksiyalar, belgilar va predmetli faoliyatlar bilan vositalangan, ular madaniyat mohiyatini anglatadi. Yosh bola bu vositalarni o'zlashtirib olishi uchun o'zini uni o'rab turgan tashqi olam bilan alohida muloqotga kirishib, moslashibgina qolmay, balki hamkor faoliyat jarayonida o'zidan oldingi avlod tajribasini hamda madaniyat tashuvchilari bo'lmish kattalar bilan muloqotga kirishishni faol ravishda o'ziga o'zlashtirib olishi zarurdir (3, 5, 8).

Naslning va muhitning xossasi belgi qiymatlarining turli xil turdagi dispersiyasini tahlil qiluvchi miqdor belgilar genetikasini aniqlashga harakat qiladi. Bundan tashqari, yakuniy samara har bir gen ta'sirining arifmetik yig'indisi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin emas, chunki ular bir vaqtda namoyon bo'lish bilan birga tizimli effektlarga olib kelgan holda o'zaro ta'sirlashishlari mumkin. Shu sababli psixologik belgining genetik nazorati jarayonini o'rganish masalalari bilan shug'ullanishda psixogenetika quyidagi savollarga javob olishga harakat qiladi: 1. Genotip qancha o'lchamda individual farqlarning shakllanishini aniqlaydi (ya'ni variativlikning kutilayotgan me'yori qanday). 2. Bunday ta'sirning konkret-anii biologik mexanizmi qanday (xromasomalarning qaysi uchastkasida mos keluvchi genlar lokalizatsiyalangan)? 3. Qaysi jarayonlar genlarning oqsil mahsuloti bilan konkretfenotipni birlashtiradi? 4. Tadqiq qilinayotgan genetik mexanizmni o'zgartiruvchi muhit faktorlari mavjudmi? (5, 17).

Belgining nasliy o'tishi ota-onalar va bolalarining biologik ko'rsatkichlari orasidagi korrelyatsiya miqdori bilan bilinadi, nomuvofiqlik bilan esa ko'rsatkichlarningab solyut qiymati baholanadi. Tassavur qilaylik, tadqiqotlar natijasida biologik ota-onalar va boqib olish uchun berib yuborilganlarining temperament tavsifnomalari orasida ma'lum bir o'xshashlik aniqlandi. Yangi oilada bolalar ko'proq umumiy hamda bir-biridan farqlanuvchi muhit sharoitlarining ta'sirini sezadilar va natijada absolyut ko'rsatkichlar bo'yicha boqib olgan ota-onalarga tobora o'xshashib boradilar. Biroq korrelyatsiya bu holatda qayd qilinmaydi.

Hozirgi vaqtda nasliy omil tarafdorlari bilan muhit ta'siri tarafdorlari orasidagi munozara avvalgi keskinligini yo'qotdi. Individual variatsiyalar manbaini oydinlashtirishga

bag'ishlangan ko'p sonli tadqiqotlar qoidasi kabi muhit ta'siri yoki nasliylikka bir qiymatli baho bera olmaydi. Xuddi, masalan, F. Galtonning yigirmanchi yillarda, egizaklar usulini qo'llagan holda o'tkazgan psixogenetik tadqiqotlari sababli biologik ustunlik qiluvchi tavsifnomalar (miya suyagining o'lchami, boshqa o'lchamlar) genetik aniqlanganligi ma'lum bo'ladi, psixologik sifatlar esa (turli xil testlar bo'yicha saviyasi koeffitsienti) keng sohada namoyon bo'ladi va muhit ta'sirida yuzaga keladi. Bu ko'rsatkichga oilaning ijtimoiy va iqtisodiy mavqei tug'ilish tartibi va boshqalar ta'sir qiladi.

Muhit va nasliylikning o'zaro ta'sirlashuvini o'rganish sohasidagi ishlarning hozirgi holati intellektual qobiliyatlarga muhit ta'sirining ikki modeli orqali namoyon qilinadi. Birinchi modelda Zaong va Markus qancha ko'p vaqt birga bo'lsalar, intellektuallikning katta yoshli qarindoshlar bilan korrelyatsiya koeffitsienti ham shuncha yuqori bo'ladi (ekspozitsion model). Ya'ni bolalar o'zlarining intellektual qobiliyatlari bo'yicha ko'proq tarbiyalangan kishilarga o'xshaydilar va agar ota-onalar biror-bir sabablarga ko'ra bolalariga ko'proq vaqt ajrata olishmasa, bola ko'proq yo enagasiga yoki ko'proq buvilariga o'xshab qolishi mumkin. Ikkinchi modelda esa qarama-qarshi teskari holatga urg'u beriladi: Makaski va Klarkning fikricha, eng yuqori korrelyatsiya farzand bilan qarindosh o'rtasida kuzatiladi va o'xshashligining predmeti bo'ladi. Ya'ni engasosiysi – bola uchun intellektual avtoritet bo'lishi kerak, ana shundagina hatto masofadan turib ta'sir qilish mumkin, doimiy hamkorlikdagi faoliyat mutlaqo shartemas (6, 19). Mazmun jihatidan bir-birini inkor etuvchi bu ikki modelning bir vaqtda mavjud bo'lishi, yana bir bor differensial psixologiya nazariyalarining tor doirada chegaralangan xarakteriga ega ekanliklarini, umumiy nazariya esa hozirda amalda yaratilmaganligini ko'rsatadi.

17.3. Nasl va muhit tushunchalariga zamonaviy qarashlar

Demak hozirgi vaqtga kelib, differensial psixologiya nazariyalari muhit va nasl ta'sirlarining ruhiyat individual farqlarining shakllanishi va namoyon bo'lishidagi hissalarini inkor etmagan holda bu tushunchalar aniqlashtirish yo'lida ketmoqda. Nasliylilik tobora kengroq tushunila boshladi; bu shunchaki xulqqa ta'sir qiluvchi

alohida belgilar emas (masalan, uzoq yillar davomida hisoblab kelinganidek, asab tizimining xususiyatlari), ammo shu bilan birga xulqning hamda ijtimoiylikning tug'ma dasturlari ham emas (gratsializatsiya, reproduktiv, territorial xulq). Miqdori doimo ortib boruvchi ijtimoiy xulqda sturlarini sotsioetologiya fani o'rganadi (20). Dasturlar muhit ta'siri ostida bir-birlari bilan o'rin almashtirib turuvchi belgilardan rivojlanish traektoriyasining hayratlanarli ekanligi bilan farq qiladi, "chiqarib yuborish", vaqti va ketma-ketlikning kritik nuqtalarida struktuar tarkibiga kiritiladi.

Muhit ta'siri haqidagi tushuncha ham o'zgardi. Bu shunchaki o'zgarib turuvchi sabablar qatori emas va uning ta'siriga individ butun umri davomida aks javob qaytaradi, havo va ozuqadan boshlanib maorif sharoitlari hamda do'stlar munosabati bilan yakunlanadi. Bu ko'proq inson bilan dunyoning o'zaro ta'sirlashuv tizimidir. M. Chernoushok muhitning quyidagi belgilarini taklif qiladi: 1) muhitning vaqt va fazo bo'yicha mustahkam birlashtirilgan doirasi mavjud emas (ya'ni u shakl sifatida namoyon bo'luvchi inson borlig'ining soyasidir); 2) u barcha tuyg'ularga barovar ta'sir ko'rsatadi; 3) muhit nafaqat asosiy axborotni, balki ikkinchi darajali (periferiy) axborotni yetkazadi; 4) u doimo bizning ongimiz hazm qilishidan ko'proq miqdordagi axborotga ega; 5) muhit faoliyat bilan birgalikda (bog'liq holda) qabul qilinadi; 6) har qanday muhit moddiy xususiyatlar bilan bir qatorda ruhiy va belgili qiymatlarga ega; 7) atrof-muhit yaxlit bir butunlikka bir ta'sir qiladi. Shunday qilib, biz bir vaqtning o'zida tabiiyki, bir necha muhitlarda mavjud bo'la olamiz.

U. Bronfenbrenner o'zining "Inson rivojlanishining ekologiyasi" nomli kitobida ekologik muhitni to'rtta konsentrik tuzilmalardan tashkil topgan tizim sifatida namoyon qiladi (13). Mikrotizim— bu faoliyatlar, rollar va shaxslar aro mazkur konkret atrof-muhitdagi mavjud munosabatlar tuzilmasidir. Ya'ni hatto ikki egizakka qo'llanilgan holda ham, ularga turli xil talablar, kutilmalar qo'yilganligi uchun uni o'xshash deb uqtirishimiz mumkin emas, chunki ulardan birortasi ismsiz kattasi qilib tanlanadi, boshqasi kichigi qilib belgilanadi. Mezotizim — bu ikki va undan ortiq muhitlarning o'zaro munosabat tuzilmasi (oila va gen, uy va tengdoshlar guruhi). Xuddi, masalan, aka va singil bir maktabda o'qishsa-yu, ammo singil dugonalarini uyga olib kelishga ruhsat berilib, akaga esa bunday

imkoniyat berilmasa. Ular hayot faoliyatlarining mezo tizimi hamturlicha bo'ladi. Ekzo tizim esa – fazosida ahamiyatli hodisalar (muloqot doirasi) sodir bo'lib turadigan muhitdir. Masalan, bolalar bir maktabga qatnashadi, ammo bittasi uchun sinfdoshlari doirasi ahamiyatga ega, ikkinchisi uchun esa barcha hayotiy hodisalar yuz beradigan bu muhit, masalan, drama krujoklari ahamiyatsiz, ya'ni befarqdir. Vani hayot makrotizim – bu submadaniyat (qadr-qimmatlar, qonunlar va inson rioya qiluvchi an'analar). U Bronfen brennening fikriga makrotizimlar "barcha ichki sistemalarni" o'ziga bo'ysundirgan holda inson hayotida muhim hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ma'lumki, agar mamlakatda tug'ilishlar keng qo'llab-quvvatlanib, targ'ibot qilinmasa va bolaga qarash uchun ma'lum muddat ta'til berilmasa, u holda bola onalik deprivatsiyasi sharoitlarida o'sadi, mikro, mezo va ekzotizimlar buni muvozanatlash uchun yetarli bo'lmaydi. Ikkinchi tarafdin esa xususiy sharoitlarga bog'liq bo'lmagan holda hayot turmush tarzining asosiy tashkil etuvchi va dunyoqarash submadaniyatida saqlanib qoladi.

U. Bronfenbrennening fikricha, muhitikki asosiy o'lchamga ega: bular odamni butkul band etgan hamda hayoti davomida o'zi uchun tanlab olgan o'qituvchilarini sifatlariga qaratilgan faoliyat turidir. Tabiiyki, har bir odam rivojlanishining turli xil pog'onalari uchun o'zining muhitini tanlaydi va almashtirib turadi, bunda muhitning shakllanishidagi shaxsiy faollik butun hayoti davomida doimo kengayib turadi.

Muhitning yana bir tuzilmasi rus tadqiqotchisi V. S. Muxina tomonidan tavsiya qilingan (11). U muhit tushunchasiga predmetli dunyoni, qiyofali belgilar tizimini, ijtimoiy fazo va tabiat realliklarini ham qo'shadi. Xuddi shuningdek, turli xil tillar muhiti hamda insonning u yoki bu muvaffaqiyatlari manbai bo'lgan ta'lim muhitlari (V. V. Rubsov) haqida ham so'z yuritiladi. Bugungi kunga kelib esa shubhasizki, virtual muhit haqida ham gapirish mumkin ("kompyuterga bog'liq bo'lgan "Tamogoggi" fenomenlarida va obyektiv mavjud bo'lmagan hodisalarga mustahkam affektiv munosabatlarning boshqa xildagi hodisalarida namoyon bo'luvchi muhit). Shunday qilib, muhit ta'siri o'zining tarkibiga psixik xususiyatlarning geografik sharoitlarda – landshaftlar bilan, iqlim bilan, madaniyat va submadaniyat salmog'i bilan subyekt uchun zarur

va qimmatli bo'lgan buyumlar bilan, nihoyat inson muloqotining sifati va shakli bilan aniqlanishini ham kiritadi. Muhit tarkibini egallash – inson shaxsiyati va o'z-o'zini anglashidagi muhim omildir (personalizatsiya).

Biogenetik va ijtimoiy genetik konsepsiya tarafdorlarini o'zaro birlashtirish uchun qilingan harakatlarga X. Vennerning ortogenetik konsepsiyasini (avtogenez – bu tirik tabiatning rivojlanish nazariyasi) misol qilib keltirish mumkin (13). Uning g'oyasiga asosan barcha organizmlar yaralishda rivojlanishining eng quyi nuqtasiga birlashtirilgan vazifalar – funksiyalar (shu qatorda ham ruhiy) bilan tug'iladi. Muhit bilan o'zaro ta'sirlashishda ular yangi tajribaga ega bo'ladilar, bu tajribalar esa o'z navbatida minimal o'zaro ta'sirni yana qaytadan, ammo boshqa yangi sifat bilan aniqlaydi. Shunday qilib, bo'lib o'tgan pog'onalar tashkiloti taxmin qilinadi, ammo navbatdagi larini tarkibiga kiritmaydi. X. Venner organizmni sahnadagi aktyor bilan solishtirgan: rivojlanish yo'lida sahnadan aktyor tomon siljish sodir bo'ladi. Pog'ona qanchalik yuqori bo'lgani sari tobora faollashib boruvchi va muhit ta'siriga passiv javob beribgina qolmasdan asta-sekin uni boshqarishga ham kirishib boruvchi tashabbus ko'proq individdan chiqadi. Subyekt imkoniyatlarining kengayib borishi guruh maqsadlarini tushinishda, o'tkirlashtirilgan va oldindan rejalashtirilgan masalalarga javob qaytara bilish uquvida namoyon bo'ladi.

Boshqa Dj. Vulvill ismli mashhur tadqiqotchi ham subyektdan faollikning o'lchamini aniqlashda subyekt bilan muhit orasidagi o'zaro ta'sirlashuvining to'rtta modelini taklif qildi. "Kasalxona koykasi" modeli inson hayotining boshlang'ich birinchi oylari uchun ahamiyatga ega bo'lib, bu davr deyarli to'liq uning passivligi bilan belgilanadi. "Oy – park" (lunapark) modelida muhit obyektlarini endi bola o'zi tanlashi mumkin, lekin uning ta'siri esa o'zgarishsiz qoladi. "Suzuvchilar musobaqasi" nomli modelda subyekt o'zi yo'lidan boradi, muhit esa hayot konteksti bo'ladi xolos. Va nihoyat "tennis koptokchasi" modeli subyekt bilan muhit orasida doimiy o'zaro munosabat orqali xarakterlanadi (mazkur qarash umumiy holda X. Venner pozitsiyasi talablariga javob beradi) (13).

Demak, ruhiyat individual farqlarni o'rganishda tushunchalarning o'zaro nomuvofiqlik faktini tan olish muhimdir; birinchidan

“Muhit”ning va “Ijtimoiylik”ning ta’siri, ikkinchidan “nasliy” va “biologik” va uchinchidan “mustahkam” va “ergashuvchi”.

Tabiiyki, muhitning o’zgarishi bilan inson xulqining tug’ma dasturlari ham turli qiyofalarga o’zgarishlari ham mumkin, unda inson psixikasi ham butun hayoti davomida individuallashib boradi. Bu holda mazkur muhitning ta’siriga ko’proq variativ hamda ta’sirchan bo’lgan sohalar ishtirok etadilar va ular nisbatan mustahkam bo’ladilar. Buning ustiga psixogenetik usullardan foydalanish nasldan-naslga o’tishlik, umumiy va har bir inson uchun farqlanuvchi muhit hissasini aniqlashga imkon beradi. Umumiylikni, xususiylikni va yagonalikni belgilashda individ, shaxs va individuallik atamalaridan foydalaniladi (3, 7, 14, 22).

Individ — inson psixologik tavsifnomalarining jismoniy tashuvchilaridir (umuman K. A. Abulxanov Slavskaya aniq subyektni ijtimoiy guruhdan ajratib olishda “ijtimoiy individ” tushunchasidan foydalanishgan). Shaxsning alohida xususiyatlari yo’llanmasini barpo etadi, lekin ijtimoiy-madaniy kelib chiqishga ega bo’lgan uning bu sifatlariga prinsipial ustunlik qila olmaydi. Shaxsiylik esa (A. N. Leontevning aniqlab berishicha) individning madaniy tarixiy rivojlanish davrida ega bo’lgan hamda faollik, subyektivlik, tarafkashlik va ongliklik xususiyatlarini o’zichiga olgan sifatlar tizimidir (3, 8).

Bunday aniqlanishning mantiqiga asosan, har qanday individ ham shaxsda rivojlanmaydi, o’z navbatida, shaxs esa har doim ham o’zining anatomik-fiziologik yo’llanmalari bilan bir qiymatli aniqlanavermaydi. Individ bilan shaxs orasidagi o’zaro munosabatni tushunish tana bilan ruhning turlicha yo’llar bilan yechim topayotgan va bir butunlikda bo’lgan muammosini aks ettiradi. Masalan Z. Freyd o’zining ishlarida tana — bu taqdir deb uqtirar ekan shaxsiyatning biologik fundamentiga inson hayotidagi hal qiluvchi rolni o’tkazib qo’yadi, biroq rus psixologlarining qarashlarida esa aksincha individning shaxsga aylanishini bir necha o’n yillar davomida keng miqyosda qay biri uning nomini olishi mumkinligi va qaysinisi esa bor-yo’g’i individ bo’lib qolishi haqida munozara yuritib kelishgan. Bunday qarama-qarshi fikrlar umuman nafaqat ilmiy, balki g’oyaviy fikrga ham ega bo’lib individual farqlar psixologiyasini n gpsi xofiziologik yo’nalishit arafdorlari to’la-to’kis anglab yetishgan.

Individuallik tuzilmalarining B. G. Ananev, V. S. Merlinva E. A. Golubevalar yondoshuvlaridagi solishtirilishi

Individuallik strukturasidagi darajalar	Har bir darajaga taalluqli xususiyatlar	Tizim hosil qiluvchi xususiyatlar
B. G. Ananyev (1969)		
1. Individ	1) Jins, yosh, konstitutsiya neyrodinamika 2) Psixofiziologik funksiyalar, organik ehtiyojlar 3) Zehn, temperament	Shaxs xususiyatlari
2. Faoliyat subyekti	1) Kognitiv tavsifnomalar, kommunikativ xususiyatlar, mehnatga layoqatlilik 2) Qobiliyatlar	
3. Shaxs	1) Mavqei, ijtimoiy rollar, qadriyatlar tuzilmasi 2) Xulqning mohiyati 3) Fe'l-atvor, moyillik	
V. S. Merlin (1986)		
1. Organizm xususiyatlari	1) Biokimyoviy xususiyatlar 2) Umumsomatik xususiyatlar	Faoliyatning individual usuli
2. Psixik xususiyatlar	1) Temperament 2) Shaxsning xususiyatlari	
3. Ijtimoiy psixologik xususiyatlar	1) Ijtimoiy guruhdagi ijtimoiy rollar 2) Tarixiy jamoatchilikdagi ijtimoiy rollar	
E. A. Golubeva (1989)		
1. Orga nizm	1) Birlamchi ehtiyojlar 2) Asab tizimining odam va hayvon uchun umumiy bo'lgan xususiyatlari 3) Asab tizimining maxsus insoniy xususiyatlari 4) Vaqtinchalik bog'lanishlarning hayot davomida shakllangan tizimlari	Hissiyotlilik, faollik, o'z-o'zini boshqarish, g'alayonga keltirish
2. Shaxs	1) Moyillik 2) Temperamentning eng umumlashgan xususiyatlari 3) Qobiliyatlarning ro'yobga chiqishi 4) Fe'l-atvor xossalari	

Rossiya psixologiyasida individuallik tuzilmasini ajratib olishning bir necha xil yondoshuvlari mavjud bo'lib, B. G. Ananov, V. S. Merlins, E. A. Golubevalar bu usullarning mualliflaridir. Bu mualliflarning qarashlari ustida M. S. Egorova solishtirma tahlil o'tkazadi.

Individ va shaxs tavsifnomalarini birlashtirish uchun V. S. Merlins integral individuallik tushunchasini kiritdi, bu tushuncha o'z nomi bilan barcha tabiiy va ijtimoiy sifatlarni o'zida mahkam bog'laydi (10). V. S. Merlins A. N. Leontevdan farqli ravishda individ va shaxs qirralarini bir-biriga qarama-qarshi qo'ymaydi, aksincha ularni o'zaro muvofiqlashtirishga harakat qildi. Individuallik individuallikka kiradi. Individuallik – bu o'z-o'zidan rivojlanuvchi va o'zini nazorat qilib turuvchi, avtonom, hayratomuz va betakror ijtimoiy biologik sistemasidir. Uning tarkibiga ko'p o'lchamli va ko'p darajali, insonning individual rivojlanishidagi barcha mustahkam omillarni qamrab oluvchi bog'lanishlar kiradi va bu tarkib asosida materiya rivojlanishining barcha pog'onalari xususiyatlarini, ya'ni jismoniy, biokimyoviy, fiziologik, ijtimoiy-guruhli hamda tarixiy-jamoatchilik xususiyatlarini ierarxik holda o'ziga bo'ysundiradi. Bu inson turmushining alohida, ya'ni o'zining bir butunligi hamda uzluksizligini ichki va tashqi o'zgarishlar sharoitlarida o'ziga nisbatan ayniyat saqlovchi sohaga ega bo'lgan, shaklidir (16). Qiyin qabul qilinadigan aniqlanishda quyidagi lahzalar muhim hisoblanadi: individuallikda insonning barcha ifodalari shaxs va o'z-o'zining aralash organizmi kabi o'zaro bog'langandir. Bunda barcha ifodalar bir-birlariga o'zaro teng ta'sir ko'rsatadi va shu bilan o'z-o'zini nazorat qilish xususiyatini namoyish qiladi, ya'ni biroz qo'pollashtirib quyidagicha aytsak masalan, insondagi zo'riqishni uning temperamenti boshqaradi va uni kasb tanlashga bo'ysundiradi, maqsad va qimmatlar esa psixotipga (xarakterologik xususiyatlar) bog'liq bo'lib qoladi. Va inson to'qimalari tarkibining uzluksiz yangilanishiga hamda hayot esa o'zining yangi vazifalarini qo'yayotganligiga qaramay, inson o'zining bir-butunlik shartlarini, uning buzilishida shaxs ichki qarama-qarshiliklarga, ziddiyatlarga va hattoki o'zining buzilishiga olib keluvchi parchalanishlarga duch keluvchi "Men" tuyg'usini yo'qotmaydi.

Xullas, bir necha bor soddalashtirib, shunday deyish mumkin, individuallik bu – individ, shaxs va ular orasidagi mavjud bog‘liqlikni anglatadi (3, 4, 5, 10). U holda quyi qatlamda (insonning biologik fundamentida) barcha individli hamda qobiliyatlarning shakliy-dinamik tavsifnomalarini (jins, temperament, inson miyasi yarim sharining asimmetriyasi) yig‘ishimiz mumkin. Ikkinchi qatlamda esa biz predmet –mazmun dor sifatlarni (qirralar, shaxs turlari, qobiliyatlari, xulqning maqomga ega xususiyatlari) joylashtiramiz. Uchinchi, yuqori qatlamda esa an‘anaviy dunyoqarashli tavsifnomalari (insonning yo‘naltirilganligi, qadr-qimmat, ishonch, qarashlar, joylashuvlar) qatnashadilar.

Eslab qolish qulay bo‘lishi uchun quyidagi sxemadan foydalanish mumkin: quyi qavat (tabiat) ehtiyojlardan “chunki” faolligini rag‘batlantiradi; o‘rtadagi qavat inson faoliyatining vositalarini (qobiliyatlar, fe‘l-atvor, kognitiv funktsiyalar xususiyati, maqomli tavsifnomalar) ta‘minlab beradi; uchinchi qatlam – bu maqsadlar (shaxs yo‘nalishi, o‘z-o‘zini anglash xususiyati, faoliyat “nima uchun” mavjud, inson nimaga intiladi). Individuallikning qatlamlari bir-birlariga o‘zaro teng bo‘lgan va faqatgina kiruvchi emas, chiquvchi ham ta‘sir ko‘rsatadi.

Bo‘ysundira olish qatlamlardan birortasining asosiy ekanligini bildirmaydi. Ammo quyidagisi vaqt bo‘yicha eng mustahkami bo‘lib, amalda ijtimoiy ta‘sirga berilmaydi (jins yoki yarimshar asimmetriyasini o‘zgartirib ko‘ringchi); o‘rtachasi tarbiyani ko‘proq qabul qiluvchan (xarakterni o‘zgartirishi, qobiliyatlarni shakllantirishi mumkin); uchinchi qatlamda esa kam miqdorda biologik bo‘lib, u yuqori darajada o‘zgaruvchandir (aslini olganda qarashlar, xulosalar va qadr inson umri davomida bir necha marta o‘zgaradi).

Tabiiyki, individuallik tuzilmasini ajratishning boshqa xil urinishlari ham mavjud. Masalan, K. Leongarduch sferani ajratadi: qiziqish va moyillikning yo‘naltirilganligi (mazmuni bilan biz ajratib olgan ma‘naviy-dunyoqarashli xususiyatlarni eslatadi); tuyg‘u va iroda (“temperament” tushunchasiga yaqin xislatlar) va assotsiativ-intellektual (qobiliyatlarga va stilga ega xususiyatlarga mos keluvchi).

Rossiya psixologiyasi fani doirasida vujudga kelgan individuallik strukturasi haqidagi tassavurlarning solishtirma tahlili M. S. Egorovanning zamonaviy darsligida qo‘llanilgan (5). Shunday qilib,

uch qatlamning bir-biridan ajratilishi turli xil yondoshuvlarda kuzatiladi (5, 8).

Individuallik tuzilmasi

Ma'naviy–ma'rifiy dunyoqarash xususiyatlari	Manfaatlar, ideallar, qadriyatlar, o'z-o'zini anglash Nima uchun?	O'zgaruvchanlik
Predmetli (moddiy) – mazmundor xususiyatlar	Qirralar tipologik xususiyatlar, fe'l-atvor, qobiliyatlar individual stillar Qanday qilib?	Muhit ta'siriga beriluvchanlik
Individ xususiyatlari (shaxsning biologik fundamenti)	Temperament, yarimshar asimmetriyasi, qobiliyat nishonalari, jins Nimaga?	Barqarorlik

Tarixiy tuzilishdan individuallikning turli xil qatlamlariga o'rganishning ham turli xil yondoshuvlari mos keladi. Xuddi "mazmundor–ma'noli" yondoshuv xarakterining individual variatsiyalarini, bilimni, uquvni, qobiliyatlarni, fikrlarni, qayg'urish va insonning boshqa xildagi mustahkam psixologik xususiyatlarini anglash va o'lchashga qaratilgan.

"Huquqiy" yondoshuv esa (bixevioristik bilan adashtirmaslik lozim) xulqning obyektiv qayd qilingan shakllari bilan – inson faolligining biokimik, vegetativ va motorli tashkil etuvchilarining taxlili bilan bog'liqdir. B. M. Teplovning haqqoniy ta'kidlashicha, birinchi yondashuvda boy mazmundorlikka ega bo'lishiga qaramay ilgari surilayotgan psixologik tushunchalarning validligini tasdiqlashi mumkin bo'lgan nazariy asos mavjud emas (20, 23). Axir shaxs qirralariga, masalan, xulqning sof vaziyatli betartibliklarini – fluktuatsiyalarini misol qilib keltirishlari kam uchramaydigan holat bo'lib, ularning mustahkamligi esa anchayin shubhalidir. Individual farqlarning testlar yordamida aniqlanishiga ishonch hosil qilish uchun esa ularni asosiy tizim xususiyatlari (va boshqa biologik omillar) bilan bog'lash zarurdir. Ya'ni differensial psixologiya faqat o'z konstruktorlarining validligini isbotlagan taqdirdagina fan sifatida tan olinishi mumkin.

Differensial psixologiya ostidagi obyektiv bazaning xulq vazifasi differensial psixologiyaga yuklatilgan bo'lishi mumkin (20, 23).

17.4.Differensial psixologiya individual farqlar psixologiyasining ilmiy bazasi sifatida

Xulq bilan asab tizimi xususiyatlari orasidagi bog'liqlik karus fiziologi I. P. Pavlov birinchi bo'lib, ahamiyat berdi. U itlar ustida o'tkazgan tajribalarida asab jarayonlarining kuch, harakatchanlik, muvozanat kabi xususiyatlarni ajratgan. Bu xususiyatlar kimsaning o'zgaruvchan muhitga moslashishini ta'minlaydi. Bu xususiyatlarni bor-yo'g'i kombinatsiyalash bilangina, asab tizimining 24 turini tuzish mumkin (bu holatda xulqning umumlashgan manzarasi tur sifatida tushuniladi (15). Ulardan to'rttasi tibbiyotda uzoq davrdan beri ma'lum bo'lgan temperament turlariga mos kelishi mumkin (sangvinik, flegmatik, xolerik, melanxolik), biroq I. P. Pavlov hayvonlar ustida o'tkazilgan tajribalar asosida aniqlangan qonuniyatlarni inson xulqiga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish mumkin emasligini qayd qilib o'tgan.

Asab tizimining xususiyatlari I. P. Pavlov talqinida

Ojizlik	Kuch		
	Nuvozanatlilik	Vazminlik	
		Harakatchanlik	Inertlik
Ojiz tur (melanxolik)	Kuchli, muvozanatlashmagan tur (xolerik)	Kuchli, vazmin, harakatchan tur (sangvinik)	Kuchli, vazmin, harakatsiz tur (flegmatik)

Asab tizimining xususiyatlari individual psixologik farqlar asosi sifatida, shuningdek, B. M. Teplov-V. D. Nebilitsin maktabida ham tadqiq qilingan, biroq ularning qo'llagan uslubi I. P. Pavlov uslubidan biroz farq qilgan (9, 12, 20, 21, 23). Tadqiqotlarni o'tkazishda asos qilib olingan tamoyillar hozirgacha differensial-fiziologik tadqiqotlar asosini o'zida namoyon etadi (5).

1. Birlamchi zaruriyat turlarni emas, xususiyatlarni o'rganadi. Agar tadqiqotlarni o'tkazishda I. P. Pavlov sintetik uslubni (tipologik yondoshuv) ma'qul ko'rsa, B. M. Teplovesa avval alohida

xususiyatlarni ajratib olish kerak, so'ngra esa ularning mumkin bo'lgan uyg'unliklarini o'rganish kerak deb hisoblaydi.

2. Alohida hodisalar tartibini emas, balki miqdoriy tahlilini amaiga oshirish zarurdir. Mazkur prinsip aniq tabiiy-ilmiy izlanishlarga, tadqiqotning obyektiv paradigmasiga mo'ljallanadi.

3. Asab tizimi xususiyatlarining odatiy kunda namoyon bo'lishlarini qayd etish bilan chegaralanmay, laboratoriya sharoitida o'tkaziladigan tajribalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

4. Organizmning faqat ixtiyoriy bo'lmagan reaksiyalarini o'rganish lozim. Ya'ni hayotiy regulatsiya elementlari minimum darajaga keltirilishi lozim.

5. Psixofiziologik tavsifnomalardagi individual farqlarga baholash uslubini qo'llab bo'lmaydi (ya'ni xususiyatlarning yaxshi yoki yomoni bo'lmaydi, ularning har bir biror-bir turdagi faoliyat uchun foydalib o'lishi mumkin).

B. M. Teplov va V. D. Nebelitsinlar har biri to'rttadan qo'zg'atuvchi va to'xtatuvchi jarayonlarga taalluqli bo'lgan jami 8 ta xususiyatni ajratib berishgan. 1. Asab tizimining qo'g'aluvchanlikka nisbatan kuchi (chidamliligi) – bu uzoq davom etuvchi yoki tez-tez takrorlanib turuvchi asabiylashishni sirtiga chiqarmay, ichida saqlay olish qobiliyati. Kuchni o'rganishda foydalanilgan tajriba usuli – qo'shimcha mustahkamlikka ega bo'lgan shartli refleksning qisqa vaqtli tanaffuslar orqali ko'p marotaba takrorlanishidir. Tashqi qo'g'atuvchilar tomonidan tormozlash ta'siriga ko'rsatilgan qarshilik kuch bilan korrelyatsiyalanadi, ayniqsa, konsentratsiyalar, ko'rish va eshitish (sezuvchanlik) nuqsonlarining absolyut qiymati.

Asab sistemasining tormozlashga qarshi kuchi tez-tez takrorlanib turuvchi tormozlash ta'siriga nisbatan bardoshlik qobiliyatidir, bu esa tabaqalarga ajratish – farqlash qobiliyati uchun zarurdir.

Bu qobiliyatni I. P. Pavlov "katta yarimshar sharafi" deb atagan. Demak, kuch asab tizimining bardoshlilik xususiyatidan va organizmning ish qobiliyatidan guvohlik beradi. 2. Jo'shqinlik – shartli reaksiyalarning shakllanish tezligi. 3. Asab jarayonlarining harakatchanligi, qo'g'atuvchilar belgisining qayta o'zgarishi, qo'zg'alishning tormozlanishga hamda tormozlanishning qo'zg'alishga o'zgarish tezligi. 4. Labillik – asab jarayonlarining paydo bo'lib, tugash tezligi.

Bu xususiyatlarni validizatsiya qilish uchun parsial xarakterga ega emas, umumiy xarakterga ega bo'lgan va MATX (markaziy asab tizimi xususiyatlari) korrelyatori sifatida qaralishi mumkin bo'lgan faollashtirilgan miya xususiyatlarini zarur bo'lgan EEG yordamida shaklining ko'rinishi bo'yicha MATXga moslashtirilib qo'yilish ehtimoli bo'lgan to'rtta integrativ xususiyatlar ajratib olindi: faollikning umumiy quvvati (kuch); fazoviy-vaqt sinxronizatsiyasi va EEG jarayonlarining kogerentligi, faollikning minimal hamda maksimal chegaralariga erishish tezliklari; bir butun singari miya labillik haqida guvohlik beruvchidir.

Fikrimizcha, bu xususiyatlar ruhiyatning barcha ahamiyatli sohalaridagi individual farqlarni izohlab berishi mumkin – temperament va fe'l-atvor xossalari, kognitiv stillar, intellektual va boshqa jarayonlar aynan mana shu tavsifnomalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

V. D. Nebilitsin asab tizimining kuchi va jo'shqinligini o'rganib, MATX bilan psixologik namoyishlar orasidagi bog'liqlikni ta'kidladi; masalan asab tizimi bo'shashib qolgan odamlar monoton xarakterdagi (o'zgarmas) ishlarni yaxshi bajaradilar; ekstremal – qaltis vaziyatlarda esa kuchli bo'lgan hamda jo'shqinlikka ega bo'lgan odamlar o'zlarini yaxshi namoyon etadilar (12).

Asab sistemasining umumiy xususiyatlari inson xulqining mustahkam asosini tashkil qilar ekan; tabiiyki, ularning naslga tortish masalasi tadqiq qilinadi (16). Egizaklar ustida o'tkazilgan tadqiqotlar EEGning ichki juft o'xshashlik ko'rsatkichlarining ularda haddan ziyod yuqori ekanligini ko'rsatdi, bu xususiyat bolalarga va katta yoshdagi egizaklarga tegishli.

Biroq shu bilan birga ontogenezda ishonchli ma'lumotlari hozircha aniqlanmagan va naslga tortishlikning tabiatiga nisbatan mustahkam MATXlarning mavjudligi ham aniqlangan (jo'shqinlik va kuchlar).

Shu tarzda MATXlarning mustahkamligi haqida xulosa chiqarish mumkin, ammo ularning kelib chiqish tabiatini tushuntirishning imkoni yo'q. Demak, inson xulqini va uning individual variatsiyalarini aniqlanayotgan biologik har doim ham nasldan o'tgan bo'lavermas ekan.

Test savollari:

Dastlabki aqliy testlar qanday maqsadda qo'llangan?

Bolalarning aqliy rivojlanishini o'rganish.

Aqliy jiqatdan orqada qolgan bolalarni aniqlash.

Tafakkurning rivojlanish darajasini aniqlash.

Qobiliyatlarni o'rganish.

Birinchi aqliy testlarning mualliflari kim bo'lgan?

Ayzenk – Rorshax.

Kettel – Gilford.

Spirmen – Yoyoretan.

Bine – Simon.

Muhit va genotip ta'siri hisoblangan belgilar yig'indisi?

Irsiyat.

Genotip.

Fenotip.

O'zgaruvchanlik.

Genotipik xususiyatlari juda o'xshash bo'lgan kishilar, bu:

Ota – ona va bolalar.

Aka – ukalar.

Opa – singillar.

Monozigot egizaklar.

Individual psixologik farqlarning kelib chiqishiga kuchli ta'sir etuvchi omil – bu?

O'zaro ta'sir.

Shaxsiy faollik.

Ta'lim -tarbiya.

Biologik sabablar.

Individual xususiyatlarni tanadagi suyuqliklarga boqlab tushuntiruvchi ta'limot qanday nomlanadi?

Gumoral nazariya.

Morfologik nazariya.

Somatik nazariya.

Psixologik nazariya.

Individual psixologik xususiyatlar odam tanasidagi suyuqliklar nisbatiga bog'liq degan fikrning muallifi kim?

Suqrot.

Galen.

Gippokrat.

Lesgaft.

Krechmer tomonidan ilgari surilgan tiplar qaysi javobda o'z aksini topgan?

Ektomorf, metomorf, endomorf.

Somatotonik, visseretonik, serepretonik.

Astenik, atletik, piknik.

Sangvinik, flegmatik, melanxolik.

P. Pavlov tomonidan ajratib ko'rsatilgan asab tizimining xususiyatlari qaysi javobda ko'rsatilgan?

Asab tizimining dinamikligi, labilligi.

Asab tizimining dinamikligi, plastikligi.

Asab tizimining kuchi, harakatchanligi, muvozanati.

Asab tizimi jarayonlarining muvozanat kuchi.

Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining tengligi qanday ataladi

Kuchi.

Tengligi.

Muvozanati.

Harakatchanligi.

N. D. Nebilitsin tomonidan aniqlangan asab tizimi xususiyatlari qaysi?

Dinamiklik.

Kuchi.

Labillik.

Muvozanat.

Quyidagi javoblarning qaysi birida gumoral nazariya namoyondalari ko'rsatilgan?

I. P. Pavlov, I. M. Sechenov.

V. M. Teplov, V. D. Nebilitsin.

P. K. Anoxin, V. M. Rusalov.

Gippokrat, Gelen, Kant, Lesgaft.

Asab hujayralarining chidamliligi va ish qobiliyati uning qaysi xususiyatiga bog'liq?

Dinamikligi.

Harakatchanligi.

Muvozanati.

Kuchi.

Temperament so'zi lotinchada qanday ma'noni anglatadi?

Aralashma, nisbat.

Alohida xususiyat.

Tug'ma harakat.

Individual xususiyat.

Temperament kishining qaysi xususiyatida namoyon bo'ladi?

Umumiy faolligi, harakatchanligi, hissiy qo'zg'aluvchanligi.

Aqlning tezligi, kengligi.

Faoliyatdagi muvaffaqiyati.

Qiziquvchanligi, intiluvchanligi.

Temperament tushunchasi kim tomonidan fanga kiritilgan?

Galen.

Arastu.

Gippokrat.

Lesgaft.

Asab tizimi kuchli, muvozanatsiz, harakatchan bo'lsa, qaysi temperament tipini ifodalaydi?

Xolerik.

Sangvinik.

Flegmatik.

Melanxolik.

Flegmatik temperamentdagi kishilar asab tizimi qanday xususiyatga ega?

Kuchli, muvozanatli, harakatchan.

Kuchli, muvozanatli, sust.

Kuchsiz, muvozanatli, harakatchan.

Kuchli, muvozanatsiz, harakatchan.

Quyidagi fikrlarning qaysi biri qobiliyatni ifodalaydi?

Sezgirlikning yuqoriligini.

Xotiraning kuchi.

Faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi xususiyatlar.

Aqlning kengligi.

Barcha faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi xususiyat:

Maxsus qobiliyat.

Tashkilotchilik.

Muloqotchanlik.

Umumiy qobiliyat.

Qayta test o'tkazilganda qam baqolarning doimiyligini, aqliy testlarning qaysi talabi taqozo etadi?

Standartlashtirish.

Norma.

Ishonchlilik.

Validlik.

Individual xususiyatlarning rivojlanishini kundaliklar, xatlar, qo'lyozmalar yordamida o'rganish qaysi metodga tegishli?

Suhbat.

Test.

Biografiya.

So'rovnoma.

XVIII BOB. INDIVIDUAL PSIXOLOGIK TAFOVUTLARNING UMUMIY VA MAXSUS NAZARIYALARI

Reja:

1. Individuallikning maxsus nazariyasi
2. Yarimshar assimetriyasi va temperament.
3. Ontogenezda assimetriyaning shakllanishi.
4. Temperament individuallikning xususiyati sifatida.
5. Temperamentning psixologik nazariyalari.
6. V. M. Rusalovning temperament strukturasi haqidagi nazariyasi.

18.1. Individuallikning maxsus nazariyasi

Individuallikning maxsus nazariyasi biologik omillarning aniq harakatlarining ma'nosini ochib berishga qaratilgan va bu nazariyada V. M. Rusalovning integral individuallik haqidagi ayrim holatlari tomonidan oydinlashtirilgan. Uning tarkibiga quyidagi bosh holat kiritiladi:

1. Individuallikning biologik omillari – bu insonning nafaqat tana va morfunksional tashkiloti, balki tirik mavjudot dunyosining evolyutsiyasi jarayonida yaratilgan inson xulqining dasturi hamdir. Bu dasturlar o'z ta'sirini homilalik lahzasida boshlaydilar va embrionning uchinchi oyidanoq individual xulqning mustahkam shakllari paydo bo'la boshlaydi. Bu dasturlar ro'yxati doimo boyitib boriladi. Hozirgi vaqtga kelib, quyidagilar ishonchli qilib tasdiqlangan: 1. R/k – strategiyasi xulq reproduktiv mexanizmlarining ijtimoiy-madaniyligi ustunligini sifatlovchi himoya (E. Uilson va Dj. Rashton). Bu umumbiologik dasturdir, ammo odamlar mavqeiga, jinsiga va nasl qoldirish tashvishida bo'lganlar yoki qarama-qarshi jinsdagilar bilan aloqalarni kengaytirishni ma'qul ko'ruvchilar guruhiga bog'liq bo'lgan variativlikka ega bo'lادilar. 2. O'sish yoki gratsializatsiya dasturi – bolalik va kattalik munosabatlarining qiyofasi va xulqi (rus tadqiqotchilari A. A. Malinovskiy va Y. Y. Roginskiylar tomonidan kashf qilingan). Energiya sarfi dasturi, bu dasturda yog' almashinish, energiyaning jadal ravishda to'planishi va uning kam sarflanishi (assimilyatsiya) mexanizmlari yoki inson xulqi va morfologiyasida, shuningdek, aks etuvchi uglevod almashinishlar (dissimilyatsiya)

mexanizmlari ustunligi reglament qilib boriladi (bu hodisa sobiq sho'rolar davri tadqiqotchisi V. V. Bunak tomonidan kashf qilingan va yozilgan). Bu dasturlardan tashqari biologik jinsga bog'liq bo'lgan kamida yana 12ta dastur ajratilgan, ular haqida keyinroq batafsil bayon qilinadi.

2.Qonunlarning bir vaqtda ta'sir qiluvchi ikki xil turi mavjud. Birlarining ta'siri natijasida psixikaning predmeti – mazmundor tavsifnomalari (voqelik, intellekt, yo'naltirilganlik) shakllansa, ikkinchisining ta'siri natijasida individuallikning shakliy-dinamik xususiyatlari shakllanadi. Ilgari ularning kelib chiqishi haqida hech qanday ma'lumot bo'lmagan, ammo hozir shuni qayd qilib o'tish mumkinki, predmetli-mazmundor tavsifnomalar uchun umumlashgan tuzilma tashqaridan, ya'ni muhit tomonidan beriladi va shu tarzda psixikaning o'zgaruvchanligini ta'minlaydi. Shakliy-dinamik xususiyatlar esa boshqa manbalarga ega, bunda umumlashgan biologik dasturlar natijasini o'zida aks ettiradi. Shunday qilib, inson faoliyatining barcha turlarini sifatlovchi (xarakterlovchi) shakliy-dinamik xususiyatlar bu dunyoda parchalanib ketmay, mustahkamlanib barqarorligini saqlashga, predmetli- mazmundor tavsifnomalar esa o'rab turgan olamning barcha turli-tumanliklariga o'z-o'zini o'zgartirishi bilan javob qaytarish imkoniyatini beradi.

3. To'g'ri dasturlarning umumlashishi quyidagi uchyo'nalish bo'yicha amalga oshadi. Birinchi yo'nalish – bu xulqning dinamik-energetik tavsifnomalari (bardoshlilik, qovushqoqlik, tezlik). Ikkinchisi emotsional (his-hayajonli) tavsifnomalar (sezuvchanlik, labillik, ustunlik qiluvchi kayfiyat). Uchinchi yo'nalish – bu afzallikdir (rag'batlantiruvchi muhit, kognitiv stil).

4.Shakliy xususiyatlar izolyatsiyalangan holda (an'anaviy "temperament" termini usulida birlashuvchi) mavjud emas, ular shaxsning ancha yuqori tashkil qilingan strukturalari tarkibiga kiradi. Mazkur holat individuallikning V. S. Merlin keltirgan ierarxik tizimi sifatida aniqlanishiga erishadi.

5. Shakliy-dinamik tavsifnomalar faoliyatning nafaqat yo'llanmasi va shartlari sifatida namoyon bo'ladi, balki uning dinamikasiga, o'zgacha turiga va stiliga ham ta'sir qiladi, ya'ni faoliyatning yakuniy natijalarini aniqlashi mumkin. Yuqorida bayon etilganlarni barchasini umumlashtirib quyidagicha xulosa qilish mumkin: shakliy-dinamik

xususiyatlar faoliyat stilini tanlashda ma'lum bir erkinlik berish bilan birga uning mumkin bo'lgan mahsuldorligi chegaralarini ham belgilab beradi (bu haqda keyinchalik "Faoliyatning individual yetilishi" tushunchasi bilan bog'liq holda batafsilroq gaplashamiz).

Demak, individuallikning maxsus nazariyasi – bu inson individual xususiyatlarining umumiy strukturasi kelib chiqishi haqidagi, tuzilish va biologik faktorlarning o'rni haqidagi nazariyadir. Shu bilan biz endilikda differensial psixologiyani kirish qismini yakunlangan deb hisoblashimiz va individuallikning aniq tavsifnomalarini, ya'ni: yarimsharning funksional asimmetriyasini, temperamentini, fe'l-atvorni, shaxs qirralari va turlari, qobiliyatlari, psixologik jinsi, qimmatli mo'ljal va yo'nalishlarini o'rganishga o'tishimiz mumkin.

18.2. Yarimshar asimmetriyasi va temperament

Yarimshar assimetriyasi va uning paydo bo'lishi. Eng muhim individ xususiyatlardan biri – bu yarimshar funksional assimetriyasi va spetsializatsiyasidagi psixik funksiyalarning o'ng va chap yarimsharlari orasida taqsimlanish xarakteristikalarini. Assimetriyaning tiklanish jarayoniga – lateralizatsiya deb ataladi va u turli xil ko'rinishlarda, ya'ni tropizmlarda, molekulyar spiralning o'ralishi yo'nalishida namoyon bo'lishi bilan butun tiriklikka xos xususiyatdir. Tiriklik olamidagi assimetriya hodisasi xiralik deb ataladi. Kuzatuvlar mayda oziqlanuvchilar hamda barcha juft organlilarning ma'lum bir darajada assimetriya ega ekanliklarining shuningdek ularda ham ustunlik qiluvchi ham bo'ysunuvchi qirralarning mavjudligini ko'rsatdi. Psixologlar ba'zan, bolalarni yoshligidanoq o'ng qo'llilikka o'rgatishni hisobga olgan holda, ustun yarimsharni aniqlashda "nogosti" kriteriysiga mo'ljal qilishni taklif qiladilar.

Qo'llarning serebral ustunligi va ustunligi (quloqlarning, ko'zlarning) odatda kontralateral munosabatlarga (ya'ni o'ng qo'lning boshchilik qilishida nutq uchun chap yarimshar mas'uldir). Ammo ba'zan ular gepsilateral munosabatlarda ham tashkil topgan bo'ladi (tananing bir tomonida joylashgan). Absolyut ustunlik ham mavjud emas – har bir odamda serebral ustunlikning, qo'llar, oyoqlar, ko'zlar va quloqlar ustunligining individual uyg'unligi kuzatiladi. O'ng va chap qo'llarini teng baravar ishlata oladigan odamlar ham uchraydi

ambidekstramlar deb atashadi. Chapaqaylik ba'zida odamga noqulaylik keltiradi, biroq u turli xil kelib chiqishlarga ega bo'lishi mumkin, shuning uchun ham chapaqay bolalar tarbiyasi neyropsixologik tekshiruvlar ma'lumotlariga asoslangan bo'lishi lozim.

Funksiyalar bo'yicha serebral ustunlik – bu holat emas, balki insonning butun umri davomida amalga oshiriladigan jarayondir. Agar assimetriyani o'rganishning eng boshlang'ich bosqichlarida asosan klinik amaliyot ma'lumotlaridan foydalanilgan bo'lsa, yangi usullarning paydo bo'lishi bilan (xususan 2-bobda bayon qilingan dioxotik eshitish usuli) quyidagi holat aniqlandi: har qanday psixik funksiya ikkala yarimsharning hamkorligidagi ishi tufayli amalga oshiriladi, bunda uning anatomic substrati ikki marta namoyon bo'ladi – o'ng yarimsharda funksiyalar amalga oshirilishining konkret va qiyofa darajasi; chap yarimsharda esa abstrakt verbal mantiqiy daraja. Agar boshlanishida nutq funksiyalari uchun faqatgina ustunlik qilish prinsiplari qayd qilingan bo'lsa, hozirda esa axborotni qayta ishlashning turli strategiyalari haqida gapirilmoqda: chap yarimshar esa uni analitik ketma-ketlikda amalga oshiradi, o'ng qismi parallel ravishda sintetik bo'ladi.

Odamda chap tomon yarimshari verbal-belgili axborotlarni jarrohlik qilishga, o'qishga va hisoblashga mas'ul bo'ladi, o'ng qism esa qiyofalarning jarrohlik qilinishini, fazoda mo'ljal olishni, ohang va kuylarni farqlashni, murakkab obyektlarni tushunishni va tushlar mahsuldorligini amalga oshiradi. Chap yarimsharning fikrlashi analitikx arakterda bo'lganligi sababli u ketma-ketlikdagi amallar tartibini bajaradi, buning natijasida esa olam haqidagi bir-biriga zid bo'lmagan ichki modeli bunyod bo'ladi va uni belgi hamda so'zlar orqali osongina biriktirib qo'yish mumkin.

O'ng yarimsharning fikrlashi esa fazoviy-qiyofali, simultant (bir daqiqalik) va sintetik bo'lib, bu turli xil axborotni bir daqiqada ilib olish imkoniyatini beradi. O'ng yarimshar funksiyalashuvining natijasi ko'p qiymatlilikdan iboratdir, ya'ni bir tarafdin ijodning asosi bo'lsa, boshqa tarafdin esa ko'proq belgilarga asoslanganligi sababli, insonlar orasida tushunishni qiyinlashtiradi. Erkaklarda ayollarga nisbatan muvozanatlash va o'qitish imkoniyatlarining chegaralagan bo'lishi ularda assimetriyaning kuchli ifodalanishini bildiradi.

Biror-bir funksiyani amalga oshirishda yarimshar ustunligi ifiksatsiyalanmagan, biroq o'zgarganidan faqat assimetriyaning silliqilanishi, hattoki belgining qarama-qarshi o'zgarishi mumkin bo'lgan faoliyat mazmuniga bog'liqdir. O'ng yarimsharda his-hayajon va sezgi yaxshi rivojlanganligi sababli, chap yarimsharda esa qabul qilish va fikrlash ustunligidan u odatda psixikaning eng rivojlangan sohasini aniqlaydi. Biroq unisi ham boshqalari ham turli xil yarimsharlarni kiritishga qodir, "o'ng yarimshar" tushunchasining o'zi esa nutq markazining albatta o'ng tarafida joylashishini bildirmaydi, u faqatgina muhokama qilinayotgan jarayonga o'ng yarimsharining ko'proq jalb etilganligini ko'rsatadi. Ustunlik qiluvchi va bo'ysinuvchi funksiyalar munosabatlariga bog'liq holda shaxsning umumiy yaxlit strukturasi ham shakllanadi, deb yozgan edi K. G. Yung, bunda bo'ysinuvchi funksiya ko'p hollarda eng kuchlisi bo'lib chiqadi (uni nazorat qilish qiyin, chunki olam bilan muloqotda inson boshqa axborot xonalariga suyanishga odatlangan va bu yerda himoyasiz bo'lib qoladi). Xuddi masalan, olam bilan "chap yarimsharli" "o'zaro ta'sirlashishga odatlangan matematik-dasturchi o'zining ichki hayajonlarini umuman nazorat qilmasligi va osongina sevib qolishi yoki affekt holatiga tushib qolishi mumkin bo'lganday. Egizak juftliklarda esa odatda biri belgili (znachok) axborotga, ikkinchisi esa simvolli axborotga tayanadi; ustunlik qilish tipik nevroz (asabiy) holati mazmunini belgilaydi (ular tassavur yoki tuyg'ular bo'shlig'ida yuzaga kelishi mumkin). O'ng qo'lini ishlatuvchi odamlarda tananing o'ng qismidagi mushaklar qattiq nazorat ostida bo'ladi, shuning uchun yashiringan hayajonlar ko'proq yuzning chap tarafida sezilishi mumkin. Bizning madaniyatimizda o'ng qo'lli bo'lish ustunlik qilar ekan, u holda ko'pchilik zamonaviy odamlar ko'proq nimaning yetishmasligini his etadilar.

18.3.Ontogenezda assimetriyaning shakllanishi

Yarimshar assimteriyasi inson miyasining, nutq va o'ng qo'l harakatining paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan, yirik xususiyati sifatida qabul qilingan. Biroq endilikda mazkur tushuncha bilan kelishish qiyin.

Assimetriyaning hosil bo'lishini tushuntiruvchi bir necha xil nazariyalar mavjud. Xuddi yarimsharlarning ekvopotensiallik konsepsiyasiga muvofiq, yarimsharlar barcha funksiyalariga nisbatan mutlaqo identik munosabatda bo'ladi, shu qatorda nutq funksiyasiga nisbatan ham. Miyaning yuqori darajada qovushqoqligi va simmetrik bo'limlar rivojlanishining juda erta bosqichlarida o'zaro o'rin almashuvchanlik haqidagi ma'lumotlarning foydasidan guvohlik beradi. Progressiv lateralizatsiya konsepsiyasiga muvofiq esa yarimshar spetsializatsiyasi chaqaloq tug'ilgan daqiqadan boshlab mavjud bo'ladi. O'ng qo'l bilan ishlovchilarda chap yarim asab substrastining nutq funksiyasini rivojlantirish qobiliyatini yuzaga chiqaradi va bir vaqtning o'zida boshlovchi qo'l faoliyatini aniqlashning oldindan dasturlangan qobiliyatlari ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bu nutq shakllanishidan ancha oldin paydo bo'lgan nutqiy zonalar tuzilishidagi farqlar bilan tasdiqlanadi. Yarimsharning shakllanishi sinxron holatda yuz bermaydi va bu bolalarda qo'llaniladigan bilim va malaka mazmuniga mos keladi. Masalan, nutq juda kichik yoshlarda tez rivojlanadi va uch yoshdan olti yoshgacha bo'lgan davrda esa chap yarimsharning tezlanish bilan rivojlanishi kuzatiladi, bundan keyin esa sekinlashish boshlanadi. O'ng yarimshar esa erta bolalik davrida yetilishda orqada qoladi va chap yarimsharga 8 yoshdan 10 yoshgacha bo'lgan davrda yetib oladi; ustunlik qilishning yakuniy shakllanishi o'smirlik davrida qayd qilinadi.

Naslga tortish va muhit ta'sirining assimetriya shakllanishidagi hissassi hozirgi vaqtda batafsil aniqlanmagan. Shu tariqa miya yarimsharining assimetriyasi nafaqat zamonaviy va o'ta qadimgi odamlardagi, balki maymunlar uchun ham odatiy hodisa bo'lib, bu hodisa ko'proq chakka ulushlar sohasida ahamiyatli (chap yarimsharidagi egri-bugri Geliya bilan Silviya egati orasidagi soha, odatda, ahamiyatli kattalikdagi o'lchamlarga ega).

Dixotik eshitish uslubining qo'llanilishi nutqli va nutqsiz axborotni o'zida aks ettiradigan yangi tug'ilgan chaqaloqlar ham assimetriya hodisasini qayd qilish imkonini beradi. O'z navbatida EEGdan foydalanish bosh miya faolligining (nutq chap yarimsharda, musiqa esa o'ngda) rag'batlantirish sifatiga bog'liq bo'lgan spektral (rangli) xarakteristikalarining o'zgarishini ko'rish mumkin. Tilning

fonem tahlili ham ontogenezaning boshlang'ich davridanoq assimetrik holda ishlab chiqiladi. Shunday qilib, psixofiziologiyada quyidagi xulosaga kelindi: chap yarimsharning nutq bo'yicha ustunligi potensial holda fiksirlangan (biriktirilgan), ya'ni ma'lum bir turdagi axborotni tilning asosini tashkil etuvchi diskret birliklar tezkor ketma-ketligini qayta ishlashga moslashgan asab substrati mavjud. Biroq anatomik joylashishining o'zi funksiyalarning (ontogenez nazariyani eslaylik) yakuniy fiksatsiyalashganligini bildirmaydi. Chunki navbatdagi tajriba assimetriya darajasini va hattoki, ustunlik qilish belgisining qarama-qarshi tomonga o'zgarishini aniqlashi mumkin.

Nutq bo'yicha ustunlik insonning psixik rivojlanish jarayonida shakllanadi. Hozirgi vaqtga kelib uning tiklanish muddatlari 5 yoshlik kabi aniqlanadi, bu tilni o'zlashtirishning kritik davrini chegaralaydi. Assimetriya darajasi esa shu davrda hosil bo'lgan nutqli rahbatlantirishga ham bog'liq bo'ladi va ustunlikning eng boshlang'ich holatidagi joylashuvining mustahkamlanishiga olib keladi. Ontogenezning juda erta davrida yarimsharlar ichida v aorasida reorganizatsiyaning (sochilish, tarqalish) yuqori darajasi mavjud bo'ladi, shuning uchun ham to 5 yoshlik davrgacha yarimsharlar ekvopotensialigi haqida emas, balki adekvat stimulyatsiya ta'siriga bo'lgan yuqori sezuvchanlik haqida gapirish kerak, chunki u ko'proq funksional assimetriyaning o'sishiga olib keladi.

Birvaqtningo'zidabudavrmuvozanatlashningyuqoriqobiliyatdavridir. Masalan, perinatal jarohatlar, yarimsharni butunlay olib tashlash kabi nuqsonlar, asabning substrati shakllanib bo'lganidan so'ng, unga tegib o'tganida bola nutqiga salbiy ta'sir ko'rsata olmaydi (funksiyaning afzalligi shundan iborat). Katta va keksa yoshdagi odamlarda jarrohlik aralashuvi va organik jarohatlar ham kompensatsiyalashishi mumkin.

Binobarin qo'llarning serebral ustunligi bilan oddiy ustunligi orasida bog'liqlik kuzatilar ekan tadqiqotlar ham aynan shu sohada o'tkazildi. Chapaqaylikning kelib chiqishini (aniqrog'I shakllanishini) uch guruhdagi faktorlar ta'siri bilan bog'laydilar — muhitli (madaniylarini qo'shib), genetik va patologik. O'ng yoki chap qo'lda harakatlanuvchi bo'lishlikda naslga tortish to'g'risidagi birlamchi genetik modellardan biri Mendelning qonuniga tayanadi va bu sifatni bir dona genning ta'sir qilishi bilan aniqlanadi deb taxmin qiladi.

Biroq tekshirganda chapaqay bolalarning deyarli yarmisida ota-onasi o'ng qo'llilar bo'lib chiqib, mazkur model g'oyasiga umuman zid keldi.

Boshqa bir model esa, qaysi qo'lning ustunligi bu ikki genning funksiyasi degan g'oyaga asoslanadi, ya'ni quyidagi ikkita gen: ulardan biri nutq markazining lokalizatsiyasini (L—chap yarimsharda bo'ladi va ustunlik qiladi, J-o'ng yarimsharda, retsessiv) aniqlaydi; ikkinchisi esa nutq yarimshari qaysi qo'l bilan boshqarilishini — kontrlateral yoki ipsilateral ekanligini (Svaslarga mos ravishda) aniqlaydi va bu model D. Levihamda T. Nashlakilar tomonidan taklif etilgan.

Va nihoyat uchinchi model ingliz psixologi M. Annet tomonidan taklif etilgan bo'lib, u alohida "o'ng tomonga siljish" genining mavjudligiga va uning retsessi valleyasiga asoslangan. Organizmda bu genning bo'lishi odamda erta bolalikdanoq o'ng qo'lning ustunlik qilishiga, nutq markazining esa chap yarimsharda joylashishiga moslashishini ta'minlaydi. Shu tarzda mazkur gen nafaqat qo'l dominantligini, serebral ustunlikni ham aniqlaydi. Taklif etilgan oxirgi model assimetriyani o'rganish sohasida qo'lga kiritilgan faktlarning eng katta qismini qamrab olgan modeldir.

Assimetriyani o'rganish borasida olib borilgan tadqiqotlar genetik omillarning ontogenetik jarayonlardagi hissasini yana bir marta yaqqol ko'rsatib berdi, ya'ni naslga tortishning variativlik normalarini aniqlaydi; dolzarb vaziyat mazmuni esa — ustunlikning konkret taqsimotini ko'rsatadi.

18.4.Temperament individuallikning xususiyati sifatida

Temperament eng ko'p o'rganilgan individ xarakteristikalaridan birini anglatadi. Mazkur sifatning bir qator aniqlovchilari mavjud: Ularning har biri odatda nomining kelib chiqishidan (lotinchadan tempero — arashlashtiraman) "aralashtirish" ma'nosini anglatuvchi temperamentning kompleks strukturasini ko'rsatadi. Temperament bu shaxsning barqaror individual xususiyatlari orasidagi qonuniyatli munosabat bo'lib, psixik faoliyat dinamikasining turli xil tomonlarini xarakterlaydi.

Temperament tibbiyot xodimlari va faylasuflarning diqqat e'tiborini eng avval o'ziga qarata olgan predmet bo'ldi. Shuning uchun ham ruhiy tashxisda deyarli ifodali va foydali bo'luvchi temperamentning ko'pchilik mutlaqo o'zgartirilmagan.

XX asrda, shuningdek, shaxsning tana tuzilishi va xususiyatlari orasidagi bog'lanishni o'rnatishga harakat qildilar. Barcha konstitutsional nazariyalar "konstitutsionalgipotezalar" debataluvchi holatga asoslanadi, ular quyidagilardir: birinchidan tana tuzilishi va xulq orasida ahamiyatga ega bo'lgan bog'liqlik mavjud; ikkinchidan bu bog'lanish "konstitutsional" tabiatga ega, ya'ni ko'proq naslga tortishga asoslangan. "Konstitutsional" gipotezaning himoyaga muhtojligi shundan iboratki, amaldagi haqiqiy bog'lanish turli xil yo'nalishi va unga tananing o'zgarishiga olib keluvchi psixogenetik to'yib yeyish yoki ovqatdan voz kechish (asabiy anoreksiyalar) kabi misollarni keltirish mumkin, bu o'zgarishlar ruhiyatning va xulqning o'zgarishidan boshlanadi. Psixiatrik amaliyot tana tuzilishi bilan temperament orasidagi bog'liqlikni kuzatishdagi asosiy manbaa bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Ernst Krechmer odam tana tuzilishining turiga bog'liq ravishda biror-bir ruhiy kasallikka moyil bo'ladi. Ko'pchilik ruhiy kasallar, shaxsining u yoki bu qirralaridagi patologik zo'rqiish kabi tushunarli bo'lgani uchun sog'lom odamlarda ham tana bilan psixologik xususiyatlar orasidagi bog'liqlikni ilg'a bo'lish mumkin.

E. Krechmer turli xil tana tuzilishidagi odamlar bilan klinika sharoitida kuzatuvlar olib borar ekan u psixik sifatlarning asosiy uch guruhni ajratib oldi, uning fikricha bu guruhlar temperament mazmunining asosini tashkil qiladi. Bu birinchidan psixiasteziya (psixik qo'zg'atuvchilarga nisbatan sezuvchanlikning haddan ziyod yoki ortib ketishi, yoki kamayib ketishi); ikkinchidan kayfiyat iqlimi (foni) quvonishga va xafalik kamoyillik); uchinchidan psixik tepm (tezlanish, bir butun yaxlitlikning yoki alohida olingan psixik jarayonlarning to'xtab qolishi) bo'ladi.

To'rtinchidan, umumiy harakatlantiruvchi temp yoki psixomotersferadir (harakattrayektoriyasi, harakatchanlik yoki to'xtab qolganlik). E. Krechmer morfologiya nuqtayi nazaridan kelib chiqib uchta psixomatik turni ajratdi va ularga kelib chiqishi yunoncha

ildizlarga borib taqaladigan temperamentga mos keladigan uchta ism qo'ydi.

Piknik (pyknos – zich, qalin) – “keng va og‘ir” odam. Uning yog‘ bosgan qatlamlari sezilib turadi, kalta bo‘yinli, boshi dumaloq shaklda. Qoidaga binoan piknik odam siklotimik temperamentga ega. U do‘stsevar, hamma bilan tez chiqishib ketuvchi, unda o‘z-o‘zini tahlil qilishga moyillik yo‘q, his-tuyg‘ulari quvonch bilan xafalik orasida o‘zgaradi, vaqt (daqiqqa) ta’siri ostida tez qaror qabul qilishni yoqtiradi. Sikloidlarning birlari gipomaniakal xislatga moyii bo‘lsalar, boshqalari depressiyaga moyildir. Psixik buzilish davrida qaytariluvchi (sirkulyar) yoki maniakal – depressiv psixozlikka moyillik ham oydinlashib qoladi. Astenik yoki leptosomatik (leptos – nozik, soma – tana) – “ozg‘in va baland”. Nozik tana tuzilishiga, baland bo‘yga, tekis ko‘krak qafasiga va cho‘ziqroq yuzga ega bo‘ladi. Astenik shizotomik temperamentga ega bo‘ladi. Uning odamlar va buyumlar bilan muloqoti, ma‘lumki chegaralangandir. U turqi sovuq, o‘z-o‘zi uchun yetarli (ko‘p xollarda yolg‘iz) hamda tuyg‘ularini oshkora namoyish etishni yoqtirmaydi, uning odamoviligi autizmga yetishi mumkin. Bundan tashqari u qaysar, haqiqiy vaziyatga qiyinlik bilan moslashadi, realist emas va abstraktsiyaga moyil. Psixikasining buzilishida shizofreniyaning mavjudligi seziladi.

Atletik (athlos – kurashish, ushlab olish) – mushaklari yaxshi rivojlangan “polvon” bo‘yi baland yoki o‘rtacha, yelkalari keng, beli ingichka va yuzining suyagi (manglayi) shishgan bo‘ladi. Atletikachi uchun siksotimik temperament xosdir (ixos – tortuvchi ma’nosidan kelib chiqadi). U xotirjam, bosiq, realist va tashqi belgilari kam taassurotli, mimikasi bosiq va pantomimikaga ega, fikrlash darajasi yuqori emas, vaziyat o‘zgarishlariga moslashishi qiyin kechadi. Kuchli asabiylashgan holatida kutilmaganda birdaniga portlash bo‘lishi mumkin, bu holatda epilepsiyaga moyillik namoyon bo‘ladi.

Sobiq Ittifoq davrining psixologlari temperamentni korrektilovkalash imkoniyatlarini chizib chiqishga urinishda (eslatib o‘tamiz, hozirda bayon etilayotgan konseptsiya sohasida temperament va fe‘l-atvor qat’iy ajratilmagan) flegmatiklar tashqi o‘zgarishlarga hammadan oson beriluvchan ekanliklarini aniqlashdi, shuningdek tezkor tempni nisbatan muvaffaqiyatli taqlid qilib o‘rganib oluvchi passiv tur, barchasidan qiyinrog‘I esa – xolerik tur. Va umuman sekin

hamda o'jizlar faoliyatning zo'riqqan va faol tempini chaqqon va kuchlilarning sekin faoliyat turini qabul qilishlariga nisbatan oson o'zlashtiradilar.

Odamning jismoniy xarakteristikalariga asoslangan psixologik xususiyatlarning boshqa bir turi Uilyam Sheldonga tegishlidir. Eng avval U. Sheldon aniqchegaralangan turlarni boshidanoq ajratib oldi. E. Krechmerdan farqli ravishda u o'zining klassifikatsiyasi asosiga inson organizmida embrionning biror-bir to'qimalarini ovqat hazm qilish organlarini, endodermalar, suyaklar, mushaklar va o'pkani hosil qiluvchi mezodermalar yoki terisochlar, timoqlar, asab sistemasi va miyaning hosil bo'lishiga asos bo'luvchi ektodermalarning afzalligini qo'ygan edi. Kollej talabalarining ichidan 400 tasining fotosuratlarini tahlil qilib va tashqi belgilari hamda 50ta xulqiy xarakteristikalar orasidagi korrelyatsion tahlilni ishlab chiqib, shaxsning quyidagi uch turini ajratishni taklif etdi.

Endomorf turidagilar (katta qorinli, yelka va beldagi ko'p sonli yog' qatlamlari, yumshoq tugunli) visserotoniya moyillikni namoyon etadilar (lotinchadan viscera – ichki ma'nosida). U tez chiqishib ketadigan va yumshoqko'ngil, kirishimli hamda qulaylikni sevguchi. Undaylarda tuyg'ularni ifoda etish osonkechadi. Og'ir daqiqalarda odamlarga intiladi. Zo'riqishni yoqtirmaydi, kayfi ortib ketgan vaqtda hissiyotli va yumshoq bo'lib qoladi. Mezomorf esa (kuchli tana tuzilishli, ko'krak tanasi g'ildiraksimon, bosh suyagi kvadrat shaklida, kaftlari va tovonikeng) somatotoniga moyil bo'ladi (lotinchadan soma – tana ma'nosida). Bunday odamlar xotirjam emas va ko'p hollarda agressiv, sarguzashtlarni yoqtiradi. Uning fikri va tuyg'ulari yetarlicha yopiq, oshkor emas. Umurtqa pog'onasi va harakatlarida o'ziga nisbatan ishonchi fodalanib turadi, hayotdagi murakkab vaziyatlarni, o'zini o'rab turgan olamni o'zgartirish xulqi orqali hal qilishga intiladi. Mast holatida o'z aytganida mahkam turib oladigan va agressiv bo'ladi. Ektomorf (ozg'in va baland bo'yli, zaif rivojlangan ichki organlariga ega, ko'krak qafasi cho'zinchoq, tugunlari ingichka va uzun) odatda serebrotonieylardan farq qiladi (lotinchadan cerebrum – miya ma'nosini anglatadi). Bu odam to'xtab qolgan va introvert, hamma bilan ham chiqishib ketavermaydi, odamovi. Uning gavdasida ikkilanish seziladi. Qiyin vaziyatlarda yolg'izlanib qoladi. Kechikkan hayot davri uning uchun odatda eng

ko'p mahsuldor va baxtli bo'ladi. U alkogol ta'sirida ham o'zining odatiy xulqi va holatini o'zgartirmaydi.

U. Sheldon tomonidan tuzilgan tipologiya konstitutsional tipologiyalar orasida eng asoslangan va statistik tasdiqlanganidir.

18.5.Temperamentning psixologik nazariyalari

Odamlarni taqqoslash usullaridagi farqga nemis psixologi O. Gross birinchilardan bo'lib ahamiyat berdi, u psixopatiyani o'rganishda boshlang'ich funksiyalarni (stimulyatsiyaga nisbatan bevosita reaksiyalar) va ikkilamchifunksiyalarni (birlamchi funksiyalarga ketgan sarfning tiklanishi bilan bog'liq) ajratdi. O. Grossning taxminicha inson xulqining tipologik xislatlari birlamchi va ikkilamchi funksiyalar munosabatlariga bog'liq bo'ladi. Xuddi agar birlamchi funksiya jadal, ya'ni odam chuqur his-tuyg'ulari bilan o'zida aks ettirgan bo'lsa, u holda tiklash uchun ham ko'p sarf bo'ladi va uzoq davom etadigan ikkilamchi funksiya miqdorini talab etadi. Shu sababli bunday odamlar axborotni juda sekinlik bilan qayta ishlaydilar va uni uzoq vaqt saqlaydilar. Agarda odam o'zida aks ettirishda his-hayajon kuchli bo'lmasa, u holda sarflangan kuchni to'plash ham tez sodir bo'ladi; bunday odamlarda aks ettirish tezligi va diqqatini boshqa masalaga ko'chirish xususiyati ahamiyatli tarzda yuqori bo'ladi. Shunday qilib, O. Gross birinchi bo'lib, bu tushunchalardan shaklan foydalanmay turib, inson faoliyatining temporal-energetik xarakteristikalariga ahamiyat berdi (keyinchalik Y. Strelyau, G. Xeymans va R. Lessenlar ham bu mavzuga murojaat etishgan).

Shuningdek, zamonaviy polyak tadqiqotchisi Yan Strelyau odam tana tuzilishining xususiyatlari bilan temperament orasidagi bog'lanishni o'rganishda chegaralanmaslikni taklif qiladi; sifatning o'zi esa odamning hayot sharoitlari va faoliyatiga moslashishidagi roli nuqtayi nazaridan qarab chiqishi lozim.

Odamning atrof-muhitga moslashishida temperamentning roli haqidagi I. P. Pavlovning g'oyalaridan kelib chiqib hamda hayajonlanishning muqobil darajasi haqidagi D. Xebb tushunchalariga asoslangan holda temperamentning regulyativ nazariyasini ishlab chiqdi.

Y. Strelyauning fikricha, stimulyatsiyaning (rag'batning) berilgan qiymatidagi reaktivlik (odam organizmida tashqi ta'sirlarga nisbatan hosil bo'ladigan javob reaksiyalarining, ta'sirchanlik hamda bardoshlilikning yoki ishlash qobiliyatining kattaligi sifatida tushuniladigan) va faollik (xulqiy aktlarning jadalligi va davomiyligini, qo'llanilayotgan harakatlarning qamrovi va hajmini ifodalovchi) temperamentning fundamental xarakteristikalaridir. Uning nazariyalarini esa quyidagi bir nechta holatlarga keltirish mumkin:

1. Xulqning shakliiy xarakteristikalariga nisbatan munosabatlar bo'yicha barqaror individual farqlar haqida gapirish mumkin – jadallik xulqining (energetik aspekt) hamda vaqt bo'yicha xulqning (temporal aspekt).

2. Temperament jadallik va vaqt sifatleri bo'yicha nafaqat odamlarni, balki mayda oziqlanuvchilarni ham xarakterlash mumkin.

3. Temperamental xarakteristikalar biologik evolyutsiyaning natijasidir va shuning uchun ham muhit ta'sirlari bilan bir qatorda temperamentning yakka holdagi namoyishlarini ham aniqlovchi genetik bazisga ega bo'lishi kerak.

Biroq Y. Strelyauning fikricha, individning ulg'ayish o'lchoviga qarab va muhitning alohida shartlari ta'siri ostida temperament ma'lum bir chegaralarda o'zgaradi. Shuningdek, temperament psixologiyada juda asosli o'rganibchiqilgan. V. S. Merlin maktabidagi o'qitishda temperamentning 9ta asosiy parametrlari ajratib ko'rsatiladi: (maxsus tashxis vositalariga ega bo'lmay turib ruhiy tashxis kuzatuvlarini aynan shu temperamentlar bo'yicha olib borish mumkin); bular: 1) emotsional qo'zg'alish; 2) diqqatning to'planishi; 3) emotsiya kuchi; 4) xavotirlanish; 5) beixtiyor harakatlar reaktivligi (impulsivlik); 6) irodalilik, maqsadga yo'naltirilgan faoliyat faolligi; 7) qovushqoqlik – rigidlik; 8) rezistenlik (qarshilik); 9) subyektivatsiya (ehtiroslilik). Biroq sanab o'tilgan xarakteristikalarining barchasi ham temperamentga bir qiymatda taalluqli bo'lmasligi mumkin: masalan, xuddi diqqat-e'tiborning to'planishi ko'pincha anglash va ongning ochilish jarayonlarini sifatlab beradi, iroda faoliyati va subyektivatsiya esa fe'l-atvor xususiyatlariga tegishli bo'lishi mumkin.

V. M. Rusalovning hisoblashicha, temperament insonning nutq xulqi bo'yicha yetarli darajada ishonarli qilib aniqlanishi mumkin. Ohangning tushib ketishi, uzoqqa cho'zilgan aytishishlar sherigiga ko'rsatilgan murojaat chastotasi, suhbatga yengil kirishib ketish, perserveratsiyalar, tovushning balandligi, nutqning silliq va ravonligi, hozirjavobli bo'lish, tanaffus – pauza, medometiydan foydalanish, imlo xatolarning qatnashishi va yangitdan shakllanish kabi belgilar eng yaxshi ruhiy tashxis vositalari bo'lar ekan. Agar iroda kuchi bilan suhbatning mazmunidan chalg'ib, butun diqqat-e'tiborni faqat shakliy aspektlarga qaratilsa, temperamentning butunlay ishonarli manzarasini olish mumkin.

V. S. Merlinning o'qituvchisi bo'lmish V. V. Belous matematik modellar yordamida temperamentning ikki turini ajratdi. A turga ega bo'lganlar kuchli qo'zg'alish, to'rmozlanish yuqori yoki past dinamikasi bilan ekstraversiyasi, qovushqoqlik bilan, xotirjamlik bilan yuqori yoki past darajadagi emotsionallik bilan xarakterlanadi. Temperamentning B turiga ega bo'lganlarda esa ichki qo'zg'alish kamroq, uning dinamikasi esa yuqori yoki past bo'ladi hamda bexavotir bo'ladilar.

Xullas, zamonaviy uslublarning ko'pchiligida temperamentni asosan umumiy faoliyat sifatleri sifatida tushunishga intiladilar va bunda uning emotsionallikka tashkil etuvchisidan chalg'ib qoladilar.

6.V. M. Rusalovning temperament strukturasi haqidagi nazariyasi

V. M. Rusalov maktabida rivojlantirilgan temperament haqidagi bilim zamonaviy konsepsiyalari chidanazariy jihatdan eng chuqur ishlab chiqilgan hisoblanadi. Mazkur nazariyaga muvofiq temperament – bu ruhiy ijtimoiy biologik kategoriya insonning barcha ma'naviy boyligini belgilovchi ruhiyatning o'rnini bosib bo'lmaydigan bilimlar bazasidir. Biroq temperament individuallik va umuman shaxsiyat bilan mos kelmaydi, buning sababi barcha ijtimoiy aloqa shakllari va odam munosabatlari yig'indisining tashkil etilishidadir. U inson bolaligidan bog'langan umumiy konkret faoliyatlar jarayonidagi umumiy konstitutsiyalar ta'sirida shakllanadi. Agar temperamentning avvaldan mavjud bo'lgan nazariyalari yoki

gumoral determinatsiyasiga (Gipokratga muvofiq) yoki somatik determinatsiyaga (E. Krechmer, U. Sheldon, A. F. Lazurskiylar bajarganlariday, tana tuzilishining xususiyatlariga bog'liq bo'lgan) asoslangan bo'lsa, u holda hozirgi vaqtda esa ko'proq psixologik determinatsiyalar haqida gapiriladi, chunki temperament asab sistemasining xususiyatlari bilan beriladi va insonning psixologik qiyofasida ifodalanadi.

Odam tabiatdan bioximik, biomexanik, neyrofiziologik xususiyatlarning reaksiyalarini o'z normasida qabul qiladi, buning natijasida unda mushaklarning rivojlanishi va boshqalarning individual almashinuvlar darajasi shakllanadi. Bu xususiyatlar turli xil ko'rinishdagi faoliyatning – so'ruvchi va ilib oluvchi reflekslardan to o'yinlargacha, o'qish va boshqalarning bajarilishlarida aks etishi mumkin. Insonning yetilish darajasiga qarab, genetik barqarorlik tufayli unda uning o'zigagina xos bo'lgan qandaydir umumlashgan tezlik, umumlashgan qovushqoqlik, emotsionallik va temperamentning boshqa xil xususiyatlari tuziladi. Bunday sifatlar faoliyatga bezak berishdan tashqari uning chegaralarini ham belgilab beradi, organizmni haddan ziyod ko'p yoki kam energiya sarflashdan saqlaydi va uning yashab qolish xususiyatini ham himoya qiladi. Shunday qilib, temperamentning asosiy moslashish masalasi energiya boshqaruvidan iborat.

Yuqorida bayon etilganlardan temperamentning mohiyati tushunchasidan kelib chiqqan holda temperament ko'rinishlariga faqatgina quyidagi talablarni qanoatlantiruvchi psixologik xususiyatlar mansubligini tushunish qiyin emas. Temperament: 1) faoliyatning shakliy aspektini aks ettiradi va uning maqsadiga, mazmuniga hamda mohiyatiga bog'liq emas; 2) energetik zo'riqishning individual tipik darajasini hamda olamga va o'ziga nisbatan munosabatlarni xarakterlaydi; 3) barcha holatlarga (universal) mos keladi va hayot faoliyatining barcha jabhalarida namoyon bo'ladi; 4) bolalikdanoq namoyon bo'lishi mumkin; 5) inson hayoti davomida barqaror; 6) ichki biologik sistemalarning xususiyatlari bilan yuqori korrelyatsion bog'lanishda; 7) nasldan naslga o'tuvchi.

V. M. Rusalov o'zining temperament haqidagi nazariyasini yaratishda P. K. Anoxinning akseptor ta'siri haqidagi g'oyalariga (funksional talofat sistemasi va har qanday xulqiy akt korreksiyasi) va

neyropsixo fiziologiya ma'lumotlariga tayangan. Yangi nazariy tassavurlar temperamentini P. K. Anoxin tushunganiday funksional sistemlardagi turli xil bloklarning eng fundamental xususiyatlarini aks ettiruvchi xulqning shakliy o'zgarishlari sistemasi deb izohlash imkonini berdi. Agar insonning barcha hayotiy faoliyati xulqiyaktlar kontinuumi ko'rinishida qarab chiqilsa, u holda ularning har birini to'rt blokdan tashkil topgan struktura deb tasavvur qilish mumkin: affektsintez (barcha kanallar bo'yicha sensor axborotlar to'plami); dasturlash (qaror qabul qilish); bajarish va teskari aloqa. Temperament biologik xususiyatlarining sistemaviy umumlashuvi natijasi bo'lganligi sababli (bu haqda individuallikning maxsus nazariyasida batafsil bayon qilingan) funksional sistemalar nazariyasi bloklari bilan inson xulqining temperamentini tashkil etuvchi shakliy spektrlari orasida o'zaro mutanosiblik mavjud bo'lishi kerak.

V. M. Rusalov buyumlar dunyosi (obyektiv subyekt) bilan va ijtimoiy dunyolar bilan o'zaro ta'sirlar mutlaqo turlicha ma'no va mazmunga egadir va bunga bog'liq ravishda inson faolligining aspektlari ham turli xil shakliy-dinamik xarakteristikalariga ega bo'lishi mumkin degan g'oyani ilgari surdi. Shu sababli P. K. Anoxinning 4ta blokiga mos holda 4ta emas, balki temperament strukturasini hosil qiluvchi, jami 8ta blok qo'yish taklif qilinmoqda. Temperament haqidagi barcha tushunchalar umumlashgan holda jadvalda keltirilgan.

Jadvalning o'rta qatoridagi ma'lumotlarni sifatlaymiz. Birinchi blok (afferentsintez, organizmning muhit bilan o'zaro ta'sirlashuvdagi zo'riqish darajasini ifodalaydi. Ikkinchisi xulq dasturlarining biridan ikkinchisiga o'tishdagi qiyinchiliklar darajasini ko'rsatadi. To'rtinchi blok teskari aloqani – hayratga solgan harakat real natijasining nomuvofiqligining bo'lishi mumkinligiga ta'sirchanligi.

Temperamentning muvofiq shakllarini izohlaydi. Buyumli serg'ayratlilik aqliy va jismoniy zo'riqishga bo'lgan xohishni sifatlaydi. Ijtimoiy g'ayrat munosabatlar uchun oshkoralikni, muloqot kengligini, aloqalarni o'rnatishdagi yengillikni aniqlaydi. Predmetliqovushqoqlik fikrlashning cho'ziluvchanligini yoki egiluvchanligini, faoliyatning bir turidan ikkinchi turiga o'tish qobiliyatini hamda rang-baranglikka intilishni bildiradi.

Temperamentning V. M. Rusalov talqinidagi tuzilmasi

Predmetli-mo'ljallashtirilgan faollik			Emotsionallik
1. Erglik	2. Qovushqoqlik	3. Tezlik (temp)	1. Emotsionallik
Afferentsintez	Dasturlash	Bajarilishi	Teskari bog'lanish
5. Ijtimoiyerglik	6. Ijtimoiy qovushqoqlik	7. Ijtimoiy tezlik (temp)	8. Ijtimoiy emotsionallik
Subyektiv – mo'ljallangan faollik			Emotsionallik

Ijtimoiy qovushqoqlik – bu munosabatlardagi bosiqlik yoki to'xtab qolganlik, ijtimoiy dasturlar kengligi, o'zaro ta'sirning tabiiyligidir. Predmet tezligi – bu motorli-harakatlantiruvchi operatsiyalar tezligi. Ijtimoiy temp – nutqni harakatlantiruvchi faollik, verbalizatsiyaga qobiliyat. Predmetli emotsionallik – real natija bilan istalgan natijaning tarqalib ketishiga nisbatan ta'sirchanlik o'lchovidir. Nomuvofiqlikka nisbatan yuqori ta'sirchanlik negativ emotsiyalarning egallanishida ifodalanadi, ijobiy tuyg'ularni his etishda esa past darajadagi ta'sirchanlik yuzaga keladi. Ijtimoiy emotsionallik muloqot jarayonida o'ziga nisbatan ishonch tuyg'usini, emotsional sintez qilishni va muloqotdagi muvaffaqiyatsizlikdan xavotirlanish me'yorini his qilishni xarakterlaydi. Raqamlangan bloklar temperamentning predmetli va kommunikativ, faoliyatlar sferasida namoyon bo'luvchi sifatlarini bildiradi. Mazkur konsepsiya birma-bir ishlab chiqilgan va tashxis qo'yilgan usuliga – temperament strukturasining savolnomasiga ega. Temperamentning shakllanishiga muhit va naslga tortishning hissasini tadqiq qilishda ekstraversiya, nevrotizm va psixotizm kabi shaxs strukturasidagi eng ahamiyatli xarakteristikalariga nisbatan onalikning ta'siri aniqlandi (tashqi yoki ichki olamga orientatsiya qilish, xavotirlanish va ruhiy salomatlik darajasi) har qanday jinsdagi chaqaloqqa onadan o'tadi. Biroqjinsiyfarqlarham mavjud bo'ladi: ayniqsa quyidagilar, yumshoqlik, qattqlik, hirsii qanoatlanishlarning nasldan-naslga o'tishi erkaklarga nisbatan ayollarda ko'proq bo'ladi. Ya'ni mazkur belgilar bo'yicha o'g'il bolalarga nisbatan qiz bolalar ko'proq o'z onalariga o'xshaydilar, umuman bolalar ham, qizlar ham o'z temperamentlari bo'yicha otalariga nisbatan onalariga ko'proq o'xshashadi.

Test savollari:

Egizaklar metodining maqsad va vazifasi nima?

Egizaklarni taqqoslab o'rganish.

Egizaklar ruhiyatidagi o'xshash va farq qiluvchi tomonlarini aniqlash.

Individual psixologik xususiyatlar tabiatini o'rganish.

Individual farqlarning vujudga kelishida irsiyat va muhitning rolini aniqlash.

Ikkita alohida tuxum hujayradan shakllangan egizaklar qanday nomlanadi?

Monozigot.

Dizigot.

Sibslor.

Syom egizaklari.

Juft egizaklar metodini kim tomonidan taklif qilingan?

R. Zazzo

F. Galton

A. Gezell

M. Juyel – Nilson

Genotip va fenotip tushunchalari kim tomonidan qachon fanga kiritilgan?

V. Shtern – 1900 y .

R. Zazzo– 1960 y .

B.logannsen– 1903 y .

A. F. Lazurskiy – 1910 y.

Dastlabki aqliy testlar qanday maqsadda qo'llangan?

Bolalarning aqliy rivojlanishini o'rganish.

Aqliy jiqatdan orqada qolgan bolalarni aniqlash.

Tafakkurning rivojlanish darajasini aniqlash.

Qobiliyatlarni o'rganish.

Birinchi aqliy testlarning mualliflari kim bo'lgan?

Ayzenk – Rorshax

Kettel – Gilford

• Spirmen – Yoyoretan

Bine – Simon,

Muhit va genotip ta'siri qisoblangan belgilar yig'indisi?

Irsiyat.

Genotip.

Fenotip.

O'zgaruvchanlik.

Genotipik xususiyatlari juda o'xshash bo'lgan kishilar, bu:

Ota – ona va bolalar.

Aka – ukalar.

Opa – singillar.

Monozigot egizaklar.

Individual psixologikfarqlarning kelib chiqishiga kuchli ta'sir etuvchi omil – bu?

O'zaro ta'sir.

Shaxsiy faollik.

Ta'lim – tarbiya.

Biologik sabablar.

Individual xususiyatlarni tanadagi suyuqliklarga boqib tushuntiruvchi ta'limot qanday nomlanadi?

Gumoral nazariya.

Morfologik nazariya.

Somatik nazariya.

Psixologik nazariya

Individual psixologik xususiyatlar odam tanasidagi suyuqliklar nisbatiga bog'liq degan fikrning muallifi kim?

Suqrot.

Galen.

Gippokrat

Lesgaft.

Krechmer tomonidan ilgari surilgan tiplar qaysi javobda o'z aksini topgan?

Ekomorf, metomorf, endomorf.

Samatotonik, vo'sseretonik, serepretonik.

Astenik. Atletik, Piknik.

Sangvinik, flegmatik, melanxolik.

P. Pavlov tomonidan ajratib ko'rsatilgan asab tizimining xususiyatlari qaysi javobda ko'rsatilgan?

Asab tizimining dinamikligi, labilligi.

Asab tizimining dinamikligi, plastikligi.

Asab tizimining kuchi, harakatchanligi, muvozanati.

Asab tizimi jarayonlarining muvozanat kuchi.

Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining tengligi qanday ataladi?

Kuchi.

Tengligi.

Muvozanati.

Harakatchanligi.

N. O. Nebilitsin tomonidan aniqlangan asab tizimi xususiyatlari qaysi?

Dinamiklik.

Kuchi.

Labillik.

Muvozanat.

Quyidagi javoblarning qaysi birida gumoral nazariya namoyondalari ko'rsatilgan?

I. P. Pavlov, I. M. Sechenov.

V. M. Teplov, V. D. Nebilitsin.

P. K. Anoxin, V. M. Rusalov.

Gippokrat, Gelen, Kant, Lesgaft.

Asab hujayralarining chidamligi va ish qobiliyati uning qaysi xususiyatiga bog'liq?

Dinamikligi.

Labilligi.

Muvozanati.

Kuchi.

Temperament so'zi lotinchada qanday ma'noni anglatadi?

Aralashma, nisbat.

Alohida xususiyat.

Tug'ma harakat.

Individual xususiyat.

Temperament kishining qaysi xususiyatida namoyon bo'ladi?

Umumiy faolligi, harakatchanligi, hissiy qo'zg'aluvchanligi.

Aqilning tezligi, kengligi.

Faoliyatdagi muvaffaqiyati.

Qiziquvchanligi, intiluvchanligi.

Temperament tushunchasinikim tomonidan fanga kiritilgan?

Galen.

Arastu.
Gippokrat.
Lesgaft.

Asab tizimi kuchi, muvozanatsiz, harakatchan bo'lsa, qaysi temperament tipini ifodalaydi?

Xolerik.
Sangvinik.
Flegmatik.
Melanxolik.

Flegmatik temperamentdagi kishilar asab tizimi qanday xususiyatga ega?

Kuchli, muvozanatli, harakatchan.
Kuchli, muvozanatli, sust.
Kuchsiz, muvozanatli, harakatchan.
Kuchli, muvozanatsiz, harakatchan.

Quyidagi fikrlarning qaysi biri qobiliyatni ifodalaydi?

Sezgirlikning yuqoriligini.
Xotiraning kuchi.
Faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi xususiyatlar.
Aqilning kengligi.

Barcha faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi xususiyat:

Maxsus qobiliyat.
Tashkilotchilik.
Muloqotchanlik.
Umumiy qobiliyat.

Qobiliyatlar rivojlanishiga ta'sir etuvchi tabiiy – biologik omil, bu?

Irsiyat.
Izlanish.
Ta'lim – tarbiya.
Layoqat.

Qayta test o'tkazilganda qam baqolarning doimiyligini, aqliy testlarning qaysi talabi taqozo etadi?

Standartlashtirish.
Norma.
Ishonchlilik.
Validlik.

Avtoritarizm – buyruq asosidagi talablarga o'ylamasdan ko'r-korona bo'ysunish.

Akseleratsiya – bolalar va o'smirlarda oldingi avlodga nisbatan bo'y nisbati va jinsiy taraqqiyotning tezlanishi, jadallashishi.

Andragogika – kattalar ta'limini tashkil etish masalalari bilan shug'ullanadi.

Asab tizimi – hayvon va odam organizmining barcha funksiyalarini o'zaro hamda tashqi muhit bilan to'g'irlab, uyg'unlashtirib turuvchi a'zolar tizimi. U organizmning ichki muhitida ro'y beradigan o'zgarishlar va tashqi muhit ta'sirida qo'zg'alib, turli a'zolariga ta'sir etgan holda ularning faoliyatini kuchaytirib yoki susaytirib turadi.

Aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanishi nazariyasi – rus psixologi P. Y. Galperin tomonidan ishlab chiqilgan va uning shogirdlari tomonidan rivojlantirilgan ta'limot bo'lib, bilim, ko'nikma va malakalar shakllanishining umumiy psixologik asoslari bosqichma-bosqich ma'lum dastur asosida rivojlanadi.

Axloq – shaxsning jamiyatga va boshqa kishilarga nisbatan turchini belgilab beruvchi me'yorlar tizimi, ma'naviy xulq qoidalari.

Bilish – psixik aks ettirish jarayoni, bilimlarni egallash va uni o'zgartirishni ta'minlaydi.

Bine-Simon testi – bolalar aqliy rivojlanish usuli. Fransuz psixologlari Bine va Simon tomonidan ishlab chiqilgan. Ular ilk bor eksperimental psixologiyaga asos solishgan.

Biografik metod – odamni uning tarjimaiyoli holi bilan bog'liq bo'lgan hujjatlar orqali o'rganish usuli.

Birinchi signal tizimi – narsa va hodisalarning sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etishi natijasida bosh miya yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan shartli muvaqqat nerv bog'lanishlari. U sezgi va idrok turlarida namoyon bo'ladi.

Borliq – obyektiv olamning ongdan holi bo'lgan holda mavjudligini bildiruvchi falsafiy tushuncha.

Bosh miya – markaziy nerv tizimining old qismi bo‘lib, u bosh miya qobig‘ida joylashgan oliy nerv tizimining moddiy asosi. Bosh miyaning o‘rtacha og‘irligi 1470 g

Bosh miya katta yarimsharlari – bosh miyaning ikki pallasi. Uning ustki qismi uchun chuqur bo‘lmagan o‘nqir-cho‘nqirlardan iborat. Bosh miya katta yarim shar orqa, old, yon, orolcha, orqa umurtqalarga bo‘linadi. Miya nerv kataklari neyronlardan iborat bo‘lib, ikki katta yarim sharlar po‘stlog‘ini tashkil etadi. Miyadagi oq suyuqlik neyron o‘simtalaridan tarkib topib, miya yo‘llarini ko‘rsatib turadi.

Boshqarish – tabiatning turlicha bo‘lgan (biologik, ijtimoiy va texnik, tizimlari) funktsiyalarini, ularning ishini tashkil qilish, maqsad va dasturlarini amalga oshirishga qaratilgan jarayon.

Verbal o‘rganish – insonning yangi tajribani til orqali o‘zlashtirishidir. Bunday o‘rganish natijasida inson nutqni egallagan boshqa odamlarga, bilim, ko‘nikma va malakalarni uzatishi mumkin.

Vikar o‘rganish – boshqa odamlar xulq-atvorini to‘g‘ridan-to‘g‘ri kuzatish orqali o‘rganish bo‘lib, unda inson kuzatilayotgan xulq-atvor shakllarini o‘zlashtiradi. Vegetativ nerv tizimi – nerv tizimining organizm ichki a‘zolari faoliyatini va modda almashinuvini boshqarib turadigan bir qismi. Vegetativ nerv tizimi markaziy nerv tizimi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu bosh miya qobig‘i tomonidan boshqariladi. Vegetativ nerv tizimi simpatik va parasimpatik nervlar deb ataluvchi ikki qismga bo‘linadi.

Genezis – biror bir hodisa yoki narsa rivojlanishi jarayonining qonuniyatlarini aks ettiruvchi tushuncha.

Genetik metod – psixik holatlarning paydo bo‘lishi va ularning quyidan yuqoriga qarab rivojlanishi jarayonini o‘rganish usullari.

Genotip – ota- onadan farzandga o‘tadigan genlar majmui, irsiy asosi.

Gerontopsixologiya – psixologiya tarmog‘i, qarilik davri psixologiyasini o‘rganadi.

Geshtaltpsixologiya – hozirgi zamon chet el psixologiya maktablaridan biri bo‘lib, XX asrning 30–yillarida Olmoniyada bunyodga kelgan. Bular murakkab psixik voqelikni tushuntirish uchun hodisalarning bir butunligini asos qilib oladilar. Asoschilar M. Vertxeymer, V. Kyoler, N. Koffka.

Yetakchi faoliyat – faoliyat turlaridan biri bo‘lib, bunda ma’lum davr ichida shaxs sifat jihatidan o‘zgarib shakllanadi. Masalan, bog‘cha yoshi davridagi o‘yin faoliyati.

Zehn – nerv tizimining ba’zi genetik nazariyalari anatomik-fiziologik xususiyati bo‘lib, u kishida qobiliyatlar tarkib topishi va rivojlanishining dastlabki individual tug‘ma tabiiy zaminidir.

Ideal – biror narsaning namunasi, ayrim odam yoki guruh xatti-harakatlari va intilishini belgilovchi oliy maqsad.

Ijtimoiy o‘rganish nazariyasi – inson tomonidan hayotiy tajribani egallash jarayoni ijtimoiy ta’sirlar va ular bilan bog‘liq mustahkamlash va jazolash asosida amalga oshadi deb tushuntiruvchi ijtimoiy psixologik nazariya.

Imprinting – qandaydir xulq-atvor shaklini maxsus o‘rgatilmasdan, tug‘ilishi bilanoq o‘zlashtirish.

Interferentsiya – malakalardagi salbiy ta’sir bo‘lib, bunda eski malaka yangisining shakllanishiga halaqit beradi

Iste’dod – shaxs qobiliyati rivojining yuqori darajasi.

Identifikatsiya – shaxsning o‘zini o‘zga odam bilan emotsional va boshqa tomondan tenglashtirishi.

Konformlik – individning guruh fikrlariga tashqi tomondangina qo‘shilib, ichki tomondan esa qo‘shilmay o‘z fikrida qolishi, guruhga ongli ravishda moslashishi.

Kuzatish – psixik xususiyatlarni uzoq vaqt davomida, planli, biror maqsad asosida o‘rganish

Kuzatuvchanlik – shaxs xususiyatlaridan biri, u kishining idrok qilish jarayonida narsalarni kamdan-kam uchraydigan ammo muhim tomonlarini payqay olishida namoyon bo‘ladi

Ko‘nikma – oldinga qo‘yilgan maqsad va xatti-harakat sharoitidan kelib chiqadigan muvaffaqiyatli harakatlar usullarini tanlash va amalga oshirish uchun mavjud bilimlar va malakalardan foydalanishdir. Ko‘nikma eksteriorizatsiya qilishni bilimlarning jismoniy harakatga mujassamlashuvini taqozo etadi.

Layoqat – nerv tizimining ba’zi irsiy determinlashgan anatomik-fiziologik xususiyati. Odamda qobiliyatlar tarkib topishi va rivojlanishining dastlabki yakka, tug‘ma, tabiiy zaminidir.

Longityud tadqiqot – tekshiriluvchilarni uzoq muddat va doimiy ravishda o‘rganish. Longityud tadqiqot odamdagi individual va yosh

davrlardagi o'zgarishlarni qayd qiladi

Malaka – mashq qilish jarayonida ish harakatlar bajarishning avtomatlashgan usullari.

Majburiyat yoki javobgarlikni his qilish – erkinlikning qarama-qarshi jihati bo'lib, bu shaxsning manfaatlariga xizmat qiladi.

Mayl – shaxs qiziqishlari va fikrlarining biror faoliyat bilan shug'ullanishiga jalb etilganligi. Mayl shaxsda kuchli istak, xohish tarzida namoyon bo'lib, bajo keltirilganda odamga mamnuniyat baxsh etadi.

Mahorat madaniyati – har bir tadbirni zo'r quvonchli qalbdan tashkil qilish.

Ma'naviy madaniyat – talabalarning ijodiy, ma'naviy, badiiy faoliyatini tashkil qilishdir.

Metod – bilishning nazariy va amaliy o'zlashtirish usullari yig'indisi.

Miqdoriy tahlil – moddalar xususiyatining tuzilishini miqdoriy jihatdan aniqlash metodlarining yig'indisi

Motiv – inson xulq-atvorining ichki barqarorligi, harakatga undovchi kuch, sababdir.

Motivatsiya esa xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni, motivlar yig'indisi bo'lib, unga tashabbus, yo'nalganlik tashkilotchilik, qo'llab-quvvatlash kiradi.

Muammoli vaziyat – bilish ehtiyojini qondirishda tafakkur qilish sharti bo'lgan psixologik vaziyat.

Muammoli ta'lim – o'quvchining faolligini oshirishga qaratilgan va o'qituvchi tomonidan tashkil qilinadigan o'qitish usuli.

Muhit – organizm tug'ilgan, rivojlanadigan va yashaydigan tashqi omillar, sharoitlar va obyektlar majmuasi.

Negativizm – bolalar psixologiyasida atrofdagi kishilarga nisbatan bolaning sababsiz qrsilik ko'rsatishi. Negativizm ikki xil bo'lib, passiv – taklif qilingan faoliyatning bola tomonidan bajarilmasligi. Faol – shaxsiy negativizm – bolalarning qarama-qarshi xarakterga ega bo'lgan faoliyatni bajarishi.

Nutq – odamlarning til vositasi bilan aloqa qilishining tarixan tarkib topgan shakli

Odatlar – bu kundalik faoliyatda ko‘p takrorlanishi natijasida avtomatlashgan va bajarilishi shaxsning funksional ehtiyojiga aylanib ketgan harakatlardan iborat individual xislat.

Ong va faoliyat birligi – psixologiyaning ong bilan faoliyatning birligi, uning o‘zaro bog‘liqligini e‘tirof etuvchi g‘oya.

Ontogenez – organizmning individual rivojlanishi. Tirik mavjudotning paydo bo‘lgan davridan to oxirigacha bo‘lgan davrdagi o‘zgarishlar majmui

Operant o‘rganish – bilim, ko‘nikma va malakalar sinab ko‘rish va xato qilish metodi orqali o‘rganiladi. Individuch keladigan vaziyatlar unda turli instinktiv, shartsiz, shartli reaksiyalarni vujudga keltiradi. Organizm ketma-ket amalda masalani yechish uchun har birini sinab ko‘radi va bunda avtomatik ravishda erishilgan natijani baholaydi.

Pedagogik psixologiya – ta‘lim va tarbiya jarayonlarining psixologik qonuniyatlari hamda pedagogik faoliyatning psixologik xususiyatlarini o‘rganuvchi psixologiya fani sohalaridan biridir.

Psixik taraqqiyot qonuniyatlari – bir yosh davridan boshqa davrga o‘tishda inson psixikasi va xulq-atvorida yuzaga keluvchi o‘zgarishlar va ularning sabblarini tavsiflab beruvchi qonundir.

Psixik rivojlanishning revolyutsion o‘zgarishlari – bir yosh davridan ikkinchi yosh davriga o‘tishda inson xulq-atvori va psixikasida yuzaga keluvchi jadal hamda chuqur qayta qurishdir.

Psixik rivojlanishning situativ o‘zgarishlari – inson xulq-atvori va psixikasida tashkil etilgan yoki maxsus tashkil etilmagan ta‘lim-tarbiya ta‘siri ostida yuzaga keluvchi, ya‘ni vaziyat bilan bog‘liq bo‘lgan o‘zgarishlar.

Psixik rivojlanishning evolyutsion o‘zgarishlari – bir yosh davridan ikkinchi yosh davriga o‘tishda inson xulq-atvori va psixikasida sekinlik bilan amalga oshadigan, barqaror o‘zgarishlar.

Reprezentativlik – tanlov guruhining o‘rganilayotgan sifatlar majmuini ishonchligini va to‘g‘riligini ifodalovchi mezon.

Rivojlanishning senzitiv davri – bir yosh davrida psixikaing muayyan tomonlari samarali rivojlanishi uchun optimal imkoniyatlar davri.

Rivojlanishning omillari – bolaning psixikasi va xulq-atvori rivojlanishini belgilovchi omillar tizimi

Rivojlanish sharoitlari – shaxsning shakllanishi bog‘liq bo‘lgan omillar. Rivojlanish sharoitlariga inson atrofidagi kishilar, ular orasidagi shaxslararo munosabat, moddiy va madaniy madaniyat predmetlari va boshqalar kiradi.

Rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchlari – insonda yuzaga keluvchi yangi ehtiyojlar bilan uni qondirish imkoniyatlari o‘rtasidagi ziddiyat.

Ruhiyat madaniyati – talabalarning ma‘naviy ehtiyojlariga to‘g‘ri ta‘sir ko‘rsatish.

Rivojlanishning eng yaqin zonasi – murakkab vaziyatni hal etishda bolaning mustaqilligini hamda kattalar rahbarligida bajarilgan vazifa orasidagi farq.

Senzitivlik – turli ta‘sirga nisbatan sezgilarning tez va kuchli qo‘zg‘alishi.

Senzitiv yosh davrlari – yoshning o‘rish davrlari. Bunda ma‘lum yosh davriga xos psixik xususiyat va jarayonlar, yuqori darajada yaxshi rivojlangan. Oldindan yoki kechikib kelgan senzitiv yosh davri ta‘lim jarayonining samaradorligiga salbiy ta‘sir etadi.

Suhbat – psixologiya metodlaridan biri, nutq muloqoti yordamida bevosita yoki bivosita ma‘lumot olinadi.

Siyosiy madaniyat – davr talabiga mos iqtisodiy, ijtimoiy bilimga ega bo‘lish.

Tabiiy eksperiment – tekshiriluvchini o‘ziga bildirmagan holda uni o‘yin, o‘qish yoki mehnat faoliyatida o‘rganishdan iborat psixologik tajriba.

Tarbiya – tarbiyachi tomonidan tarbiyalanuvchida barqaror axloqiy xislat va xulqiy fazilatlarni tarkib toptirish, shakllantirish maqsadida tarbiyalanuvchining ongiga aniq maqsad yo‘lida tarbiyaviy ta‘sir etish jarayonidir.

Ta‘lim – u o‘qituvchi va o‘quvchining birgalikdagi o‘quv faoliyatidan iborat bo‘lib, bilim, ko‘nikma va malakalarni uzatish jarayonidir, hayotiy tajribani o‘qituvchidan o‘quvchiga uzatishdir.

Taraqqiyot omillari – bolaning psixik va xulq-atvor rivojlanishini belgilaydigan omillar tizimi. Taraqqiyot omillari, ta‘lim va tarbiya mazmunini, o‘qituvchi va tarbiyachilarning pedagogik tayyorgarligini, ta‘lim va tarbiyaning usul va vositalari va boshqa

ko'pgina bolaning psixologik taraqqiyotiga bog'liq narsalarni o'z ichiga oladi.

Taqlidchanlik – namuna bo'lib hisoblanadigan obyekt xulq-atvoridan tezda nusxa olish natijasida ro'y beradigan o'rganish turi.

Test – inson psixologiyasi va xulq-atvorini miqdor hamda sifat jihatdan baholashga mo'ljallangan psixologik tadqiqotning standartlashtirilgan metodi.

Shaxs – ijtimoiy munosabatlarga kiruvchi va ongli faoliyat bilan shug'ullanuvchi betakror odam.

Shartli reflektor o'rganish – shartli refleks mexanizmi bo'yicha yangi qo'zg'atuvchilarga reaksiyalarni o'zlashtirish.

O'zlashtirish – bilim, ko'nikma va malakalarni egallash.

O'z-o'zini tuta bilish – shaxsning muayyan sharoitlarda ortiqcha fikr, his-tuyg'u, xatti-harakatlarni ongli ravishda tiyib turish, o'z fikr, hissiyot va harakatlarini maqsadga muvofiq yo'naltira olishdan iborat irodaviy xarakter hislati.

O'rganish – insoning o'quv faoliyati natijasida yangi psixologik sifat va xususiyatlarni o'zlashtirganligini bildiradi.

O'qish – bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan o'quvchi tomonidan amalga oshiriladigan o'quv harakatlaridir.

O'quv faoliyati – natijasida inson yangi bilim, ko'nikma va malakalar egallaydi, yoki mavjudlarini o'zgartiradi, o'z qobiliyatlarini rivojlantiradigan, takomillashtiradigan jarayondir.

Qobiliyatlar – shaxsga ma'lum faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish, bilimlarni tez va osonlik bilan o'zlashtirishga yordam beruvchi individual psixologik xususiyat.

G'oyaviy e'tiqod – bu bilimning, o'sha shaxsga xos bo'lgan intellektual, emotsional va iroda sifatlarining sintezi, g'oyalar va xatti-harakatlar bir butunligining negizidir.

Harakatning orientirlash asosi – aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich rivojlanish nazariyasida kiritilgan tushuncha. Harakatning orientirlash asosi bolaning shakllantirilayotgan harakat va uni to'g'ri, muvaffaqiyatli bajarish sharoitlari va sifatleri bilan dastlabki tanishish jarayoni va natijasidir.

Yosh – individning ma'lum aniq vaqtda belgilangan psixik taraqqiyotining bosqichi. Ushbu bosqichda uning shaxs sifatidagi fiziologik va psixologik o'zgarishlari kuzatiladi.

Yosh davri nizolari – o'ziga xos, uncha uzoqqa cho'zilmaydigan ontogenez davrlari bo'lib, bu vaqtda keskin psixik o'zgarishlar ro'y beradi.

Yosh psixologiyasi – inson psixikasining yosh jihatdan taraqqiyoti, psixik jarayonlar hamda inson shaxsi xislatlarining ontogenezini o'rganuvchi fan

Empatiya – insonning boshqalarga hamdard bo'lishi, ularning holatini tushunishi, ularga beg'araz yordam ko'rsatishga tayyorligi.

Eksperiment – tajriba, psixologiyaning asosiy metodlaridan, o'zgaruvchan mustaqil psixologik holatlarning boshqa nomustaqil holatlariga ta'sir etishdagi aniq ma'lumotlarga tayanadi.

1. Амонашвили Ш. А. Обучение. Оценка. Отметка. – М., 1980.
2. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды. :В 2 т.-М. 1980. Т 2.
3. Бернс Р. В. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: 1986. (Я концепция учителя). С. 169-224. С.302-332.
4. Братусь Б. С. Психологические аспекты нравственного развития личности. – М., 1977. С.21-64.
5. Выготский Л. С. Педагогическая психология. – М., 1991. (Психология и учитель: С.358-372).
6. Davletshin M. G. va boshqalar “Yosh davrlar va va pedagogik psixologiya” T.TDPU. 2009.
7. Davletshin M. G. Zamonaviy maktab o‘qituvchisining psixologiyasi. “Pedagogika va psixologiya” (ilmiy ommabop seriya). T., Nizomiy nomidagi TDPU, 1999/1.
8. Зимняя И. А. Педагогическая психология: Учебник для вузов. Изд. второе, доп., испр. и перераб. - М.: Логос, 2002.- 384 с.
9. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. – М. 1987. С.155-176.
10. Karimova V. M., Sunnatova R.I., Tojibaeva R.N. Mustaqil fikrlash. - T.: Sharq. 2000. - 111 b.
11. Кон И. С. Психология ранней юности. – М., 1989.
12. Кон И. С. Психология юношеского возраста. – М., Просвещение. 1979. -173 с.
13. Krutetskiy V. A. “Pedagogik psixologiya asoslari”. – T.: O‘qituvchi. 1976
14. Кузмина Н. В. Способности, одаренность, талант учителя. Л., 1985. С.14-17.
15. Немов Р. С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. – 4-е изд. – М.: Гуманит.изд. центр ВЛАДОС, 2003.-Кн.2: Психология образования.
16. Nishanova Z. T. v.b. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya. – T. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. 2018.-600b.
17. Nishanova Z.T., Dusmuxamedova Sh. A, v.b. “Yosh davrlari va va pedagogik psixologiya”. – T. Fan va texnologiyalar nashriyotining bosmoxonasi. 2013.-344 b.

18. Развитие личности ребенка. – М., 1987. С.231-266.
19. Самарин Ю. А. Очерки психологии ума.-М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962.
20. Суннатова Р. И. Саморегуляция мыслительной деятельности.-Т.: Шарк, 1998. - 83 б.
21. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М-, 1991.
22. Фрейд З. Психология и защитные механизмы. М., 1993.
23. Фромм Э. Человеческая ситуация. М., 1995.
24. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя.-М.: Просвещение, 1991.
25. Халперн Д. Психология критического мышления. Питер. 2000. –512 с.
26. Эльконин Д. Б., Давыдов В.В. Возрастные возможности усвоения знаний. -М: Просвещение, 1966.-442с
27. Эриксон Э. Молодой Лютер. М., 1996.
28. Эриксон Э. Идентичность: юность, кризис. М., 1996.
29. Якобсон П. М. Эмоциональная жизнь школьника. – М., 1966. С.142-169.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I-BOB. TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI FANINING PREDMETI, VAZIFALARI VA MUAMMOLARI	4
II-BOB. TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASINING TADQIQOT METODLARI.....	20
III BOB. PSIXIK TARAQQIOT QONUNIYATLARI.....	50
IV BOB. UMR DAVRLARINI TABAQALASH.....	78
V BOB. UMR INQIROZLARI.....	96
VI BOB. PERINATAL VA CHAQALOQLIK DAVRI.....	102
VII BOB. GO'DAKLIK VA ILK BOLALIK DAVRI.....	120
VIII BOB. MAKTABGACHA YOSH DAVRI.....	146
IX BOB. KICHIK MAKTAB YOSHI.....	170
X BOB. O'SMIRLIK DAVRI.....	216
XI BOB. ILK O'SPIRINLIK DAVRI.....	257
XII BOB. O'SPIRINLIK DAVRI.....	274
XIII BOB. YOSHLIK DAVRI	297
XIV BOB. YETUKLIK DAVRI.....	302
XV BOB. KEKSAYISH VA KEKSALIK DAVRI.....	314
XVI BOB. DIFFERENSIAL PSIXOLOGIYA PSIXOLOGIYA FANI TARMOG'I SIFATIDA.....	336
XVII BOB. INDIVIDUALLIKNING INTEGRAL TAVSIFI.....	363
XVIII BOB. INDIVIDUAL PSIXOLOGIK TAFOVUTLARNING UMUMIY VA MAXSUS NAZARIYALARI.....	385
GLOSSARIY.....	406
ADABIYOTLAR.....	414

**Z. T. NISHANOVA, N. G'. KAMILOVA,
N. I. XALILOVA, D. U. ABDULLAYEVA**

TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI VA DIFFERENSIAL PSIXOLOGIYA

DARSLIK

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2020

Muharrir Xolsaidov F. B.

*Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.
Bosishga 30.10.2020. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.*

*"Times New Roman" garniturası.
Ofset bosma usulida bosildi.*

*Shartli bosma tabogi 27. Nashr bosma tabog'i 26,5.
Adadi 300 nusxa.*

*"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri Farhod ko'chasi 6-uy.*

ISBN 978-9943-6790-0-9

